

Philippus Jacobus Hoedemaker

<https://hdl.handle.net/1874/344214>

1939

PHILIPPUS JACOBUS
HOEDEMAEKER

PHILIPPUS JACOBUS HOEDEMAKER

PHILIP

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1297 5441

2 en 193, 195

PHILIPPUS JACOBUS HOEDEMAKER

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID
AAN DERIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,
OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS
DR TH. M. VAN LEEUWEN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE,
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER GODGELEERDHEID TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 22 JUNI 1939,
DES NAMIDDAGS TE VIER UUR, DOOR

GEORGE PHILIPPUS SCHEERS

GEBOREN TE UTRECHT

BIBLIOTHEEK
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

H. VEENMAN & ZONEN — WAGENINGEN — MCMXXXIX

Aan de nagedachtenis van mijn Vader.

Aan mijn Moeder.

Aan mijn Vrouw.

Nu ik met dit proefschrift mijn studie afsluit, is het mij een aangename taak, mijn dankbaarheid uit te spreken jegens mijn leermeesters aan de Rijks-Universiteit te Utrecht.

Allereerst moge ik de nagedachtenis eeren van den Hoogleeraar Van Leeuwen, door in herinnering te brengen zijn rustige exegese, waarvan men de waarde vooral dan gaat beseffen, wanneer men geroepen wordt, het Schriftwoord uit te leggen met het oog op de prediking.

Een woord van eerbiedige gedachtenis zij hier ook gewijd aan den Hoogleeraar Plooy, die mij, op zijn stimuleerende wijze, leiding gegeven heeft bij mijn Nieuwtestamentische studie voor het doctoraal-examen.

Bijzondere dank past mij jegens U, Hooggeleerde Van Rhijn, Hooggeachte Promotor. Gij hebt mij in de besprekingen, die ik met U mocht hebben, alsook schriftelijk, telkens de wegen en grenzen van mijn studie gewezen. Zoowel de formeele als de materiele zijde van mijn dissertatie had Uw voortdurende opmerkzaamheid. Nooit kon ik, onder Uw leiding, het gevoel krijgen, met mijn onderwerp alleen gelaten te zijn. Voor Uw welwillendheid ben ik U ten zeerste dankbaar.

Het waren mede Uw colleges over de geschiedenis der Vaderlandsche Kerk, Hooggeleerde Brouwer, die bij mij de begeerte gewekt hebben, mij te verdiepen in de godsdienstige en kerkelijke ontwikkeling in ons land gedurende de negentiende eeuw. Het onderwerp van mijn proefschrift dank ik aan Uw advies, waarvoor ik U steeds dankbaar blijf.

Het is mij een voorrecht, Hooggeleerde Obbink, mij nog tot U als hoogleeraar-in-functie te mogen richten om U te danken voor Uw pittige en prettige colleges.

Een woord van warmen dank ook aan U, Hooggeleerde Cramer, met name voor Uw leiding op het doctoraal-college in Uw eigen woning, waaraan ik steeds met groote erkentelijkheid zal terugdenken. Gij verstondt het, Kerk- en Dogmengeschiedenis in haar actualiteit te laten zien.

Ook voor hetgeen ik op Uw colleges, Hooggeleerde Visscher en Noordtzij, mocht leeren, blijf ik dankbaar. Met U, Hooggeleerde Visscher, mocht ik nog correspondeeren in verband met mijn onderwerp, terwijl Uw uitspraken, Hooggeleerde Noordtzij, mij menigmaal voor den geest kwamen, wanneer ik mij bezig hield met Hoedemakers verwerping van de historisch-kritische methode van Kuenen en Wellhausen.

Hooggeleerde Juynboll, ook U breng ik mijn dank voor Uw onderwijs in de Hebreuwsche taal en antiquiteiten.

Het voorrecht, Uw onderwijs te kunnen volgen, heb ik gemist, Hooggeleerde Severijn, Berkelbach van der Sprenkel, De Vrijer, De Groot. Zij Uw arbeid bij voortdoring tot heil van School en Kerk!

De bestudeering van leven en werk van een man, dien verscheidenen van het thans levend geslacht gekend hebben, bracht mij in aanraking met velen, die, ieder op hun wijze, ertoe medegewerkt hebben, dat de persoon van Hoedemaker voor mij is gaan leven.

In de eerste plaats noem ik met groote dankbaarheid de naaste familie van Dr Ph. J. Hoedemaker. De wijze, waarop Gij mij steeds tegemoet gekomen zijt en mij op vele manieren geholpen hebt, Hooggeachte Dames en Heeren, deed mij er verzekerd van zijn, dat mijn studie Uw volle sympathie had, welk besef er niet weinig toe bijgedragen heeft, mij in vertrouwen te doen doorwerken. Voor Uw hulpvaardig medeleven met mijn arbeid ben ik U zeer erkentelijk. Het zou voor mij een groote voldoening zijn, wanneer Gij van het door mij geteekende beeld zoudt kunnen zeggen, dat het Uw Vader zoo getrouw mogelijk weer geeft.

Een apart woord van dank moge ik richten tot den Heer J. Groenewegen te Heemstede voor de, door mij zeer gewaardeerde, activiteit, waarmede hij zooveel mogelijk gegevens uit de familiepapieren voor mij verzameld heeft, alsmede voor de bereidwilligheid, waarmee hij mij het, in dit proefschrift afgedrukte, portret ter publicatie afgestaan heeft.

Een voorrecht was het mij, bij mijn arbeid de voorlichting te hebben mogen ontvangen van die theologen, die in bijzonderen zin Hoedemakers leerlingen en vrienden geweest zijn: Dr P. J. Kromsigt te 's-Gravenhage, Ds C. A. Lingbeek te Voorthuizen, Staatsraad Mr Dr J. Schokking en Dr H. Schokking te 's-Gravenhage en Ds G. H. Wagenaar te Zeist. Dat het, om tot een zoo zuiver mogelijke waardeering te komen van een historische — en toch eigenlijk nog niet geheel historische — figuur, van bijzonder gewicht is, te spreken met degenen, die door deze figuur gegrepen zijn, heb ik geleerd uit de vraaggesprekken, die deze heeren mij bereidwillig toestonden. Mogen zij in dit werk iets terugvinden van de piëteit, waarmee zij mij over hun leermeester gesproken hebben!

Verder wil ik mijn hartelijken dank uitspreken jegens Prof. Dr D. Nauta te Amsterdam, die mij met bijzondere welwillendheid uit het Archief van de Vrije Universiteit verschillende gegevens heeft verschaft, alsmede jegens Prof. Dr H. H. Kuyper te 's-Gravenhage voor de bereidwilligheid, waarmee mij inzage verschaft werd in de belangrijke ver-

zameling brieven van Hoedemaker aan Kuyper. Prof. Jhr Dr B. C. de Savornin Lohman te Utrecht zeg ik beleefd dank voor de toestemming tot het inzien van het De Savornin-Lohman-archief, Dr J. P. de Bie te 's-Gravenhage voor het verstrekken van verschillende historische bijzonderheden.

Zeer veel dank ben ik verschuldigd aan den Heer A. Maaskant te Alphen aan den Rijn, die met zeldzame nauwkeurigheid de proeven mede heeft gecorrigeerd en zonder wiens hulp ik bezwaarlijk op tijd was klaargekomen.

Ten slotte een samenvattend woord van hartelijken dank aan alle anderen, die zoo bereidwillig waren, mij inlichtingen en vingervijzingen te geven of inzage te verleen in brieven van of aan Hoedemaker. Hen allen persoonlijk te noemen, is mij in dit voorwoord niet mogelijk. Naar ik vertrouw, zal dit door hen niet worden misverstaan als een blijk van mindere erkentelijkheid.

Op de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Utrecht, alsmede op die van de Vrije Universiteit te Amsterdam, in het Dr A. Kuyperhuis en op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage ondervond ik veel hulpvaardigheid.

Hoe ik tot de keuze van mijn onderwerp gekomen ben en op welke wijze ik, toen ik het eenmaal gekozen had, gestimuleerd ben, ermee verder te gaan, is in het bovenstaande reeds meer of minder aangeduid. De starheid, die vroeger voor mijn besef met den naam Hoedemaker verbonden was, is hoe langer hoe meer geweken. Ik ben dankbaar, op deze wijze met Hoedemaker te zijn geconfronteerd en thans, enkele weken vóór den datum, waarop het honderd jaar geleden zal zijn, dat Hoedemaker geboren werd, dit boek het licht te kunnen doen zien.

Alphen aan den Rijn, Juni 1939.

INHOUDSOPGAVE

	blz.
Inleiding	1
HOOFDSTUK I: Jeugd en studiejaren	6
<p>Het ouderlijk huis, 6. Invloed van de opvoeding, 7. Vertrek naar Amerika, 8. Dood van zijn moeder, 9. Op de Middelbare School te Kalamazoo, 9. Ontmoeting met Emerson, 9. Op de Theologische School te New-Brunswick, 10. Innerlijke crisis, 10. Hoedemaker breekt de theologische studie af en begeeft zich in de politiek, breekt ook daar weer mee en wordt onderwijzer, 11. Verhouding tot zijn vader, 11. Hij gaat opnieuw theologie studeeren. Studie en hulppredikerschap te Chicago, 12. Reis naar Europa, 14. Optreden te Amsterdam, 14. Reis naar Duitschland, 17. Besluit om in Nederland te blijven, 18. De Utrechtsche Theologische Faculteit, 19. Hoedemakers verhouding tot zijn leermeesters, 20. Dissertatie, 22. Arbeid in de Ned. Zondagsschool Vereeniging, 26.</p>	
HOOFDSTUK II: Predikant	30
<i>a. Te Veenendaal</i>	<i>30</i>
<p>Intree, collega's, geestelijke gesteldheid van de gemeente, 30. Hoedemakers bemoeiingen met de arbeiders en zijn verhouding tot de christelijke school, 31. Gezinsleven, 32. Zijn algemeen-kerkelijke belangstelling: artikel over de kiescolleges, aandeel in den strijd over de doopformule, 32. Ethische periode?, 36. Afscheid, 42.</p>	
<i>b. Te Rotterdam</i>	<i>42</i>
<p>Intree, arbeid in de gemeente, collega's, vrienden, 42. Theologische ontwikkeling. Stopzetten van „De Vereeniging”, 44. Afscheid, 47.</p>	
<i>c. Te Amsterdam, eerste maal</i>	<i>47</i>
<p>Intree, Brighton-beweging, 47. Arbeid, 50. Verdere ontwikkeling van het kerkelijk vraagstuk, 50. Hervormingsrede, 53. Verhouding tot Steinfort, 54. Zondagsschool, 55. Hoogeschoolkwestie, 56. Benoeming tot hoogleeraar, afscheid, 57.</p>	
HOOFDSTUK III: Hoogleeraar	59
<p>Wijdingsrede, 59. Zijn verwachting ten opzichte van de Vrije Universiteit, 60. Zijn onderwijs en de wetenschappelijke beschouwing zijner vakken, 62. Rede tegen Doedes, 66. Lezingen over Cartesius, 67. Zijn vrees ten opzichte van de Universiteit bewaarheid: motie te Utrecht, 71;</p>	

kwestie-Houtzagers, 74. Zijn tweemaandelijksch tijdschrift, 76. Zijn opvatting van het uittreden van gemeenten, 77. Zijn houding in het Amsterdamse conflict: aan de zijde van den kerkeraad, zoowel in de attestens als in de beheerskwestie, doch met bezwaren, 78. Zijn bemiddelingsvoorstellen, 81. Zijn verontwaardiging na de schorsing, 82. Verheuging met beving, 83. Reis naar Friesland, Kerkelijk Congres, 84. Kritiek op Hoedemakers houding in deze dagen, ofschoon begrijpelijk, niet gerechtvaardigd: Hoedemaker hoopte op de verlossing van de gehéele Kerk en heeft zich nooit zonder voorbehoud aan Kuypers zijde geschaard, 86. Het Kerkelijk Congres voor zijn besef een noodlottig keerpunt, 91. Hij wil nog aan de Vrije Universiteit vasthouden, doch neemt ten slotte ontslag, 93. Afscheid, discussie met Lohman, 96. Verhouding tot de andere hoogleeraren, 98. Hoedemakers latere houding tegenover het Hooger Onderwijs, 99. Overzicht over de persoonlijke verhouding tot Kuypers, 101.

HOOFDSTUK IV: Opnieuw predikant 105

a. Te Nijland 105

Terugkeer tot het ambt „onder de organisatie”, 105. Intree, gesteldheid van de gemeente, 106. Aandrang om te „doleeren” te Nijland en te Oosthem, 107. Ook een „attesten-kwestie”, 108. Verklaring van den kerkeraad aan de Synode, 109. Het kerkelijk vraagstuk in het algemeen: vergaderingen te Utrecht, 109; oprichting „De Gereformeerde Kerk”, 112; vergaderingen met Friesche predikanten, 114; publicaties in deze jaren, 115. Afscheid, 116.

b. Te Amsterdam, tweede maal 106

Intree, 116. Veranderde situatie onder de predikanten en in de gemeente, 117. Hoedemakers prediking, 119. Arbeid in de gemeente, 121. Zijn houding tegenover het sociale vraagstuk, 122; tegenover den Zuid-Afrikaanschen oorlog, 126. Zijn kennis van de moderne litteratuur en de nieuwere godsdienstige stroomingen, 127. Polemieken met Valeton over de Schriftkritiek, 129. Hij treedt toe tot de Confessioneele Vereeniging, 132; na korten tijd verlaat hij deze weer, 134; wat de reden hiervoor was, 136; Hoedemakers invloed wordt bemerkbaar bij verschillende jongere theologen, 137. Reorganisatiebeweging ± 1900, 138. In deze beweging vinden Hoedemaker en Gunning elkaar; verhouding tusschen beiden, 138. Hoedemakers eerste woord in den politieken strijd, 144. Verhouding tot Groen, 145. Nogmaals „Heel de Kerk en heel het Volk!”, 147. Verhouding tot Lohman, 148. „Artikel XXXVI”, 152. De Friesch-Christelijk-Historischen, 152. „De Volksbode” en de „Vereeniging tot handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie”, 153. Houding ten opzichte van het Lager Onderwijs, 155. Veertigjarig ambtsjubileum; het Gedenkboek, 157. „De sabbat om den mensch”, 158. Emeritaat en dood, 159.

HOOFDSTUK V: Schriftbeschouwing 160

Inleiding. Plaats van den bijbel in Hoedemakers leven en denken, 160. Het gaat hem om de eenheid der geheele Schrift, 160. Men moet Schrift

met Schrift vergelijken, 161. Blijven er nog tegenstrijdigheden, dan moet men die laten staan en wachten tot er op een of andere wijze meer licht komt, doch tegelijkertijd bedenken, dat zij ook voort kunnen komen uit de „elasticiteit der Openbaring”, 162. Wat Hoedemaker onder dit laatste verstaat, 162. Deze eenheid van de Schrift is een eenheid „in Christus”, 163. De schepping van den mensch naar Gods beeld. Geen proefgebod, maar werkverbond. Kain, Enos. De arke Noachs. Het verbond met Noach, 164, met Abraham, 165, bij den Sinai, 165. Gang van de verbondssluiting aldaar, 165. Hoofdgedachten in het Oude Testament: de inwoning Gods, het verbond, de theocratie, 167. Deze veronderstellen alle het Middelaarschap, 167. Voorafschaduwing van Christus in personen: Adam, Abel, Isaäk, Melchizedek, Jozef, Juda, Mozes, 168; Simson, 169. Verschijningsvormen van Christus: de Heerlijkheid des Heeren, de Engel des Aangezichts, de Vorst van het heir des Heeren, 170. Instellingen, die Christus praefigureeren: de tabernakel, de arke des verbonds, de arke Noachs, 170. Aandacht vooral voor de ceremonieele gedeelten van het Oude Testament, 170. Hoedemakers discussie met de aanhangers van de historisch-kritische school. Bedenkingen tegen de resultaten daarvan, ofschoon aanwezig, niet het voornaamste, 171. De hypothese, die aan deze methode ten grondslag ligt, is evolutionistisch. Dit bepaalt de resultaten, 171. Met deze methode hangen bepaalde dogmatische dwalingen onverbrekkelijk samen, 172. Onbegrijpelijk, dat rechtzinnige Oudtestamentici haar overnemen. Hun standpunt verwerpelijk en gevaarlijk, 172. De dogmatische dwalingen betreffen: 1. De leer des Vaders: de bijzondere openbaring aan Israël wordt niet ondubbelzinnig gehandhaafd, 173. 2. De leer des Heiligen Geestes: de canoniciteit der Schrift komt in gevaar, 174. Hoedemakers inspiratie-begrip, 174. 3. De leer des Zoons: kritiek op het Oude Testament is kritiek op Christus, 176. Zijn de kritische veronderstellingen juist, dan heeft Jezus of Zelf foutieve voorstellingen gehad of Hij heeft Zich daarbij aangepast; ook is Hij dan niet alwetend geweest in dien zin, dat Hij alles geweten heeft, wat Hij voor Zijn ambt noodig had, want daarvoor was de volgorde van de Oudtestamentische geschiedenis niet onverschillig, 176. Verschil in Christus-opvatting tusschen Valeton en Hoedemaker, 177. Ook was er tusschen hen verschil in opvatting van de verhouding geloof-wetenschap. Valeton komt tot een zeker dualisme. Hoedemaker wil dat beslist niet, 178. Reeds de Supranaturalisten hadden geen zuiver denkbeeld aangaande de betekenis van Israëls geschiedenis, 179. Vele Oudtestamentische geschiedenissen herhalen zich in het leven van den geloovige, 180. Hoedemaker wil geen apologie geven, want de historische kritiek is een vorm van ergernis tegen het kruis, 180. De uitleg van de Heilige Schrift behoort gebonden te zijn aan de belijdenis; d.i. in laatste instantie aan het Woord zelf, 181. Zijn stichtelijke bijbelverklaringen, 183.

HOOFDSTUK VI: Kerkbeschouwing 184

Hoedemaker heeft zijn kerkbeschouwing grootendeels antithetisch ontwikkeld tegenover de huidige organisatie en tegenover het kerkbegrip van Kuyper, 184. Bezwaren tegen de synodale organisatie. Inleiding,

184. Zij is 1e, Onwettig van oorsprong: 1816, 1852, 185. Dit onrecht niet verjaard, 186; evenmin rechtsgeldigheid verkregen door medeplichtigheid van de zijde der gemeenten, 186. 2e, Onbijbelsch in wezen, 186. De ambten komen niet op schriftuurlijke wijze tot gelding: de ambtsdragers delegeren hun macht aan de Besturen, die eigenlijk een soort bisschoppen zijn, 186. Ambtelijke tucht onmogelijk, 187. 3e, Verderfelijk in strekking, 187. Onder deze organisatie partijchap noodzakelijk, 187 en broederlijke tucht niet mogelijk, 188. Want 1e, men kan alleen als „aanklager der broederen” optreden, 188; 2e, „de leer” van Art. XI is een vaststaande grootheid; dus alleen juridische leertucht, 188. In de praktijk bepalen de Besturen echter zelf, wat tot de hoofdzaak der leer behoort, 188. Wat voor Hoedemaker de beteekenis van Art. XI is, 189. Van waarlijk kerkelijken arbeid geen sprake, 189. Hoedemaker over het „synodale” volkskerkbegrip, 191. Hij verwacht geen heil van veranderingen binnen het kader van de organisatie, zooals: 1e, Omzetting der Besturen, 191. Want ook van orthodoxe Bestuursleden zal de synodale geest zich meester maken; zij zullen toch geen tucht kunnen oefenen zooals het behoort; het zouden „gematigd-orthodoxe” Besturen worden, 192. Hoedemakers houding tegenover de Besturen, 192. 2e, Reglementswijzigingen, 195. Wel acht hij 't plicht, front te maken tegen reglementswijzigingen, waardoor de toestand verergerd zou worden, 196. Zijn „modus-vivendi”-voorstellen, 196. Samenvatting, 197. De bezwaren tegen Kuyper. Partijformatie met strategisch doel, 198. Eigenmachtige tucht oefening, 200. Confoederatief kerkverband, 201. „Afwerpen van het synodale juk” door gemeenten en zelfs door gemeentelieden, 203. Onbezet verklaren van de ambten, 204. Belijdenis geïsoleerd van de kerkorde, 205. De synodale organisatie voor Hoedemaker niet zonder meer een hiërarchie, 207. Hoedemakers houding in de Gezangenkwestie, 207. Samenvatting van de bezwaren: men heeft het kwaad niet in den wortel erkend en aangetast en bijgevolg geen radicale verlossing verkregen, 209. Hoedemaker over de Afscheiding, 213. Kerkbeschouwing positief, 214. Wat eisch is tijdens de huidige organisatie: individueele plichtsbetrachting, zelfs met de mogelijkheid van botsing met de Besturen, 214; zoeken naar wegen tot herstel van de geheele Kerk, 216. Het „hoe” der reorganisatie: geen uitgewerkt plan, 217. Kennisgeving aan de Synode op de wijze van Nijland, 218. Herstel classicale vergaderingen, 218. Begin- en eindpunt staan vast, 219. De gereorganiseerde Kerk, 220. Daarin meerdere vergaderingen en broederlijke tucht hersteld, 220. Doel en gang van de tucht, 221. In den grond van de zaak geen kerkideaal, maar eisch tot verootmoediging en bekeering, 223. Theologische fundeering van 't kerkbegrip, 226. Heilige Schrift kenbron der waarheid, ook inzake kerkrecht, 226. Negatieve afgrenzing: Kerk geen vereeniging, genootschap of instituut; ook niet te vereenzelvigen met 't Koninkrijk Gods, 226. Positieve omschrijving: de Kerk als lichaam, waarvan Christus het Hoofd is, 228. Zichtbare en onzichtbare Kerk, 229. Wie tot de Kerk behooren, 229. Geen model van kerkinrichting in de Schrift, 229; alleen de ambten door Christus ingesteld, 230. Buitengewone en gewone ambten, 230. Hoedemaker nadert de bijbelsche gegevens vanuit de belijdenis, 232.

HOOFDSTUK VII: Staatsbeschouwing 233

Inleiding, 233. Ook hier tegenstelling tot Kuyper, 234. De laatste accepteert de neutraliteit van de Overheid, 234; de christenen als partij moeten trachten zooveel mogelijk macht en invloed te verkrijgen, 236. Hoedemaker komt hiertegen op en wijst op verschillende verkeerde beginselen, waartoe men, wanneer men dit onjuiste grondbeginsel aanvaard heeft, noodzakelijk komen moet, 237. Zoo b.v. het beginsel van de stemmenmeerderheid, dat een machtsbeginsel is, gepaard kan gaan met lijdenschuwheid, democratisch is en tot coalitie leidt (Rome), 237. Artikel 36, 243. Formeel bezwaar tegen de handelwijze met het gravamen, 244. De bekende alinea van ingrijpende staatsrechtelijke beteekenis, 245; aan het schrappen ervan lagen dogmatische afwijkingen ten grondslag betreffende het normatief gezag, 246; de duidelijkheid, 247 en de volkomenheid der Schrift, 248. Kuypers grensafbakening tusschen gemeene gratie en particuliere genade erkent Hoedemaker niet, 249; de Overheid heeft, krachtens oorsprong en roeping, niet alleen te maken met de gemeene gratie, 251. Zijdelings komt zij bij Kuyper toch weer onder invloed van de particuliere genade, 252. Kuyper komt tot zijn onjuiste beschouwing van de roeping der Overheid mede door zijn verkeerd kerkbegrip, 252. Hij rekent alleen met de Kerk-als-instituut, terwijl onze vaders de ware Kerk niet met een bepaalde kerkformatie vereenzelvigen, 253. Verhouding van Kerk en Staat onder het Oude Verbond, 255. Hoedemaker bestrijdt Kuypers meening, als zou de Kerk in Israël geen zelfstandig bestaan hebben gehad; dit is een miskenning van het karakter van het Verbond en hangt samen met een verkeerde voorstelling van de volkskerk, 255. Voorbeelden van het onderscheid tusschen Kerk en Staat in Israël, 256. De oorspronkelijke bedoeling van Artikel 36: volledige gewetensvrijheid, 258; godsdienstvrijheid onder restricties, 259; dwaling niet strafbaar, Godslastering wel, 259. Geen herstel van het Staatsleven buiten de Kerk om, 260. Hoedemakers eigen beschouwing, 260. Grondlijnen, die hij in de Schrift vindt, 261. „Program van grondwetsherziening”: soevereiniteit Gods, 262; verhouding Overheid-Schriftbelijdenis, 262; publiekrechtelijk karakter der Kerk, 262; „volgend theologisch oordeel” van de Overheid, 263; karakter der natie, 263; positie van Joden en Roomschen, 264; volksvertegenwoordiging, 264. Geen ideaalbeeld, maar geloofszaak, 265. Verootmoediging over den toestand van de moderne wereld, 266. Eisch der bekeering, 267. Profetisch element, 269.

HOOFDSTUK VIII: Beteekenis van zijn beginselen 271

Hoedemaker opnieuw actueel, 271. Min of meer uiteenlopende Hoedemaker-interpretatie: Lingbeek, 273. Haitjema, 275; Boissevain, 277. Wat ons in Hoedemaker toespreekt: zijn oorspronkelijkheid, 281; vergezichten in de Schrift, 281; liefde voor de Kerk, 281; samenhang kerkordebelijdenis, 281; kritiek op coalitie-politiek, 282. Bij beoordeeling rekening houden met den aard zijner persoonlijkheid, 283. Vragen, die blijven tegenover zijn Schrift-, kerk- en staatsbeschouwing, 285. Geloofsidealisme, 288.

Lijst van geschriften	290
Register van namen	297

INLEIDING

De naam Hoedemaker wordt tegenwoordig aan alle kanten genoemd. In de kerkelijke en staatkundige discussie wordt voor zijn beginselen alom de aandacht gevraagd. Zonder zich aan overdrijving schuldig te maken, kan men zeggen, dat Hoedemaker actueel is. Mogelijk staat hij thans meer in het middelpunt van de belangstelling dan hij, bij zijn leven, ooit gestaan heeft.

Dit houdt in, dat er den laatsten tijd tamelijk veel over Hoedemaker geschreven is en wordt.

Na het „Gedenkboek”¹⁾ ter gelegenheid van zijn veertigjarig ambtsjubileum in 1908, verscheen er geen boek over Hoedemaker, totdat in 1927 „Een onbegrepen denker”²⁾ het licht zag, een bundel citaten uit de meest verschillende geschriften van Hoedemaker, in vijf rubrieken gerangschikt. Samensteller van dit boek was de heer G. D. Noordijk.

Na 1930 neemt het aantal publicaties toe. Dr P. J. Kromsigt schreef: „Wie was Dr Hoedemaker?”³⁾, terwijl Prof. Dr Th. L. Haitjema in zijn boek „De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk”⁴⁾ een belangrijk hoofdstuk wijdde aan „De zoogenaamde ‚confessioneele’ richting van Dr Ph. J. Hoedemaker”. In 1935 verscheen „Een christelijke Staat”⁵⁾ van de hand van Dr W. Th. Boissevain met den teekenenden ondertitel „Uit de nalatenschap van Dr Ph. J. Hoedemaker”. Dezelfde

¹⁾ Dr. Ph. J. Hoedemaker 1868–1908. *Gedenkboek ter gelegenheid van zijn 40-jarige ambtsbediening*. Inleidend woord van Dr. J. Schokking. Levensschets van Q. N. Bijdragen van Dr. P. J. Kromsigt, Ds. C. A. Lingbeek, Dr. H. Schokking en Ds. G. H. Wagenaar, Leiden 1908.

²⁾ G. D. Noordijk, *Een onbegrepen denker. Gedachten van Dr Ph. J. Hoedemaker*. Inleidend woord, Dr H. Schokking. Inhoud: Godgeleerdheid en Wijsbegeerte; Bijbel en Bijbelcritiek; Kerk en Staat; Opvoeding en Zedekunde; Varia; Register; Volledige titelopgave der verwerkte litteratuur, Wageningen 1927.

³⁾ P. J. Kromsigt, *Wie was Dr Hoedemaker?*, Lezing gehouden op 16 November 1932 op de „Opbouwingsconferenties”, georganiseerd door Dr M. J. A. de Vrijer in de Engelsche Kerk te Amsterdam, Wageningen, z.j.

⁴⁾ Th. L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1934.

⁵⁾ W. Th. Boissevain, *Een christelijke Staat*. Uit de nalatenschap van Dr Ph. J. Hoedemaker, Amsterdam MCMXXXV.

predikant leverde onlangs in de serie „Met alle de heiligen” een korte schets over Hoedemaker ¹⁾.

De herdenking der Doleantie in 1936 bracht Hoedemakers naam uiteraard ook naar voren ²⁾, terwijl de vijftigste jaargang van „De Gereformeerde Kerk” (1937–1938) verschillende artikelen bevat, die aan den oprichter van dit weekblad gewijd zijn ³⁾.

1939, het jaar, waarin het een eeuw geleden is, dat Hoedemaker geboren werd, zal ongetwijfeld ook in bijzondere mate de aandacht voor hem vragen.

Een uitgebreid boek over het leven en de beginselen van den „onbegrepen denker” verscheen echter nog niet. Het meest volledig was het „Gedenboek”, dat echter, zooals de schrijvers zelf hier en daar opmerken, toch ook weer niet anders dan schetsmatig kon zijn. Dit laatste geldt met name van het levensbericht, waarmee het boek begint en dat van de hand van Hoedemakers zoon ⁴⁾ is.

Er was dus nog plaats voor een historisch-dogmatische studie, waarin de „totale” Hoedemaker, zooals wij hem uit zijn levensgeschiedenis en zijn beschouwingen leeren kennen, geteekend werd.

Ik heb mij tot taak gesteld, deze studie te leveren.

Op het historische valt de nadruk. Het grootste gedeelte van het boek wordt ingenomen door de weergave van Hoedemakers levensgeschiedenis, waarbij echter reeds volop gelegenheid was, zijn standpunt tegenover bepaalde gebeurtenissen en geestesstroomingen te bespreken.

Datgene wat we Hoedemakers „theologie” zouden kunnen noemen, werd in drie hoofdstukken uiteengezet.

De Schriftbeschouwing gaat voorop. Niet omdat uit het geheel van Hoedemakers theologie de gedachten over de Schrift het meest naar voren springen, maar omdat Hoedemaker toch niet anders wilde zijn dan dienaar des Woords, die als eisch zag, dat alles in de Kerk en in den Staat „naar het Woord” zou gaan. De Schrift was hem op ieder levensterrein de norm.

Na een uiteenzetting van Hoedemakers grondgedachten over de Schrift, met name over het Oude Testament, moest in dat hoofdstuk bijzondere aandacht besteed worden aan de principieele punten, die bij zijn discussie met Valeton in ’t geding waren.

¹⁾ W. Th. Boissevain, *Philippus Johannes Hoedemaker*. Uitgegeven voor „Adoremus”, Baarn 1939 (Hoedemakers tweede voornaam is hier abusievelijk als „Johannes” weergegeven).

²⁾ Zie het „Doleantie”-nummer van „De Gereformeerde Kerk”, 1936, no 2471 en het „Doleantie”-nummer van „Onder eigen vaandel”, Juli 1936.

³⁾ Zie vooral de artikelenreeks „Uit leven en werk van Dr Ph. J. Hoedemaker” van de hand van Ds H. G. Groenewoud.

⁴⁾ Ds Ph. J. Hoedemaker, overleden als predikant te Doesburg, 23 December 1929.

Het hoofdstuk over de Kerkbeschouwing werd het uitvoerigst. De Kerk nam nu eenmaal in Hoedemakers leven een zeer groote — om niet te zeggen: de grootste — plaats in. Het komt mij vóór, dat we de omtrekken van Hoedemakers eigen kerkbegrip het duidelijkst zien, wanneer we eerst zijn oppositie uiteengezet hebben, eenerzijds tegen de huidige organisatie, anderzijds tegen Kuypers oplossing van het kerkelijk vraagstuk. Zoo kon ook zijn staatkundig ideaal mijns inziens het best benaderd worden via een bespreking van de tegenstellingen met Kuyper, waarbij een aparte behandeling moest worden ingevoegd van beider standpunt tegenover Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Ik heb mij afgevraagd, of het wel geoorloofd was, dit hoofdstuk eenvoudig als „Staatsbeschouwing” te betitelen, waar het hierin hoofdzakelijk gaat over de verhouding van Staat en Kerk. Toch heb ik tenslotte gemeend, dat deze titel gerechtvaardigd is, aangezien het juist het eigensoortige van Hoedemakers Staatsbeschouwing is, dat deze vrijwel opgaat in een beschouwing van de verhouding van Staat en Kerk.

Aan het einde, zoowel van het hoofdstuk over de Kerk, als van dat over den Staat, diende duidelijk gezegd te worden, dat voor Hoedemaker zelf alles op deze terreinen samengevat kon worden in den roep tot bekeering en dat we bij Hoedemaker minder met een systeem dan met een geloofseisch te doen hebben.

Aan het slot voegde ik een hoofdstuk toe, waarin onderscheiden Hoedemaker-interpretaties kort weergegeven worden en waarin ik vervolgens enkele punten aangegeven heb, waarmee, bij de waardeering van Hoedemakers persoon en beginselen, mijns inziens rekening gehouden dient te worden.

Noch de levensbeschrijving, noch de uiteenzetting van Hoedemakers theologie kon al te zeer uitgebreid worden. De verleiding ertoe was soms groot. Onderdeelen als de verhouding van Hoedemaker en Kuyper, Hoedemaker en Lohman, kunnen nog aanzienlijk worden uitgebouwd, voornamelijk door een ruimere publicatie van de correspondentie. Een moeilijkheid bij de behandeling van den „geheelen” Hoedemaker is, dat men daarbij op de meest uiteenlopende terreinen van de theologie komt en bijgevolg op al die terreinen deskundig zou moeten zijn, om tot een volledige beoordeeling van al zijn geschriften gerechtigd te wezen. Voor een grondige bespreking en beoordeeling van zijn dissertatie b.v. dient men eigenlijk thuis te zijn in de verschillende filosofische en ethische systemen, die daarin genoemd worden. Om een boek als „De Mozaische oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus, Deuteronomium” op z'n juiste waarde te schatten, zou men nauwkeurig kennis hebben moeten nemen van de resultaten van de school van Reusz, Kuenen, Wellhausen, alsmede van de bezwaren, die door

andere Oudtestamentici daartegen zijn gemaakt. Verder heb ik mij, vooral bij de Staatsbeschouwing, afgevraagd, of het geen eisch was, met de theologie van Kuyper evenzeer vertrouwd te zijn als met die van Hoedemaker.

Anderzijds zou men Hoedemaker echter weer geenszins recht doen, wanneer men zou trachten, zijn theologie, als een gesloten systeem, tot in alle onderdeelen, te vergelijken met andere systemen. Daarvoor zijn z'n beschouwingen veel te weinig systematisch afgerond. Op de terreinen, die ik zooveen noemde, treffen we den eigenlijken Hoedemaker niet aan. Dien vinden we veeleer in de profetisch-agressieve grondgedachten, die uit al zijn geschriften zeer duidelijk naar voren komen. Ik heb getracht, deze hoofdlijnen zoo scherp mogelijk te doen uitkomen en er naar gestreefd, Hoedemaker zooveel mogelijk Hoedemaker te laten zijn en blijven.

Behalve van zijn eigen geschriften, heb ik uiteraard gebruik gemaakt van de, hierboven vermelde, boeken over Hoedemaker. In de eerste plaats noem ik daarbij het „Gedenkboek”. Ook dient vermeld te worden het uitvoerig en minutieus artikel van Dr J. P. de Bie ¹⁾. Artikelen over Hoedemaker in bundels of tijdschriften, waarvan ik kennis nam, zullen ter bestemder plaatse genoemd worden.

Verdere gegevens zijn voor mij geweest: verschillende brieven, waarvan de grootste en belangrijkste collectie is die van Hoedemaker aan Kuyper ²⁾. Interessante brieven zijn ook bewaard van Hoedemaker aan Lohman ³⁾, alsmede van Lohman aan Hoedemaker. ⁴⁾ Daar Hoedemaker, evenals Gunning, de gewoonte had, de aan hem gerichte correspondentie te verbranden, staan ons slechts enkele, toevallig bewaard gebleven, brieven aan zijn adres ten dienste.

Hoedemaker heeft ook eens een aanvang gemaakt met het opstellen van zijn „mémoires”. Jammer genoeg breekt dit, door hem zelf geschreven, document af bij de eerste jaren op de Middelbare School in Amerika ⁵⁾.

Voor de jaren aan de Vrije Universiteit vond ik verschillende gegevens in het Archief van H.H. Directeuren der Vereeniging voor Hooger

¹⁾ De Bie-Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, deel IV, 's-Gravenhage 1931, blz. 51-64.

²⁾ Aanwezig in het Dr A. Kuyper-huis, Dr Kuyperstraat 5, Den Haag. De eerste brieven zijn uit 1870. De laatste is uit 1905. De meeste zijn uit de jaren 1884-1887.

³⁾ Aanwezig in het De Savornin-Lohman-archief, ondergebracht in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Aantal 6, waarvan 4 uit 1887.

⁴⁾ Eigendom van den heer J. Groenewegen te Heemstede. Aantal 14. De meeste uit 1887.

⁵⁾ De mémoires zijn eigendom van de familie Hoedemaker.

Onderwijs op Gereformeerden grondslag, alsook in de notulen van den Senaat der Vrije Universiteit ¹⁾.

De notulenboeken van den Kerkeraad te Veenendaal uit de jaren vóór 1880 zijn verloren gegaan. Het bleek mij, dat de notulen van den Rotterdamschen en den Amsterdamschen Kerkeraad geen gegevens van beteekenis bevatten. Vrijwel hetzelfde is het geval met het notulenboek van Nijland.

De persoon van Hoedemaker is mij echter bovenal nader gekomen door de gesprekken, die ik met zijn kinderen en leerlingen mocht hebben. Vooral daardoor is Hoedemaker voor mij gaan leven. Vanuit deze gesprekken is er veel licht gevallen, zoowel op zijn correspondentie als op zijn geschriften.

¹⁾ Deze gegevens werden mij welwillend verstrekt door Prof. Dr D. Nauta te Amsterdam.

HOOFDSTUK I

JEUGD EN STUDIEJAREN

Den zestienden Juli van het jaar achttienhonderd negen en dertig werd te Utrecht geboren Philippus Jacobus, zoon van Johannes Hoedemaker en Evertje Beukers.

Johannes Hoedemaker was geboren te Amsterdam in 1807, 1810 of 1811, als zoon van Hendrik Hoedemaker en Naatje Weedeven. Hij huwde 19 Juli 1837 en was eigenaar van een „godsdienstigen boekhandel”, dien hij op instigatie van den Amsterdamschen boekhandelaar H. Höveker (die met zijn halfzuster getrouwd was) begonnen was. Een dergelijke zaak was in die dagen een heele onderneming. Vooral dank zij het Réveil floreerde zij echter en werd in 1845 zelfs van de Vinkenburgersteeg naar een nieuwgebouwd huis op de Mariaplaats overgebracht ¹⁾.

Vader Hoedemaker ging met de Afscheiding van H. P. Scholte mee. Evertje Beukers, geboren 23 Mei 1807, was de dochter van Philippus Jacobus Beukers, den schoolmeester van Bunschoten, en Cornelia Beunk. Zij was een geloovige vrouw, wier vroomheid een piëtistisch-bevindelijk stempel droeg. Door haar werd het huis een geestelijk centrum. Zoowel aanzienlijken als eenvoudigen (ook studenten) stonden onder haar invloed.

Kerkelijk bestond er eenig verschil tusschen haar en haar man. Met H. P. Scholte's aanvraag om koninklijke erkenning van de „Christelijke Afscheidene Gemeente” te Utrecht (December 1838), door welke aanvraag de band met de oude Gereformeerde Kerk was doorgesneden, ging zij niet mee. De doop van Philippus Jacobus geschiedde eigenlijk tegen haar zin in de Afscheiden Kerk te Utrecht. Zij had, wat dit betreft, meer op met Ledeboer, die op het standpunt stond, dat men geen vrijheid van eeredienst aan den Koning mocht aanvragen, omdat, overal waar men zich hield aan de Gereformeerde belijdenis, de Gereformeerde Kerk was, voor welke eeredienst geen toestemming behoefde gevraagd

¹⁾ De bijzonderheden uit deze allereerste periode zijn, behalve aan de „Levensschets” in het „Gedenkboek”, ontleend aan de „mémouires” van Hoedemaker zelf. Citaten, waarbij geen andere bron wordt vermeld, zijn uit deze persoonlijke herinneringen genomen. Ook naar de „Levensschets” verwijs ik niet telkens opnieuw.

te worden. Hoedemakers moeder hield dus — een belangrijk punt! — aan de Hervormde Kerk vast. „Zij begeerde de Kerk der vaderen hersteld te zien, maar liet haar ook in haar verval niet los”¹⁾. Zij geloofde in haar herstel. Het laatste vooral op grond van een bevinding, die „destijds een onderwerp van gesprek en later bij zeer velen een grond van verwachting vormde”, nl. de zekerheid, die zij voor de geboorte van Philip, als antwoord op haar gebed, ontvangen had, dat dit kind „niet alleen het volle evangelie der zaligheid zou prediken, maar voor de Kerk, die zij liefhad en nooit met haar hart had losgelaten, ten zegen zou zijn”. Evertje Beukers' kerkelijke houding zouden we kunnen noemen met de latere woorden van haar zoon „een tijdelijk uitwonen van de historische Kerk”²⁾.

Budding en vooral Ledeboer logeerden vaak in den huize Hoedemaker. Dan werd het heele huis, de bedsteden inclus, herschapen in een vergaderplaats voor de vromen. Ook deed men soms verre tochten om dezen of genen te hooren „oefenen”. Maar toen Ds J. H. Bösken in den Dom optrad, was er groote vreugde in het hart van Evertje Beukers, omdat het God „had behaagd van dien kansel het zuiver Evangelie te doen verkondigen”³⁾.

De geestelijke sfeer, waarin Hoedemaker als kind opgroeide, heeft uiteraard zijn latere ontwikkeling in verschillende opzichten bepaald.

Eenerzijds is hem, zooals het wel haast niet anders kon, uit zijn vroege jeugd het gevoel van een zekere overlading bijgebleven. Op geestige wijze heeft hij daarvan wel eens verteld en dan tegelijk gewaarschuwde tegen het bijbrengen van al te zware godsdienstige begrippen aan kinderen⁴⁾. De periode van geestelijke ongevoeligheid en onbeslistheid, die hij op lateren leeftijd heeft doorgemaakt, zal voor een gedeelte als reactie hierop te beschouwen zijn.

Daarnaast staat echter, dat vooral van de vroomheid van zijn moeder een blijvende en beslissende invloed op hem uitgegaan is. „Ik herinner mij haar als eene zwakke vrouw, die evenwel geene vermoeienis kende, als zij kon spreken over God en zijnen dienst, eene moeder in Israël, die tot het laatst toe het middenpunt was en bleef van den breedten kring dergenen, wien het in die dagen niet alleen om de waarheid, maar ook om het leven te doen was”.

¹⁾ *Na een-en-dertig jaren*, Sneek 1893, blz. 12. Boektitels, die zonder naam van den schrijver zijn opgenomen, zijn geschriften van Hoedemaker. Men zie de lijst van deze geschriften op blz. 290.

²⁾ *De Congresbeweging*, Amsterdam 1887, blz. 9. Over Bösken zie *De Bie-Loosjes*, dl. I, blz. 528.

³⁾ *Na een-en-dertig jaren*, blz. 11.

⁴⁾ *De Christelijke Familiekring*, jaargang 1866, blz. 5 vv.

Van het piëtisme van het Gereformeerde volk is hij nooit losgekomen. In zijn prediking is steeds een bevindelijke ondertoon door blijven klinken. Die behoefde hij niet opzettelijk aan te brengen; hij heeft hem als erfdeel meege dragen uit de sfeer, waarin hij opgegroeid is. „Ik wensch met God's Volk te leven en te sterven, en heb niet noodig mijzelf een oogenblik te bedenken, wanneer men mij vraagt: Hier hebt gij den beschaafden, methodistischen, onbelijnden, met den tijd meêgaanden Christen, en daarnaast staat een bekrompen, onhebbelijk, ouderwetsch, met vele vooroordeelen bezet, maar toch innig vroom man, de type van een afgescheidene uit de dagen van 1834; tot wien van deze beiden gaat uw hart uit? Er is een spreekwoord: het bloed kruipt waar het niet gaan kan, en ik behoor ongetwijfeld bij den man, die het verdacht vindt, dat ik de waarheid, waarom het ons beiden te doen is, anders uitdruk, als hij dit van zijn jeugd af gewend is geweest”¹⁾.

Van het volk, dat in Afscheiding en Doleantie kerkelijk op een doolweg geleid was, is hij altijd blijven zeggen: „Dat volk is mijn volk; hun God is mijn God”.

Bovenal echter schijnt hem, reeds als kind, getroffen te hebben, hoe zijn moeder en de vromen van haar kring in het geloóf, tegen al het zichtbare in, vasthielden aan en baden voor de Kerk der vaderen.

In 1851, dus toen hij twaalf jaar was, vertrok het gezin, dat toen reeds eenigen tijd in Maarsen woonde²⁾, na lange aarzeling en rijp beraad, naar Amerika. Godsdienstige motieven gaven tot dat besluit den doorslag. „Ik kan in onze kerkelijke toestanden niet meer leven,” zei moeder Hoedemaker bij het afscheid nemen³⁾. Vooral voor de geestelijke vorming van den jongen, die immers predikant zou worden, voorzag men groote moeilijkheden. In de Amerikaansche professoren had men meer vertrouwen dan in de Nederlandsche.

Met een Bremer zeilschip vertrok men naar de nieuwe wereld. „Wat was hij,” zoo vertelt Hoedemaker van zichzelf, „trotsch op den eerbied, dien zijne moeder hare medepassagiers afdwong en vooral den kapitein, een ruwen zeebonk, die van ‚Krummacher’ niets hebben moest, maar haar verzocht voor te gaan in het gebed aan tafel, toen mijn vader... aan zijne kooi gebonden was”.

Het doel van de reis was de Hollandsche nederzetting in Michigan. Men bleef echter te Kalamazoo, een „uitgezocht, door heuvels omgeven, schaduwrijk plekje...”, waar ik de gelukkigste jaren van mijn leven mocht slijten”. Daar kocht vader Hoedemaker een „bekerlijk villa-achtig huis

¹⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, Sneek 1897, blz. 39 v.

²⁾ De Bie-Loosjes, deel IV, blz. 49.

³⁾ *Na een-en-dertig jaren*, Sneek 1893, blz. 10.

en werd alleen door te groote voorzichtigheid belet, zijn vermogen te verdiendubbelen”.

Nu begon voor Philip een geheel nieuw bestaan. Vanuit de besloten conventikelkring in Utrecht overgeplaatst te worden in het kolonisten-gebied van Amerika, temidden van bosschen en vlakten, waarover de moderne beschaving zich langzamerhand uitbreidt, dat is een overgang, die op ieder, maar zeker op een jongen van dien leeftijd, een blijvend stempel zet. En zooals Hoedemaker zijn leven lang iets is blijven meedragen van de sfeer van de achterkamer in de Vinkenburgersteeg, waarin hij als kind de samenkomsten bijwoonde, zoo heeft zijn geest onder alle omstandigheden iets van het wijde van de bosschen en vlakten van Amerika behouden. Nederlandsche volksvroomheid en Amerikaansche cultuuropenheid zullen in hem vereenigd blijven. Iets van den avontuurlijken ondernemingsdurf der kolonisten doorkruist zijn trouw aan de vroomheid, die hij als erfenis, met name van zijn moeder, heeft meegekregen. Met recht spreken we van een geheel nieuwe levensperiode, daar moeder Hoedemaker, kort na de vestiging in Kalamazoo, overleed. Zij was reeds meermalen aan den rand van het graf geweest, doch „haar geest heerschte telkens over haar broos lichaam”.

„Met haar ontviel mij het opvoedend element, waaraan ik toen juist zooveel behoefte had... Welk een zegen zou het in die dagen voor mij zijn geweest, indien ik niet zoo geheel aan mijzelf was overgelaten geworden”. De veiligheid en beslotenheid van het kinderleven was nu voorgoed voorbij. Eerst bezocht hij, gedurende enkele jaren, Kalamazoo-College, een soort Middelbare School, waar hij enkele jaren achtereen „’s morgens te 7 uur trouw bij de eerste les present was en als de eerste van zijn klasse werd beschouwd”.

In die jaren valt de eerste kennismaking met R. W. Emerson, die eens een voordracht van een werkstuk van hem bijwoonde en onmiddellijk iets bijzonders in hem zag ¹⁾. Op aansporing van dezen filosoof-litterator

¹⁾ „De invloed van Emerson op zijne ontwikkeling is blijvend geweest,” zegt Q. N. in het „Gedenkboek” (blz. 5). Dat kan, dunkt mij, alleen maar slaan op de litterair-filosofische ontwikkeling van Hoedemaker. Mogelijk heeft Emerson, die eclectic was (zie Paul Sakmann, *R. W. Emerson's Geisteswelt*, Stuttgart 1927), hem geïnspireerd tot zijn omvangrijke lectuur. Aanhanger van een bepaalde filosofie is Hoedemaker ook nooit geworden.

Doch op Hoedemakers geestelijk-theologische vorming kan de romanticus en pantheïst Emerson, die zoozeer gekant was tegen het traditioneele Christendom (Godheid van Christus; zondebewustzijn) en die ergens zegt, „dat geen modern volk meer verklaard kan worden uit zijn volkskerk en nationalen godsdienst” (*a.w.*, S. 82), toch nooit veel invloed geoefend hebben, tenzij dan dat Hoedemaker, juist uit reactie tegen den pantheïstisch-mystischen inslag van Emersons stelsel, nadien steeds een scherpen neus gehad heeft voor alles wat aan pantheïsme deed denken.

wijdde hij zich aan de bestudeering van de Grieksche klassieken. Reeds op dezen leeftijd (hij zal toen ongeveer zestien jaar geweest zijn) openbaarde zich zijn passie voor journalistiek in de mede-oprichting van een letterkundig tijdschrift (zeker van scholieren onderling). Dit is teekenend. Ook al zal hij later eenmaal zelf zeggen: „Ik mis de eigenschappen, die een goed redacteur bezitten moet”¹⁾, toch zal er bijna geen tijd in zijn leven zijn, waarin hij niet één of ander tijdschrift redigeert. Na de beëindiging van zijn studie aan Kalamazoo-College kwam hij op de Theologische School van de Hollandsche Kerk te New-Brunswick²⁾. Wat voor zijn ouders steeds een vanzelfsprekende zaak geweest was: dat hij voor het predikambt zou worden opgeleid, sprak voor hem echter nog lang niet vanzelf. Op deze school, waar leerstof en methode waarschijnlijk in den geest van de Hollandsche Afscheidenen waren, is hem het verschil duidelijk geworden tusschen, wat men korthedshalve zou kunnen noemen, de sfeer van het ambt, zooals dat in die kringen opgevat werd, en de sfeer, waarin hij zich tot nog toe bewogen had: die van een wijd filosofisch-litteraire belangstelling, allicht met neiging tot romantiek vereenigd. Hoedemaker was (begrijpelijk bij een jongen, die niet ouder dan achttien jaar geweest kan zijn) met zijn geloof niet klaar. Vlagen van twijfel en ongeloof bestormden hem. Het liep uit op een felle crisis, in de vacantie na het tweede studiejaar. Eenerzijds had hij te stellen met de belofte, waarover zijn moeder het zoo vaak, ook in zijn bijzijn gehad had, dat hij een zegen zou worden voor Neerlands Kerk. Anderzijds gevoelde hij, dat zijn toenmalige aspiraties daartegenin gingen. En hij gevoelde, dat hij zich niet op een gemakkelijke wijze op die belofte verlaten mocht, op de manier van: „Het zal dus wel goed met mij komen”. „In de dagen van groote afdwaling is het mij gebleken, hoe gevaarlijk het is, mededeelingen en verwachtingen in tegenwoordigheid van het kind te bespreken, die voor hem niet bestemd waren, maar ik dank mijn God, dat het mij op den duur nooit gelukt is, eenen grond te maken van de belofte, die mijne moeder voor mij had ontvangen”.

Hij trachtte zichzelf te veranderen. En toen dat niet gelukte, durfde hij de verdere studie niet meer aan en koos een andere loopbaan: de balie.

Nu zien wij hem verschillende malen een weg inslaan, dien weg een grooter of kleiner eind volgen, om dan, meestal plotseling, als 't hem ineens duidelijk geworden is, dat 't zij'n weg niet is, óm te keeren en weer op den hoofdweg uit te komen, zooals hij later in zijn leven meermalen zal doen.

¹⁾ In een brief aan Dr A. Kuyper, ongedateerd.

²⁾ Zie over New-Brunswick Centennial of the Theological Seminary of the Reformed Church in America, 1784—1884, New-York 1885.

Het school- en seminariumleven werd nu geheel verwisseld voor het leven op eigen verantwoordelijkheid. Hoedemaker was er allermintst de man voor, op een advocatenkantoor een rustig klerkje te zijn en geleidelijk in rang op te klimmen. Reeds hier zien we het merkwaardige, dat hij, die toch nergens den indruk maakt, met zichzelf ingenomen te zijn, onmogelijk op den achtergrond kan blijven. Tot onze verbazing zien wij hem bij de presidentsverkiezingen van 1857 (dus als jongen van achttien jaar!) zóó op den voorgrond treden, dat hem, ingeval zijn partij won, de betrekking van secretaris bij de Amerikaansche legatie in Den Haag beloofd werd. Ook is het opmerkelijk, dat Hoedemaker in dezen verkiezingsstrijd de partij koos van de democraten, terwijl we later nooit eenige sympathie in deze richting bij hem ontdekken. Toen de democraten inderdaad gewonnen hadden en de betrekking in Nederland dus in zicht kwam, brak hij deze loopbaan abrupt af, omdat hij die voelde als een verloochening van zijn roeping. Teeken, dat hij in den grond van de zaak bewaard was gebleven bij zijn oorspronkelijke bestemming. Langzaamaan zien wij hem dan weer op weg gaan naar die bestemming. De terugweg werd niet ineens afgelegd. Daar was allereerst de weerstand van zijn vader. Deze had gaarne gezien, dat hij, nu er van predikant worden niets zou komen, tenminste die mooie betrekking had aanvaard. Philips houding was in de oogen van vader Hoedemaker een blijk van onverantwoordelijke wispelturigheid. Wat moest er op die manier van den jongen terecht komen? Nu hij dit gedaan had, moest hijzelf maar zien, hoe hij verder kwam. Vader was niet van plan, hem nog verder financieel te steunen.

De verhouding tusschen Hoedemaker en zijn vader, die inmiddels hertrouwd was met de dochter van een leerlooier uit Nederland: Pfanstiehl, is dus niet altijd even harmonisch geweest. Hijzelf typeert zijn vader aldus: „Mijn vader had een erg onmenschkundig denkbeeld: dat men geene notitie moest nemen van een knaap en hem nooit moest prijzen”. Het was immers ook de moeder geweest, die het geestelijk stempel op het gezin gedrukt had. Dat neemt echter niet weg, dat Hoedemaker later vol piëteit over zijn vader, die in 1876 overleed, spreekt. Tijdens de laatste ziekte van zijn vader had hij zelfs het plan, nog naar Amerika te gaan om hem te zien. „Zijn sterven was een opvaren voor de oogen der zijnen” ¹⁾. Later schrijft hij aan Kuyper, bij den dood van diens vader: „Ik wist niet, dat het verlies van een vader zooveel kostte, voordat ik den mijnen verloor” ²⁾.

Hij moest dus, nadat hij in 1857 zijn politieke „loopbaan” zoo plotseling

¹⁾ Brief aan Dr A. Kuyper, d.d. 9 Dec. 1876.

²⁾ Brief aan Dr A. Kuyper, Dec. 1882.

had afgebroken, voor zichzelf zorgen. Nadat hij enkele dagen in een ijzerwinkel had gestaan, werd hij aangesteld als onderwijzer aan een school, uitgaande van den kerkeraad te Kalamazoo, die juist geopend was. Het jaar, waarin hij die betrekking bekleed heeft, is te beschouwen als de tijd, waarin hij den terugweg geheel aflegde en zelfs verder kwam dan hij vroeger geweest was, namelijk tot de volkomen overgave aan Gods genade. Het is opnieuw een jaar van crisis voor hem geweest. Dat het onderwijzerschap onmogelijk het einddoel van zijn leven kon zijn, gevoelde hij. We kunnen ons echter voorstellen, dat hij de kinderen wist te pakken, met name door de wijze, waarop hij aardrijkskunde en geschiedenis onderwees. Het predikambt, dat hem vroeger had afgeschrikt, begon hem nu onweerstaanbaar te trekken. Doch toen de innerlijke bereidheid om de studie te aanvaarden er was, blééf nog het uiterlijk beletsel, dat hij geen geld kreeg, er mee te beginnen. Door bemiddeling van een zijner vroegere leeraren kwam er echter verandering in de opinie van zijn vader; Philip kreeg weer toestemming, theologie te gaan studeeren.

Nadat, door een samenloop van omstandigheden, een plaatsvervanger aan de school was gevonden, ging het nu naar de Congregationalisten-school te Chicago. Hoedemaker, de man die zich later de weerlegging van de theorie van het confoederatief kerkverband — we zouden bijna zeggen — tot levensdoel heeft gesteld, heeft dus een gedeelte van zijn opleiding genoten aan een school der vrije kerken! De wetenschappelijkheid van het onderwijs zal wel te wenschen overgelaten hebben. De geest aldaar is ongetwijfeld min of meer methodistisch geweest. Veel aandacht zal er besteed zijn aan practisch werk. Het „Gedenkboek” noemt uit deze periode tenminste alleen het evangelisatie- en Zondags-schoolwerk in de vacaties. Hier is, naar alle waarschijnlijkheid, de oorsprong te zoeken van de tendenz tot evangelisatie, die we straks, in den tijd na zijn terugkeer in Nederland, en ook nog in de eerste jaren van zijn ambtsbediening, vinden. Vanuit deze periode is hem — wat we misschien zouden kunnen noemen — de „actieve” inslag in zijn werk bijgebleven. Bovendien zal zich zijn gave om zich anecdotisch uit te drukken hebben ontwikkeld door het spreken tot landverhuizers en kinderen. Vooral daardoor trok hij, overal waar hij optrad, veel mensen.

Reeds het laatste jaar van zijn studietijd (hij heeft drie jaar in Chicago gestudeerd van 1858 tot 1861) preekte hij veel. Al preekende ging hij haast vanzelf over van zijn studententijd in zijn vicariaat. Als predikant-zonder-vaste-aanstelling preekte hij gedurende ongeveer een jaar in de Olivet Church, een volkomen vrije, pas gestichte, gemeente. Zijn prediking

sloeg in. „Van alle zijden stroomden de hoorders" ¹⁾. Hemzelf bevredigde de toestand echter geenszins. Het kwam tot een nieuwe crisis en tot het inslaan van een volkomen anderen weg. Over zijn prediking in dien tijd heeft hij zich later meermalen uitgelaten. Het was „een afmatende en uitputtende arbeid week aan week naar aanleiding van het Schriftwoord zijn eigen geest tot voortbrengen te dwingen en daarbij steeds nieuw en frisch te blijven" ²⁾. Elders ³⁾ spreekt hij van den uitgepersten citroen van zijn geest, waaruit hij altijd weer „eenige druppels moest doen leeken".

Voor een gedeelte is dat, dunkt mij, hieruit te verklaren dat Hoedemaker, voor een jongen man van nauwelijks twee-en-twintig jaar, buitensporig veel preekte en evangeliseerde, vooral wanneer wij zijn weinig diepgaande opleiding daarbij vergelijken. Maar zijn grondfout ziet Hoedemaker later: „De prediking was voor hem toen niet ‚Christus te brengen', maar alleen, schoone en nuttige gedachten en beelden te verzamelen, christelijke gedachten en beelden, zoo mogelijk in goeden vorm te brengen" ³⁾. Zijn oog was nog gesloten „voor het verband tusschen Oud en Nieuw Verbond, voor de eenheid der Heil. Schrift" ⁴⁾. De „eenvoudige... waarheid, dat de prediking is: bediening des Woords" ⁴⁾ had hij nog niet ingezien.

Vanwege dit besef van geestelijke armoede, durfde hij de volledige ambts-aanvaarding nog steeds niet aan.

Inmiddels kwam de oude wereld binnen zijn horizon en rees het plan voor een reis daarheen: Engeland, Duitschland, ja zelfs Palestina. Was het zijn groote algemeene belangstelling, die hem naar de tentoonstelling dreef, die in 1862 in Londen gehouden werd? Of wekte het besef, niet voldoende wetenschappelijk toegerust te zijn, bij hem de begeerte in Duitschland „wijsheid te zoeken bij de meest bekende woordvoerders der nieuwste theologische wetenschap" ⁵⁾? Of deed, hetzij het gevoel, dat hij te ver van de bijbelsche stof afstond, hetzij Amerikaansche ondernemingslust, bij hem het plan rijpen, het Heilige Land te bezoeken? Hoedemaker zelf noemt als hoofdmotief: beduchtheid voor het ambt. „Laat me u mogen zeggen, wat hem zoo reislustig maakte. Wat Jona deed vluchten: de vrees, de vrees voor zichzelf en de vrees voor het ambt" ⁶⁾.

Het lijkt wel, of hij in Amerika niet tot zijn levensbestemming kon ge-

¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 10.

²⁾ *Na een-en-dertig jaren*, blz. 19.

³⁾ *De nood ons opgelegd*, Amsterdam 1908, blz. 24.

⁴⁾ *Na een-en-dertig jaren*, blz. 19.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 5.

⁶⁾ *De nood ons opgelegd*, blz. 24.

raken. Hij ging dan ook, alweer tegen den zin van zijn vader, niet in op het aanbod van Olivet Church om de kosten van de reis voor haar rekening te nemen, mits hij zich verbond, na het volbrengen ervan, die kerk als predikant te dienen. „Weinig vermoedde hij... dat eene weigering, voortkomende uit opzien tegen het ambt, uit een gevoel van onwaardigheid en uit jeugdigen vrijheidszin... zoo kennelijk in dienst zou staan van 's Heeren bedoeling, om hem eenen geheel anderen werkkring aan deze zijde van den oceaan te verschaffen" ¹⁾.

Zoo kwam er een einde aan zijn elf-jarig verblijf in de nieuwe wereld. Amerika heeft hij echter nooit geheel uit 't oog verloren. Van personen en toestanden, althans in het Gereformeerde deel, was hij, ook later, goed op de hoogte ²⁾. Ook heeft hij zich nog bezig gehouden met emigratie van Hollandsche boeren naar Noord-Amerika ³⁾.

Op de reis van Londen naar Duitschland werd natuurlijk Nederland bezocht, waar hij nog vele connecties had. In Amsterdam woonde zijn oom H. Höveker, de bekende boekhandelaar, die indertijd tot de Afscheidenen behoord had, doch nu weer een ambt bekleedde in de Hervormde Kerk en op wiens verzoek Ds J. P. Hasebroek den jongen candidaat liet optreden in de Oosterkerk op Zondag 21 September 1862 ⁴⁾.

De kerkelijke toestanden moeten wel geheel anders geweest zijn dan tegenwoordig, dat een jonge man van drie-en-twintig jaar, die juist uit Amerika aangekomen was, dadelijk werd uitgenoodigd, in een morgenbeurt in de hoofdstad vóór te gaan, ja, dat hem zelfs twee beurten werden aangeboden. Voor de Afscheidenen zou hij namelijk, zoo was de bedoeling, 's avonds optreden in hun Keizersgrachtkerk voor Ds Enting. Als Amerikaan argeloos staande tegenover de kerkformaties en hun onderlinge verhouding in zijn vaderland, had Hoedemaker eerst de Afscheiden en daarna de Hervormde beurt aangenomen. Dat de verhouding heel wat minder vrij was dan in het land van de vrije kerken, had hij zich nog niet voldoende gerealiseerd. Het werd hem echter spoedig bijgebracht. 's Zaterdagavond ontving hij van den kerkeraad der Afscheiden gemeente bericht, dat de avondbeurt onder deze omstandigheden niet kon doorgaan. Zoo kwam hij voor de eerste maal in aanraking met de „kerkelijke kwestie", waar hij, z'n leven lang, niet meer los van zou komen. Reeds nu zag hij in dit verloop van zaken een heenwijzing naar de Hervormde Kerk, als de plaats, waar hij hoorde. „Hij heeft reeds

¹⁾ Na een-en-dertig jaren, blz. 6.

²⁾ Dat blijkt b.v. uit een brief aan Kuyper uit het jaar 1886.

³⁾ Men zie b.v. *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 155.

⁴⁾ Zie over Höveker *De Bie-Loosjes*, Dl. IV, blz. 96.

toen op dien kansel gevoeld — met angst in het hart gevoeld — hier is uwe plaats en dit is uw werk" ¹⁾). Achteraf zou hij deze schikking der omstandigheden altijd blijven zien als een „Goddelijke tusschenkomst" ²⁾). De preek in de Oosterkerk over den tekst 1 Petri 2 : 7: „U dan die gelooft, is Hij dierbaar" ³⁾), is voor dat gedeelte van de gemeente, dat hem kwam beluisteren — de kerk was vol — een evenement geweest. Alweer dienen we hierbij te bedenken, dat de situatie in de gemeente heel anders was dan b.v. reeds tien jaar later. Gereformeerde prediking was schaarsch in die dagen. Pas in 1851 had Hasebroek als eerste orthodoxe predikant, wiens prediking op den duur ook weer niet de volle sympathie had van de meer Gereformeerde elementen, intrede gedaan. De preek zelf is trouwens alleszins merkwaardig. In den stijl is nog hier en daar de moeite van den spreker met de Nederlandsche taal bemerkbaar (waarvan Hoedemaker, naar velen zeggen, gedurende zijn geheele leven iets behouden heeft) en ook is hier van toepassing wat Hoedemaker zelf van al zijn preeken uit dien tijd gezegd heeft nl dat ze te overladen zijn: het drievoudig ambt van Christus en de tweenatureleer worden in twee punten behandeld. Doch de preek laat niet na, indruk te maken door de groote warmte, die erin doorstraalt. Reeds hier vinden we, misschien juist vanwege den nog wat gebrekkigen stijl, een opeenstapeling van rijke gedachten, soms in een enkel zinnetje samengevat. Er is een bijna exotische beelden-, haast schreef ik, kleurenrijkdom. De grondtoon is piëtistisch-gereformeerd. Juist met dat min of meer bevindelijke element, dat bij Hoedemaker echter volstrekt geen ziekelijk karakter draagt, doch werkelijke verkondiging van de dierbaarheid van Christus is, zal hij ongetwijfeld 't hart der gemeente gewonnen hebben. Na de inleiding is de predikatie in drie punten verdeeld. Eerst wordt de vraag gesteld: Waarom is Hij den geloovigen dierbaar? Waarop het tweevoudig antwoord luidt: Omdat ze Hem kennen en aan Hem behoefte hebben. Vervolgens: Waarin is Hij dierbaar? Antwoord: In Zijn weldaden, Zijn ambten, Zijn wezen en Zijn persoon. Tenslotte eindigt Hoedemaker met de persoonlijke vraag: Is Hij u dierbaar? Meer dan een dergelijk, uiteraard formeel, schema, zegt ons een enkel citaat: „Dit is geloof, den ganschen Bijbel aan te nemen met een drieëenigen God, zooals Hij daarin geopenbaard wordt en juist omdat God het zegt, ons zelve te veroordeelen, niettegenstaande vermeende eigen-

¹⁾ De nood ons opgelegd, blz. 11.

²⁾ Na een-en-dertig jaren, blz. 9.

³⁾ De dierbaarheid van Christus. Oorspronkelijk uitgekomen in een, bij Höveker verschenen, serie „Keur van leerredenen", is deze preek als no 5 van den 27en jaargang van de preekenserie *Van goedertierenheid en recht*, en ook afzonderlijk, opnieuw uitgegeven bij H. Veenman & Zonen te Wageningen.

gerechtigheid; en juist omdat God het zegt ons te verlaten op Christus, niettegenstaande Gods wet ons hart en onze daden veroordeelt" ¹⁾.

„Welke behoeften ik ook zou kunnen opnoemen, Jezus vervult ze allen; ...ben ik een dwalend schaap, Hij is de goede Herder, die mij niet zal laten omdolen op de bergen der zonde; in tijden van kommer een Vriend en Raadsman. Hij is een man die zegt, gelijk Elkana, wanneer ik om kinderen treur: ‚Ben ik u niet meer dan vele zonen?’ Staat gij bij de sponde van uwe stervenden, zijne belofte dringt tot in het hart: ‚Des avonds zal het licht zijn.’ Ja, zijne stem klinkt over het pas toegemaakte graf: ‚Ik ben de opstanding en het leven,‘ en dus in alle omstandigheden bij alle behoeften is Jezus' genade ons genoeg”.

„Christus is dierbaar in zijn persoon; hier komen wij tot dat stuk van hogere godgeleerdheid, dat niet op de scholen geleerd wordt... Ja, in het begin was het zoo, gij kondt bidden tot Jezus als priester, als profeet, als koning, doch de nood kwam hooger, het werd banger en duister, en de wateren der begeerte, die over eene groote uitgestrektheid vloeiden, kwamen met een stille, sterke, onwederstaanbare stroom in het kanaal van dat eene gebed: ‚geef mij Jezus of ik sterf!’ — ‚Och!’ was de uitroep, ‚dat ik wist, waar ik Hem vinden kon’. En als de mensch daar komt, dan is hij dicht bij de verlossing; gij verkreegt Jezus; waar was uw blijdschap over? vergeving? aanneming? neen, dat alles was opgesloten in dien eenen roep: ‚Ik heb Hem gevonden, die mijne ziel liefheeft.’ ...Wat zoekt de Christen op den verderen weg, kenteekens, vruchten? Ja, in den beginne, maar hij klimt al spoedig op van Smijtegelt tot Brakel. Hij ziet, dat kenteekens niets zijn dan portretten van Jezus, in Christus' gemeenschap vindt hij zijne vreugde, in zijne gerechtigheid al zijne heiligmaking, in zijne volheid al zijne behoefte vervuld; de persoon Jezus is dierbaar dien die hem kent, zoekt en gemeenschap met Hem heeft door het geloof”.

Uit de terminologie blijkt, dat Hoedemaker ook in Amerika in Nederlandsch sprekende kringen verkeerd heeft. Zijn latere prediking draagt een minder bevindelijk karakter. Deze preek is, vooral wat de terminologie betreft, niet karakteristiek voor hem. Hoedemakers oordeel over zijn eigen preeken uit dezen tijd, blijkt echter wel wat donker gekleurd te zijn. Want Christus-verkondiging is dit wel.

Zijn optreden in de Oosterkerk gaf den stoot tot „eene reeks opeenvolgende voorvallen, die in het eind al zijn voornemens zouden verijdelen en al zijne plannen in duigen zouden werpen” ²⁾. Voorloopig werd Hoedemaker in Amsterdam vastgehouden, waar hij vóórging in druk

¹⁾ Uitgave Höveker, blz. 4. Zie voor de verdere citaten blz. 5-9.

²⁾ *Na een-en-dertig jaren*, blz. 6.

bezochte wekelijksche samenkomsten in het gebouw van de „Vereeniging ter verbreiding der Waarheid” in de Elandstraat. Het was immers een „tijd van ontwakend leven, een tijd der genade voor onze Kerk en ons vaderland... Het was uitlokkend, in te gaan tot dezen veelbelovenden arbeid, waarin hij, eer hij het wist, en meer dan hij wenschte, werd gewikkeld”¹⁾.

Het oponthoud van Hoedemaker in Nederland doet me altijd denken aan dat van Calvijn in Genève. Van beiden geldt: „Hij kwam... op den doortocht... niet om te blijven, maar om te gaan, zoo spoedig mogelijk...²⁾. En Hoedemaker zou het Calvijn nagezegd hebben, dat het hem was geweest, alsof God van uit den hemel Zijn hand had uitgestrekt om hem tegen te houden”³⁾.

Toch werd de voorgenomen reis naar Duitschland nog doorgezet. Maar zijn vaart was als het ware geremd. Hij was blijven haken. Van den tocht naar 't Heilige Land hooren we in 't geheel niet meer.

Van groote beteekenis is de Duitsche reis niet voor hem geweest. Of men moet de beteekenis ervan in negatieve richting willen zoeken: Hoedemaker heeft verder zijn geheele leven afwijzend gestaan tegenover de ontwikkeling van de theologie, zooals die onder Duitsche leiding in de negentiende eeuw plaats vond.

Het doet wat Amerikaansch aan, te lezen hoe hij eerst een wintersemester in Bonn doorbracht, waar hij in nauwe persoonlijke relatie kwam met J. P. Lange, vervolgens naar Heidelberg ging om Rothe te hooren en ten slotte naar Straatsburg om de colleges van Reusz te volgen. Lange, Rothe, Reusz, vertegenwoordigers van wel zeer uiteenloopende geestesrichtingen! Geen van drieën heeft hem positief beïnvloed. Dat Rothe hem niets zei, waarschuwt ons nu reeds, om straks, wanneer we het hebben moeten over zijn „Ethische” periode, voorzichtig te wezen. Merkwaardig, dat hij op de kritische beschouwingen van Reusz, die hij toch allicht reeds op deze studiereis zal hebben leeren kennen, voorloopig nog niet reageeren zal. Dat zal pas later, en dan zooveel te heftiger en principieeler, gebeuren.

Dat de Duitsche reis een teleurstelling werd, is teekenend voor Hoedemaker. Hij zal een specifiek Nederlandsch theoloog worden. Nog beter: hij zal aan „Neerlands Kerk” gaan behooren, ondanks zijn wijde en allerminst nationaal beperkte kennis. De theologie van over de grenzen heeft hem nooit gestimuleerd, zooals zij dat De la Saussaye senior en Gunning gedaan heeft.

¹⁾ A.w., blz. 8.

²⁾ De nood ons opgelegd, blz. 10.

³⁾ Zie *Commentaires de Jehan Calvin sur le livre des Pseaumes*, Paris 1859, p. VIII.

Inmiddels was in het vaderland iets veranderd. Want de benoeming van Dr J. J. van Oosterzee als hoogleeraar te Utrecht was voor het theologisch Nederland van die dagen een gebeurtenis. Van Oosterzee was immers de apologeet van het positieve Christendom en de bezielende, alom geliefde prediker. Zelfs buiten de Hervormde Kerk, in Afscheidene kringen, wekte deze benoeming verwachtingen. Dat blijkt uit den brief, dien de heer W. Horst, ouderling der Christelijke Afscheidene Gemeente te Utrecht, na Van Oosterzee's benoeming aan Hoedemaker schreef en waarin hij hem aanried, naar Utrecht te komen om, gedurende eenigen tijd, de colleges van Van Oosterzee te volgen. Blijkbaar was Philip dus ook in zijn geboorteplaats nog niet vergeten en dacht men in den vroegeren vriendenkring zijner ouders nog aan zijn belangen.

Zoo vinden we Hoedemaker in 1863 weer te Utrecht. Voorloopig als gast van de familie Horst. Doch al spoedig valt het besluit, voorgoed in Holland te blijven. De motieven, die hem hiertoe geleid hebben, zijn niet precies na te gaan en weer te geven. De voornaamste factor schijnt wel geweest te zijn: de herlevende herinnering, het opengaan van „de poorten van het verleden” ¹⁾. Dat besef, dat hij reeds op den kansel van de Oosterkerk gehad had: „Hier is uwe plaats en dit is uw werk” ²⁾, is hoe langer hoe sterker geworden. Veel beteekenis heeft Hoedemaker zelf gehecht aan die bekende gebeurtenis, dat, na een predikbeurt in een dorpsgemeente (waarschijnlijk Breukelen), een oud man hem, na den dienst, de hand kwam drukken met de woorden: „Nu zie ik, dat God een waarmaker is van Zijne belofte. Toen uw vrome moeder Nederland verliet, zeide zij mij bij het afscheid: ‚Mij zult ge niet meer zien... maar ik heb eene stille verwachting, dat gij hem (op u wijzende) in dat kerkgebouw (wij stonden voor de deur van deze kerk) het Evangelie van Gods genade nog zult hooren verkondigen. God heeft het mij beloofd! Ik heb hem aan Neerlands Kerk gegeven” ³⁾.

„Ds Ledeboer heeft ons op de komst van een opvolger uit Amerika doen hopen. Zijt gij het die komen zou?’ schreven mij trouwe volgelingen uit Zuid-Holland, toen mijn naam als ‚de jonge Amerikaan’ begon genoemd te worden” ⁴⁾.

Daar kwam bij, dat hij dadelijk, evenals dien korten tijd in Amsterdam, in allerlei arbeid getrokken werd. Wij zullen daarbij hoofdzakelijk moeten denken aan preeken en evangeliseeren. Wel een bewijs, hoe groot in die dagen de begeerte naar positieve prediking was en hoe een begaafde jonge man van rechtzinnige beginselen onmiddellijk — om

¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 11.

²⁾ *De nood ons opgelegd*, blz. 11.

³⁾ *Na een-en-dertig jaren*, blz. 10.

⁴⁾ Zie Hoedemakers eigen aantekeningen.

het wat sterk te zeggen — werd geëxploiteerd ¹⁾.

Na schriftelijk overleg met zijn vader, die tegen blijven in Holland geen bezwaar had, besloot Hoedemaker zich hier te vestigen en in Utrecht theologie te gaan studeeren.

In het gezin Horst vond hij haar, die later zijn vrouw zou worden.

Omdat hij verzuimd had, zijn studie in Amerika door een laatste examen af te sluiten, was hij genoodzaakt, in Nederland van voren af te beginnen. Zelfs moest hij nog admisse-examen doen. Dat deed hij echter spoedig en reeds twee dagen later legde hij z'n propaedeutisch af.

De Utrechtsche Theologische Faculteit van die jaren was de Faculteit van Dr B. ter Haar, Dr J. I. Doedes en Dr J. J. van Oosterzee ²⁾.

Ter Haar was de oudste in jaren en dienstjaren. Sinds 1854 doceerde hij kerkhistorie, ethiek en inleiding tot het Nieuwe Testament. Een uitgesproken type vertoonde zijn theologie niet. „Iets oorspronkelijks gaf hij niet, noch als kerkhistoricus, noch als moralist” ³⁾. Hij was gematigd en gemoedelijk.

Daartegenover was de hoogleeraar Doedes, die vanaf 1859 de Nieuwtestamentische vakken onderwees, een zeer markante figuur. Doedes kan worden getypeerd door de woorden „kritisch” en „helder”. Die typeering geldt dan zoowel zijn persoonlijkheid als zijn wetenschappelijke methode.

Kritisch en vaak wel wat heel scherp was Doedes in zijn beoordeeling van personen en toestanden. De enkele brieven van hem uit Hoedemakers nalatenschap getuigen daar reeds van. Wat zijn tekstuitleg betreft, moet men bij het woord „kritisch” niet denken aan bepaalde, destijds gangbare, Deutsche methoden, maar hieraan, dat hij altijd vlijmscherp de vraag stelde: „Wat staat er en wat beteekent dat naar z'n oorspronkelijke bedoeling”? Onzekere of foutieve lezingen en verklaringen sneed hij onbarmhartig af, al waren ze velen dierbaar.

Helder was zoowel de betoogtrant van den hoogleeraar als zijn exegese.

¹⁾ Een document uit dezen tijd is de rede, die hij in 1865 voor de „Vereeniging tot bevordering der Zendingenzaak onder alle heidenen” hield over het onderwerp „De akker is de wereld”. (Uitgegeven als no 4 van de „Mededeelingen” dier vereeniging). Hoedemaker heeft ook meermalen in *Afgescheiden kerken* gepreekt. (*Na een-entertig jaren*, blz. 9.).

²⁾ De gegevens voor onderstaande beschrijving van de Utrechtsche theologische faculteit ontleende ik aan: G. J. Vos Azn, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, dl II, Dordrecht 1891; A. W. Bronsveld, *Een theologisch klaverblad*, Rotterdam, z.j.; W. A. Joubert, *De verhouding van gelooven en weten in de Nederlandsche Theologie der 19e eeuw, in het bijzonder bij Doedes en Van Oosterzee*, diss., Amsterdam 1910; M. van Rhijn, *Aart Jan Theodorus Jonker*, Amsterdam 1929.

³⁾ Bronsveld, a.w., blz. 13. Straks zullen we zien, dat Hoedemaker zelf meer waardeerend over Ter Haar sprak.

Over de laatste heeft Dr O. Noordmans een paar merkwaardige opmerkingen gemaakt. Exegese is, volgens Doedes, dit: dat men erin slaagt, zijn lezers (hoorders) hetzelfde te doen denken, dat, naar de bedoeling van den schrijver, door diens lezers bij die woorden gedacht moest worden. Noordmans voegt daar dan aan toe: „De schrijvers dachten precies als wij en bij goede exegese denken wij dan 't zelfde als zij. Zij hebben verstaanbaar willen zijn en zie, wij verstaan ze... We bevinden ons hier wel heelemaal in de sfeer der helderheid”¹⁾.

Van Oosterzee, die, zooals we reeds hoorden, in 1862 benoemd was, en wel om onderwijs te geven in de leerstellige Godeleerdheid, de theologie van het Nieuwe Testament en de practische theologie, was vooral vermaard als kanselredenaar. Verder was hij de onvermoeide apologet: „'t Is hem... te doen geweest om, hetgeen hij de hoofdzak van het Christendom achtte, te verdedigen tegen Strausz en zoovelen, die na hem den grond zochten te ondermijnen, waarop de christelijke kerk gebouwd is... Door al zijn theologische werken loopt van het eerste tot het laatste een apologetische ader”²⁾. Daarbij sloot hij zich nauw aan bij Deutsche theologen als Neander, Nitzsch, Martensen e.a., die allen op hun beurt weer onder invloed van Schleiermacher stonden.

Tusschen Van Oosterzee en Doedes bestond enig verschil ten opzichte van de vraag naar de verhouding van geloof en wetenschap. Doedes wilde een scherpe scheiding tusschen beide maken. „Het geloof had... niets op het terrein van het weten te maken en van weten was geen sprake bij de zaken des geloofs”³⁾. Van een „wetenschap des geloofs” wilde Doedes dan ook niet hooren. Van Oosterzee dacht op dit punt anders. „Doedes kwam door analyse tot zijn resultaat; Van Oosterzee... was veel meer de man van de synthese en stelde alles in het licht van het geheel, dat hem voor oogen stond”⁴⁾. Van Oosterzee zag als einddoel, dat men onophoudelijk moest nastreven: een onderlinge doordringing en verzoening van geloof en wetenschap. Gelooven leidt, als het goed is, tot weten: „credo ut intelligam” (Anselmus).

Over het algemeen kunnen we veilig zeggen, dat Hoedemaker, in zijn vorming, door zijn leermeesters niet noemenswaard beïnvloed is, wat voor een gedeelte wel daarvandaan zal komen, dat hij grootendeels reeds gevormd was, toen hij hier begon te studeeren en anderzijds zijn oorzaak vindt in het feit, dat zijn leermeesters menschen van geheel andere structuur waren dan hijzelf.

Ter Haar waardeerde hij. Bij diens aftreden in 1874 schreef hij, dat

1) O. Noordmans, *Geestelijke Perspectieven*, Amsterdam 1930, blz. 69.

2) Bronsveld, *a.w.*, blz. 53.

3) Joubert, *a.w.*, blz. 99.

4) Joubert, *a.w.*, blz. 110.

„zijn verdiensten op meer dan één gebied waarlijk niet gering waren te achten" ¹⁾).

De verhouding tot Doedes was ongetwijfeld het meest koel. Wanneer we van Doedes lezen: „Hij stelde met groote scherpzinnigheid de vraagstukken aan de orde, leerde zijn studenten goed onderscheiden, juist definieeren, zuiver stellen, duidelijk formuleeren. Gewoonlijk hield hij zich hardnekkig vast aan het eene punt, waar het bij een bepaalde kwestie om ging en beschouwde hij dit eene punt van alle zijden, met vaardigheid het voor en tegen overwegende" ²⁾), dan begrijpen we onmiddellijk, dat Hoedemaker, wien juist ontbroken heeft wat Doedes bezat en als eisch stelde, zich tot dezen scherp-nuchteren geest nooit heeft aangetrokken gevoeld. Later kwam daar nog bij hun geheel uiteenlopende waardeering van de Vrije Universiteit en hun verschillende opvatting van de exegese.

Over Doedes spreekt Hoedemaker altijd op een min of meer bitteren toon.

Met Van Oosterzee bestond nog de nauwste connectie. Hoedemaker was geenszins een volgeling in engeren zin van Van Oosterzee. Hoogstens kunnen we in zijn allereerste publicaties iets van Van Oosterzee terugvinden ³⁾. Toch is hij Van Oosterzee steeds blijven hoogachten. Nog aan het diner na de opening van de Vrije Universiteit stelde hij een dronk in op „zijn geliefden leermeester en vroeger vaderlijken vriend", welke dronk later door Van Oosterzee beantwoord werd in een Ingezonden Stuk in „De Heraut", waarin hij opmerkte, dat Hoedemaker zich thans op een geheel andere lijn begeven had, dan waarop zij zich vroeger te zamen bewogen ⁴⁾.

Er zijn inderdaad verschillende punten, waarover Hoedemaker al vrij spoedig anders is gaan denken dan Van Oosterzee.

Zoo gaat hij reeds in 1872 niet met Van Oosterzee mee, waar deze onderscheid maakt tusschen de Schrift en Gods Woord in de Schrift ⁵⁾. Een artikel van Van Oosterzee over boedelscheiding wordt door Hoedemaker bestreden ⁶⁾. Ook acht hij later Van Oosterzee's op-

¹⁾ *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, dl. 29, blz. 548.

²⁾ Van Rhijn, *Jonker*, blz. 12.

³⁾ In de Zendingsrede „De akker is de wereld" doet de stijl iets denken aan de „tollende redenen van Van Oosterzee" (zooals Hoedemaker ze later zelf noemde), terwijl in „Het feit en de geschiedenis der openbaring" theologisch misschien eenige invloed van dezen leermeester te bemerken is.

⁴⁾ Zie *De Heraut*, 1880, no 151.

⁵⁾ Zie *De Vereeniging*, dl. 27, blz. 537-554 en J. J. van Oosterzee, *Voor Kerk en Theologie, mededeelingen en bijdragen*, 1e dl., Utrecht 1872, blz. 345-374.

⁶⁾ Zie *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 88 vv. en *Voor Kerk en Theologie*, 2e dl., Utrecht 1875, blz. 216-251.

vatting van het ambt niet Gereformeerd ¹⁾. Bovenal week hij bewust van zijn leermeester af door een veel grooter waardeering van de „smalle gemeente”, het Gereformeerde volk. Ja, dat heeft Hoedemaker zelf als het beslissende punt van verschil gezien: In de theologie van Van Oosterzee leeft „de liefde tot den Verlosser en de wensch om aan de genade Gods hare eere te geven. Het zou hem tot onvergankelijken lof verstreken, indien hij... zijne opinie in dezen (bedoeld is zijn oordeel over het Gereformeerde volk) herzag... Wij kunnen tot hem zeggen: „Si quaeris Peninsulam, circumspice!”. De theologie, die niet op eigen wortel stoelt, verflenst en vergaat. Geen talent, geene vroomheid is in staat haar te redden, en indien zij, zooals bij hem, eene eigene en schoone gestalte verkrijgt, zij is in dien zin met onvruchtbaarheid geslagen, dat er geene school komt, die opkweekt en tot bloei brengt, wat de meester heeft geplant en nat gemaakt” ²⁾.

Toch hingen de portretten van Van Oosterzee en Doedes op Hoedemakers kamer, naar ik van een zijner dochters, Mevrouw Van Vliet-Hoedemaker, hoorde.

21 Juni 1867 promoveerde Hoedemaker op een proefschrift getiteld: „Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip” tot doctor in de Godgeleerdheid. Promotor was Prof. Ter Haar. De promotie geschiedde „magna cum laude”.

Van geen geschrift van Hoedemaker is het lastiger, inhoud en strekking weer te geven dan van zijn dissertatie, die onder zijn werken een geheel eenige plaats inneemt.

Volgens hemzelf draagt het geschrift, wat taal en stijl betreft, de sporen van zijn „meer Amerikaansche dan Nederlandsche opleiding”. Hij bepleit „verzachtende omstandigheden”, wanneer ’t hem niet gelukt mocht zijn, „bij de diepzinnigheid van het onderwerp... overal die helderheid en juistheid van uitdrukking te vinden”, waarnaar hij gestreefd heeft ³⁾.

De moeilijkheid ligt echter niet in de eerste plaats in den stijl, doch veel-
eer in opzet, strekking en gedachtengang.

Hoe hij tot de keuze van zijn onderwerp gekomen is? Reeds in Amerika had het Determinisme, zooals hij dat in de werken van Edwards en van „the Princetown School of Theology” had leeren kennen een diepen indruk op hem gemaakt. „Deze indruk werd nog versterkt, toen ik het in Europa in werken als die van Prof. Scholten, Romang en anderen nog uit een ander oogpunt beschouwd zag. Zóó werd ik als van zelve tot eene

¹⁾ *De herleving der Gereformeerde beginselen*, Amsterdam 1883, blz. 15.

²⁾ *De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid*, Amsterdam 1881, blz. 75.

³⁾ *Het probleem der vrijheid*, Amsterdam 1867, blz. IX.

diepe studie over het vraagstuk der vrijheid geleid en ontstond langzamerhand de stof voor dit geschrift" ¹⁾.

De bedoeling van zijn studie is nu: de vrijheid en daarmee het theïstisch Godsbegrip wetenschappelijk te handhaven tegenover het determinisme. Hij wil aantoonen, dat het laatste niet de eer verdient, consequent genoemd te worden. „De vaste overtuiging dat het dezen roem niet verdient, heeft ons eerst tot het onderzoek der geschiedenis gebracht" ²⁾.

Hoedemakers uitgangspunt ligt dus in de zekerheid, dat de vrijheid bestaat. Die zekerheid is met het geloof gegeven. „Dit moge nu niet wetenschappelijk genoemd worden, wij schamen ons de belijdenis niet. Er zijn ‚Ahnungen‘ van binnen, waarvoor wij geen vasten grond kunnen aanwijzen, maar die ons zoodanig bezielen, dat wij, nog eer zij door een volhardend onderzoek zijn bevestigd, weten, dat zij waar moeten zijn" ²⁾. „Wat wij... zoeken... is in het geloof reeds gegeven en door de gemeente, liever door de zedelijk ontwikkelde menschheid, geanticipeerd" ³⁾.

Zijn opvatting van de verhouding van filosofie en theologie, die aan het heele geschrift ten grondslag ligt en zoo nu en dan naar voren komt, is saam te vatten in het bekende: „Philosophia quaerit, theologia invenit". Theologie en filosofie vormen geen tegenstelling, maar completeeren elkaar. De theologie stelt als beginsel, wat de filosofie op den weg van onderzoek tracht te bereiken. Beider uitgangspunt is verschillend. De theologie gaat uit van feiten, die, als zoodanig, in het geloof gegeven zijn. De filosofie daarentegen neemt het rein menschelijk denken tot uitgangspunt ⁴⁾. De filosofie moet komen, waar de theologie reeds is. Reeds hier zweeft Hoedemaker een filosofie voor oogen, die de theologie schraagt en een theologie, die, in denkmethode, niet met de filosofie in strijd is, wat hij later altijd is blijven vasthouden.

Hoe komt Hoedemaker nu langs wijsgeerigen weg tot zijn vrijheidsbegrip? Op drieërlei wijze: „logisch, metafysisch en psychologisch" ⁴⁾. Op deze drie terreinen werkt Hoedemaker met een bepaald schema, waaraan het begrip „causa" ten grondslag ligt. Zoowel logisch als metafysisch en psychologisch bestaat er een onderscheid en bijgevolg een betrekking tusschen de werkelijkheid en den grond van die werkelijkheid. Vrijheid nu is een categorie, die de betrekking uitdrukt tusschen den grond en datgene, waarvan het de grond is, tusschen het subject en zijn inhoud. Logisch (empirisch) is vrijheid: het ontbreken van vreemden

¹⁾ A.w., blz. VIII.

²⁾ A.w., blz. 19.

³⁾ A.w., blz. 177, 178.

⁴⁾ Th. L. Haitjema, *De richtingen*, blz. 181.

grond. Metaphysisch wordt het: vrij is hij, die den grond van zijn bestaan in zichzelf vindt, die „zelfgrond” is. Op de vraag of de mensch in dezen zin vrij is, krijgen we van de filosofie geen antwoord. Daarom springt Hoedemaker hier over op de theologie om daaraan het antwoord op deze vraag te ontleenen en wel op de volgende wijze. Het geloof brengt ons eenerzijds in de sfeer van de vrijheid (persoonlijkheid) van den mensch: behoefte aan openbaring, besef van zonde; anderzijds in die van de vrijheid (persoonlijkheid) Gods: openbaring, wonder. Geloof is geloof aan onze eigen persoonlijkheid, aan onze zelfstandigheid tegenover God.

In hoofdstuk IV vindt hij den laatste grond in het zelfbewustzijn als eenheid van denken en zijn. Ook in 't zelfbewustzijn is sprake van een betrekking, nl. tusschen het ik en zijn inhoud. Dit zelfbewustzijn is de grondslag van de vrijheid (persoonlijkheid) des menschen. En vanuit de persoonlijkheid des menschen, komt men noodwendig tot het aannemen van een persoonlijk God.

Duidelijk wordt 't verband tusschen de beide laatste redeneeringen niet. Loopt het wijsgeerig bewijs via de beschouwingen over het zelfbewustzijn en komt hij zoo tot wat in 't geloof reeds vast lag en wat hij aan 't einde van het derde hoofdstuk, waarin het over de metaphysische vraag gaat, heeft weergegeven?

Er volgt nog — wat we misschien zouden kunnen noemen — een psychologische toepassing. De betrekking tusschen subject en inhoud, die het heele boek doorgaat, komt hier terug als die tusschen het levensbeginsel en het organisme, den wil (als de totaliteit van de handelingen van den geest) en de natuur. De bestemming des menschen is: een persoonlijkheid te worden, d.w.z. het onpersoonlijke (de natuur) moet geheel in de persoonlijkheid worden opgenomen.

Eén van de eerste vragen, die zich na lezing van dit werk opdringt, is: „Hebben we hier te doen met een origineele conceptie of sluit Hoedemaker zich nauw bij een bepaald stelsel aan”?

Den indruk van het laatste krijgt men, al lezende, zeker niet. Er is geen filosoof, dien hij met opvallende instemming aanhaalt. Eerder dringt zich de indruk op, dat hij eclecticisch te werk gegaan is. Dit dan misschien in navolging van Emerson, aan wien het boek is opgedragen. Uit de vele systemen, waarvan hij kennis genomen heeft — wat zijn dat er veel! — noemt hij telkens datgene, waartoe hij zich aangetrokken gevoelt. We merken op, dat zijn sympathieën over het algemeen de richting van Aristoteles en Spinoza uitgaan. De begrippen grond (causa), laatste grond en zelfgrond (causa sui) verraden invloed van dien kant, al verwerpt hij uiteraard juist de deterministische consequenties van het Spinozisme. Ook Fichte en Schelling haalt hij vaak met instemming

aan. Als hij het zelfbewustzijn den grond van alle handelingen noemt, denken we aan Fichte's: „Er is geen ander zijn dan zelfbewustzijn”. In Schelling was het de nadruk op de persoonlijkheid, die hem aantrok. Kortom, zijn sympathieën gaan meer uit naar de „metaphysisch”, dan naar de „kritisch” ingestelde wijsgeeren (zooals Cartesius en Kant). Bij de laatste heeft het dualisme tusschen gelooven en weten hem altijd tegengestaan.

Zijn sympathieën en antipathieën zijn dus wel min of meer te bemerken, maar nadere aansluiting bij het eene of andere stelsel is niet met zekerheid te constateeren.

Samenvattend kunnen we zeggen: Hoedemakers dissertatie getuigt van enorme belesenheid en ruime belangstelling in filosofische vragen, terwijl tusschen de regels door zijn kennis van de dogmengeschiedenis blijkt. Den schrijver van „Op het fundament der apostelen en profeten” of „De Kerk en het moderne staatsrecht” vindt men er niet in. Wel zal Hoedemaker steeds de menschelijke verantwoordelijkheid blijven handhaven, maar zijn belangstelling gaat toch later geenszins uit naar de vragen rondom wilsvrijheid en uitverkiezing, zooals men zou kunnen verwachten van iemand, die zijn dissertatie over dit onderwerp schrijft en later onder beïnvloeding van de Gereformeerde beschouwing komt. Mogelijk is de wilsvrijheid te zeer een academisch probleem voor hem geweest; het heeft hem tenminste later niet meer bezig gehouden.

In tegenstelling met de serieuze wijze, waarop hij zijn studie heeft opgevat, is het resultaat inzoooverre niet bevredigend, dat aan het betoog de noodige klem ontbreekt. Hoedemaker overtuigt ons niet. Daarvoor is de gang van het betoog te moeilijk te volgen. Het antwoord op de kernvraag: „Bestaat er vrijheid en zoo ja, waarom?” springt niet duidelijk genoeg naar voren.

In de „stellingen”, die Hoedemakers wijde belangstelling voor verschillende terreinen der theologie verraden, is de latere Hoedemaker te bemerken, waar hij opkomt tegen een separatistische voorstelling van de Kerk, die zich openbaart in den weerzin tegen den kinderdoop (stelling XVI), alsmede tegen Gunnings verlangen naar een gezag van personen boven de leeraars (XVII). Van gedwongen verwijdering der Modernen wil hij niet weten. Hij argumenteert dat echter thans nog met het „ontwikkelingsproces, waarin... de Nederlandsche Hervormde Kerk... zich bevindt” (XVIII). Reeds enkele jaren later zal hij juist op het punt van deze argumentatie van De la Saussaye senior verschillen. Opmerkelijk voor zijn latere ontwikkeling is ook de XXste stelling: Het Christendom heeft zijn roeping, om ieder levensgebied te doordringen, niet genoegzaam begrepen.

Teekenend voor zijn persoon is, dat hij in de Voorrede een grooter werk aankondigt, „dat het vraagstuk der vrijheid van meer theologische zijde en in aansluiting aan andere vraagstukken zal behandelen” ¹⁾. Tijd en plaats van verschijning kondigt hij erbij aan. Het is nooit verschenen. Zoo zal het later telkens zijn. Hij begint aan een onderwerp, schrijft er over, bemerkt dat het lang niet uitgeput is, maar dat achter de beantwoorde vragen een heel veld van onbeantwoorde ligt en één antwoord talloze consequenties meebrengt. Al die vragen zet hij doorgaans uiteen. Maar dan raakt hij de ambitie voor het onderwerp kwijt; er is iets anders, dat hem trekt en er komt niet meer van. Onontkoombaar dringt zich, zooals we reeds zeiden, bij de beschrijving van Hoedemakers leven telkens het beeld op van den man, die een weg inslaat, doch na verloop van tijd terugkeert om een anderen te kiezen.

Aan het studentenleven zal Hoedemaker wel niet meer intens hebben deelgenomen. Daarvoor was hij in dien tijd reeds te veel op de praktijk ingesteld.

Allerlei evangelisatiewerk heeft beslag op hem gelegd. Voornamelijk Zondagsschoolarbeid. Hij heeft te zamen met Ds C. S. Adama van Scheltema, Jhr E. van Weede van Dijkveld en T. M. Looman de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging opgericht ²⁾. Met deze heeren vormde Hoedemaker de redactie van het maandblad „De Christelijke Familiekring. Geïllustreerd volksboek”.

Het is wel merkwaardig, Hoedemakers toenmalige beschouwing van doel en praktijk der Zondagsschool aan de hand van zijn — schaarsche — bijdragen in dit blad na te gaan. We ontdekken dan frischheid van aanpak en oorspronkelijkheid van gedachten, terwijl er in sommige opzichten overeenkomst is met tegenwoordig gangbare gedachten over het Zondagsschoolwerk.

De bedoeling van de Zondagsschool is ³⁾: de kinderen op bevattelijke wijze denkbeelden over godsdienst, zonde, gebed en geloof bij te brengen, zooals de ongeloovige wetenschap ook reeds vroeg tot de kinderen komt in begrijpelijke woorden om ongeloof te zaaien in het hart. Dit geschiedt door het vertellen van bijbelsche geschiedenis, terwijl het goed is, dat ieder verhaal in verband wordt gebracht met een bepaalde zedelijk-godsdienstige waarheid. Dat klinkt wat intellectualistisch-

¹⁾ *Het probleem der vrijheid*, blz. VIII.

²⁾ Later zei hij hiervan: „’t Mooiste is... dat de Vereeniging nooit opgericht is en dat zij, die thans als stichters worden genoemd, tot die stichting al pruttelend zijn overgegaan”. (*De Christelijke Familiekring*, 1916, blz. 10).

³⁾ *A.w.*, jrg. 1866, passim.

moraliseerend, doch zoo kan Hoedemaker het niet bedoeld hebben. Want hij keert zich juist tegen een dergelijk onderwijs. De opvoeding is allereerst opvoeding van het hart en via het hart van den geheelen mensch. De Zondagsschool wil het hart bereiken door wáár, warm en christelijk leven. Het evangelie moet, in tegenstelling met alle oppervlakkige zedlessen, aan de kinderen worden voorgesteld. Ook keert hij zich echter tegen een methodistischen opzet. Naast den eisch van wedergeboorte stelt zij (de Zondagsschool) dien van christelijk karakter en aan dit doel wil zij het onderwijs dienstbaar maken. Hij vindt dan ook de Zondagsschool niet overbodig, al worden de kinderen reeds langs andere wegen bereikt.

Voor de praktijk van het Zondagsschoolwerk moet dit tengevolge hebben: geen groote klassen en iedere klas eigenlijk een soort familiekring (Sunday-home). Hoedemaker neemt de Zondagsschool, zooals hij die in Kalamazoo bezocht heeft, tot voorbeeld. Zijn ideaal lijkt wel wat op de tegenwoordige „Westhill”-methode.

De Zondagsschool mag vooral geen „haveloozen”-school worden; ook aan de kinderen uit meer goeude kringen moet gedacht worden ¹⁾.

Voor den onderwijzer geeft Hoedemaker verschillende aardige wenken, waaruit blijkt, dat hijzelf er goed slag van had, met kinderen om te gaan, wat een algemeen bekend feit is. De grootste attractie op het Kerstfeest van zijn Zondagsschool in Amsterdam was: het verhaal van Ds Hoedemaker.

Een proeve van de wijze, waarop Hoedemaker tot kinderen sprak, is zijn preek in de Geertekerk te Utrecht (24 Januari 1866) over den tekst 1 Timotheüs 4 : 8b. Het was tijdens een cholera-epidemie; daarop is de preek ook geheel ingesteld. De hoofdgedachte is: Ieder oogenblik kunt gij sterven. Ge moet daartoe bereid zijn en dat zijt ge, wanneer ge vergeving hebt bij uw Hemelschen Vader.

Evenals de latere kinderpreeken, die in een andere periode van zijn leven zijn uitgesproken en, wat den inhoud betreft, een meer uitgesproken Gereformeerd karakter dragen, is ook deze, voor ons gevoel, voor kinderen wel wat zwaar geladen, maar tegelijkertijd is het betoog zoo rijk geïllustreerd met verhalen, dat de kinderen ongetwijfeld aandachtig geluisterd hebben.

In dezen tijd heeft Hoedemaker ook verschillende korte kinderverhalen geschreven, hoofdzakelijk met het oog op de Christelijke feestdagen, uitgaven van de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging. Hoedemaker heeft zich met groote toewijding aan het Zondagsschool-

¹⁾ Hoedemaker heeft later in Amsterdam zoo'n Zondagsschool voor kinderen van goeuden huize opgericht.

werk gewijd. Verschillende malen reisde hij naar Engeland om fondsen te verkrijgen. Eén van de stellingen achter zijn dissertatie is aan de Zondagsschool gewijd (XXI).

Naderhand ging hij er minder in op. Zoodra hij predikant was, werd het kerkelijk vraagstuk voor hem het allesbeheerschende. Toch is het contact met de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging nooit geheel verbroken. Verschillende malen hield Hoedemaker op de jaarvergaderingen een toespraak. Zoo b.v. in 1877 over het onderwerp: „Geeft gij hun te eten”. In die rede is duidelijk Hoedemakers gewijzigde beschouwing te bemerken, ook wat betreft de Zondagsschool. Het doel daarvan is voor hem thans: de schare voor den Heiland te behouden ¹⁾. Met den vollen nadruk op „schare”. Hij keert zich hier heel sterk tegen het methodistisch-individualisme, dat niet verder denkt dan de kinderen, die men op het oogenblik onder beslag heeft. Men moet de geheele natie op het oog hebben. Bijgevolg ook de hoogere standen, waaruit straks degenen, die leiding hebben te geven aan het volksleven, voortkomen.

„Altijd sta dat doel, dat onbereikbare einddoel voor den geest, dat God u voor oogen stelt en binnen uw bereik wil brengen: het volk, uw volk en de wereld voor Christus te winnen... Indien dit uw doel is, dan leidt dit alles u tot recht verstand van de beteekenis en de roeping der kerk” ²⁾. Wij hooren hier reeds den grondtoon: Heel de Kerk en heel het volk!

Op de foto, die gemaakt werd ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging in 1906 komt Hoedemaker, die toen ook nog gesproken heeft, vóór ³⁾.

De candidaat Hoedemaker, die in November 1867 door het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland tot de evangeliebediening was toegelaten, ontving twee beroepen. Naar Lage Vuursche en naar Veenendaal. Van Oosterzee ried hem, met het oog op voortzetting zijner studie, het eerste beroep aan. „Maar toch — hij ging naar Veenendaal, waarheen hij eigenlijk niet wilde” ⁴⁾. Van Oosterzee heeft het niet onmogelijk geacht, dat Hoedemaker later zijn opvolger zou worden. En toen Van Oosterzee in 1871 gevraagd werd, of hij hoogleeraar in de dogmatiek aan het Seminarium te New-Brunswick wilde worden, terwijl men hem tevens verzocht, enkele namen te noemen van menschen, die in aanmerking zouden komen, ingeval hijzelf bedankte, noemde Van Oosterzee Hoedemaker

¹⁾ *Geeft gij hun te eten*, Amsterdam 1877, blz. 16.

²⁾ *A.w.*, blz. 21 en 24.

³⁾ *De Christelijke Familiekring*, jrg. 1916.

⁴⁾ *Gedenkboek*, blz. 16.

en Kuyper, met de bijvoeging, dat hij den eersten ongaarne uit Nederland zou zien vertrekken ¹⁾.

23 Januari 1868 werd zijn huwelijk met Mejuffrouw Jacoba Johanna Horst door zijn zwager, Ds P. A. van Toorenenbergen, predikant te Barneveld, ingezegend.

¹⁾ Zie *Gedenkboek*, blz. 16 en een brief van Van Oosterzee d.d. 4 November 1871, te vinden in het archief Van Oosterzee op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht.

HOOFDSTUK II

PREDIKANT

a. Te Veenendaal.

16 Februari 1868 deed Hoedemaker zijn intree te Veenendaal met als tekst Colossensen 1 : 28, nadat hij door Van Oosterzee bevestigd was met een predikatie over 2 Corinthe 12 : 9.

Te Veenendaal stonden destijds twee predikanten. Hoedemaker kwam als opvolger van Ds W. Sijpkes, die naar Elburg vertrokken was, en vond als collega Ds F. J. Stroman de Grave, die reeds in 1869 naar Charlois ging. Na dezen predikant heeft Hoedemaker in vier jaar tijds nog drie verschillende collega's naast zich gehad, te weten: Ds H. V. Hogerzeil, later opnieuw Hoedemakers collega te Amsterdam; na diens vertrek naar Driebergen in 1871, de bekende Ds D. P. M. Huet, die reeds een jaar later naar Dirksland vertrok, en tenslotte Ds J. Brummelkamp, die van de Afscheiden overgekomen was ¹⁾ en met wien Hoedemaker eveneens later te Amsterdam zou staan. De verhouding met deze collega's was uitstekend. Vooral met Huet.

De geestesgesteldheid van de gemeente Veenendaal was ook reeds in die dagen Gereformeerd, al waren de tegenstellingen binnen den rechtervleugel van de orthodoxie nog niet zoo toegespitst als tegenwoordig. Hoedemaker zocht zooveel mogelijk aanraking met het Gereformeerde volk. Hij bezocht deze menschen vaak; een enkele maal in gezelschap van vrienden, om hun bekeeringsgeschiedenis te hooren. In zekeren zin dus een overeenkomst met Dr A. Kuyper; echter met dit verschil, dat Hoedemaker, door zijn opvoeding in Afscheiden kring zich innerlijk reeds veel meer verwant gevoelde aan de piëtistisch-Gereformeerde mentaliteit. Allicht mede doordat hij zich niet antithetisch tegenover de „gemeente-theologie” — zooals Van Oosterzee het noemde ²⁾ — stelde, was hij een geliefd predikant. Men hoorde zijn prediking liever dan b.v. die van Hogerzeil. Zijn meer „Ethische” neigingen — sommigen vonden,

¹⁾ Zie *Na een-en-dertig jaren*, blz. 9, noot. Voor Hogerzeil en Huet zie *De Bie-Loosjes*, dl. IV, blz. 157 en 360.

²⁾ Zie blz. 22.

dat hij in enkele opzichten nogal negatief was ingesteld — schoof men op rekening van de studie ¹⁾).

Uit 't bovenstaande mag men echter niet den indruk krijgen, dat Hoedemaker geheel onkritisch tegenover de „smalle gemeente” stond en dat het zijn eenige doel was, bij deze menschen in de gunst te komen. Terdege erkende hij de beperktheid hunner voorstellingen; hij verklaarde die echter uit hun isolement en hun (rechtmatig) wantrouwen jegens nieuwere richtingen. Een „bevindingsprediker” in ziekelijken zin is hij geenszins geweest. Daarvoor was hij te goed Schrift-theoloog.

Reeds te Veenendaal bleek Hoedemakers voorliefde (als we het zoo noemen mogen) voor het Oude Testament. Hij hield bijbellezingen over Oudtestamentische onderwerpen en maakte een begin met het „Handboek voor het godsdienst-onderwijs”, waarvan de opzet was „het dictaat, dat als handleiding bij het onderwijs was gebruikt... ter perse te leggen” ²⁾. De uitgave (in afleveringen) werd spoedig gestaakt.

Zooals begrijpelijk is, interesseerde Hoedemaker zich in zijn eerste gemeente in bijzondere mate voor den Zondagsschoolarbeid en het vereenigingsleven.

Toen hij kwam, bestond er reeds een Zondagsschool. Door Hoedemaker werd die echter in geheel nieuwe banen geleid: 't Amerikaansche klassensysteem werd ingevoerd. Er werd, mede voor het Zondagsschoolwerk, een vereenigingsgebouw gezet.

Met dat gebouw had hij grootsche plannen („Hoedemaker, plannemaker” werd er te Veenendaal wel eens gezegd). Hij wilde daaraan verbinden een schaftlokaal voor de arbeiders van een groote katoenspinnerij. Hoedemaker is namelijk gegrepen geworden door den maatschappelijken en geestelijken nood van de vele fabrieksarbeiders. Die nood was toentertijd groot, vooral door den enormen omvang van den kinderarbeid. „Levendig herinner ik mij den indruk, dien de bleeke, ingevallen, verouderde, scherp geteekende gelaatstrekken van de jongens en meisjes, die elkander om den kansel en in de gangpaden van het bedehuis verdrongen, vooral gedurende de eerste weken van mijn verblijf te V., op mij maakten... Die eerste indrukken zijn van lieverlede verzwakt, maar aan de treurige gevolgen van het fabrieksleven, inzonderheid voor de kinderen, werden wij ieder oogenblik weder herinnerd... Er moest iets gedaan worden... er werd iets gedaan” ³⁾! Er kwam een

¹⁾ Bijzonderheden als de bovenstaande dank ik aan inlichtingen, mij welwillend verstrekt door de heeren W. J. Hardeman en A. Middelhoven te Veenendaal.

²⁾ *Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament*, Amsterdam 1885, blz. III. Zie ook beneden blz. 43.

³⁾ *De fabriek-arbeiders te Veenendaal*, Amsterdam 1875, blz. 4, 5. Deze brochure schreef Hoedemaker, toen hij reeds te Rotterdam stond, met de bedoeling, aan te sporen tot het zenden van giften voor den evangelisatie-arbeid te Veenendaal.

godsdienstonderwijzer voor het evangelisatie-werk, een gewezen hoofd-
onderwijzer, de heer A. C. de Zwart, die later door een jongere kracht
vervangen werd. Behalve de evangelisatie- en ontwikkelingsarbeid, werd
er in dit gebouw, op voorstel van Huet, in de week vóór de viering van
het Avondmaal, iederen avond bidstond gehouden.

Later zal Hoedemaker zeggen: „Ik ben door de philantropie der philan-
tropie, n.l. als surrogaat voor Kerkherstel, gestorven" ¹⁾).

De verhouding tot de christelijke school was minder goed. Want de
eenige bijzondere school, die er toentertijd in Veenendaal was, was
„anti-kerkelijk en werd, als eene machine de guerre, tegen de kerk, de
prediking en de inwendige zending gebruikt" ²⁾). Mede hierdoor stond
Hoedemaker, die bovendien in Amerika een geheel andere neutraliteit
had leeren kennen dan in ons land, oorspronkelijk tamelijk gereserveerd
tegenover het bijzonder christelijk onderwijs.

Hier ter plaatse een enkel woord over het huiselijk leven.

Uit dagboekfragmenten van Mevrouw Hoedemaker, geschreven in den
Veenendaalschen tijd, leeren wij Hoedemaker kennen als „iemand met
vele ambities, bedrijvig en levenslustig, vol humor en met warme be-
langstelling voor al het gebeuren om hem heen, met vele ambtsbezig-
heden en toch gezellig in den familiekring. Dit laatste vooral niet te
vergeten" ³⁾!).

Dezelfde dagboekbladen „doen ons Mevrouw Hoedemaker kennen als
een domineesche van den goeden, ouden stempel, wier gansche leven
met dat van haar echtgenoot en met diens werk in volkomen harmonie
was" ³⁾).

Te Veenendaal werden drie kinderen geboren: twee meisjes en één
jongen.

Hoedemakers arbeid is nooit binnen de grenzen van één gemeente
beperkt gebleven.

„Toen ik de bediening des Woords te Veenendaal aanvaardde, was het
mijn eenig verlangen alleen plaatselijk te arbeiden en ver van alle
strijd en verwarring eene gemeente te vormen, die hare roeping temidden
van de plaatselijke maatschappij, waarin God haar geplaatst had, vol-
bracht" ⁴⁾). Hij ondervond echter, dat de krankheid van het lichaam
invloed uitoefende op het lichaamsdeel ⁴⁾). In de discussie over de
kerkelijke kwestie, ging Hoedemaker al heel spoedig meespreken.

Inzake de invoering van Artikel 23 Algemeen Reglement, waarbij de

¹⁾ *Vragen van den dag*, dl. I, Amsterdam 1901, blz. 180.

²⁾ *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 421.

³⁾ Aldus schreef mij de heer J. Groenewegen te Heemstede.

⁴⁾ *De Congresbeweging*, blz. 65.

kiescolleges waren ingevoerd, schreef hij: Over den uitslag van de verkiezingen mogen we tevreden zijn, maar we zijn nog niet bevredigd. De numerieke overwinning moet een zedelijke worden. Hoe wordt zij dat? Doordat de gemeente in haar geheel uitspraak doet over het al of niet christelijke van de Moderne richting, over het al of niet Gereformeerde van zoovele andere. Tot deze uitspraak wordt de gemeente als het ware opgevoed en gestimuleerd door Artikel 23. De zijdelingsche werking van dit artikel is, dat er nieuw kerkelijk leven ontstaat, waarin ook begrepen is nieuw gemeentelijk, theologisch en — althans voorwaarde tot — geestelijk leven ¹⁾.

Later zal hij anders spreken over het kiescollege, „dat product van de Revolutie, toegepast op Christus' kerk” ²⁾, hoewel het ook thans reeds uitkomt, dat hij van Artikel 23 op zichzelf 't heil niet verwacht.

Met groote aandacht heeft Hoedemaker vooral het verloop van de „doopkwestie”, die toen gaande was, gevolgd en daar van 't begin af in meegesproken.

Toen in 1868 de Synode op verschillende aanvragen om de doopformule: „In den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes” verplichtend te stellen, in weigerenden of althans ontwijkenden zin geantwoord had, schreef Hoedemaker, dat door dit antwoord het karakter van den christelijken doop miskend werd en daarmee in beginsel de Kerk zelve opgeheven. Het laatste objectieve beginsel, dat onze Kerk nog bezit, wordt aan subjectieve willekeur prijsgegeven; de laatste gemeenschappelijke basis, waarop wij ons met de Modernen als gedoopten bevinden, wordt verlaten. Het heidendom wordt in de christelijke Kerk gewettigd. De doop, als acte van inlijving in de christelijke Kerk, als daad Gods, door tusschenkomst der Kerk, vervalt met de formule, welke dien verklaart. Waar schijnbaar slechts de vorm aangerand wordt, is de aanval inderdaad tegen het wezen gericht ³⁾.

In 1869 nam de Synode voorloopig een voorstel aan tot verplicht gebruik der formule. De la Saussaye senior was er tegen, onder meer omdat de doopsbediening dan afhankelijk gesteld werd van een reglementaire bepaling; Hoedemaker was, met de meeste rechtzinnigen, er vóór: „De leervrijheid zal voortaan eene grens hebben; zij zal zich niet mogen uitstrekken tot eene, althans niet tot deze, kerkelijke handeling” ⁴⁾.

¹⁾ Korte samenvatting van *De zijdelingsche werking van Artikel 23*. Verschenen in het *Jaarboekje voor de Hervormde Kerk in Nederland*, 1869.

²⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, Sneek 1897, blz. 43.

³⁾ Zie *Wat staat ons te doen?*, Amsterdam 1868.

⁴⁾ *Het synodaal voorstel tot verplicht gebruik der doopsformule*, Amsterdam 1870, blz. 7. Ook te vinden in *De Vereeniging*, dl. 24, blz. 799-817.

Aan de desbetreffende uitbreiding van Artikel 14 Algemeen Reglement op zichzelf, hechte Hoedemaker niet veel; ook niet aan de bedoeling, waarmee de Synode tot deze uitbreiding besloten had; „slechts het beginsel, dat aan dit alles ten grondslag ligt, geeft ons het recht, om iets van de toevoeging... te wachten. Te wachten, niet voor het oogenblik maar voor het vervolg. Wij blijven de synode dankbaar voor het voorstel... en verwachten er iets goeds van voor de toekomst”¹⁾.

De Synode van 1870 nam het voorstel echter terug. Van Hoedemaker en Prof. Mr B. J. L. Baron de Geer van Jutphaas, hoogleeraar in het Romeinsche recht te Utrecht, ging toen het initiatief uit tot het bijeenroepen van een vergadering, die 3 Augustus 1870 in de kapittelkamer van de Janskerk te Utrecht gehouden werd. Op die vergadering waren aanwezig Groen van Prinsterer, O. Baron van Wassenaer van Catwijck, Heldring, Doedes, Gunning, Bronsveld, De Geer van Jutphaas, G. J. Vos Azn, Kuyper, A. van Toorenenbergen en Hoedemaker. Deze vergadering werd gevolgd door een tweede, die 23 Augustus 1870 terzelfder plaatse werd gehouden. Ditmaal was ook Van Oosterzee tegenwoordig. Verschillende middelen tot kerkherstel, het eene van wijder strekking dan het andere, werden beraamd. Eenstemmigheid werd, over het geheel genomen, niet verkregen, wat ons niet verwondert, wanneer we de namen der deelnemers zien. Het eenige resultaat van deze beide vergaderingen is geweest het opstellen van een „Brief aan de leden der gemeenten, behorende tot de Ned. Herv. Kerk”²⁾, waarin er op aangedrongen werd, dat de gemeenten thans zelf voor hun recht zouden opkomen en zouden verklaren, dat zij geen anderen doop erkenden, dan die bediend was met de woorden van Mattheüs 28 : 19.

Een grootere meeting, die, vooral op aandringen van Kuyper, op 31 October of 1 November 1870 te Amsterdam gehouden zou worden, ging, wegens algeheel verschil van meening, niet door.

Hoedemaker heeft bij dezen strijd voor het behoud van de doopformule steeds gerekend met de mogelijkheid, dat men eenmaal genoopt kon worden, zich, om den christelijken doop zuiver te houden, aaneen te sluiten binnen of buiten het kerkverband. „Binnen of buiten ons kerkgenootschap, wij willen het gewicht van dit dilemma geenszins miskennen”³⁾.

¹⁾ A.w., blz. 8, 16.

²⁾ Harderwijk 1870. Ook opgenomen in *De Vereeniging*, dl. 25, blz. 284-288. In dit deel vindt men meerdere artikelen van Hoedemakers hand over deze kwestie. Den korten inhoud ervan kan men vinden in de artikelen van H. G. Groenewoud *Uit leven en werk van Dr Ph. J. Hoedemaker in De Gereformeerde Kerk*, jrg. 1937, nos 2557 en 2558. Zie over deze doopkwestie ook J. C. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. I, 's-Gravenhage 1923, blz. 103-106.

³⁾ *De Vereeniging*, dl. 25, blz. 31.

„Men zal òf de met een andere formule gedoopte kinderen inschrijven, òf weigeren dit te doen. In het eerste geval plaatst men zich buiten de Kerk, in het tweede geval buiten het kerkgenootschap”¹⁾).

In hetgeen Hoedemaker over de doopkwestie geschreven heeft, is veel dat hij later niet meer voor zijn rekening zal nemen. Zijn opvatting van den doop zelf is hier nog wat vreemd. Hij bestrijdt meer degenen, die in de verschillende Besturen zitting hebben, dan de bestuursorganisatie als zoodanig. Het heengaan der Modernen ziet hij als einddoel. Later zal hij het applaus, dat in den Amsterdamschen kerkeraad weerklonk, toen de gebroeders Hugenholtz met hun aanhangers de Kerk verlieten, scherp veroordeelen. Nog later zal hij zelfs den inzet van den geheelen strijd als verkeerd kwalificeeren: „Het Synodaal bestuur heeft zeer wijselijk geantwoord: dat behoeft niet gereglementeerd te worden, want het is reeds vroeger bepaald”²⁾).

Doch wat toen reeds de motorische kracht was, die hem stuwde, is dat altijd gebleven: de bewogenheid over den nood der Kerk. Bij volkomen leervrijheid gaat het karakter van de Kerk verloren: „Het is thans de vraag, of wij eene Kerk hebben of slechts een instituut, alwaar een aantal autonomsche individuen door eenen uitwendigen band vereenigd zijn, of die Kerk haar historisch karakter, haren grondslag zal weten te handhaven dan of zij zich losrukken zal van haar verleden”³⁾).

„Waarlijk, de strijd voor de doopsformule is een strijd voor den doop en hiermede ook voor de kerk”⁴⁾).

De mislukking van dezen strijd, die het duidelijkst werd aan het uiteenval- len van het kortstondig eenheidsfront van alle rechtzinnigen, heeft Hoede- maker in de nabijheid van Kuiper gebracht. „Dat het tot... eene Kerk der toekomst’ moest komen, stond bij mij van af mijn Academietijd vast. Iets tot dit doel bij te dragen, ziedaar het doel van mijn streven... Ik meen- de... het gewenschte uitgangspunt in de zgn. doopkwestie.. te vinden.

Dr Kuiper, dien ik het voorrecht had van af zijn eerste optreden te Utrecht te kennen, wiens omgang ik genoot, en met wien ik onder alles in vriendschap verbonden bleef, sloot zich hierbij aan. Hij... had zeker minder hooggespannen verwachting dan ik, maar was daarom toch niet tot samenwerken ongezind. Zijne bedenkingen werden aanvankelijk door de uitkomst weerlegd...

Alles ging goed.

De tijd om naar buiten op te treden was gekomen.

¹⁾ A.w., dl. 26, blz. 335.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no. 330.

³⁾ In een artikel *Het synodaal voorstel tot verplicht gebruik der doopsformule en de kerkelijke strijd onzer dagen* in *De Vereeniging*, dl. 25, blz. 19 vv.

⁴⁾ *Het synodaal voorstel tot verplicht gebruik der doopsformule*, blz. 10.

In het koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam zou de groote Vergadering plaats hebben, die de groote orthodoxe partij als eenheid zou zien optreden tegen het Modernisme.

...Toen... spatte de geheele zaak als een zeepbel uiteen en kwam er ,een groote toorn over Israël'...

Toen was het ook dat de overtuiging werd uitgesproken en voor mij eerst tot klaarheid kwam, dat de eenheid ook tusschen de broeders niet langs den weg van geven en nemen, d.i. van rekkelijke formules en klinkende phrasen, kon komen. Een paar mannen reikten elkander onder de banier van onze historische Belijdenis de hand; en ofschoon zij wisten... dat dit hen te staan zou komen op het verlies van achting en vertrouwen, dat wie ophield ,een partijman' te zijn, juist nu, door ieder hiervoor zou worden verklaard... twijfelden zij geen oogenblik dat de eenheid langs dezen weg, of anders in het geheel niet zou komen" ¹⁾.

Dat was in 1870. Was Hoedemaker dan vóór dien tijd niet Gereformeerd, maar Ethisch? Spreekt men terecht van een „Ethische periode" bij hem? Dit hebben wij nader te onderzoeken. Daarbij stellen we voorop, dat we den naam „Ethisch" hier alleen zien als aanduiding van geestverwantschap met de theologie van De la Saussaye senior en Gunning. Vast staat dat Hoedemaker bij zijn intrede in de theologisch-kerkelijke wereld wel beschouwd werd als staande in de nabijheid van beide bovengenoemde geleerden. Anders was hij niet betrokken geweest bij de oprichting van de „Protestantsche Bijdragen". In den brief, waarin De la Saussaye hem gelukwenscht met zijn promotie, vraagt deze reeds Hoedemakers medewerking met het oog op een eventueel op te richten tijdschrift voor theologie „bepaaldelijk uit het ethisch standpunt". Uit latere brieven van De la Saussaye blijkt, dat het diens oorspronkelijke bedoeling was, dat Hoedemaker en J. H. L. Roozemeyer, toenmaals predikant te Middelburg, samen met hem de redactie zouden vormen ²⁾. Hoewel Hoedemakers naam nog voorkomt op de lijst van medewerkers in het eerste nummer, heeft hij er nooit in geschreven en zich geheel teruggetrokken, omdat hij bemerkte, dat het de bedoeling van sommige medewerkers was, dat het tijdschrift een bolwerk zou opwerpen tegen de Gereformeerde theologie, zooals die door Kuyper met nieuwe kracht voorgestaan werd ³⁾.

¹⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, Utrecht 1885, blz. 67 vv. Vgl. ook *De Congressbeweging*, blz. 5 v.

²⁾ Zie de brieven van De la Saussaye senior aan Hoedemaker, d.d. 14 Juli 1867, 22 November 1869, 9 December 1869. Eigendom van den heer J. Groenewegen te Heemstede.

³⁾ Zie hierover *De Reformatie en de Gereformeerde Kerk*, Amsterdam 1878, blz. 6.

Hoedemaker zelf zegt over zijn verhouding tot de Ethische theologie het volgende: „Indien achtung voor den persoon van De la Saussaye, een dankbaar gebruik maken van zijn geschriften, instemming met het hoofdbeginsel, waarvan hij uitgaat, iemand het recht geven den naam ethisch te dragen, dan willen wij dien naam niet gaarne prijsgeven”¹⁾). In hetzelfde artikel verklaart hij „te meer voor het ethisch beginsel te willen opkomen, naar mate het bij een deel der gemeente — m.i. ten onrechte — in discredit is en men in de plaats daarvan den naam ‚gereformeerd’ in de banier gaat schrijven”²⁾). Van Kuyper onderscheidt hij zich nog bewust: „Ook hij [Dr Kuyper] wil geene tegenstelling aannemen tusschen het ethische en het Geref. beginsel, maar legt den nadruk uitsluitend op het laatstgenoemde. Zonder zijne bedoeling in dezen te miskennen, achten wij het noodig ons verschil, behoudens alle achtung voor zijn persoon en sympathie in menig opzicht voor zijn streven en werk, openlijk uit te spreken”³⁾). Nog in 1875 schrijft hij: „Wij gelooven, dat het beginsel van die theologie niet slechts in het algemeen vruchtbaar en bevruchtend is, maar ook èn voor de wetenschap èn voor de gemeente geheel eenige beteekenis heeft. De geschriften van De la Saussaye bevatten de kiemen van datgene, wat slechts tot ontwikkeling en rijpheid behoeft te komen, om met vreugde, ook door dat deel der gemeente, dat hem miskende, omdat het hem niet kende, te worden begroet”⁴⁾). Bij het overlijden van De la Saussaye schreef hij: „Theologie en Kerk hebben in hem een onberekenbaar verlies geleden”⁵⁾). De Ethische theologie heeft hij wel de „geloovige nieuwere theologie” genoemd⁶⁾).

Vragen wij, wat hem in de Ethische theologie heeft aangetrokken, dan moet het antwoord mijns inziens luiden: de poging, tot een harmonische verhouding tusschen geloof en wetenschap te komen.

„De ethische theologie heeft tot doel, de wapenen, die met een vijandig doel zijn verzameld... te bemachtigen... en aan de voeten des Heeren te leggen, in de zekere verwachting, dat men eenmaal uit dit alles een heerlijk geheel zal verkrijgen”⁷⁾). „De naam ‚ethisch’ drukt een waarheid uit, die onze tijd op het naturalisme heeft veroverd en die ons den weg wijst tot de diepere beschouwing van de Heilige Schrift, de normale ontwikkeling van de theologie en de beste methode in de apologetiek”⁸⁾).

¹⁾ *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 693 en 694. Over De la Saussaye zie A. M. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye. Eene historisch-dogmatische studie*, Groningen 1905.

²⁾ *A.w.*, blz. 698 noot. Vgl. een brief van Hoedemaker aan Mr G. Groen van Prinsterer, d.d. 6 September 1872. Te vinden in het Groen van Prinsterer-archief, ondergebracht in het Algem. Rijksarchief te Den Haag.

³⁾ *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 66 en 567.

⁴⁾ *Het feit en de geschiedenis der openbaring*, Amsterdam 1871, blz. 34.

„De waarheid in het naturalisme niet miskennende, wijst de ethische theologie ons een standpunt, waarop wij dit als overwonnen kunnen beschouwen” ¹⁾.

De verhouding van wetenschap en geloof heeft Hoedemaker zelf in deze jaren aldus gezien: De wetenschap bezit geen kenbron voor het bovennatuurlijke, maar de beginselen, de methode, de resultaten der wetenschap nemen wij over om daarmee de waarheid, die wij bezitten, te verrijken. Het ligt voornamelijk aan de wetenschap, of de verhouding tusschen haar en het geloof goed is en blijft. Hoedemaker keert zich tegen het naturalisme, dat de natuur tot een mechanisme maakt. De ontwikkelingsgang der natuur is niet louter mechanisch, maar organisch. Hoedemaker opereert gaarne met het doelbegrip: in den eikel wordt de eik reeds gevonden. Tusschen deze wetenschap en het geloof ziet Hoedemaker geen botsing, integendeel, een zekere harmonie. Want in de natuur zoowel als in de openbaring is intensief gegeven, wat extensief verwerkt wordt. Op beide gebieden is sprake van ontwikkeling. Maar van een ontwikkeling, waarbij in het uitgangspunt het geheel reeds aanwezig is; ieder begin draagt de geheele toekomst in zich ²⁾.

Hoewel de vaders van de Ethische theologie deze dingen niet zoo simplistisch hebben zien liggen als Hoedemaker, is het toch wel hun zoeken naar synthese tusschen openbaringsgeloof en wetenschappelijk denken geweest, dat Hoedemaker heeft aangetrokken.

Wat het kerkelijk vraagstuk betreft, is het eenige punt van overeenkomst tusschen den Hoedemaker uit deze jaren en de Ethischen: de nadruk, dien zij leggen op de noodzakelijkheid van een normale leer-ontwikkeling. In de discussie, die indertijd tusschen Groen en Da Costa had plaats gevonden, en in die dagen gepubliceerd werd, over de vraag van de herziening der formulieren, koos Hoedemaker partij voor Da Costa, die de herziening niet slechts, zooals Groen, wilde laten bestaan in een enkele toevoeging of weglating, maar die de ontwikkeling dieper wilde laten ingrijpen. De belijdenis is wel de historische grondslag der Kerk, doch zij moet dringend herzien worden ³⁾.

Op de vraag: „Was de Herv. Kerk verplicht... de ontwikkeling in eigen boezem toe te laten, waarvan wij de abnormale heretische zijde in het modernisme zien” ⁴⁾? antwoordt Hoedemaker dan ook bevestigend ⁵⁾.

¹⁾ *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 66.

²⁾ Zie *Het feit en de geschiedenis der openbaring*, passim.

³⁾ Men zie Hoedemakers artikelen *Wat moet het zijn? Ethisch; gereformeerd; of ethisch-gereformeerd?* in *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 692-718 en dl. 27, blz. 162-183.

⁴⁾ *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 323.

⁵⁾ In *De Heraut*, 1880, no 144, heeft Hoedemaker gezegd: „De liefde van Prof. Chantepie de la Saussaye voor het Oude Testament, zijn profetisch onder-

Voor het overige treedt juist in de vragen, die met de kerkelijke kwestie samenhangen, van het begin af het verschil tusschen Hoedemaker en b.v. De la Saussaye aan den dag. Beiden hadden een andere waardeering zoowel van de gangbare orthodoxie als van het modernisme. Hoedemaker verweet De la Saussaye een te hooge verwachting van het modernisme en een overdreven vrees voor de orthodoxie.

a. „Wij hebben bezwaar tegen het historisch verschijnsel, dat men het modernisme noemt, niet omdat het slechts op gebrekkige wijze aan het ideaal beantwoordt, dat wij ons van de waarlijk moderne theologie gevormd hadden, maar omdat het wijsgeerige beginselen vooropstelt, die, wanneer zij consequent toegepast worden, al het Christelijke in het Christendom moeten verdringen”¹⁾. „De moderne richting is niet die des geloofs... Uit, niet van de moderne richting verwachten wij de mannen, die het woord voor onzen tijd zullen spreken, maar... niet zonder terugkeer tot kinderlijk geloof... niet zonder wedergeboorte”¹⁾.

b. Hoedemaker deelt de vrees, die De la Saussaye heeft voor de orthodoxie, niet. „Tenslotte zijn wij toch één met den domsten boer, die waarlijk den Heiland als zijn Zaligmaker erkent... De klanken, waarmede de eenvoudigen zich tevreden stellen, zijn soms hun eenig houvast aan de waarheid; in de spitsvondigheden, waarvoor zij ijveren, formuleeren zij soms de gewichtigste vraagstukken... De orthodoxie bevat, bezit, vertegenwoordigt de hoogste waarheid... De waarheid, die de orthodoxie bezit en bewaart, moet ook in den meest onbehagelijken vorm, ook zonder dat zij altijd den noodigen invloed heeft op hart en wandel, als de waarheid Gods beschouwd worden”²⁾.

Hetzelfde optimisme, dat De la Saussaye koestert ten opzichte van het modernisme, koestert Hoedemaker ten aanzien van het Gereformeerde volk. „Zoodra men gevoelt, dat de waarheid behouden kan worden in eenen anderen dan den overgeleverden vorm... zal men beginnen milder te worden.

De la Saussaye plaatst zich teveel objectief tegenover orthodoxie en modernisme. Dat hij op denzelfden bodem des geloofs staat met de rechtzinnige gemeente, komt voor Hoedemakers besef niet duidelijk genoeg aan het licht. Hij ziet te weinig het principieele verschil tusschen ortho-

zoek der Heilige Schrift, zijn grijpen naar de organische eenheid der dingen, zijne sympathieën voor Calvijn hebben mij tot hem gebracht.”

¹⁾ *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 708 en dl. 25, blz. 280 v. Uitspraken over het modernisme als de hier geciteerde zouden ook van De la Saussaye kunnen zijn. Toch is het teekening, dat Hoedemaker hier verschil voelt.

²⁾ Zie voor deze en de volgende aanhaling a.w., dl. 25, blz. 281 v.

doxie en modernisme en let er te veel op, wat de vertegenwoordigers van deze beide richtingen als menschen zijn.

Hoedemaker bestrijdt De la Saussaye's meening, dat de gemeente voor een scheiding tusschen de beide beginselen nog niet rijp zou wezen en dat het goede niet aan de eene en het kwade niet zoodanig aan de andere zijde zou geconcentreerd zijn „dat men door die scheiding tot eene zuivere kerkelijke positie zoude komen” 1).

Voor de praktijk van het kerkelijk leven had het bovenvermeld onderscheid ten gevolge, dat Hoedemaker meer tot actie tegen het modernisme geneigd was dan De la Saussaye. Dat zagen we reeds bij de doopkwestie. Behalve dit verschil in waardeering van orthodoxie en modernisme loopt beider oordeel over de mogelijkheden tot herstel der Kerk uiteen. Volgens De la Saussaye is de Kerk ongeneeslijk krank; zij zal nooit Godsrijk worden en daarom voortdurend krank blijven. 't Is trouwens ook niet de roeping van de Kerk, maar van de gemeente, om het zout der maatschappij te zijn. Hiertegeover plaatst Hoedemaker, dat de Kerk welvarender kon wezen dan ze nu is, ook al zal ze krank blijven 2). Vandaar dat Hoedemaker van 't begin af veel meer aandacht voor de kerkelijke kwestie als zoodanig heeft gehad dan De la Saussaye.

Ook al acht Hoedemaker herziening der belijdenisschriften in deze jaren noodzakelijk, toch ziet hij in de gegeven belijdenis meer mogelijkheden tot ontwikkeling liggen dan De la Saussaye. Zoekt de laatste een standpunt tusschen modernisme en — wat hij noemt — confessionalisme in, volgens Hoedemaker moet de Ethische theologie meer aansluiting zoeken bij de Gereformeerde belijdenis, die voor een nieuwe ontwikkeling vatbaar is 3).

In dit verband dient ook melding gemaakt te worden van een verschil tusschen Hoedemaker en J. H. Gunning junior inzake de Schriftkritiek. Gunning had in de „Protestantsche Bijdragen” twee artikelen geschreven over „Geloof en kritiek”. Hoedemaker recenseerde die 4).

Op de hoofdpunten is hij 't met Gunning eens, al vindt hij wel, dat Gunning de kritiek te veel gewonnen geeft. Ook Hoedemaker verwerpt de theorie der mechanische inspiratie en hij denkt er niet aan, het recht der kritiek in het minst te beperken. „Wij zouden... inzonderheid Ds Gunning... willen verdedigen tegen menigeen, die... niet werkelijk als hij den strijd onder de oogen durfde zien. Wij zouden hun willen toeroepen, dat er meer waarheid is zelfs in de ketterijen en buitensporig-

1) Zie *a.w.*, dl. 26, blz. 699.

2) *A.w.*, dl. 27, blz. 795.

3) *A.w.*, dl. 27, blz. 798.

4) *De Vereeniging*, dl. 27, blz. 537-554. De artikelen van Gunning staan in de *Protestantsche Bijdragen*, jrg. 1870, blz. 335-350 en jrg. 1871, blz. 281-301.

heden van onzen hooggeachten broeder dan in hunne waarheid" 1). Maar Gunning had niet, in het gezicht van den vijand, een rechtstreekschen strijd met de orthodoxie moeten aanbinden. Bovendien, voor de gemeente zijn (schoolsche) vorm en inhoud nu eenmaal één. „Ontneem haar dien vorm en gij ontsteelt haar, wat gij haar niet geven kunt — een vasteren grond voor haar geloof, of liever, voor haar denken". Gunning ziet over 't hoofd, dat de gebrekkige vorm, waarin men bepaalde waarheden wil vasthouden, slechts te verklaren is uit den angst om met den vorm ook den inhoud kwijt te raken. Bovendien geeft Gunning in plaats van de oude — ook volgens Hoedemaker onjuiste — opvatting geen nieuwe.

Soortgelijke bezwaren dus als tegen De la Saussaye: geen genoegzame solidariteit met de orthodoxie.

Wat het geheel van de Ethische theologie betreft, Hoedemaker vindt dit te voorloopig. 't Is alles nog slechts een belofte voor de toekomst. Voor de massa heeft deze theologie iets zwevends, waartegen men zijn oude beproefde waar niet inruilt.

Resumeerende kunnen we zeggen: Bij Hoedemaker is in deze jaren eenige verwantschap met de Ethische theologie op te merken; ook hij zoekt naar de synthese tusschen geloof en wetenschap, tusschen ouden inhoud en nieuwen vorm. Doch de beteekenis van de eigenaardige visie op de verhouding van leer en leven, die bij De la Saussaye en Gunning voorkomt, is hem ontgaan. De grondstelling, dat de waarheid ethisch is, beteekent immers, dat de verhouding van leer en leven wederkeerig is 2). Hoedemaker heeft dit niet gezien, of althans niet geaccepteerd, getuige een uitdrukking als deze: „De waarheid, die de orthodoxie bezit... moet ook in den meest onbehagelijken vorm, ook zonder dat zij altijd den noodigen invloed heeft op hart en wandel, als de waarheid Gods beschouwd worden" 3). Daarom doen we beter over zijn „Ethische periode" niet anders dan tusschen aanhalingsteekens te spreken. Van werkelijke innerlijke verwantschap met de Ethische theologie is bij Hoedemaker nooit sprake geweest 4).

De talrijke citaten uit „De Vereeniging, Christelijke stemmen" bewijzen, dat Hoedemaker geregeld in dit tijdschrift van Heldring schreef.

1) A.w., blz. 541.

2) Aldus Noordmans, *Geestelijke Perspectieven*, blz. 103.

3) *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 281.

4) Een merkwaardige, scherpe zinsnede trof ik aan in een brief van De la Saussaye aan Hoedemaker, d.d. 9 December 1869: „Gij hebt ook zelf Kuyperiaansche elementen in u, naast de ethische. Het onderscheid tusschen u en hem, ook waar gij samen gaat is, dat gij een christen zijt en hij tusschen Christendom en Bouddhisme zweeft."

Sinds 1871 was hij mede-redacteur en verzorgde hij daarin een rubriek: „Allerlei uit den theologischen en kerkelijken strijd van den dag”.

16 Februari 1873, dus nadat hij de gemeente Veenendaal precies vijf jaar gediend had, vertrok hij naar Rotterdam. In 1871 had hij bedankt voor een beroep naar Oudewater, in 1872 voor beroepen naar Zijderveld en Joure. Zijn afscheidstekst was Hebreëñ 13 : 7.

b. Te Rotterdam.

23 Februari 1873 werd Hoedemaker te Rotterdam bevestigd door Ds W. J. Jorissen, die tot tekst had Johannes 10 : 11a ¹⁾. 's Avonds deed hij zijn intree, sprekende over Lucas 9 : 18-23.

Uit Hoedemakers Rotterdamsche periode is weinig bekend. Wel weten we, dat het in zekeren zin zijn gloriëtijd geweest is, waarover hij later gaarne sprak.

Het werk absorbeerde hem geheel. Aan Kuyper schreef hij: „Mijne uren zijn zoo bezet, dat er niets tusschen kan dan hetgeen bepaald geen uitstel duldt... Ik kan het op den duur niet zoo uithouden” ²⁾.

Hij had er volle kerken. Over zijn gehoor zegt hij zelf ³⁾: „Er was een engere kring, die tot mij kwam en dikwerf tot mijne verwondering, bleef komen, ofschoon hij mij zocht niet om, maar in weerwil van hetgeen mijne prediking eigenaardigs bevatte”. Hij zal hier het algemeen rechtzinnig deel der gemeente op het oog hebben. „Er was evenwel ook een zeer kleine kring en hij werd gaandeweg grooter, waarbinnen ik ‚mijne gemeente’ mocht vinden. De meesten uwer hadden aan de voeten van den onvergetelijken Chantepie de la Saussaye gezeten. Er was een element in zijne prediking, dat gij eenigermate, ofschoon dan ook in eene zeer geringe mate, in de mijne vertegenwoordigd vindt. Sommigen uwer hadden in bijkerken gedwaald, enkelen stonden zelfs als uiterst bekrompen te boek”. Dit was de groep, waarbij Hoedemaker volkomen aansluiting vond. „Gij waart mij méér dan een gehoor, dan een vriendenkring, zelfs dan eene gemeente in de gemeente, gij waart mij een teeken,

¹⁾ Ds Jorissen behoorde tot den rechtervleugel der orthodoxen. Als predikant te Hattem, had hij in 1859 in de Classicale Vergadering van Harderwijk een adres verdedigd, waarin bij de Synode werd aangedrongen op herstel van de verplichting om uit den catechismus te preeken (zie J. C. Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel*, Kampen 1928³, blz. 112). Hij heeft ook te Utrecht en te Apeldoorn gestaan. In 1870 kwam hij met Felix en Kuyper op het drietal voor Amsterdam vóór; Kuyper werd toen beroepen. Vgl. De Bie-Loosjes, dl. IV, blz. 587.

²⁾ Brief aan Kuyper uit 1874, ongedateerd.

³⁾ *De belofte aan Pergamus*, Amsterdam 1876, blz. 38 v.

dat dezelfde behoefte, waarvoor ik zelf sedert lang bevrediging zocht, en die ik in mijne prediking steeds getracht heb beide te wekken en te vervullen, ook elders begint te ontwaken”.

Voor zijn wijkbewoners hield Hoedemaker bijbellezingen in een kerkgebouw. Daar behandelde hij, evenals in Veenendaal, het Oude Testament en wel in regelde volgorde.

Sporen van zijn prediking en arbeid zijn er te Rotterdam niet meer. Met de collega's was de verhouding goed. „Onder u zijn er, van wie ik schijnbaar het meest verschil en die ik toch hartelijk liefheb; anderen, omtrent wie ik het gevoel heb, dat wij... op wegen werden geleid, waarop wij elkander zelden ontmoetten; enkelen tusschen wie en ons er... een vriendschapsband bestond, die niet gemakkelijk verbroken zal worden” ¹⁾. Met sympathie sprak hij later meermalen over den modernen Ds Thijssen, van wien hij vaak het woord aanhaalde, bij 't slinken van den invloed der Modernen en Evangelischen gesproken: dat hierop van toepassing was het woord uit de gelijkenis: „Nu wordt hij vertroost en gij lijdt smarten” ²⁾.

De familie Hoedemaker had te Rotterdam een grooten kring van vrienden, waartoe, naar de herinnering der oudste dochters, behoorden de families Burkens, Koningsberger, Ittmann, Wijt en anderen. De vriendschapsbetrekkingen, te Rotterdam aangeknoopt, bleven voortbestaan. Sedert 1 Mei 1874 bewoonde het gezin, dat in deze jaren met twee dochters vermeerderd werd, een huis aan het Haringvliet, „prachtig uitzicht, ruime woning, maar een huur om van te sidderen” ³⁾.

In 1873 verscheen de eerste aflevering van het: „Handboek voor godsdienst-onderwijs, ten dienste van catecheten en meer ontwikkelden” ⁴⁾. Het bevatte de omwerking en uitbreiding van een dictaat, dat hij op zijn catechisaties, ook reeds te Veenendaal, gebruikt had. Dit werk bleek echter omvangrijker te worden dan de opzet was; vandaar dat het na de achtste aflevering gestaakt werd.

Op de eerste drie afleveringen, „een soort van voor-dogmatiek in XXIII paragrafen” ⁵⁾, leverde H. E. Gravemeijer, predikant te Onstwedde, „Aanteekeningen”. Hij stemt in deze over 't algemeen met Hoedemaker in.

Later, in 1885, gaf Hoedemaker het eerste gedeelte van dit „Handboek

¹⁾ A.w., blz. 37.

²⁾ Zie b.v. *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 59.

³⁾ Brief aan Kuyper uit 1874, ongedateerd.

⁴⁾ Amsterdam 1873-1876.

⁵⁾ H. E. Gravemeijer, *Aanteekeningen op Dr Hoedemakers Handboek*, Groningen 1875, blz. 2.

voor godsdienst-onderwijs" uit als „Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament" ¹⁾).

De richtingsverhoudingen binnen de orthodoxie begonnen zich in deze jaren, ook te Rotterdam, hoe langer hoe duidelijker af te teekenen. Boven de partijen heeft Hoedemaker nooit willen staan. „Ik heb mij dikwerf over de toestanden... bedroefd, maar ze nimmer uit de hoogte veroordeeld, omdat ik ze als verschijnselen beschouwde van de ziekte, waaraan onze Kerk lijdende is" ²⁾).

Maar evenmin is hij in den kerkelijken strijd ópgegaan. Daarvoor stond de praktijk daarvan hem te zeer tegen. Er is bij het afscheid een groep, tot welke hij zeggen moet: „Lieve broeders! met ‚Kerkherstel‘ is niet alles gezegd" ³⁾).

Het belangrijkste is, de ontwikkeling te volgen, die bij Hoedemaker in deze jaren tot een zekere afsluiting gekomen is.

Het stopzetten van „De Vereeniging, Christelijke stemmen" in 1875 is symbolisch, niet alleen voor dien tijd, maar vooral voor den Hoedemaker uit deze jaren. De kerkelijke kwestie was, èn in het algemeen, èn vooral voor Hoedemaker zelf, zóó allesbeheerschend geworden, dat het (hem) niet meer mogelijk was, een tijdschrift op de been te houden, waaraan menschen, die daarover verschillend dachten, medewerkten. „De Vereeniging" was een kind van het Réveil. En het is Hoedemaker, die zelf geen invloed van deze geestesbeweging ondergaan heeft, hoe langer hoe duidelijker geworden, dat de tijd van de Réveilvroomheid voorbij was. „De naam van Ds O. G. Heldring roept associaties op die buiten onzen tijd en strijd gelegen zijn" ⁴⁾).

Hoewel Hoedemaker later meermalen gezegd heeft, dat we, bij alle protest tegen de organisatie der Kerk, niet mogen vergeten, dat „sinds de dagen van het Réveil de kracht des Heeren er is om te genezen", is zijn oordeel over het Réveil aldus: Het bezat geen scheppend vermogen, geen beginsel, dat onze theologie en Kerk had kunnen hervormen, dat zich in ons staatsleven belichamen kon. 't Geloof is er te veel tot een persoonlijke aangelegenheid gemaakt. Men schijnt de belijdenis van den Christus te beschouwen als iets, dat zich zeer wel verdraagt met de meest uiteenlopende beschouwingen op staatkundig gebied. Het Réveil heeft zijn aristocratisch karakter niet gehuwd aan het Gerefor-

¹⁾ *Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament, ten dienste van de catechisatie, het huisgezin en de Zondagsschool, tevens leidraad bij het onderzoek der Heilige Schrift*, Amsterdam 1885.

²⁾ *De belofte aan Pergamus*, blz. 41.

³⁾ *A.w.*, blz. 42.

⁴⁾ *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 5. Zie over dit tijdschrift b.v. M. E. Kluit, *Het Réveil in Nederland*, Amsterdam MCMXXXVI, blz. 265 vv.

meerde element in ons volksleven. Vandaar het wantrouwen, waarmede de gemeente alles wat het stempel van het Réveil droeg, begroette ¹⁾.

Wij zien dus, dat, ongetwijfeld onder invloed van Kuyper, bij Hoedemaker de overtuiging opgekomen is, dat „het gereformeerde beginsel in staat is een universitair onderwijs en een staatsleven te scheppen” ²⁾. De „Vrije Universiteit” en „een Staat met den Bijbel” komen binnen Hoedemakers gezichtskring. Vooral de kerkelijke kwestie dringt zich hoe langer hoe meer op den voorgrond; zijn standpunt daartegenover wijzigt zich ook aanmerkelijk in deze jaren.

Omstreeks 1875, maar in ieder geval reeds vóór de brochure van G. Doedes (zie beneden) uitkwam, was hij gaan inzien, dat „de Synodale organisatie als zoodanig, door haren oorsprong en haren aard, beide in strijd met de idee van kerk en de eigenaardigheid van onze Gereformeerde Kerk, geoordeeld is en dat onze strijd vnl. tegen haar moet gericht zijn” ³⁾. „Eene orthodoxe synode vreezen wij, om meer dan een reden... meer — wij zeggen niet meer dan eene moderne, maar dan eene liberale, conservatieve synode” ³⁾. De oplossing verwacht hij thans echter nog van boedelscheiding. „Het vrijwillig uiteengaan der richtingen moet, hoe ook voorbereid, met welke offers van geld of goed ook, mogelijk gemaakt worden” ³⁾. Onder de „richtingen” verstaat hij: Modernen, Evangelischen en Orthodoxen. Behoefden de rechtzinnigen niet meer met de beide eersten kerkelijk samen te wonen, dan zou de eenheid binnen de orthodoxie vanzelf hersteld worden; de verschillen binnen dat kamp kwamen immers grootendeels voort uit de ongelijke houding tegenover de Modernen. „Is het niet de tegenwoordigheid van hen, die van ons in hetgeen wij... hoofdzaken noemen, verschillen..., die ons verdeelt” ⁴⁾? Aan de Nederlandsche Hervormde Kerk bleef hij echter vasthouden. „Wij kunnen de Herv. Kerk niet verlaten, want met haar geven wij de historie prijs en dat doen wij in eeuwigheid niet” ⁴⁾.

Terwijl deze overtuiging, waarschijnlijk ook onder invloed van Kuyper, reeds bij hem groeide, werd zij versterkt door de lezing van een brochure van G. Doedes, predikant te Velzen ⁵⁾, waarin deze met klem betoogde, dat het den rechtzinnigen niet langer te doen moest zijn om meer invloed in de Besturen te krijgen, doch dat de strijd gericht moest worden tegen de synodale organisatie als zoodanig. Die moest in het ongereede

¹⁾ Zie *a.w.*, dl. 29, blz. 972-979.

²⁾ Zie *a.w.*, zelfde artikel, blz. 977.

³⁾ *A.w.*, blz. 555.

⁴⁾ *De belofte aan Pergamus*, blz. 37 en 71.

⁵⁾ *Wijziging der gedragslijn op kerkelijk gebied*, Utrecht 1875. Zie over G. Doedes, *De Bie-Loosjes*, dl. II, blz. 516.

gebracht worden, o.a. door niet langer deel te nemen aan de stemming voor de Besturen. Volgens Hoedemakers eigen oordeel, heeft dit geschrift grooten invloed op hem geoefend. Toch staan er in Doedes' brochure eenige dingen, waar Hoedemaker nooit áán gewild heeft en waartegen hij dan ook reeds bij het recenseeren van het geschrift protest heeft aangeteekend, zooals de verlegging van het zwaartepunt naar de plaatselijke gemeente: „Evenmin als een lid zich van het lichaam mag afscheuren zonder het te verminken, kan eene gemeente zich losmaken van de kerk” ¹⁾. Verder bestrijdt hij in Doedes' brochure de oproep tot mobiliseering der Gereformeerden-als-partij in kiesvereeningingen en de groote beteekenis, gehecht aan de vrijmaking der Kerk door de Overheid.

Theologisch ontwikkelt Hoedemaker zich in deze jaren meer en meer in de richting van de theologie der Nederlandsche Gereformeerden uit de zestiende en zeventiende eeuw.

Van dezen tijd af wijkt het woord „ontwikkeling”, dat we in zijn eerste artikelen meermalen tegenkwamen en in de plaats daarvan bepleit hij nu terugkeer tot het punt, waar de normale ontwikkeling was afgebroken; pas vandaaruit is nieuwe ontwikkeling mogelijk. „Brenge de ontwikkeling weder op de historische lijn, waarvan niet eerst de liberalen van gisteren, maar reeds de kerkleeraars in en na de Remonstrantsche twisten zijn afgeweken” ²⁾.

Tegenover het verlangen om „terug te keeren tot de periode van de kindsheid der kerk”, komt Hoedemaker op voor een nationale theologie. Men moet teruggaan tot het nationale grondtype, dat is het Gereformeerde. „Onze Protestantsche natiën zijn met en na de Hervorming geboren of herboren... Zij hebben hunne missie voor, hunne beteekenis in het groote geheel” ³⁾.

Voor repristinatie behoeft men niet bang te zijn. Hoedemakers weg scheidt zich thans definitief van hen, die angst koesteren voor de „smalle gemeente”. Op de „nachtschool” hadden de predikanten hetzelfde beginsel van waardeering moeten toepassen, dat zij op zulk een uitnemende wijze ten opzichte van Modernen en Liberalen hadden weten aan te wenden. De driehonderd jaar oudere terminologie moeten wij ons eigen maken, zonder die daarom nog over te nemen ⁴⁾.

Van de Ethischen heeft Hoedemaker zich nu bewust en beslist gescheiden, hoewel hij het zelf eens aldus heeft uitgedrukt: „Ik heb het ethisch

¹⁾ *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 894.

²⁾ *De belofte aan Pergamus*, blz. 67.

³⁾ *A.w.*, blz. 64.

⁴⁾ Zie *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 15. Zie voor de „nachtschool”: Rullmann, *Kerkherstel*, blz. 71.

beginsel naar de rechterzijde leeren toepassen... Ik ben niets geworden dan wat ik in den grond geweest ben" ¹⁾.

Reeds in Maart 1874, dus toen hij nog slechts een jaar in Rotterdam was, had Hoedemaker een beroep ontvangen naar Amsterdam. Hij bedankte, tot groote vreugde van zijn Rotterdamsche vrienden. Een kleine twee jaar later riep de hoofdstad echter voor de tweede maal en Hoedemaker ging. 23 Januari 1876 preekte hij afscheid over Johannes 13 : 34a. Het geheele afscheidswoord wordt beheerscht door de richting-kwestie. Het gebod om elkander lief te hebben is uitgegaan. Het nieuwe ligt niet in dat gebod op zichzelf, maar in de situatie, waarin het gegeven werd, namelijk op het moment, dat Christus het Nieuwe Verbond met Zijn bloed gaat bezegelen. Gebod der liefde en verbond der genade behooren bijeen. Wel heeft die liefde van den belijdenden christen ook uit te gaan tot hem, die niet belijdt, doch in de mogelijkheid om elkander lief te hebben, worden we juist gehinderd door het gedwongen samenwonen in één kerkverband.

Hoedemakers Rotterdamsche periode is voor hem een periode van druk, geanimeerd ambtelijk leven geweest. Theologisch was hij in de Rotterdamsche jaren op weg.

c. Te Amsterdam, eerste maal.

30 Januari 1876 werd Hoedemaker te Amsterdam bevestigd door Ds P. van Son ²⁾ met een preek over Johannes 1 : 35-37. 2 Februari deed hij zijn intree met als tekst Romeinen 1 : 14-17a. De titel van deze predikatie: „Het apostolisch evangelie en de nationale theologie", is tekenend, niet slechts voor den inhoud van de preek, maar ook voor de richting, waarin Hoedemakers gedachten in dien tijd gingen. Vanwege zijn absoluut karakter is het evangelie des kruises, dat in al zijn aanstootelijkheid dient gepredikt te worden, het woord voor den mensch in het algemeen, doch tegelijk voor ieder volk in het bijzonder. Naast het katholieke moeten we aan het nationale element in prediking en belijdenis recht laten wedervaren. Dit sluit voor ons in: aansluiting bij het Gereformeerde grondtype ³⁾.

In de toespraken komt de kerkelijke kwestie weer met groote duidelijkheid naar voren. Hoedemaker staat nog geheel op het standpunt van boedelscheiding. Tot de Moderne collega's zegt hij: „Laat ons uiteengaan... Gelijk het koninkrijk Gods zich in kerken splitst, zoo verdeelt zich de kerk in kerkgenootschappen... In uw organisme zijt gij krachtig,

¹⁾ Zie *De Heraut*, 1880, no 144.

²⁾ Die in 1886 bij de „afgezette leeraren" zou behooren.

³⁾ Zie *De belofte aan Pergamus*, blz. 47 vv.

wij in het onze. Gij kunt ons verlaten, zonder uw beginsel tekort te doen... Wij kunnen de Herv. Kerk niet verlaten. Eene bolle broods en eene flesch water... hebben wij gaarne voor u over" 1).

Reeds in het laatste jaar te Rotterdam was Hoedemaker in contact gekomen met de „Brighton-beweging". Dat was een opwekkingsbeweging, die eenigszins parallel liep met de beweging van Moody en Sankey. De ziel ervan was Robert Pearsall Smith, een vermogend fabrikant uit Filadelfia, „als Kwaker opgevoed, later lid van de Presbyteriale Kerk, maar destijds geen lid van eenige kerkgemeenschap" 2). De nadruk viel in deze beweging niet, zooals bij Moody, op de bekeering, maar op de heiligmaking, op het nieuwe leven van den christen. Pearsall Smith bezocht in Mei 1875 ook ons land en hield bijeenkomsten in Den Haag en in Utrecht. Van 29 Mei tot 7 Juni werd in dat jaar te Brighton een tien-daagsche meeting gehouden. Daarheen begaf ook Hoedemaker zich, in gezelschap o.a. van Kuyper en Brummelkamp. Tevoren, in April van hetzelfde jaar, had hij Moody te Londen gehoord, wat echter weinig indruk op hem had gemaakt. Oorspronkelijk had hij allerlei bedenkingen tegen deze opwekkings- en heiligingsbeweging gehad. Door de persoonlijke getuigenissen van bekende en achtenswaardige mannen, had hij zich echter genoopt gevoeld, zijn ongunstig oordeel op te schorten en „met belangstelling acht te geven op hetgeen de Heer ons door deze dingen te zeggen had" 3).

Vanuit Engeland schreef hij: „Er is iets aangrijpends, iets liefelijks, iets diep beschamends en bemoedigends tevens in de opwekking, waarvan ik hier getuige mag zijn" 4). Hij verwachtte er, ook voor ons land, veel goeds van. Weliswaar was het een Engelsche beweging, doch zij vertoonde toch ook punten van aanraking, eenerzijds met de Gereformeerde traditie onder ons volk, anderzijds met de „eerste opwekking", zoodat zij, naar hij hoopte, in staat zou zijn, volk en Réveilkringen samen te brengen.

Degenen, die aan de conventies te Brighton hadden deelgenomen, hielden eerst verschillende kleinere samenkomsten, o.a. te Amsterdam en te Brussel, doch van 30 Mei tot 1 Juni 1876 werd te Amsterdam een reeks groote bijeenkomsten gehouden in het Paleis voor Volksvlijt. Deze groote meeting werd geleid door Hoedemaker, die ook voorging in den

1) A.w., blz. 71.

2) J. C. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. I, blz. 180. Rullmann geeft daar een gedetailleerde beschrijving van de Brighton-beweging hier te lande.

3) Zie daarover *De weg ter godzaligheid*, een tijdschrift, waarin de deelnemers aan deze beweging schreven. Uitgegeven bij J. P. van Dijk te Zwolle, 1875.

4) *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 894.

bidstond in de Schotsche en de dankure in de Zuiderkerk.

Als doel van de samenkomsten noemt Hoedemaker: Het tot realiteitmaken van wat wij in Christus Jezus ontvangen hebben; meer geheel God toe te behooren; elkander op te wekken en samen Hem te smeeken, dat wij Hem het beheer van geheel ons leven overgeven ¹⁾).

Is Hoedemaker door deze beweging op een meer methodistische lijn gekomen? Geen oogenblik. Hij is volkomen zichzelf gebleven. Wij moeten tot Christus komen, juist zooals we zijn en niet meenen, dat er door ons eerst iets gedaan of ten minste ondervonden of gevoeld moet worden. De heiligmaking is niet een afzonderlijke daad, maar de volkomen overgave aan Christus, niet alleen van onze ziel, maar ook van ons lichaam. De fout is, dat men de heiligmaking zoekt in eigen kracht, gesterkt door Zijne kracht en niet geheel en alleen in Hem. Wie zich geheel aan Hem overgeeft, zoodat Hij in ons leeft, die vindt in Hem ook zijn heiligmaking. In den dankstond zegt hij, dat er voortdurend gesproken is over twee woorden: geloof en toewijding, maar dat men welbeschouwd alles kan samenvatten in het eene woord geloof. Wat deze beweging te zeggen heeft, is niet anders dan, dat we in Christus de volkomen verlossing hebben, niet alleen van de straf, maar ook van den last en de kracht der zonde ²⁾).

Van blijvenden en ingrijpenden invloed is de Brighton-beweging niet voor hem geweest. Noch in zijn afscheidswoord te Rotterdam, noch in zijn intrepreek te Amsterdam rept hij ervan, hoewel hij er toen toch juist in opging. Eind 1876 schrijft hij aan Kuyper: „Ik ben het volkomen eens met hetgeen gij omtrent de opwekking schrijft. De overtuiging is ook bij mij levendig geworden, dat ons kerkelijk organisme het doorwerken van Gods Geest in den weg staat” ³⁾). De kerkelijke nood is en blijft door alles heen voor hem het allesbeheerschende. Zij is te beklemmend, dan dat zij door een opwekking als deze kon worden opgelost.

Hoedemaker te Amsterdam. De prediker van de dierbaarheid van Christus opnieuw op den kansel van de Oosterkerk. Hoedemaker en de Amsterdamsche gemeente waren dus toch voor elkaar bestemd en zouden voortaan bij elkander hooren. Toch ontkomen we niet aan den indruk, dat Hoedemaker in Amsterdam niet zoo volkomen in zijn

¹⁾ Zie *De weg ter godzaligheid*, 1875, blz. 113 vv.

²⁾ *A.w.*, passim. Zie ook de desbetreffende artikelen van Hoedemaker in het Zondagsblad van *De Standaard*, 1876, nos 106 vv.

³⁾ Brief aan Kuyper, d.d. 9 December 1876. Wel schijnt er in zijn gewone preeken in dezen tijd soms een duidelijke „revival”-inslag bemerkbaar geweest te zijn. Zie een brief van Van Oosterzee aan diens zoon P. C. van Oosterzee, d.d. 8 September 1875. Eigendom van de Dames Van Oosterzee te Doorn.

ambtswerk is opgegaan als in Rotterdam, hoewel hij als prediker zeer geliefd was. In een brief aan Kuyper¹⁾ schrijft hij: „Mijne werkzaamheden nemen gaandeweg toe. Godsdienst-onderwijzers, Weeshuis, wijkbijbellezingen, idem in de Buitenbuurt, idem geregeld Rotterdam, lidmatencatechisatie, samengesteld hoofdzakelijk uit volgelingen van u; cursus op de leest van Cramers bijeenkomst, meestal dames uit hooger stand, Beraad”²⁾. Er waren dus wel allerlei mogelijkheden, maar de kerkelijke kwestie, die voor hem meer was dan een kwestie, eerder een obsessie, sloeg alles lam.

Vergeten we niet, dat het kerkelijk een tijd van groote spanning was. Er was een ondergrondsche woeling en werking, die ieder oogenblik naar buiten kon breken, al was het nog niet te voorzien op welke wijze. De tegenstellingen hadden zich zoo toegespitst en de conflicten waren zoo talrijk, dat het geen twijfel liet, of het moest te eeniger tijd tot een felle botsing komen.

Aan alle kanten werd er ingespannen naar een oplossing gezocht. Terecht kon Hoedemaker bij zijn intree over den kerkelijken strijd spreken als over een strijd, die zonder eenheid van beginsel of plan of actie gevoerd werd³⁾.

Want zelfs voor de „Gereformeerde partij” onder leiding van Kuyper stond het programma in die jaren nog niet zoo vast als later. Eerst had men het geprobeerd langs den weg van openlijk protest, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, tegen de prediking der Moderne predikanten. Vervolgens in den weg van de „zeventien ouderlingen”, die weigerden bij de Moderne leeraren dienst te doen. Ook had men een lange procedure gevoerd inzake de aanneming van de leerlingen van Dr van Gorkom. Kuyper had, samen met twee Moderne collega's, een voorstel tot facultatieve kerspelvorming bij den kerkeraad ingediend. Maar de „Gereformeerde Commissie” had nog niet haar „advies” gegeven, Kuyper nog niet zijn „Tractaat van de reformatie der kerken” geschreven. Men wist alleen, dat er noodzakelijk conflict moest komen met de organisatie. „Beraad”, de geheime vereeniging van Gereformeerde kerkeraadsliden, was opgericht met het doel „bij eventueele botsing met de hoogere Kerkbesturen, de gemeente voor het Evangelie te behouden”⁴⁾. Hoedemaker maakte daar, zooals we zagen, ook deel van uit.

¹⁾ D.d. 9 December 1876.

²⁾ Zie over oprichting en statuten van deze vereeniging Rullmann, *Kerkherstel*, blz. 184-189 en W. J. de Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie*, Wageningen z.j., blz. 176, 178.

³⁾ *De belofte aan Pergamus*, blz. 70.

⁴⁾ Zie voor dit alles de zoeven genoemde boeken van Rullmann en De Wilde, resp. blz. 117 vv. en blz. 168 vv. Over Van Gorkom zie De Bie-Loosjes, dl. III, blz. 307.

Ook voor Hoedemaker zelf lag de weg in die jaren nog niet duidelijk afgebakend. Nooit is de mogelijkheid van breken en uittreden hem zoo angstig nabij geweest als toentertijd. Begrijpelijk, als we bedenken, dat Hoedemaker in deze jaren zeer dicht bij Kuypers stond (hij redigeerde tijdens Kuypers ziekte in 1876 het Zondagsblad van „De Standaard”). De vraag komt bij hem op, of het niet zaak is, gezamenlijk en als gevolg van een weldoordacht besluit, de slagorde te verlaten. Hij overweegt zelfs aansluiting bij een ander kerkgenootschap. Geen goed kerkelijk leven zonder zelfstandige gemeenten binnen de Kerk. Daar kunnen geestverwanten zich onderling aaneensluiten ¹⁾.

In Januari 1877 diende hij bij den kerkeraad een ontwerp ter reorganisatie in, volgens hetwelk:

- 1) het bestuur der Kerk in geestelijke zaken van de Synode werd overgebracht naar de kerkeraden;
- 2) die gemeenten als gemeenten der Ned. Herv. Kerk erkend werden, die op den bodem der belijdenis stonden;
- 3) voor alle fractiën, die zich met dit beginsel niet konden vereenigen de mogelijkheid geopend werd eener zelfstandige organisatie met toekenning van het vruchtgebruik der kerkelijke goederen en inkomsten ²⁾.

„Er moet leven, er moet beweging komen in het logge gevaarte.

Houd uwe massale kerk, maar maak ruimte in die kerk, naar den Woorde Gods, voor het kerk-gemeentelijk leven” ³⁾.

Een geheel anderen kant ging hij uit — voor de laatste maal, zal hij later zeggen — toen hij, kort na zijn aankomst, aan de ouderlingen den raad gaf, om, terugkomende van het besluit der zeventien ouderlingen, hun plicht te doen en de actie tegen de Modernen tot het hoogste ressort te vervolgen. Daarmee gaf hij den stoot tot een aanklacht tegen een der gebroeders Hugenholtz, een aanklacht, die op formeele gronden ongeldig verklaard werd ⁴⁾.

Zoowel bij de Gereformeerde partij als bij Hoedemaker, begonnen de lijnen zich echter langzamerhand duidelijker af te teekenen en wel in tegengestelde richting.

In 1879 werd Artikel 38 van het Reglement op het godsdienstonderwijs gewijzigd, in dier voege, dat bezwaren, die de ouderlingen eventueel zouden inbrengen tegen de geloofsovertuiging der aannemelingen, geen grond voor afwijzing konden zijn.

Dat veroorzaakte groote beroering in de Kerk. Hoedemaker zelf teekent

¹⁾ Aldus in een ongedateerden brief aan Kuypers uit deze jaren.

²⁾ Zondagsblad no 147 van „De Standaard”.

³⁾ Zondagsblad, no 155.

⁴⁾ Zie *Gedenkboek*, blz. 27.

het geestig¹⁾): „Er ontwaakte een geest van verzet tegen de Synode, die, al naar men het neemt, het ergste deed vreezen of het beste deed hopen... Het geduld van al wat rechtzinnig heette was uitgeput. Er werden adviezen gegeven en besluiten genomen, die alles behalve malsch waren. Kortom, wij stonden kennelijk aan den vooravond van gewichtige gebeurtenissen”.

Er kwamen twee „Commissies van advies”, een Irenische, op de Utrechtsche predikanten-vergadering gekozen, en een Gereformeerde, in welke laatste o.a. de Gereformeerde leiders: Kuyper, Rutgers en Lohman zitting hadden. Die Gereformeerde Commissie heeft verschillende lijnen getrokken, die men later steeds is blijven volgen en die daarom hieronder worden weergegeven.

Nadat verschillende voorloopige besprekingen waren voorafgegaan (waarbij ook een voorstel van Dr G. J. Vos Azn ter sprake was gekomen om een kerkeradenbond te vormen), kwam de Commissie in 1880 met een omljnd voorstel: „Memorie inzake de aannemingskwestie”. De grondgedachten daarvan waren:

- a) Artikel 38 en 39 mogen in hun gewijzigden vorm niet als kerkelijke verordening erkend worden;
- b) men mag op geenerlei wijze medewerken bij een aanneming, die op den grondslag van de nieuwe bepalingen gehouden wordt; dus de kerkeraad vaardigt daarheen geen ouderlingen af;
- c) de geloofsbelijdenis der aannemelingen worde beoordeeld naar den Catechismus of het Kort Begrip.

Dit sluit ook een nieuwe houding in ten opzichte van het afgeven en aannemen van attestaties, een houding, die door bovenstaande regels bepaald wordt. Bovendien houdt dit in, dat er verband ontstaat tusschen de kerkeraden, die zich op bovengenoemd standpunt plaatsen.

De richtlijnen voor de kerkelijke praktijk van de Gereformeerde partij zijn hier duidelijk uitgestippeld. Hoofdzaak is het consolideeren van belijdende gemeenten, gedeelten van gemeenten en enkele personen, met behulp van een willekeurige onderteekeningsformule.

Tegen deze ontwikkeling koos Hoedemaker steeds beslist partij. De vastheid, die er nu in zijn eigen voorstellingen komt, is grootendeels te verstaan als terugslag op bovengenoemde kerkbeschouwing.

Reeds voordat de „Gereformeerde Commissie” opgetreden was, had Hoedemaker geschreven: „Wij vertrouwen de geestelijke draagkracht van deze beweging niet. Zij moet op niets uitloopen, want haar beginsel is niet zuiver”²⁾.

¹⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 140.

²⁾ In *De Heraut* van 13 April 1879. Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 140. Over de „Gereformeerde Commissie” zie Rullmann, *Kerkherstel*, blz. 207 vv.

De heele actie was hem te veel op één punt gericht. Liever zoekte men „getrouw te zijn, d.i. zijn ambt naar de instelling van Christus te bedienen. Langs dien weg komt men ten minste tot het inzicht, dat men den strijd heeft aan te binden, niet tegen een enkele bepaling van het Reglement, maar tegen het Reglement in zijn geheel en de organisatie, waarbij het past”¹⁾. „Geen lappen ongevold laken op een oud kleed”, schrijft hij boven het geciteerde artikel. Met andere woorden: geen protest tegen afzonderlijke reglementsartikelen; de Kerk-als-geheel moet verlost worden van de synodale organisatie in haar geheel. En vooral: geen kerkvorming binnen de Kerk, geen would-be kerkelijke band tusschen gelijkgezinde kerkeraden. „De aaneensluiting van gemeenten, hier en ginds, bij wijze van vereeniging buiten de kerk, en wel met een strategisch doel”¹⁾, acht hij in strijd met het recht en de roeping der Kerk. Daarom had hij ook reeds het voorstel betreffende een kerkeradenbond met kracht bestreden²⁾.

Van de lijn van georganiseerd verzet raakte Hoedemaker hoe langer hoe meer af. Daar zat hem te weinig gehoorzaamheid aan het Woord en te veel berekening in.

Op de vragen, hem, evenals alle predikanten te Amsterdam, door de ouderlingen, op instigatie van de „Gereformeerde Commissie”, voorgelegd, of hij bij de aanneming van lidmaten „het voornemen had, zich te houden aan Artikel 37 oud”, weigerde hij te antwoorden. Dat werd hem aangerekend als „Dominé's-hoogheid”, maar de reden was, dat hij de vraag ongeoorloofd en doelloos vond en berekend om de kerkelijke kwestie in een verkeerd spoor te leiden³⁾.

Hoedemakers eigen lijn begon zich dus hoe langer hoe meer af te teekenen. Hij kwam echter buiten den stroom van de „Gereformeerde” beweging te staan, of liever, hij begon 't als zijn taak te zien, tegen dien stroom op te roeien.

Tegen theorie en praktijk der Gereformeerde partij verzette hij zich, maar theologisch kwam hij in deze jaren nog meer op de Gereformeerde lijn dan in Rotterdam. Het Gereformeerde deel hoorde hem gaarne. Zelfs de kinderpreeken uit dezen tijd dragen een totaal ander, veel meer specifiek-Gereformeerd karakter, dan die uit z'n studententijd.

Het klaarste en meest bekende getuigenis uit zijn Amsterdamschen tijd is de rede, die hij 3 November 1878 hield ter herdenking van de Kerk-

¹⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 141 en 143.

²⁾ Zie Rullmann, *Kerkherstel*, blz. 215 v.

³⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 142. Zie hierover uitvoeriger een brief, d.d. 12 Juni 1885 van Hoedemaker aan W. Hovy, te vinden in het archief van Directeuren der Vrije Universiteit.

hervorming over den tekst 2 Corinthe 10 : 5, getiteld: „De Reformatie en de Gereformeerde Kerk”.

In de Voorrede verdedigt hij het recht van bestaan eener Gereformeerde partij en schaart hij zich onomwonden aan die zijde. Het is niet genoeg, zichzelf naar Christus, in steê van naar Apollos of Petrus of Paulus te noemen. Het woord „Gereformeerd” wordt door hem echter zoo wijd en ernstig mogelijk genomen. De naam „Gereformeerd” drukt het beginsel van de Kerk zelve uit, het beginsel, dat aangeduid is in het opschrift uit de Oude Kerk:

„Men moet, om Godes dienst en kennis reyn te houwen,
Op 's Woords grondt nu voortaan, geen menschen instel bouwen”.

De Hervorming is in wezen niet anders geweest dan het verzet tegen iederen vorm van schepselvergoding. Met dit wezen der Hervorming valt voor Hoedemaker het Gereformeerd beginsel samen: Het Woord van God moet over allen in alles heerschen. Ieder, die waarachtig tot God bekeerd is, die zich buigt voor Zijn Woord, die zijn vertrouwen niet op het schepsel, maar op den Schepper leerde vestigen, is in beginsel Gereformeerd ¹⁾.

„Door deze brochure plaatste Dr H. zich voor goed aan de zijde der ‚Gereformeerden’. Misverstand was voortaan in dit opzicht onmogelijk” ²⁾.

Van de verhouding tot de collega's weten we alleen, dat Hoedemaker over het algemeen met hen in goede verstandhouding leefde, doch van nadere aansluiting aan den een of ander hooren we niet ³⁾. Zijn strijd heeft hij grootendeels alleen gestreden. Hij zocht en vond zijn eigen weg. L. Steinfort, evenals hij een eenzame, hooren we hem nog het meest noemen. Ds Lieuwe Steinfort, die, voordat hij in Amsterdam kwam, te De Vuursche en te Bloemendaal had gestaan, was een alleszins merkwaardige figuur. Behalve allerlei persoonlijke eigenaardigheden, bezat hij ook een, van het gewone type afwijkend, kerkelijk standpunt ⁴⁾. Eenerzijds kan dat standpunt legitimistisch genoemd worden. Niemand in den Amsterdamschen kerkeraad hield, zoo strak als Steinfort, vast aan de letter der wet. „Maar al meende Ds Steinfort, dat, nu wij eenmaal onder die reglementen leefden, ze ook moesten worden nageleefd, toch was hij ervan overtuigd, dat de geheele organisatie van 1816 in het leven was

¹⁾ *De Reformatie en de Gereformeerde Kerk*, Amsterdam 1878, passim.

²⁾ Dr P. J. Kromsigt in het *Gedenkboek*, blz. 67.

³⁾ 28 April 1878 bevestigde hij zijn vroegeren Veenendaalschen collega H. V. Hogerzeil als predikant te Amsterdam met den tekst Colossensen 1 : 18, 27.

⁴⁾ Men zie over Steinfort, behalve Hoedemakers *Bij het graf van L. Steinfort in Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 224–236, de artikelen van C. A. Lingbeek in *De Gereformeerde Kerk*, 1938, no 2577 en 2591.

geroepen met het doel om in de Kerk wel de orde te bewaren, maar haar tevens te verhinderen om *als Kerk te leven*"¹⁾.

Het is te begrijpen, dat Hoedemaker zich wel voelde aangetrokken tot dezen collega, die zich verzette tegen alle opportunisme en willekeur en onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het Woord eischte. Hoedemaker zegt, nooit iemand ontmoet te hebben, die het in de verste verte met hem eens was, voordat hij Steinfort ontmoette. Toch was er verschil. Steinfort was Hoedemaker te legitimistisch. „Nu staat de zaak zoo, dat... de Kerkelijke en Theologische inzichten van Steinfort altijd aanleiding hebben gegeven tot discussie tusschen mij en hem en ik nooit naliet bezwaren tegen zijne methode in te brengen”²⁾. Aan Kuyper schreef hij: „Steinfort heeft meer polemisch dan irenisch tegenover mij gestaan”³⁾.

De familie Hoedemaker, die in deze jaren met vier kinderen vermeerderd werd, bewoonde eerst een huis aan de Plantage Prinsengracht en betrok later een ruimere woning aan de Hoogte Kadijk, naast de bierbrouwerij van Hovy.

Mevrouw Hoedemaker gaf in de zakelijke dingen leiding. Zij deed dat op strakke, doch verdienstelijke wijze. Hoedemaker zelf bleef echter het middelpunt van den familiekring. „Er ontbrak iets, wanneer zijn vermaan of zijn kwinkslag gemist werden”⁴⁾. Bij zijn drukken werkkring wist hij vaak nog tijd te vinden om de kinderen bezig te houden. Menigmaal heeft hij de studeerkamer verlaten om, op zijn ongeëvenaarde wijze, een spannend kinderverhaal te vertellen.

Deze gave maakte het ook tot een feestdag voor de kinderen van de Tesselschade-Zondagsschool aan de Muidergracht, wanneer de dominee zelf kwam vertellen. Deze Zondagsschool had Hoedemaker opgericht voor kinderen van gegoeden huize⁵⁾. Op de gebruikelijke zomertuitstapjes hadden Ds en Mevrouw Hoedemaker de leiding. Vooral op de jongens maakte het een geweldigen indruk, te ervaren, dat de dominee niet voor hen behoefde onder te doen in hardloopen en vérspringen⁶⁾.

Bijzonderheden uit deze periode vallen niet meer te vermelden. Hoedemakers predikantstijd, althans het eerste gedeelte ervan, loopt ten ein-

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1938, no 2577.

²⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 232.

³⁾ In een brief aan Kuyper, d.d. 10 September 1885.

⁴⁾ Aldus de heer J. Groenewegen te Heemstede, van wien ik ook de verdere gegevens, die hier een plaats vinden, ontving.

⁵⁾ Zie boven, blz. 27.

⁶⁾ Hoedemaker was ook een uitnemend zwemmer.

de. De omtrekken van de Vrije Universiteit worden zichtbaar. Want terwijl Hoedemaker zich in zijn kerkbeschouwing grootendeels antithetisch tegenover Kuyper ontwikkelde, kwam hij in deze jaren geheel op Kuypers lijn, wat betreft de Hooger Onderwijs-kwestie. „Ik ben blij”, schrijft hij in 1878 aan Kuyper ¹⁾, „dat de kwestie van het theologisch onderwijs ons weer samenbrengt”. Toch hingen beide aangelegenheden voor Hoedemaker ten nauwste samen. Toen de nood der Kerk hem kwelde en hij nog niet duidelijk de richting zag, die men daarin te gaan had, zag hij het christelijk Hooger Onderwijs als een weg, die op een andere wijze tot het doel zou kunnen leiden en waardoor de kerkelijke kwestie meer in de ruimte gesteld zou worden.

De hoogeschoolkwestie was aan de orde gekomen door de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs (1876). Reeds in 1875, terwijl de wet nog in voorbereiding was, had Hoedemaker ervan gezegd ²⁾, dat zij de bekroning zou zijn van de beginselen van het liberalisme. Het blijkt nu, dat de theologische faculteit aan de staatsuniversiteit niet bestaan kan, zonder in haar hart te worden aangetast. Een universiteit zonder theologische faculteit is echter geen werkelijke universiteit meer, maar een onding. Het beginsel des geloofs en daarmee ook de „commune vinculum” tusschen de faculteiten en de vakken ontbreekt. Als eenige weg blijft nu open de oprichting van een vrije christelijke universiteit.

16 December 1875 betuigde hij instemming met een artikel van Gunning in „De Standaard” van 13 December, waarin deze een vergadering ter bespreking van plannen inzake een vrije universiteit wenschte. In 1876 bestreed hij de brochure van Prof. Doedes, waarin de Utrechtsche hoogleeraar, iedere principieele beschouwing ter zijde latend, zich op het standpunt van het „fait accompli” stelde, dat de Staat op dit oogenblik geen leerstellige of practische theologie kan onderwijzen en daarom de Kerk maar leerstoelen voor deze vakken moet oprichten. Hoedemaker plaatste hiertegenover, dat wij geen vrede kunnen hebben met eenig vak der theologie, zoodra het losgemaakt is van het geheele organisme dier wetenschap. Men mag zich er niet bij neerleggen, dat de Staat niet anders kan, want de Kerk kan in ieder geval wel anders ³⁾.

¹⁾ Ongedateerde brief.

²⁾ Zie *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 563 v.

³⁾ Zie A. Kuyper, *Strikt genomen*, Amsterdam 1880, Bijlage II. In die bijlage geeft Hoedemaker een overzicht over de vóórgeschiedenis van het ontstaan der Vrije Universiteit onder den titel *Protest tegen reconstructie der historie*. Dit stuk, dat een overdruk is van een reeks artikelen in *De Heraut* van 18 en 25 Juli, 1 en 8 Augustus en 5 September 1880, is gericht tegen de voorstelling, die Dr A. W. Bronsveld van het ontstaan der Vrije Universiteit gaf, alsof deze alleen een gewrocht van Kuyper was. Vgl. hierover *Gedenkboek*, blz. 28.

In 1878 werd de „Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag” opgericht, waarbij Hoedemaker zich met volle overtuiging aansloot.

Het onderwijs in de godgeleerdheid aan de hoogeschool, die door deze Vereeniging opgericht zou worden, zou gebonden zijn aan de drie formulieren van eenigheid, „gelijk die in den jare 1619 door de Synode Nationaal van Dordrecht voor de Gereformeerde Kerken dezer landen zijn vastgesteld, in maniere als door gemelde Synode Nationaal, blijkens haar eigen handelingen en haar acten, het gezag van deze formulieren is bedoeld” ¹⁾.

De statuten der Vereeniging waren ontworpen door Dr Kuyper, Dr F. L. Rutgers, predikant te Amsterdam en Prof. B. J. L. Baron de Geer van Jutphaas te Utrecht.

Directeuren waren de heeren: W. Hovy, S. J. Seefat, J. J. Glinderman, I. Esser, G. H. L. Baron van Boetzelaer.

Curatoren: Ds J. W. Felix te Utrecht, Mr A. W. van Beeck Calkoen, Dr A. H. de Hartog, predikant te Rotterdam, Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman, Mr L. W. C. Keuchenius.

De eersten, die tot hoogleeraar benoemd werden, waren Dr A. Kuyper en Dr F. L. Rutgers. Deze werkten, in het jaar, dat aan de opening voorafging, samen aan de voorbereidende maatregelen.

Hoewel Hoedemaker, naar hij later schrijft, het gevoel had, dat in dit jaar zijn invloed op Kuyper afnam, „naarmate die van Prof. Rutgers... toenam” ²⁾, zien we uit zijn correspondentie met Kuyper, hoe hij op allerlei wijze medewerkt aan alles, wat met de oprichting samenhangt. Hij schrijft over zijn bemoeienissen inzake het gebouw en vestigt Kuyper's aandacht op verschillende buitenlandsche professoren. We lezen ook van zijn aarzeling om zelf hoogleeraar te worden; oorspronkelijk is hij daartoe in 't geheel niet bereid. „God heeft mij tot het predikambt geroepen. Ik gevoel mij met hart en ziel predikant en mag niet anders dan na eene zeer duidelijke roeping daartoe, den kansel met den kathedr verwisselen” ³⁾.

Toch is het daartoe gekomen. Hoedemaker aanvaardde in 1880 de benoeming tot hoogleeraar aan de Vrije Universiteit in de hoop, dat het hem „ter eeniger tijd vergund zou worden, tot den kansel terug te keeren” ⁴⁾. In „De Heraut” ⁵⁾ zette hij echter eerst nog eens uitvoerig

¹⁾ J. C. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. II, Kampen 1929. Zie verder J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk*, Utrecht 1913², blz. 838, *De Heraut*, jrg. 1880, passim.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 43.

³⁾ Brief aan Kuyper uit 1880, ongedateerd.

⁴⁾ Brief aan H.H. Directeuren der Vrije Universiteit, d.d. 22 Mei 1880.

⁵⁾ 1880, no 130.

uiteen, wat op kerkelijk gebied de verschillen waren, die er tusschen hem en Kuyper bestonden, een artikel, waarop hij zich later vaak beroept. „Waarom sluit ik mij van ganscher harte aan bij de Vrije Universiteit? Niet omdat ik hen, die in dezen aan mijne zijde staan, ‚Gereformeerd‘ stempel... maar omdat het beginsel zuiver is en dat beginsel zelf zijne dragers weert of corrigeert”¹⁾).

¹⁾ Om te bewijzen, dat er een genoegzame waarborg bestond tegen de overheersching van één enkele meening aan de op te richten universiteit, had Kuyper zich in *De Heraut*, 1880, no 128, beroepen op het feit, dat ook aan Hoedemaker een leerstoel was aangeboden, hoewel deze indertijd, bij de kwestie inzake Artikel 38, 39 Regl. Godsdienstonderwijs (zie boven, blz. 51 vv.), kerkrechterlijke adviezen gegeven had, die beduidend van de zijne afweken.

Hierop antwoordende, spreekt Hoedemaker in zijn *Heraut*-artikel eerst over deze aannemingskwestie om vandaar uit op de kerkelijke kwestie in het algemeen te komen.

Zijn hoofdgedachten zijn: Bij een Gereformeerde Kerk behoort een Gereformeerde kerkregering. Men mag op geenerlei wijze „boeleeren met de synodale organisatie”; voor de oplossing van de kerkelijke kwestie is het volmaakt onverschillig, of de Besturen door liberalen of door rechtzinnigen bezet worden. Men mag geen conflict uitlokken; de botsing kan niet uitblijven, doch zij mag niet krachtens een kunstig opgezet plan komen, maar alleen in den geordenden weg.

HOOFDSTUK III

HOOGLEERAAR

20 October 1880 zou de Vrije Universiteit geopend worden. Den avond tevoren werd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een wijdingssamenkomst gehouden, waarin Hoedemaker voorging. Hij sprak over 1 Samuël 13 : 19–22. Deze „Wijdingsrede”, die schoon en harmonisch van vorm is, getuigt van groote bezieling voor het ideaal. Inderdaad was de oprichting van de Vrije Universiteit voor Hoedemaker op dat oogenblik de vervulling van een heilig ideaal.

Het beginsel, dat in de Vrije Universiteit belichaamd is ¹⁾, is: het koningschap van Christus. Hierover toch loopt het geding tusschen ons en de moderne wetenschap. Evenals het Israël uit 1 Samuël 13 wel een betrekkelijke mate van vrijheid bezat, terwijl toch Jehova niet vrij was, om in Zijn land en over Zijn volk als Koning te heerschen, zoo is het ook thans. Wij zijn vrij om eenig gezag toe te kennen aan Hem, dien wij als Koning hebben gehuldigd. Indien de Philistijnen slechts de leverantie mogen hebben van de werktuigen, die wij voor de praktijk van het leven behoeven! En de vraag, waar het op aankomt, is juist, of Hij door Zijn woord in iederen kring des levens zal heerschen. Geen dualisme dus tusschen geloof en wetenschap! Of, anders gezegd, geen vrede tusschen het geloof en de moderne wetenschap, een vrede, door afstand van grondgebied gekocht! Dat is verraad aan de koninklijke macht van Jezus Christus. Aan de Vrije Universiteit komt het ware Gereformeerde beginsel tot gelding: dat ieder en alles, willens of onwillens, Gode Zijn eere moet geven. De belijdenis van den Christus naar de Schriften houdt niet minder in dan den eisch, dat de Gekruiste heerschappij hebbe over de wereld en, zoowel de uitoefening van het gezag, als de bepaling van het recht, zoowel de beschikking over het lot der wijsbegeerte, als de bescherming der wetenschap en de aanwending van de kunst, aan Hem overgelaten worde.

Dit is plicht, ook ten opzichte van de wetenschap zelve. Alleen wanneer

¹⁾ Zie *Wijdingsrede bij de opening van de Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag*, Amsterdam 1880, passim.

de wetenschap rekest met God, zooals Hij zich openbaart, met den mensch, zooals hij was en is en worden moet, met het einddoel van al het geschapene, is zij waarlijk wetenschap. Dat is dus de eisch, die vanzelf tevens een wapenkreet wordt.

Maar op den wapenkreet moet de wapening volgen. De wapenen zijn echter, in analogie van het tekstverhaal, in handen van den vijand: het woord, het lied, het penseel, de pers, de wetenschap, de wetgeving, de openbare meening. Het is de taak van de Vrije Universiteit, die wapenen (men zou misschien beter kunnen zeggen: de smeden van die wapenen) te leveren. De wapensmid mag in Israël geenszins ontbreken. Alleen zoo kan de natie gered worden van de machten des verderfs, die achter de beschaving, de welvaart, de wetenschap van onzen tijd in hinderlaag liggen, om Jezus Christus Zijn eer en ons volk zijn karakter en zijn toekomst te ontrooven. Door de wetenschap moet men Kerk en maatschappij te hulp komen, want zooals de school is, wordt het volk. De Vrije Universiteit is — naar Voetius' uitdrukking bij de opening van de Universiteit te Utrecht — een „deur der hope" voor de theologie, de wetenschap in haar geheel, de Kerk en het volk.

Op dat laatste hebben we vooral den nadruk te leggen: bij alles wat in deze rede Kuyperiaansch aandoet — en voor mijn gevoel is er geen geschrift van Hoedemaker, waarin de invloed van Kuyper meer doorstraalt dan hier — is toch duidelijk te merken, dat het Hoedemaker niet te doen is om een bepaald volksdeel, maar dat de Vrije Universiteit moet dienen tot heil van heel de Kerk en heel het volk.

In deze verwachting is Hoedemaker zijn arbeid aan de Vrije Universiteit aangevangen; dit beginsel heeft hij tot het laatste toe trachten vast te houden. „Mijn vertrouwen is op de zuiverheid van het beginsel" ¹⁾).

Bij onderscheiden gelegenheden heeft hij dat beginsel uitgesproken. Hoofdzaak blijft: Christus Koning op ieder terrein des levens! Gelooflooze wetenschap is geen wetenschap. Van wetenschap is alleen sprake, wanneer gerekend wordt met de openbaring Gods in natuur en Schriftuur. Want de Schrift wijst de wetenschap haar einddoel en den samenhang aller dingen aan. „Het gaat... om het christelijk, het Protestantsch, het Gereformeerd beginsel, dat het Woord Gods de bodem is, waaruit de wortel der waarachtige wetenschap opbloeit" ²⁾).

Zal het tot zulk een wetenschap komen, dan is het noodig, dat de verschillende wetenschappen niet atomistisch naast elkaar staan, doch een harmonisch geheel vormen. De theologie moet dan leidend beginsel

¹⁾ Zie *Door den dood tot het leven*, Amsterdam 1890, blz. 23.

²⁾ *Kerk en School*, Rotterdam 1886, blz. 16.

zijn; zij wijst de verschillende wetenschappen hun plaats en taak. Vandaar dat Hoedemaker er altijd op gestaan heeft, dat het een universiteit en geen seminarium zou worden. „Tegen elk denkbeeld om half werk te leveren, heeft hij zich het kloekst verzet. En dat we in geen geval een theologische school, maar in elk geval een universiteit moesten worden, dreef hij het sterkst door”¹⁾.

Een universiteit, waarin het koningschap van Christus, ook over de wetenschap, aldus erkend wordt, moet gezegenden invloed hebben op het geheele volk. Nogmaals, Hoedemaker heeft heel het volk op het oog. „Waar gaat het om? Niet om onder één naam eigenlijk twee volken te hebben, waarvan het eene op den wortel des geloofs en het andere op een geheel anderen wortel zal zijn opgegroeid. Maar om het eene volk tot de historische lijn terug te brengen... Heel de kerk en heel het volk, is [de] leus...”²⁾. „Mijn doel is het geweest, ons volk terug te brengen tot de professie van de Gereformeerde religie”³⁾.

En dat heil van het geheele volk wordt door een universiteit als deze meer behartigd dan door de meer methodistisch-philantropische werkzaamheid van de Ethischen. Daardoor worden de volkszonden wel in hun uitingen bestreden, doch niet aangetast in den wortel. Hoedemaker staat in deze jaren scherp antithetisch tegenover deze richting. „De eerste vraag voor haar [is] niet: „Komt God aan Zijne eer? Christus aan Zijn recht? Kan de Heilige Geest Zijn ambt bedienen?’, maar alleen: „Hoe gaat het met den mensch, den christen, den dominé, den jongeling, die eene beurs of een werkring behoeft, de Philantropie, die men wil beoefenen, het werk der Evangelisatie, dat men wil voortzetten?”

Met deze rechtzinnigheid heeft het Gereformeerd beginsel... niets van doen... *Doel* is en blijft voor een Gereformeerd mensch om Christus... de plaats te doen innemen, die Hem toekomt op ieder terrein des levens, en daarom ook, en daarom in de eerste plaats in den kring, vanwaar Hij het volksleven in al zijne phasen en vormen kan beheerschen, *de school, de Hoogeschool, de wetenschap*”⁴⁾.

Hoedemaker is nl., ook weer in onderscheid met de Ethischen, de meening toegedaan, dat „iedere verkeerdheid, van welken aard ook, in het denken of het handelen, onverschillig op welk gebied des levens of in welke afmetingen, is te herleiden tot de eene of andere theologische of wijsgeerige dwaling, die hare sappen ontleent aan een of ander beginsel, dat in strijd is met Gods wil”⁵⁾. Vandaar omgekeerd zijn hooge ver-

¹⁾ A. Kuyper, *Het Calvinisme en de kunst*, Amsterdam 1888, blz. 43.

²⁾ *Kerk en School*, blz. 22 v.

³⁾ *Eéne belijdenis?*, Amsterdam 1887, blz. 26.

⁴⁾ *Kerk en School*, blz. 8.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 12.

wachtingen van den goeden invloed van een hoogeschool, waar de beginselen wel zuiver gehouden worden, op het volksleven.

Merkwaardig, en in zekeren zin profetisch, is zijn gedachte, dat vrij Hooger Onderwijs een verweer is tegen heidensche verabsoluteering van den Staat. „De godsdienst *staatsdomein*, ziedaar waar het heen moet. Het laatste stadium, dat te doorloopen valt, is het hooger onderwijs. Nog ééne schrede. Dan wordt hij [de staat] de mensch-God, ons in de Openbaring van Johannes geteekend”¹⁾. „De Staat neemt dan de school, de kerk, straks het huisgezin in zich op en wordt ‚de God op aarde’. Wat deze ontwikkeling op dit oogenblik nog tegenhoudt is het feit, dat ons christenvolk positie heeft genomen in de schoolkwestie, voordat het absolutisme van de meerderheid is afgekondigd”²⁾.

„Onze strijd voor het Christelijk onderwijs is in den grond een strijd tegen het Heidensch beginsel in het moderne Staatsbegrip belichaamd... en voor de Burgerlijke en Maatschappelijke Vrijheid”³⁾.

Hoedemaker was benoemd om onderwijs te geven in de theologia naturalis en de ethiek. Het eerste vak trok Kuyper reeds in 1881 aan zich. Hoedemaker schreef toen aan Kuyper⁴⁾: „Laat mij u alleen vragen, of gij even groot bezwaar tegen de afzonderlijke behandeling van de natuurlijk zoudt hebben, indien iemand, van wiens geleerdheid en gereformeerde gij meer zeker waart, haar op zich had genomen”? Pas op de series voor 1882/1883 zien we achter zijn naam de practische theologie staan. Behalve ethiek doceerde hij ook „historia idololatriae”⁵⁾. Terwijl hij, sedert 1881, een propaedeutisch college gaf in de logica, waarop hij algemeene inleiding tot de filosofie doceerde, bestaande in de behandeling van de geschiedenis der wijsbegeerte.

1 Januari 1886 vertrok de hoogleeraar in de Oudtestamentische vakken Dr F. W. J. Dilloo weer als predikant naar Soldin in Duitschland. Hoedemaker nam toen een gedeelte van diens vakken over, nl. (in de Faculteit der Letteren) Hebreeuwsche antiquiteiten en aardrijkskunde des Bijbels en (in de Theologische Faculteit) inleiding tot het Oude Testament. In het laatste vak behandelde hij „Wellhausens en Kuenens reconstructie van Israëls geschiedenis en het boek Deuteronomium”.

In zijn eigenlijke vakken heeft hij behandeld, bij de ethiek: de nomologie, de anthropologie, de soteriologie en de geschiedenis der ethiek tot de achttiende eeuw; bij de idololatrie: de prolegomena, de vergelijking

¹⁾ *Het Anti-revolutionair beginsel en het Hooger Onderwijs*, Amsterdam 1883, blz. 16.

²⁾ *Op het fondament der apostelen en profeten*, blz. 200.

³⁾ *Het Anti-rev. beginsel en het Hooger Onderwijs*, blz. 27.

⁴⁾ In een ongedateerden brief.

⁵⁾ = godsdienstgeschiedenis.

der godsdiensten, het Buddhisme en het Mohammedanisme; als praktische theologie: „prediker en prediking” en de „ars concionandi”. „Hij hield geregeld praktische oefeningen met de oudste studenten. Terwijl onder zijn toezicht ook les werd gegeven in de stemvorming”¹⁾.

Van de wijze, waarop Hoedemaker college gaf, is weinig bekend. De verhouding tot de studenten was goed.

De wetenschappelijke beschouwing van zijn hoofdvakken heeft hij gegeven in twee oraties, waarvan de eerste in 1881 gehouden werd als openingscollege. Deze handelt over de ethiek²⁾. Hoewel het niet gemakkelijk is, wil ik trachten de strekking van deze rede weer te geven.

De polemische kant van het betoog is gekeerd tegen de Ethische theologie. Wij mogen de ethiek niet omschrijven als wetenschap van het zedelijke en niet trachten van uit de aldus opgevatte ethiek aan te toonen, dat het christelijk geloof de vervulling is van de behoefte aan werkelijkheid van den modernen mensch. Want, om met het laatste te beginnen, de christen erkent geen behoefte aan werkelijkheid, die omgaat buiten de behoefte aan waarheid, gerechtigheid en verlossing, terwijl wij de kinderen van onzen tijd niet diets mogen maken, dat hun ideaal zoo hoog staat, dat zij in staat zouden zijn, een oordeel over het geloofsleven in zijn normale uitingen te vellen. Bovendien — en dat is het voornaamste — op Gereformeerd standpunt is van geen ethiek als wetenschap van het zedelijke, als een afzonderlijke reeks verschijnselen, sprake. Want aan den gevallen mensch mag geen eigenlijk zedelijk leven, waardoor hij in staat zou zijn, aan zijn ideaal te beantwoorden, worden toegekend, ook niet al is men bereid, te spreken van openbaring en (helpende) genade. Den zondaar een zedelijk leven toe te schrijven, staat gelijk met de poging, het verbroken werkverbond te herstellen. Zedelijk leven wil immers zeggen, leven overeenkomstig ons wezen. 't Wezen van den mensch is het beeld Gods en dat is juist verstoord. Dat beeld Gods wordt op geheel andere wijze hersteld dan door den mensch, die, al of niet door genade geholpen, werkt aan de verwezenlijking van het ideaal. Het is God, die rechtvaardigt, heiligt, verlost.

Bestaat er dan in het geheel geen wetenschap van het zedelijke? Jawel, want dezelfde handeling, waarvan de eere God en God alleen toekomt, is ook geheel 's menschen eigen werk. Het werk Gods geschiedt in overeenstemming met ons wezen. Krachtens het genadeverbond wordt aan den mensch gegeven en in hem gewerkt datgene, waardoor weer van een „leven” kan worden gesproken, dat, in den volsten zin des woords,

¹⁾ Zie *Jaarverslag over het jaar 1886 van de Ver. voor Hooger Onderwijs op Geref. grondslag*, Amsterdam 1887. Vgl. voor al de bovenstaande gegevens de vroegere *Jaarverslagen*.

²⁾ *De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid*, Amsterdam 1881.

„een zedelijk karakter” bezit. Geloof en werken, godsdienst en zedelijkheid, zijn in het leven der wedergeborenen één.

Zoo komt hij dan ten slotte toch tot de erkenning, dat er een wetenschap is, die tot taak heeft, het natuurlijke en het geestelijke leven van een bepaalde zijde, uit het oogpunt van 's menschen wezen en werken, zijn aanleg en bestemming te beschouwen, d.w.z., die het zedelijke ¹⁾ tot haar object heeft. Deze wetenschap zou Hoedemaker dan niet afzonderlijk willen behandelen, maar als onderdeel van, wat hij noemt, de Practicale godgeleerdheid (die wel te onderscheiden is van de practische theologie).

Tot deze Practicale godgeleerdheid behoort, behalve de Ethiek, als andere stam, de „Practijk der godzaligheid”, die het nieuwe leven meer beschrijft, gezien als een leven in gemeenschap met God.

Zoo ergens, dan heeft men na deze rede recht tot de vraag: „Wat wil toch Dr Hoedemaker”? Slechts na telkens herhaalde lezing is het mij gelukt, bovenstaande onbevredigende weergave van den inhoud te geven. Op het terrein van de systematische theologie ligt Hoedemakers sterkte nu eenmaal niet. Zijn dissertatie leed aan hetzelfde euvel: men krijgt wel den indruk, dat hij zich serieus in zijn onderwerp heeft ingewerkt, maar tevens, dat hij er niet uitkomt. Althans het gelukt hem niet, den lezer duidelijk te maken, wat hij als oplossing ziet.

Opmerkelijk zijn in deze rede verschillende uitspraken over de heiligmaking, die aan Kohlbrügge doen denken: „De Heiligmaking [is], evenals de Rechtvaardigmaking, geheel Gods werk...

Christus is ons niet alleen tot ‚Heiligmaking’ zoowel als tot ‚Rechtvaardigmaking’ gegeven, maar ook *in denzelfden zin en op dezelfde wijze...*

In Christus zijn wij heilig. Dat is de stand, dien wij door het geloof innemen. Niets wordt later door ons aan deze heiligheid toegevoegd...

De heiligmaking is eene in zichzelf voltooide daad Gods” ²⁾.

Een dergelijke opvallende overeenkomst met Kohlbrügge vinden we, voorzover ik weet, nergens elders in Hoedemakers werk.

Hoedemaker wijst vaak naar een of ander geschrift van zichzelf terug. Naar dit echter nooit.

Meer in zijn element is Hoedemaker, wanneer hij den invloed beschrijft, dien de herleving der Gereformeerde beginselen heeft op de onderscheiden vakken der practische theologie ³⁾.

¹⁾ „Het zedelijke” dan louter formeel genomen als „den vorm van al 's menschen handelingen”, a.w., blz. 46. Dus niet als het „normaal menschelijke”, a.w., blz. 45.

²⁾ A.w., blz. 43.

³⁾ In een rectorale oratie, 20 October 1883, *De herleving der Gereformeerde beginselen in hare beteekenis voor de kerk, de prediking, de katecheze, het diakonaat en de zending*, Amsterdam 1883.

Ook dan stelt Hoedemaker voortdurend tegenover elkaar de desbetreffende beschouwingen van de nieuwere orthodoxe theologie en de opvattingen van de Gereformeerde godgeleerden uit de zeventiende eeuw. „Met het woord Gods in de hand aarzelen wij geen oogenblik, die geheele wetenschappelijke ontwikkeling, althans voor de Practische Theologie, als abnormaal ter zijde te stellen”¹⁾.

Wat hij over het kerkrecht zegt, vinden we straks uitvoeriger in het hoofdstuk „Kerkbeschouwing”.

Bij de behandeling van de homiletiek, aldus Hoedemaker, dient voorop te staan, dat de prediking van het Woord, het geheele Woord en niets dan het Woord, het beginsel der Hervorming is. Geen pericopendwang! „Door het z.g. kerkelijk jaar, dat de eeuwige waarde der feiten miskent, om ze als alle andere, opvolgende, historische gebeurtenissen, in eene reeks naast elkander te stellen... wordt de volheid der Schrift den volke onthouden”. Het Woord mag niet afgescheiden worden van den verheerlijkten Christus, Heer en Hoofd der Gemeente.

„Hij is het, die door woord en sacrament de gemeenschap met haar onderhoudt en zich daarbij van den mensch als orgaan bedient...

Indien dit juist is... dan is de kunstmatige rede met alles, wat men weder tot ‚de kanselwelsprekendheid’ rekende, in den grond eene miskenning van Christus en eene bedekking der waarheid;

dan treedt de leeraar niet als zendeling op om hen, die ‚buiten zijn’ tot Jezus te brengen; dan vervalt de gewone onderscheiding van het gehoor in ‚bekeerden’ en ‚onbekeerden’; dan heeft hij te doen met de gemeente als het lichaam van Christus, één organisch geheel, met al het lief en leed, met al de krankheid en zwakheid, met al den strijd en den twijfel, met al de vragen en zuchten, die voor het Hoofd der kerke worden gebracht, om uit Zijne volheid te ontvangen, door Zijn Woord, door Zijnen Geest, genade voor genade;

dan is eene objectieve voorstelling van de waarheid niet voldoende, en mag de toepassing niet tot een deel der rede beperkt zijn, maar moet de prediking den stand en den toestand der gemeente reflecteeren”.

Het beginsel der liturgiek is: „Christus door zijn woord en geest in het midden van zijne gemeente”²⁾. Geen zgn. Christelijke kunst in de Kerk. Wat de vormen van den eeredienst betreft, „ut sint paucae, simplices, liberae et adiaphorae”³⁾ (Voetius).

Inzake de catechetiek is Hoedemaker niet duidelijk. Hij verzet zich

¹⁾ A.w., blz. 9.

²⁾ Voor de bovenstaande aanhalingen zie men a.w., blz. 23-26.

³⁾ Dit woord van Voetius zou ik, wat vrij, aldus weer willen geven: „Zij behooren weinig in aantal en eenvoudig te zijn; er behoort op dit punt vrijheid te bestaan, want het zijn dingen, waar het niet op aankomt”.

tegen de opvatting, als zou de catechese enkel voorbereiding zijn voor het lidmaatschap der Kerk. „Om den wasdom der gemeente in haar organisch verband, als lichaam van Christus gedacht, om den wasdom in Hem, die het Hoofd is, gaat het... bij het Catechetisch onderwijs, van pasbeginnenden en verder gevorderden beiden”¹⁾.

Wat Hoedemaker in de praktijk precies wil, is echter niet geheel duidelijk. Alleen komt naar voren, dat hij zich keert tegen „het heirleger vraagboekjes” en ook in dezen terugkeer tot de belijdenisgeschriften wil. Van het diakonaat zegt Hoedemaker rake dingen. „De Diakonie leeft van het kapitaal in fondsen, instellingen, invloed en roem door het voorgeslacht bijeenvergaderd, maar wordt door de private, onsamenhangende liefdadigheid meer en meer overvleugeld en tot concurrent gemaakt van den Staat. Ja, ook van op zichzelf staande vereenigingen, die voor een deel het opzet hebben, de Kerk in dezen overbodig te maken”. Toch gaat het ook hier om de eere van Christus. Uit oude acten blijkt, dat men vroeger oog had voor het „geestelijk karakter van het Diakonaat, de behulpzels van dit ambt in de Diakonessen..., het internationaal karakter, dat het Diakonaat met de Kerk des Heeren gemeen heeft”²⁾.

Tenslotte spreekt hij nog over de zending, die hij halieutiek noemt. Hoedemaker weerlegt de opvatting, als zou eerst in het begin van de negentiende eeuw met zending een begin zijn gemaakt. Lang vóór de tegenwoordige, individualistische wijze van zending-drijven, hadden de Gereformeerden in ons land reeds hun zendingsgeschriften geschreven en hun zending gedreven. Die wijze van zending-drijven was meer overeenkomstig Gods Woord dan de tegenwoordige. De zending behoort uit te gaan van de Kerk. Alweer, men bestudeere theorie en praktijk van onze vaders ten dezen!

In dit geschrift heeft Hoedemaker de beginselen neergelegd, die hij over het algemeen ten aanzien van de verschillende gebieden der practische theologie is blijven huldigen.

Een rede, die hier ook vermeld dient te worden, hoewel de beginselen, die erin neergelegd zijn, uitvoeriger ter sprake komen in het hoofdstuk „Schriftbeschouwing”, is het openingscollege uit 1886³⁾.

Hoedemaker betoogt daar, dat de exegete niet vrij is, maar beoefend behoort te worden in gebondenheid aan de belijdenis. Met het Roomsche beginsel heeft dat niets te maken, zooals Doedes meende, want onze belij-

¹⁾ A.w., blz. 32.

²⁾ A.w., blz. 37 vv.

³⁾ „Niet van eigen uitlegging”, Amsterdam 1886. Deze toespraak was bedoeld als antwoord op J. I. Doedes', *De student en de predikant tegenover de vrije exegete*, Utrecht 1886.

denis zegt zelf in Artikel VII, dat „alle menschen uit zichzelf leugenaars” zijn. De exegese is in laatste instantie gebonden aan het Woord van God. De gebondenheid aan de belijdenis is slechts voorwaardelijk. In deze rede heeft Hoedemaker gelegenheid, te laten zien, dat hij ook van Doedes verschilt in de waardeering van de belijdenisgeschriften. Doedes meent, dat de formulieren volstrekt niet in alles schriftuurlijk zijn. Voor Hoedemaker zijn zij, ook op de, door Doedes in zijn beoordeelingen van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Heidelberger Catechismus genoemde punten, niet in strijd met het Woord van God. „Ik wil niet verzwijgen, dat ik... wensch te rekenen met het resultaat, waartoe de Kerke Gods, in den loop der geschiedenis, onder de leiding des Geestes is gekomen... Ik belijd... gebonden te zijn, d.i. mijzelf te binden aan de formulieren *omdat*, en daarom alleen, *voor zoover* zij met Gods Woord overeenkomen. Wanneer ik mij nederzet tot den exegetischen arbeid... doe ik dit in aansluiting aan den arbeid der eeuwen, waarvan het zuivere resultaat in den vorm van mijne belijdenis is nedergelegd”¹⁾.

Doedes, aldus Hoedemaker, is trouwens zelf ook gebonden in zijn exegetischen arbeid, al meent hij van niet. En wel aan zijn Supra-naturalistisch-theïstische wereldbeschouwing.

Tijdens zijn professoraat heeft Hoedemaker zich ook nog op een ander terrein begeven en wel dat van de verhouding van theologie en filosofie, of, misschien beter gezegd, van geloof en wetenschap. Een onderwerp, dat steeds, maar vooral in zijn jaren aan de Vrije Universiteit, in het centrum van zijn belangstelling gestaan heeft.

Hij heeft dit onderwerp behandeld in een reeks van vijf lezingen over Cartesius²⁾.

In Cartesius bestrijdt Hoedemaker de geheele moderne filosofie en theologie. Want hij heeft in dezen wijsgeer altijd gezien dengene, die het dualisme tusschen gelooven en weten, dat sindsdien over de heele linie ingang gevonden heeft, heeft ingevoerd. „Cartesius scheidde wat God vereenigd had: gelooven en weten, de Heilige Schrift en de menschelijke Rede, de Godgeleerdheid en de seculaire Wetenschap”³⁾.

De fout schuilt in Cartesius' subjectivistisch uitgangspunt. „Het beginsel van Cartesius eischt: dat men twijfele aan alle dingen, totdat men den grond van absolute zekerheid in zichzelf, bijgevolg in den mensch heeft gevonden... Het Rationalisme zoekt de keten der waarheden... in het subject en van deze keten meende Cartesius de eerste schakel gevonden te hebben, toen hij het uitgangspunt van alle

¹⁾ A.w., blz. 34.

²⁾ Opgenomen in zijn tijdschrift *Op het fundament der apostelen en profeten*.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 322.

zekere kennis bij wijze van conclusie vaststelde in het bekende: „Ik denk, daarom ben ik”¹⁾. Zoo wordt de objectiviteit van onze kennis in gevaar gebracht en wordt de rede kenbron in plaats van instrument. Dat moet, consequent doorgevoerd, leiden tot idealisme. Als de grond der zekerheid in den mensch ligt, kan men de klove tusschen het kennend subject en het gekende object niet dempen, den weg van het een tot het ander niet terugvinden.

Behalve, en in verband met, dit subjectivisme, heeft Hoedemaker als bezwaar, dat Cartesius de rede eensdeels over-, anderdeels onderschat.

a. Op het terrein der wetenschap poneert Cartesius de onfeilbaarheid der rede. Hij rekent niet met de verduistering van ons verstand door den zondeval. Descartes is Pelagiaan; hij ontkent, dat de geheele mensch door de zonde is aangetast en acht het mogelijk, dat de mensch zich op het gebied van het weten voor dwaling kan wachten. Vandaar dat hij op zijn subjectivistisch uitgangspunt toch tot zekerheid kan komen. „Het verstand... misleidt den wil niet, brengt hem niet in verzoeking, om het valsche, dat zich als waarheid aan ons voordoet, te omhelzen”²⁾.

b. Anderzijds ontzegt Cartesius op het gebied der openbaring aan de rede de plaats, die haar daar toekomt. De rede heeft te zwijgen, waar God in Zijn openbaring met haar in tegenspraak komt.

Hoedemaker ziet in Cartesius de „gehoorzame zoon der Roomsche Kerk”. De geest van de Cartesiaansche wijsbegeerte heeft niets met die der Hervorming gemeen; het beginsel van Descartes is niet in strijd met dat van Rome. Dat blijkt uit allerlei.

In de eerste plaats uit zijn uitgangspunt: „Hij leerde twifelen, zooals alleen de gehoorzame zoon van Rome twijfelt, met een twijfel, die alles aantast en toch meent, de Kerk en de Kerkleer te kunnen sparen”³⁾.

Bij beiden (Descartes en Rome) heeft de Heilige Schrift geen gezag in zichzelf, maar ontleent zij dat aan een „norma, die buiten haar ligt”⁴⁾. Bij Cartesius of, althans bij zijn volgelingen, aan de rede; volgens de Kerk aan het kerkelijk gezag. In beide gevallen wordt het gezag verlegd van uit het Woord zelf naar den mensch.

Ook is er overeenkomst wat betreft de beschouwing van het beeld Gods in den mensch. „Rome ontkent, dat... de overblijfselen van dat beeld in dien mensch ook na den val zijn te vinden. Die ontkenning is door Descartes in het Protestantisme overgegaan”⁵⁾. Vandaar, dat de rede bij Descartes geheel uitgeschakeld wordt, waar er sprake is van open-

1) A.w., blz. 166 en 175.

2) A.w., blz. 400.

3) A.w., blz. 88. Vgl. blz. 162.

4) A.w., blz. 326.

5) A.w., blz. 166.

baring. „Kennisse Gods” heeft de mensch immers niet. Cartesius ont- kent, „dat de mensch onmiddellijk en rechtstreeks met God in aan- raking is gebracht” ¹⁾.

Vooraf komt de overeenkomst met Rome duidelijk aan den dag in Carte- sius’ Pelagianisme, dat de sleutel is tot zijn beschouwing. Het is nl. in den grond niet anders dan Pelagianisme, wanneer Descartes meent, dat in zaken, die buiten het gebied van de openbaring liggen, onze rede niet dwaalt.

Het verband tusschen Cartesius en Rome samenvattend, zegt Hoede- maker: „Wanneer het denken zich meester maakt van de vrijheid, die aan het geloof wordt onthouden, mist hij, die waarheid zoekt, zijn betrouwbaren gids, zoodat hij wordt afgeleid op paden, die vroeger of later tot Pessimisme of Scepticisme moeten brengen” ²⁾.

Meer dan op zijn overeenkomst met Rome, legt Hoedemaker den nadruk op het feit, dat Cartesius „de vader der nieuwe wijsbegeerte en tevens de baanbreker der nieuwe theologie” ³⁾ is.

Wel was er ook vóór Descartes een strooming, die denzelfden kant uit wilde, zoodat hij een gunstigen klankbodem voor zijn beschouwingen vond. Want „men kan zeggen, dat de Kerk der Hervorming tweelingen had voortgebracht: de richting, die na onderscheidene transformaties, zich als Rationalisme en Naturalisme doet kennen en het Calvi- nisme, dat opkomt voor de eere Gods en het gezag van Zijn heilig Woord” ⁴⁾. Het Arminianisme, welks geest in Cartesius’ dagen niet ge- weken was, lag op de eerste lijn. Bij de geesteskinderen van Arminius vond Cartesius ingang. „Het Arminianisme, dat als Theologie was ver- worpen, werd als Philosophie weder aangediend. Het was zoo onkenbaar gemaakt, dat het nieuwe vrienden wist te winnen, ook onder de recht- zinnigen van die dagen en toch zoo weinig vreemd, dat allen, die eens geestes daarmede waren, zich als instinctmatig keerden tot ‚de nieuwere Philosophie’” ⁵⁾.

Hoedemaker ziet het Cartesianisme ook als een nieuw beginsel, dat zijn invloed heeft doen gelden, niet alleen in het rationalisme, „dat de Rede tot toetssteen der waarheid en uitlegger der Heilige Schrift” ⁶⁾ maakt, maar ook in het supranaturalisme, in Van Oosterzee en Doedes, die het gezag van Gods Woord wilden laten rusten op de historische be-

¹⁾ *Het Cartesianisme en de nieuwere theologie*, blz. 13. Lezing gehouden te Utrecht in 1905 voor een kring studenten. Opgenomen in *Troffel en Zwaard* van dat jaar.

²⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 90.

³⁾ *A.w.*, blz. 1.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 99.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 100.

⁶⁾ *A.w.*, blz. 320.

trouwbaarheid der verschillende bijbelboeken. „De Godgeleerdheid en de wijsbegeerte, beide werden uit hare voegen gelicht door den hefboom van het Cartesianisme”¹⁾. „Descartes... leverde het stramien, waarop Kant, Hegel, Fichte, Opzoomer en wie niet al, voortborduren. Hij interneerde de theologie binnen *het subject*, een beginsel, waarvan men zich tevergeefs tracht los te maken”²⁾.

Alle afwijkende theologie hangt, volgens Hoedemaker, onderling samen en staat als Pelagianisme en Arminianisme tegenover de Gereformeerde theologie. „Er bestaat eigenlijk slechts eene groote tegenstelling, die telkens weder in andere vormen voorkomt, te weten ‚Natuur en Genade’, ‚de Mensch en God’, ‚het Schepsel of de Schepper’ ”³⁾.

Tegenover deze afwijkende stelsels, die de zekerheid in den mensch verleggen, plaatst Hoedemaker de „oude filosofie”. Als omschrijving daarvan legt hij Voetius in den mond: „Eene Eclectische Wijsbegeerte, die, met behoud van de logica van Aristoteles, de toepassing zal zijn van de beginselen der Reformatie op dit terrein van menschelijke wetenschap”⁴⁾. Hoedemaker komt dan tot de volgende beschouwing:

Aan de rede moet een „*usus organicus*” worden toegeschreven. De kennis der dingen buiten of boven ons wordt niet uit de rede als bron afgeleid, niet uit den mensch buiten het object der kennis geput, doch door de rede als instrument verkregen. Het criterium der waarheid ligt in de overeenstemming van de voorstelling met de werkelijkheid⁵⁾.

Ook in geloofszaken heeft de rede haar plaats en taak. Zij is het instrument, waardoor het ons mogelijk wordt de stemme Gods in de Heilige Schrift te vernemen en te verklaren. „Kan men het licht der zon aanschouwen, wanneer men het gezichtsorgaan mist”? „De Gereformeerden... gingen, ook bij hun Schriftonderzoek, met het gezond verstand te rade en beriepen zich in den strijd tegen Rome weliswaar uitsluitend op het gezag van Gods Woord, maar op dat Woord, onderzocht en toegepast door de Rede”.

„Zoals het oog noodig is om te zien en het oor om te hooren, alzoo is het verstand noodig om de stem van God te vernemen. Wij moeten m.a.w. menschen zijn, zal God zich met ons in gemeenschap stellen”⁶⁾. Op deze wijze ontkomt men aan de onderschatting van de rede op het terrein der openbaring: er zijn overblijfselen van het beeld Gods in den

1) *Troffel en Zwaard*, 1e jrg., blz. 11.

2) *Het Cartesianisme en de nieuwere theologie*, blz. 11.

3) *De herleving der Gereformeerde beginselen*, blz. 6.

4) *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 6.

5) *A.w.*, blz. 175 en 399.

6) Zie voor bovenstaande aanhalingen *a.w.*, blz. 322, 392 en 327.

gevallen mensch gebleven en aan de overschatting ervan op natuurlijk terrein: dáár is de rede niet onfeilbaar, maar heeft zij de voorlichting èn van het Woord èn van den Geest Gods noodig.

Bij de bespreking van de „voorlezingen over Cartesius” stonden wij iets langer stil, omdat we daar te maken hadden met gedachten, die voortdurend bij Hoedemaker terugkeeren en alle betrekking hebben op zijn naïef-realistische beschouwing van de verhouding van geloof en wetenschap, openbaring en rede ¹⁾.

Hoedemaker bewerkte in dezen tijd het derde deel van de „Bibliotheca Reformata”, een uitgave van de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit, waarin werken van verschillende oude Gereformeerde theologen verschijnen zouden. Dit derde deel was een bundel Tractaten uit de „Politica Ecclesiastica” van G. Voetius, door Hoedemaker van een voorwoord in het Latijn voorzien ²⁾.

In „Op het fundament der apostelen en profeten” publiceerde hij een gedeelte van het „Examen van het ontwerp van tolerantie om de leer, in de Dordtsche Synode Ao 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leer der Remonstranten te vereenigen, voorgesteld in eenige samenspraken”, dat op naam staat van A. Comrie en N. Holtius, alsmede G. Voetius’ „Godgeleerd onderzoek naar den rechter en den regel des geloofs”.

Wij spraken van groote verwachting, waarmee Hoedemaker zijn arbeid aan de Vrije Universiteit aangevangen was, een verwachting, die hij bijna tot 't laatst toe heeft behouden en die gegrond was op de zuiverheid van het beginsel.

Echter heeft hij ook van het begin af vrees gekoesterd voor de „onzuivere toepassing van het beginsel” ³⁾.

Van die vrees getuigde reeds het artikel in „De Heraut”, waarin hij, alvorens zijn benoeming tot hoogleeraar aan te nemen, de kerkrechtelijke verschillen met Kuyper nog eens had uiteengezet. Hij heeft namelijk wel gevoeld, dat de kans groot was, dat de gangbare „Gereformeerde” opvattingen betreffende de autonomie der plaatselijke gemeente, de belijdenis als accoord van kerkelijke gemeenschap, de consolidatie van „Gereformeerde” groepen, de correspondentie tusschen „Gereformeerde”

¹⁾ Zie hierover Th. L. Haitjema in *De openbaring der verborgenheid*, Baarn (1934), blz. 59 en daarnaast W. Th. Boissevain, *De dogmatische beteekenis van Dr Ph. J. Hoedemaker in Vox Theologica*, 10en jrg., October 1938, blz. 7-14.

²⁾ *Gisberti Voetii Tractatus selecti de politica ecclesiastica*, Series secunda, Amstelodami, MDCCCLXXXVI. Een eerste serie was bewerkt door Dr F. L. Rutgers. Zie over deze Bibliotheca Reformata Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. II, blz. 64-67 en 224-226.

³⁾ *Door den dood tot het leven*, blz. 23.

kerkeraden, ook op theorie en praktijk der Vrije Universiteit hun invloed zouden doen gelden. De moeilijkheid — we mogen veilig zeggen: het smartelijke — van zijn hoogleeraarstijd is geweest, dat hij heeft moeten samenwerken met collega's, van wie hij niet alleen persoonlijk, maar ook kerkelijk — en de kerkelijke vraag was voor Hoedemaker een levensvraag — verschilde. En hoewel de verschillen steeds duidelijker werden, heeft Hoedemaker het zich toch ten doel gesteld, naar buiten zoo weinig mogelijk daarvan te laten blijken, terwille van de zaak der Vrije Universiteit ¹⁾. Dat heeft een situatie geschapen, die hoe langer hoe meer beklemmend, en tenslotte onhoudbaar, werd.

Het eerste conflict is veroorzaakt door een motie, die „met schier algemeene stemmen” ²⁾ werd aangenomen op de Jaarvergadering van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag te Utrecht in 1884 en waarin werd uitgesproken, als antwoord op de vraag: „Of het al dan niet raadzaam zij, dat er van onzentwege stappen gedaan worden om de afkomende Theologen tot de Bediening des Woords te doen geraken”: „De vergadering, aan een ieder individueel overlatend, om naar den aard zijner roeping en volgens den wil des Heeren te doen, wat hem te doen staat, meent zelve als Vereeniging zich in dezen van stappen te moeten onthouden”.

Men bedoelde, aldus Hoedemaker ³⁾, daarmee niet alleen, dat de Vrije Universiteit „niet uitsluitend als eene pepinière voor de Hervormde Kerk kon worden beschouwd” — dat was tot daaraan toe: „Wij hebben.. alle gezuiverde Kerken, die van Rome zijn uitgegaan, ook de Luthersche voor (min of meer) Gereformeerde d.i. voor zusterkerken te houden” — maar „men bedoelde iets anders. Men bedoelde, dat de Vrije Universiteit, of liever de Vereeniging voor Hooger Onderwijs zich geen partij stelt in de kwestie tusschen ons en de Christelijk-Gereformeerden. Dit nu is m.i. een noodlottige vergissing, die haar niet het minste voordeel aanbrengt en haar op den duur den dood kan doen”.

Hoedemaker protesteerde dan ook in een „Missive aan H.H. Directeuren der Vereeniging voor Hooger Onderwijs” ⁴⁾. Hij voelde, zoo schreef hij, achter dit besluit de aanwezigheid van een kerkbeschouwing, die niet Gereformeerd was. „Iedere maatregel, dien wij, dien onze kweekelingen kunnen nemen, om tot de bediening des Woords te geraken, is de uitkomst en toepassing van eene kerkelijke, theologische beschouwing... Tot de leer, die op de vergadering te Utrecht gepredikt is,

¹⁾ Zie *Open brief aan Dr A. Kuyper*, Utrecht 1886, blz. 6.

²⁾ Zie hierover *5e Jaarverslag van de Ver. voor Hooger Onderwijs op Geref. grondslag*.

³⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 210 vv.

⁴⁾ Opgenomen in *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, Amsterdam 1887, blz. 16-21 en *Door den dood tot het leven*, blz. 26, 27.

had men nooit kunnen komen, indien niet eene beschouwing van het kerkverband ingang had gevonden, waarbij de kerk als eene confederatie van kerken wordt beschouwd en zelfs deze kerken slechts hier en daar uit den algemeenen zondvloed te voorschijn komen als de toppen der bergen uit de golven, naarmate zij weder tot Gereformeerde kerken worden door adoptatie van de Formulieren van eenigheid" ¹⁾). Aan een ambtgenoot in het buitenland schreef hij na deze vergadering: „Heden is de spade in den grond gestoken om het graf van de Vrije Universiteit te delven" ²⁾).

Zooals Hoedemaker later het „Kerkelijk Congres" als de bezegeling van den noodlottigen loop der kerkelijke beweging gezien heeft, zoo heeft hij deze Utrechtsche motie altijd als het beslissende uur in de geschiedenis der Vrije Universiteit beschouwd.

Voorals de wijze waarop men dit besluit genomen had, namelijk zonder dat de zaak principieel was uitgemaakt, is hem altijd een reden tot toorn en droefheid gebleven. Telkens opnieuw komt hij erop terug.

„Het gemeene lag juist hierin, dat het beginsel niet is uitgemaakt, niet is besproken, maar dat de geheele kwestie, waaraan de toekomst van Kerk en Universiteit hing... cynisch, met het leukste gezicht van de wereld door eene motie, waarover geen discussie kon plaats hebben, geëlimineerd werd.

Het trouwelooze lag hierin, dat ieder, die voor deze motie was, in zijn hart overtuigd was, dat men nu, zonder lastige oppositie, de handen ruim gaf om naar de theorie van het confederatief kerkverband te experimenteeren.

Het was meer dan trouweloos, het was lafhartig en verraderlijk" ³⁾).

Hoedemaker had gewild, dat men zich wel had uitgesproken omtrent de te volgen gedragslijn voor en met de candidaten. „De Universiteit is geen abstractie, maar staat in het midden van het volksleven en moet in verband daarmee worden beschouwd. Zij dient de wetenschap, maar alleen als middel, niet als einddoel. In en door haar dient zij de kerk, de natie, God den Heere. Dáár ligt eenvoudig haar raison d'être... Wie eene bron opent, zorgt om dezelfde reden waarom hij dit deed, ook voor behoorlijken afvoer. Wanneer die bron het land in hare nabijheid drassig maakte, zou hij, in plaats van den akker een zegen te brengen, hem worden ten vloek" ⁴⁾). Had Hoedemaker zelf een denkbeeld van de wijze, waarop de candidaten tot het ambt zouden kunnen geraken?

Allereerst heeft hij gewild, dat er sterke zedelijke pressie zou zijn uit-

¹⁾ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 16.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 368.

³⁾ In een brief aan Lohman, d.d. 7 September 1887.

⁴⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 210.

geoeffend op de Synode, om de candidaten toe te laten tot het proponentsexamen.

„Voor mij bestaat er slechts één weg, om tot de bediening des Woords in onze kerk te geraken: die van het kerkelijk examen; en slechts één middel om hem voor onze kweekelingen te openen en te banen: die van eene geoorloofde zedelijke pressie”¹⁾.

Zoolang op deze wijze nog niets bereikt was, moesten de candidaten als hulpprediker dienst doen. Zij moesten zich de moeite getroosten, „het gebruik (op dogmatisch standpunt onverdedigbaar, maar om den nood der tijden... geoorloofd, ofschoon ,onregelmatig’) te volgen door in onze Kerk het werk van Evangelist in alle vacante gemeenten te verrichten”.

„Hare Theologische Candidaten hebben zich voor korten tijd de offeringen te getroosten, aan hunne positie verbonden en het onrecht dat ons geschiedt, zicht- en tastbaar te maken.

Ik zie dan eene schaar van jongelingen... uitgaan tot het werk des Heeren in den dienst van eene enkele gemeente, of van enkele gecombineerde gemeenten, zonder zich te vergrijpen aan datgene, waartoe hun het recht onder deze organisatie ontzegd is”²⁾.

Voor Hoedemaker is deze vraag echter nooit van groote beteekenis geweest. Zijn hoop was immers gevestigd op algeheele reorganisatie, waardoor de opleidingskwestie vanzelf ook een geheel ander aanzien zou verkrijgen. Ja, „de Vrije Universiteit... maakt, dat het volstrekt onmogelijk is geworden,... [de kerkelijke kwestie] slepende te houden”³⁾.

Hoedemaker heeft dan ook van het begin af in de kwestie-Houtzagers een ander standpunt ingenomen dan de andere leiders der „Gereformeerden”.

24 Maart 1885 deed de gemeente Kootwijk, die reeds sinds 1868 vacant was, toezegging van beroep aan den heer J. H. Houtzagers, theologisch candidaat aan de Vrije Universiteit, welke toezegging door dezen werd aangenomen. Proponentsexamen kon de heer Houtzagers echter niet doen; de Synode liet alleen candidaten van de Rijksuniversiteiten en de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam tot dat examen toe. Er werd nu in het Militair Tehuis te Utrecht een „kerkelijk” examen geïmproviseerd, dat afgenomen werd door afgevaardigden van de „kerken” van Voorthuizen en Nijkerk, geassisteerd door eenige predikanten uit andere plaatsen. Houtzagers slaagde en werd 30 December 1885 te Kootwijk be-roepen. De „genabuurde kerken” van Voorthuizen en Nijkerk approbeerden het beroep. Voordat op 7 Februari de heer Houtzagers beves-

1) *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 16.

2) *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 285 en 219.

3) *A.w.*, blz. 220.

tigd werd door Ds F. P. L. C. van Lingen, rector van het gymnasium te Zetten, had de kerkeraad van Kootwijk onder presidium van Mr Dr W. van den Bergh te Voorthuizen reeds het besluit genomen, met het kerkverband te breken ¹⁾.

De wijze waarop de heer Houtzagers geëxamineerd was, alsmede de manier, waarop hij in zijn ambt was bevestigd, heeft Hoedemaker altijd als onwettig, doelloos en onnoodig veroordeeld ²⁾.

Onwettig, niet alleen uit reglementair oogpunt — dat weegt Hoedemaker niet het zwaarst — maar vooral uit het oogpunt van het Gereformeerde kerkrecht. Want het „kerkelijk examen”, vanwege de gemeente Kootwijk afgenomen, verdient dien naam niet, maar is de toepassing van de theorie, dat de plaatselijke kerken, buiten het verband met het geheel, kerkelijk mogen optreden, in haar meest bedenkelijken vorm.

De „Kerken worden nu doodeenvoudig voor het dilemma gesteld, of Kootwijk feitelijk buiten de gemeenschap te sluiten, of den dienaar des Woords, dien zij heeft goedgevonden hiertoe geschikt te verklaren, als zoodanig te erkennen” ³⁾.

Ook is deze wijze van handelen doelloos: „De Vrije Universiteit, hare Theologische candidaten, de vacante gemeenten, die hunne hoop op hen zouden vestigen, zijn geen stap nader tot hun doel gekomen, omdat de heer Houtzagers door het convent, vanwege de gemeente Kootwijk belegd, tot de Evangeliebediening is toegelaten” ⁴⁾.

Tenslotte was dit alles onnoodig. „Kootwijk bezat den dienst des Woords in denzelfden vorm, waarin iedere vacante gemeente dien heeft... Indien men de gemeenschap niet mag verbreken om den geestelijken toestand, waarin de Kerk verkeert, mag men het dan doen om iets, dat alleen wenschelijk, maar niet noodzakelijk is” ⁴⁾.

„De kwestie Houtzagers is geen ‚casus belli’”, zei Hoedemaker meermalen ⁵⁾.

Na het examen schreef Hoedemaker aan Directeuren, dat hij er nu ernstig over dacht, ontslag aan te vragen: „...indien ik u op dit oogenblik nog niet vraag, mij ontslag te verleen, dan is dit... omdat ik o.a. de verwachting nog niet kan prijsgeven, dat de Heere deze handeling zal

¹⁾ Zie hierover en over de volgende kerkelijke conflicten b.v. De Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie*, blz. 221-227 en J. C. Rullmann, *De Doleantie*, Amsterdam 1916¹, blz. 7-19.

²⁾ Hoedemaker had gewild, dat Houtzagers eerst predikant zou worden bij de Belgische Zendingkerk om vervolgens, na colloquium doctum, zich beroepbaar te kunnen stellen in de Hervormde Kerk. Zie Rullmann, *De Doleantie*, blz. 14.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 286. Vgl. blz. 282 vv.

⁴⁾ A.w., blz. 284 en 285.

⁵⁾ Zie de correspondentie met Kuyper uit deze dagen.

isoleeren of oordeelen" ¹⁾). Bij de beraadslagingen over het verstrekken van het, door Houtzagers aan de Theologische Faculteit aangevraagde, getuigschrift, had Hoedemaker reeds nadrukkelijk verklaard, dat hij de kwalificatie „kerkelijk examen" voor rekening van den heer Houtzagers liet ²⁾).

Met het geval Kootwijk zijn we terecht gekomen in de Doleantie-gebeurtenissen en, daar deze kerkelijke uitbarsting tijdens Hoedemakers professoraat heeft plaats gevonden, moeten wij zijn houding gedurende het conflict in dit hoofdstuk bespreken ³⁾).

In 1885 had hij een eigen tweemaandelijksch tijdschrift opgericht, het reeds meermalen geciteerde „Op het fundament der apostelen en profeten, bijdragen voor Kerk en Theologie", waarin, behalve de lezingen over Cartesius, vooral van beteekenis zijn de kerkelijke beschouwingen, die allen verband houden met den toestand van het oogenblik. De oprichting van dit tijdschrift was een noodzakelijkheid voor hem geworden. Zoo lang mogelijk had hij de verschillen met Kuyper op den achtergrond gehouden, maar nu kon hij, om des gewetens wil en om der wille van zijn Kerk, niet langer zwijgen. „Wat mij... bewoog dezen arbeid te ondernemen? De wensch om niet vereenzelvigd te worden met eene beweging op kerkelijk gebied, die ik sedert eenige jaren niet met volkomen sympathie had gadeslagten; de overtuiging, dat ik niet langer mocht nalaten in het openbaar uit te spreken, waarom ik buiten haar bleef staan; de vrees, dat zij ons vroeger dan mij lief was, en onnoodig, in botsing zou brengen met de Kerkelijke Besturen, en wel zonder dat het beoogde resultaat, veeleer het tegenovergestelde, zou worden verkregen" ³⁾).

Kuyper sprak, bij de verschijning van het eerste nummer, dadelijk van „afwijkende meeningen inzake het kerkelijk vraagstuk". Hoedemaker zeide van die aankondiging: „De bijdragen zijn geannonceerd, gekarakteriseerd en gestigmatiseerd". En hij voegde eraan toe: „O, Kuyper, als gij wist, hoeveel ik al gedaan heb om mijn geweten te paayen om buiten de noodzakelijkheid te blijven om te spreken" ⁴⁾).

Uit dit tijdschrift zien we dan, hoe Hoedemaker den gang van de „Gereformeerde" beweging wel niet geheel negatief kritisch beoordeelt: hij hoopt, dat men ten slotte de verkeerde beginselen nog zal uitzuiveren en dat zijn stem nog daartoe dienstbaar mag zijn, maar hoe hij toch over het algemeen met vreeze en beven er tegenover staat. Hij hoopt er het beste van, maar vreest het ergste.

¹⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 43.

²⁾ Zie *Acta Theologische Faculteit der Vrije Universiteit*, 6 November 1885.

³⁾ *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, Utrecht 1886, blz. 30.

⁴⁾ Zie *De Heraut*, 1885, no 389 en brief aan Kuyper, d.d. 6 Juni 1885.

Mr Dr W. van den Bergh, predikant te Schaarsbergen, had in 1884 het beroep naar Voorthuizen aangenomen, nadat hij, met toestemming van den kerkeraad, den beroepsbrief aldus gewijzigd had, dat „bij botsing tusschen Gods Woord en de reglementen”, door hem niet aan de reglementen, maar aan Gods Woord gehoorzaamheid betoond zou worden. Hoedemaker schreef daarover: „Als daad van individueele plichtsbetrachting beschouwd, strekte de kennisgeving van Dr van den Bergh ons tot blijdschap” ¹⁾.

Hoedemaker zelf was in die dagen zoo afkeerig van iedere ambtsaanvaarding, dat hij, toen hem door Schaarsbergen gevraagd werd, of hij een eventueel beroep in overweging zou nemen, antwoordde, dat hij dat niet kon doen, zelfs niet onder de, door Van den Bergh te Voorthuizen gemaakte, restrictie ²⁾. In deze jaren achtte hij de situatie zoo gecompliceerd, dat „een Gereformeerd mensch, vooral als opziener” ³⁾ volgens hem in een onhoudbare positie verkeerde.

Naar aanleiding van het uittreden van de gemeenten Kootwijk, Voorthuizen en Reitsum, schreef hij ⁴⁾: „Wij vinden hierin eene verhooring van hetgeen sedert jaren ons gebed tot God is geweest, al komt die verhooring anders dan wij hadden gewenscht”.

Toch voegt hij hieraan dadelijk zijn bedenkingen toe:

- a) Het motief tot uittreding moet zuiver staan;
- b) De gemeenschap met andere Kerken, d.i. niet alleen met hare belijdenis, maar ook met hare ellende en haren strijd mag niet worden verloochend;
- c) De plaatselijke Kerk mag niet reprimiteeren.

Dit brengt mede, „dat wij ons niet onvoorwaardelijk met deze beweging kunnen vereenigen” ⁵⁾.

Dus evenmin een afkeuring als een toejuiching zonder meer. In hetgeen hij daarop laat volgen is zijn hoop en vrees ten aanzien van alle conflicten van 1885 en 1886 uitgesproken:

¹⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 56. Over Van den Bergh schreef Hoedemaker later: „Hij was een van de weinigen, in wiens optreden tegen en afscheiden van de organisatie men een diep geestelijk element ontdekte”. *De Gereformeerde Kerk*, 1890, no 83.

²⁾ Zie *a.w.*, blz. 57, 77. In 1884 is er ook sprake van geweest, dat Hoedemaker in Bussum beroepen zou worden. Zie een brief van Kuyper aan Hoedemaker, d.d. 23 September 1884.

³⁾ *Open brief aan Dr A. Kuyper*, blz. 9.

⁴⁾ 15 Februari 1886, *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 386.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 387. Vgl. wat hij aan het eind van hetzelfde jaar schrijft: „Met Amsterdam of welke gemeente ook, die breekt met de organisatie om zichzelf te handhaven, ga ik niet mede”. In een brief aan Kuyper, d.d. 9 December 1885.

„Wat wij een zegen achten, indien het den stoot geeft tot de opheffing der Synodale organisatie, zou o.i. een ramp zijn, indien de Nederlandsche Herv. Kerk in haren tegenwoordigen vorm naast enkele of vele zelfstandige Kerken bleef bestaan" ¹⁾).

Te Kollum, waar de kerkeraad geweigerd had, een vrijzinnig lidmaat, die van elders was ingekomen, in te schrijven, stond de kwestie niet zuiver: „Er bestaat... geen zuiver Bijbelsch en Kerkelijk middel om de gemeenschap met dwaalleeraars en dwalenden te verbreken, dan de Kerkelijke tucht en deze tucht kan alleen worden toegepast op hen, die onder ons opzicht of ons toezicht staan, derhalve alleen op hen, die feitelijk leden zijn van onze gemeente" ²⁾).

Ook tegenover het groote conflict van 1885: de Amsterdamsche lidmatenkwestie stond Hoedemaker, deels met volle sympathie naast den kerkeraad — later, de geschorsten —, anderdeels had hij groote bezwaren.

In November 1884 wenschten leerlingen van de Moderne predikanten K. F. Ternooy Apèl en E. Laurillard als lidmaat te worden aangenomen. Deze aanneming kon niet doorgaan, omdat de (orthodoxe) ouderlingen weigerden er bij tegenwoordig te zijn. Toen vroegen de jongelui een bewijs van goed zedelijk gedrag aan, ten einde, met behulp daarvan, in Koog aan de Zaan te worden aangenomen. Ook deze attesten werden hun geweigerd. Het Classicaal Bestuur, waarbij de aspirant-lidmaten in beklag gingen, stelde den kerkeraad in het gelijk: deze kon niet gedwongen worden, de attesten af te geven. Het Provinciaal Kerkbestuur oordeelde echter anders (bij besluit van 26 October 1885) en gelastte den kerkeraad, binnen zes weken de attesten af te geven. De kerkeraad teekende 5 November tegen dit besluit cassatie aan bij de Algemeene Synodale Commissie. Die aanvraag om cassatie werd echter niet ontvankelijk verklaard. De attesten moesten vóór 8 Januari 1886 worden afgegeven. Hoedemaker behoorde tot degenen, die zeiden, dat de kerkeraad in geen geval, ook niet „als schorsing, ja afzetting en bijgevolg scheuring een onvermijdelijk gevolg van deze weigering blijkt te wezen" ³⁾, de attesten mocht afgeven.

„Niet omdat het Heilig Avondmaal door de aanneming van deze jongelieden in gansch bijzonderen zin zou worden ontheiligd.

Laat ons toch nuchter zijn! Waar zoovele kemelen worden doorgezwoegen, gelijkt dit wel wat op het uitzuigen van eene mug.

¹⁾ A.w., blz. 388. Zie ook de brief, dien Hoedemaker schreef aan den kerkeraad van Voorthuizen na het uittreden, opgenomen in *De Congressbeweging*, blz. 51-53.

²⁾ A.w., blz. 280.

³⁾ A.w., blz. 305.

Moderne leeraars drinken bij het avondmaal een toost op Jezus van Nazareth.

En wij laten dit toe!

...Niet omdat wij in een soortgelijk geval verkeerden als onze vaderen toen zij zich tegen Rome hebben verzet.

Want, om slechts twee punten van verschil te noemen:

1e: Onze vaderen hebben zich niet verzet tegen de Hiërarchie... Dat kwam later. Maar tegen de leer van Rome en de praktijk, op die leer gegrond...

2e: Onze vaderen werden door de Kerk verhinderd, de waarheid te belijden naar de uitspraak van het Woord en van het geweten...

Maar... omdat de Kerkeraad door den gang der Kerkelijke kwestie, d.i. door God zelf in Zijne Voorzienigheid voor deze vraag is geplaatst...

De Synode zoekt „de bestrijders” in de Kerk te houden.

...Als uiterste grens van ons geduld en ons retireerend toegeven moet gelden: het recht der opzieners om, althans bij het doen van belijdenis, de belijdenis te handhaven. Als men die grens overschrijdt, zie ik geen nieuwe grens.

...Ik heb alle sympathie voor de predikanten, die verklaren: ook nu zullen wij ons buigen voor de overmacht.

Hier is iets voor te zeggen: Op alle andere punten geschiedt dit en is dit steeds geschied.

Het kan zijn, dat zij lafhartig zijn; maar niemand mag dit beweren.

...Het is mogelijk, dat zij bevreesd zijn voor het lieve geld. Maar niemand mag dit beweren...

Toch gelooven wij, dat deze predikanten verkeerd zien.

Men mag in deze beuzelachtige vraag van de attesten het beginsel niet voorbijzien.

Het gaat om het recht der plaatselijke Kerk.

Om het recht der belijdenis.

Om de vraag of men handlangers wil worden van het Synodale drijven...

Wij rekenen het zonde voor God, nu de zaak, hoe en langs welken weg ook, uit de periode van naïveteit is gebracht in die van eene zelfbewuste keuze... den mensch meer te gehoorzamen dan God” ¹⁾.

Ook in de zgn. beheerskwestie stond Hoedemaker aan de zijde van den Amsterdamschen kerkeraad.

De kerkeraad had, toen de lidmatenkwestie reeds volop aan den gang was, nl. op 14 December 1885, besloten, in Artikel 41 van het reglement op het plaatselijk beheer op te nemen, dat de „Kerkelijke Commissie”,

¹⁾ A.w., blz. 305 vv.

die te Amsterdam belast is met het beheer van de kerkelijke goederen, bij eventueel conflict „den oorspronkelijken kerkeraad, die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenig wettigen zou erkennen”¹⁾. Hoedemaker kan het niet begrijpen, dat zelfs een man als Gunning het recht, dat de kerkeraad had om deze reglementswijziging aan te brengen, betwistte. „Wanneer de gemeente den Kerkeraad met het beheer van hare goederen belast, nadat zij getoond heeft van geene inmenging der hoogere besturen te willen weten, dan spreekt het vanzelf, dat zij niet ingewikkeld diezelfde besturen in de gelegenheid heeft willen laten de beheerders, en daarmede het beheer, feitelijk in hunne macht te krijgen.

Weet gij, wat door Art. 41 wordt belet, en wat het kennelijk zocht te beletten? Eenvoudig dat „het hooger bestuur” niet zou zeggen: „Weigert gij Modernen aan te nemen, ik zal u mores leeren! Ik verklaar u voor afgezet! Van dit oogenblik geen voet in mijn huis en op mijn kansel!”²⁾.

Wel had Hoedemaker zoowel in de attesten- als in de beheerskwestie zijn bezwaren.

In de wijze, waarop de attesten-kwestie gesteld was, zag hij het resultaat van het „krijgskundig stelsel van kerkerherstel”, der „Gereformeerden”. Men stelde het wel voor, alsof het conflict ontstaan was door volstreckte gehoorzaamheid aan Gods Woord, maar dat kon Hoedemaker niet zien. Het was een bestuurszaak geworden in plaats van een tuchtzaak. „Gij weigert de leerlingen van Moderne predikanten als zoodanig (eene zaak die ook al niet geheel zuiver staat) aan te nemen en gij weigert ze te laten aannemen. Goed. Dit is het kerkelijk vraagstuk. Daar staan wij naast u... Maar nu hebt gij de kwestie in eene engte gebracht, waarin gij u noch roeren noch bewegen kunt...”³⁾.

In plaats van te vragen: „Hoe zouden wij moeten handelen, indien wij uitsluitend rekenden met den eisch van Gods Woord”? had men gevraagd: „Hoe moeten wij handelen, om, binnen zekere grenzen, d.w.z. zonder ons het blijven in onze Kerk onmogelijk te maken, voor de rechten der Kerk, der belijdenis, der opzieners op te komen”? In het eerste geval „hadt gij een protest en eene klacht gehad tegen de predikanten, die ondanks de weigering, op zulke deugdelijke gronden, van de ouderlingen om tot de aanneming over te gaan of bij de aanneming te assisteerden, waren voortgegaan. Dan was de zaak als aanklacht op grond van Art. 3. R.O. en T. gebracht op het terrein van tucht en de weg geopend

¹⁾ Rullmann, *Kerkerherstel*, blz. 258. Men zie voor de Amsterdamsche kwestie dit boek en De Wilde, *Geschiedenis van Afscheiding en Doleantie*.

²⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 458 v.

³⁾ *A.w.*, blz. 274.

tot appèl... zoodat hiermede de Kerkelijke kwestie aan de orde was gekomen”.

„In plaats van het: ‚wij moeten God meer gehoorzamen dan den menschen’ van een enkelen ouderling... krijgt gij nu te doen met een Kerkeradsbesluit, bijgevolg met een conflict tusschen de plaatselijke Kerk en de organisatie, het onverkwikkelijk schouwspel van Predikanten, die eerst meegingen, maar nu hun gemis aan doorzicht betreuren, de indeeling van broeders in ‚getrouwen’ en ‚ontrouwen’, met al het lijden en al de verbittering, die hiervan het gevolg is...”¹⁾

„Tot de ‚attestenkwestie’... zou men of niet... of... niet zóó... zijn gekomen, indien men niet in de praktijk van het kerkelijk leven eene theorie had toegepast, die feitelijk: de ambten in de Kerk terzijde stelt, omdat de ambtsdragers onwaardig zijn; de kerkelijke orde, omdat zij haar steun vindt in eene onbijbelsche en onwettige organisatie; de kerkelijke tucht, omdat zij, zooals men meende en zeide, niet kan worden toegepast; de theorie, dat men zichzelf recht mag verschaffen en in dezen weg, dien der willekeur en verbreking van banden, de verlossing mag zoeken, omdat men de hoop niet koestert haar langs anderen weg te verkrijgen”²⁾.

En wat de beheerszaak aangaat, in de reglementswijziging van Artikel 41 van het plaatselijk reglement zag Hoedemaker ook weer het beginsel van het confoederatief kerkverband naar voren komen: „De reglementaire kerkeraad, die, als College, krachtens de reglementen geconstitueerd wordt en aan de reglementen gebonden is, wordt tevens als vertegenwoordiger der plaatselijke Kerk op den grondslag der drie formulieren gedacht en geplaatst en dáárdor feitelijk losgemaakt uit het... verband met het geheel onzer Kerk”³⁾.

De tachtig kerkeradsleden, die vóór de wijziging van Artikel 41 gestemd hadden, werden op 4 Januari 1886, bij besluit van het Classicaal Bestuur, voorloopig geschorst, welke schorsing onmiddellijk inging.

Reeds voor de schorsing was uitgesproken, had Hoedemaker een oproep gedaan om den kerkeraad van Amsterdam te steunen en de zaak zoo breed mogelijk op te vatten: „om tot eene zuivere gestalte van de Kerk van Christus te komen en de oplossing van de kerkelijke kwestie voor te bereiden”⁴⁾.

Toen de Amsterdamsche kerkeradsleden geschorst waren, heeft Hoede-

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 268 en 275 v. R.O. en T. = Reglement voor opzicht en tucht.

²⁾ *A.w.*, blz. 380.

³⁾ *A.w.*, blz. 460.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 311 vv.

maker verschillende voorstellen tot bemiddeling gedaan ¹⁾. Die hadden tot doel, geenszins om de rust in de Kerk te herstellen, maar om dit plaatselijk conflict, waarin de dingen niet geheel zuiver gesteld waren, te laten verdringen door een ernstige behandeling van de kerkelijke kwestie in haar geheel.

De wijze, waarop de schorsing in haar werk was gegaan en waarop het Classicaal Bestuur daarna, „doende wat des kerkeeraads was”, optrad, wekte Hoedemakers heftige verontwaardiging. Hij sprak van „broedermoord”, van „rechtsverkrachting”, van „vergriep tegen de goede zeden”. „Ik begrijp waarlijk niet, hoe verstandige menschen zoo weinig notie van ‚recht’ bezitten, dat zij nog één oogenblik in twijfel kunnen zijn of de Voorzitter van den Kerkeeraad en het Classicaal Bestuur soms goed hebben gehandeld” ²⁾. „Ga naar den shach van Perzië, of naar zijne zwarte Majesteit aan de goudkust, deel hun de feiten uit den kerkelijken strijd dezer dagen mede. Zeg hun dat 80 leden geschorst zijn, tengevolge van het uitbrengen eener stem; laat hen hooren, op welke wijze men de namen der schuldigen is te weten gekomen; vergeet niet hun te berichten, dat de gemeente in hare vertegenwoordigers wel niet geschorst is, maar ongevraagd dispensatie heeft verkregen, om samen te komen; heb de goedheid hun uit te leggen wat dit beteekent en wat hiervan het gevolg is geweest... en als zij dit alles begrepen hebben, lees hun dan de advertentie-Westhoff voor, om hun te leeren, hoe men in het vrije Nederland den machteloze door bedreiging het overige weet afhandig te maken, wat hem overblijft, het beroep op het recht, de kreet van smart, *het protest*. Zij zullen uit éénen mond uitroepen: ‚dat is laag; dat is gemeen!’ ...Och!, dat er mannen onder ons gevonden werden, die de dingen bij hun naam wilden noemen” ³⁾!

„Waarlijk, deze geheele strijd... zal in de geschiedenis, naast den tulpen-

¹⁾ Zie *Open brief aan Dr A. Kuyper*, blz. 28 vv. en *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 384 vv. Eén van de directe gevolgen van een Modus-Vivendi-voorstel, dat hij in Juni 1886 deed, zou ook zijn dat de schorsing onmiddellijk kon worden opgeheven, zie *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, blz. 19.

²⁾ Zie *Niet van eigen uitlegging*, blz. 45 en *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 447 en 458.

³⁾ *A.w.*, blz. 449. Wat Hoedemaker hier de „advertentie-Westhoff” noemt, is een bericht van den Amsterdamschen kerkeeraad, onderteekend door Ds J. G. Westhoff, als voorzitter, in het Predikbeurtenblad van 10 April 1886, welks strekking hierop neerkomt: Er zijn in de Commissie voor het Beheer door het Classicaal Bestuur, doende wat des kerkeeraads is, eenige nieuwe leden gekozen. Men moet zich nu niet laten ophitsen om tegen deze benoeming te protesteeren en bedenken, dat „iedere daad, waardoor tweedracht, secte en muiterij in de Gemeente bevorderd wordt” strafbaar is en „zou kunnen leiden tot ontzetting van het lidmaatschap”. Zie hierover *De Heraut*, 1886, no 434.

handel en allerlei volksdwalingen, worden genoemd" ¹⁾.

Het jaar 1886 is voor Hoedemaker een jaar van „verheuging met beving" ²⁾ geweest. Zijn sympathie was aan de zijde der „Gereformeerden". Want op den achtergrond van de verschillende conflicten, lag voor hem de vraag, of de Kerk weer belijdende Kerk zou zijn. Het waren de Besturen, die dat belijdend karakter der Kerk wilden offeren aan de „verdraagzaamheid". „Ons hart is zeer beslist met hen, die opkomen voor hetgeen ‚de Kerk' in waarheid tot eene ‚Kerk', d.i. tot ‚eene openbaring van Christus' lichaam' maakt" ³⁾.

Dat de belijdenisvraag door de verschillende conflicten aan de orde gesteld werd, was hem een reden tot vreugde.

Bovenal hoopte hij, dat de plaatselijke bewegingen zouden uitgroeien tot een machtige reorganisatiebeweging, die de bevrijding van heel de Kerk — dat is altijd, ook in dit jaar, het ideaal gebleven, dat hij consequent heeft vastgehouden! — tot resultaat zou hebben.

„Zal de slotsom van den kerkelijken strijd in twee woorden: ‚uittreden' en ‚uitwerpen' te vermelden zijn?

...Het wil er bij ons niet in. Het komt ons niet voor in overeenstemming te zijn met de leidingen Gods tot dusver.

...Het wil er bij ons niet in... en daarom hopen en bidden wij, dat de Heere God hier het laatste woord moge spreken. Er is iets, dat ons doet verwachten, dat Hij dit zal doen" ⁴⁾.

't Merkwaardige is, dat Hoedemaker temidden van alles en ondanks alles Kuyper nog bleef vertrouwen. Van dat vertrouwen spreekt de „Open brief", dien hij in Januari 1886 aan zijn collega schreef, waarin hij 't nog uitsprak: „Ik ken u te goed, om niet te weten, dat gij bereid zoudt worden gevonden voor het heil en den vrede der Kerke, voor de eenheid der broeders ieder offer te brengen... In strijd met de heerschende opinie van hen, die u tegenstaan, in strijd ook met den schijn van het tegenovergestelde, dien gij niet zelden op u laadt, ben ik vastelijk overtuigd, dat gij ieder de hand reikt, die tot u zegt: ‚zouden wij deze kwestie niet in der minne kunnen schikken!'

De Godgeleerde is bij u niet in den Rechtsgeleerde ondergegaan.

Gij zijt geen kerkelijke Shylock om met vaste hand het u toekomend pond uit het lichaam der Kerke te snijden" ⁵⁾.

Dat vertrouwen in Kuyper heeft zijn verwachting ongetwijfeld versterkt. Zoo vinden we Hoedemaker ook op een conferentie te Leeuwarden,

¹⁾ A.w., blz. 459.

²⁾ Gedenkboek, blz. 128.

³⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 380.

⁴⁾ A.w., blz. 379.

⁵⁾ Open brief aan Dr A. Kuyper, blz. 10.

16 Augustus 1886, waar beraadslaagd werd over de te volgen gedragslijn bij conflicten. Daar spraken Ds J. J. A. Ploos van Amstel van Reitsum en Mr Dr W. van den Bergh van Voorthuizen.

Tegelijk met de „verheuging” was echter de „beving” in zijn hart aanwezig.

Want, waar de manier, waarop de verschillende conflicten ontstaan waren, reeds niet zijn volle sympathie had, daar vreesde hij, dat het beginsel van de autonomie der plaatselijke gemeenten en van de kerkvorming binnen de Kerk dóór zou werken en uit zou werken, dat het den weg der afscheiding opging. Die vrees had hem er immers toe gebracht, reeds vóór het tot daden kwam, zijn stem waarschuwend te verheffen. „De uitkomst heeft, dunkt mij, spoediger dan ik het verwacht had, bewezen, dat... hetgeen sedert eenige jaren ook door mij was gevoeld en gezien, de gereserveerde houding wettigde, tegenover de kerkelijke beweging aangenomen” ¹⁾. Die vrees, die hoe langer hoe meer bewaarheid werd, maakte het hem soms haast onmogelijk, zijn eigen plaats te bepalen. „Het is zoo moeilijk, temidden van het slag-gewoel, te zien, waar de banier des Konings staat” ²⁾. „In den kerkelijken strijd zijn mijne sympathieën zeer verdeeld. Zelfs in hetgeen ik afkeur is voor mij niet zelden iets, wanneer ik bedoelingen en handelingen onderscheid, dat ik tot op zekere hoogte èn begrijp èn billijk” ³⁾.

In December 1886 schijnt Hoedemaker met groote stelligheid gehoopt te hebben, dat alles nog goed zou gaan en de beweging niet op scheuring behoefde uit te loopen.

Het besluit van de Synode, waarbij de 75 kerkeraadsliden te Amsterdam (5 hadden zich teruggetrokken) waren afgezet en vooral de wijze, waarop die afzetting gemotiveerd was, in een schrijven van de Synode aan de kerkeraden en leden der Nederlandsche Hervormde Kerk d.d. 2 December 1886 deed hem, 16 December 1886, zijn brochure „Machtsvertoon of wettig gezag?” schrijven.

Onmiddellijk daarna ondernam hij een reis naar Friesland en was daar de gast van Dr L. H. Wagenaar te Heeg. 18 December preekte hij te Heeg en te Nijland, 19 December hield hij een Unie-rede en 20 December een bijbellezing te Sneek in de zaal van Agema. Terwijl hij nog in Friesland was, bereikte hem het bericht, dat de afgezette opzieners te Amsterdam besloten hadden, zich als kerkeraad van de Nederduitsche

¹⁾ *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, blz. 30. Voor de bovengenoemde vergadering te Leeuwarden zie Rullmann, *De Doleantie*, blz. 43 v.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 65.

³⁾ *Open brief*, blz. 11.

Gereformeerde Kerk te Amsterdam te handhaven ¹⁾. Dat feit gaf hem een naschrift in de pen voor „Machtsvertoon of wettig gezag?“.

1 Januari 1887 ontving Hoedemaker, die inmiddels in Amsterdam was teruggekeerd, een uitnoodiging van den kerkeraad der Nederduitsche Gereformeerde Kerk te Amsterdam om één van de drie resolutiën in te leiden, die op het, van 11 tot 14 Januari te houden „Kerkelijk Congres“, een groote samenkomst van predikanten en ouderlingen uit het geheele land, zouden worden behandeld. 3 Januari antwoordde hij daarop met de vraag, of hij vrij zou zijn, zijn beginselen op het Congres te bepleiten en de maatregelen, die daar besproken zouden worden, aan het Woord Gods te toetsen. 6 Januari ontving hij van den kerkeraad het antwoord, „dat de tijd ten eenen male ontbreekt, om zulke bedenkingen, als Gij in uwe missive geopperd hebt... met U te bespreken... Onder deze omstandigheden mogen wij dus niet van U vergen, dat Gij door toe te geven aan ons verzoek of U zelve binden zoudt, of de zaak zoudt embrouilleeren“ ²⁾.

Daarmee was dus beslist, dat Hoedemaker in elk geval niet op het Kerkelijk Congres zou spreken. Ook schreef hij reeds terzelfder tijd aan Dr L. H. Wagenaar, die bij hem zou komen logeeren, dat hij besloten was, in het geheel niet naar het Congres te gaan. Hoedemaker was ook uitgenoodigd, vóór te gaan in één van de bidstonden, die op den avond van elken Congresdag zouden gehouden worden. Op zijn verzoek werd hij van zijn reeds half gegeven toezegging ontslagen ³⁾. Reeds vóór het Congres begon, had hij zijn brochure: „Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres“ ontworpen. Juist was Hoedemaker van plan den 11den Januari 's morgens naar den uitgever Wormser te gaan, met het oog op dit geschrift, toen er nog een briefje van Kuyper kwam, waarin Hoedemaker uitgenoodigd werd, alsnog enkele praeadvieszen voor dit Congres te komen inzien. Hoedemaker begaf zich toen naar „Frascati“, waar het congres gehouden werd en vroeg naar Kuyper. Deze was er nog niet. Hoedemaker werd door Prof. Rutgers naar de bestuurskamer geleid. Daarvoor moest hij, zeer tegen zijn zin, de heele zaal door, zoodat ieder hem kon zien. In de bestuurskamer bevond zich Ds J. J. A. Ploos van Amstel, de bekende predikant van Reitsum. Er heeft zich toen een kort gesprek ontwikkeld tusschen Hoedemaker en Rutgers over de formule, die ter teekening aan een ieder werd voorgelegd, waardoor de bezoeker verklaarde, dat hij „afwerping van

¹⁾ Het desbetreffende „Bericht van Reformatie“ was gedateerd 16 December. Men vindt het b.v. bij Rullmann, *De Doleantie*, blz. 46 vv.

²⁾ Zie *Waarom ik geen deelneem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 2 vv.

³⁾ Zie een brief van Ds B. van Schelven aan Hoedemaker, d.d. 5 Januari 1887.

het juk der Synodale hiërarchie plichtmatig achtte voor een ieder, die het Koningschap van Jezus in Zijne Kerk wilde eeren". Hoedemaker kon dat niet verklaren en verliet het gebouw met de woorden „God ontferme zich over dit arme volk”.

In het Leesmuseum schreef hij vervolgens een briefje aan Kuyper, die hem immers had uitgenoodigd, toch nog in „Frascati” te komen, waarin hij dezen zijn wedervaren meedeelde. Hij schreef erbij, dat hij zelfs niet als toehoorder op het Congres had kunnen komen, tenzij hij de onderteekeningformule aldus mocht opvatten, dat de plicht tot „afwerping van het Synodale juk” alleen tot kerkeraden beperkt werd ¹⁾.

Deze betrekkelijk uitvoerige weergave der gebeurtenissen was noodzakelijk, ten eerste: omdat dit voor Hoedemaker beslissende dagen zijn geweest en ten tweede: omdat Hoedemakers houding tegenover de Doleantie vaak beoordeeld wordt naar hetgeen hij in die weken rondom de jaarwisseling 1886–1887 heeft gezegd en gedaan. Die beoordeeling valt dan menigmaal hard uit, omdat men hem ten laste legt, juist in die dagen een ingrijpende zwenking te hebben gemaakt.

Voorals Dr L. H. Wagenaar heeft in de „Friesche Kerkbode” ²⁾ hem allerlei verweten. Hoedemaker zou tijdens zijn verblijf te Heeg op verbreking van het kerkverband hebben aangedrongen, in die mate zelfs, dat „hij voor Heeg in 's Heeren hand het voornaamste middel is geweest, dat de Kerk tot breken met de organisatie heeft gebracht”. Verder zou hij te Sneek in zijn bijbellezing het Friesche volk hebben opgeroepen „om te breken, te breken” met de organisatie van 1816, 1852. „Deze beweging”, zoo moet Hoedemaker gezegd hebben, „is de laatste, na deze komt geen nieuwe”! Bovendien had hij vurig aangespoord tot opgaan naar het Congres, terwijl hij, toen het erop aankwam, zelf thuisbleef ³⁾.

Ook Kuyper heeft Hoedemaker beschuldigd van ongestadigheid. In „De Heraut” heeft later een felle persoonlijke discussie tusschen Kuyper en Hoedemaker plaats gevonden naar aanleiding van het verloop van zaken vlak vóór het Congres. Kuyper stelde het vóór, alsof Hoedemaker 't Congres op een onwettige wijze was binnengedrongen. 't Briefje van Hoedemaker aan hem, waarover ik hierboven sprak, legt hij uit als een verzoek van Hoedemaker om, op grond van een gewijzigde formule, alsnog toegang te verkrijgen. Volgens Kuyper is Hoedemaker hoe

¹⁾ Zie hiervoor in de eerste plaats *De Heraut*, 1887, nos 479 en 480. Verder *Gedenkboek*, blz. 133–135 en Rullmann, *De Doleantie*, blz. 62–69.

²⁾ Van 26 Januari 1889.

³⁾ Zie voor den korten inhoud van deze rede te Sneek Rullmann, *De Doleantie* blz. 57–62.

langer hoe meer teruggekrabbeld en „met laarzen van zeven mijlen” teruggelopen. Eerst had hij ervan gesproken, dat er gebroken moest worden met de organisatie, althans door de kerkeraden; daarna had hij dat beperkt tot kerkeraden van volkomen homogene gemeenten, om ten slotte ook zelfs dat weer te laten varen. Op het Kerkelijk Congres is hij niet uitgesloten geworden, maar heeft hij zichzelf uitgesloten. De ondertekeningsformule was veertien dagen tevoren bekend gemaakt ¹⁾.

Om nog iemand, en wel van geheel andere zijde, te noemen, ook Bronsveld zag het optreden van Hoedemaker in Friesland als een bewijs van zijn „doleerende” sympathieën. Mede door dat optreden, zou hij er toe bijgedragen hebben, de menschen het pad der Doleantie op te drijven ²⁾.

Hoewel misschien enkele kleinigheden niet met volkomen zekerheid te zeggen zijn — jammer is b.v. dat juist de rede te Sneek niet in druk verschenen is en dat noch het briefje van Kuyper aan Hoedemaker, noch dat van Hoedemaker aan Kuyper bewaard is, terwijl het gesprek met Rutgers in de bestuurskamer van „Frascati” uiteraard ook niet letterlijk is opgeteekend — kunnen we wel met stelligheid zeggen, dat van dubbelhartigheid bij Hoedemaker geen sprake is geweest en hij zich op geen anderen weg begeven heeft dan op zijn eigen weg.

Wel is het ontegenzeggelijk wáár, dat Hoedemaker in die beslissende Decembermaand van het jaar 1886 dichter dan ooit bij de „Doleerenden” heeft gestaan.

In geen enkel geschrift heeft hij zoo hartstochtelijk getuigd tegen de Synode en zich zóó sympathetisch betoond met de afgezette broeders als in „Machtsvertoon of wettig gezag?”. Het is één van zijn geschriften, die het meest het karakter van een „cri de conscience” draagt.

Reeds het begin is teekenend: „Vijf en zeventig Opzieners van Christus’ gemeente afgezet..., vervallen verklaard, van eene ‚bediening, waartoe zij van de gemeente en mitsdien van *God zelf*, zijn geroepen’ ! ...Met de afzetting van de Amsterdamsche Kerkeraadsleden is het conflict niet beëindigd.

Het begint.

De tegenstelling, zoo lang, te lang! verborgen... is thans zichtbaar geworden.

Dáár is zij!

¹⁾ Zie hiervoor *De Heraut*, 1887, nos 479 en 480. Verder *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 18.

²⁾ *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1887, blz. 1069; en 1910, blz. 955.

God of de mensch, Christus of de Besturen, Rome of de Hervorming, Gods Woord of de Reglementen" ¹⁾).

Hier en daar wordt de aanklacht een klacht tot het Hoofd der Kerk. „Mijn Koning! zij, die in uwe Kerk als in uwe plaats hebben gehandeld, verklaarden uwe dienaar en volstrekt onwaardig om de gemeente te weiden, die Gij kocht met uw bloed.

Bekrachtigt Gij dat vonnis...?

Mijn Koning! het wordt ons bang om het harte... Wij zouden zoo gaarne in die Kerk blijven en arbeiden. Mogen wij op de door de Synode gestelde voorwaarde het ambt der geloovigen in haar midden bedienen, in haar midden zelfs als Opzieners werkzaam zijn?

Maar dan kunnen wij niet ‚volharden in de leer der apostelen‘, ‚het ons toevertrouwde pand niet bewaren‘...

Maar neen. Gij hebt gezegd, dat een ‚Opziener moet vasthouden aan het getrouwe woord, dat naar de leer is‘...

...Dan hebben wij ons niet vergist, toen wij uwe stem meenden te hooren, sprekende uit uw en hoogen hemel, als in antwoord op het vonnis der ‚afzetting‘: ‚Wat vervolgt Gij Mij‘“?

Zich richtende tot de afgezette broeders zegt hij:

„Gaat heen! ‚De vredelievenden in de Besturen‘, zeggen u dit...

Of neen, blijft! Maar ziet voorgoed af van de poging om op te komen voor de eer van uw Koning en de heerschappij van Zijn Woord.

Niets verandert.

Men catechiseert, men doopt, men preekt, men stemt als te voren.

...Maar het licht der waarheid gaat onder. De glans wordt schemering, de schemering stikdonkere nacht.

Gij hebt stilzwijgend eene voorwaarde aanvaard, die, hoe gij haar ook benoemt of verbloemt, niets anders behelst dan dat gij uw Heer *openlijk zult verloochenen*“.

Over de verhouding van Gods Woord en de reglementen spreekt hij aldus:

„Van tweeën één, of die Reglementen zijn in overeenstemming met het Woord van God, of zij zijn dit niet.

In het... tweede [geval] mag ik deze belofte ²⁾ niet afleggen, en indien ik haar heb afgelegd, niet gehoorzamen, omdat ik in dit geval zonde op zonde zou stapelen“.

„...Men is *niet* vrij, zijn ambt als ‚Opziener‘ naar de instelling van Christus te bedienen“.

„Wat is de roeping van het oogenblik?

¹⁾ Deze en de volgende aanhalingen zijn alle uit *Machtsvertoon of wettig gezag?*, Amsterdam 1886, passim.

²⁾ Nl. om zich aan de reglementen te houden.

Te breken met de Synodale Organisatie?

Terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan Gods Woord.

Onverwijld moet de regeering der Kerk, moeten de eischen van het ambt, tot het meest afgelegene vlek toe, aan de eischen van het Woord worden getoetst. Ieder die kennis van de waarheid heeft ontvangen, is hier geroepen het ambt der geloovigen te bedienen. In stee van zich af te zonderen en uitsluitend op eigen stichting bedacht te zijn, hebben zij zelf het Woord Gods te leeren verstaan en den eisch van dat Woord te brengen tot hun kring, tot hun Kerkeraad, tot hun Classis, ja tot de Synode toe".

In het „Naschrift" gaat hij nog iets verder:

„De afgezette Opzieners... hebben besloten zich als Kerkeraad der Ned. Geref. Kerk te Amsterdam te handhaven.

Daarvoor zij de Heere geloofd"!

En in de rede te Sneek, althans volgens het verslag in „De Heraut" ¹⁾, noemde hij als één van de dingen, die gedaan moest worden: „Het ambt der geloovigen uitoefenen. Onzen kerkeraden aanzeggen, dat zij hebben te breken".

Dat Hoedemaker zich aldus uitte, behoeft ons niet te verwonderen. Dat het „synodale banvonniss" in zulk een hooge mate zijn toorn wekte, ligt in de lijn van zijn verontwaardiging over de houding der Besturen in het algemeen. Hij had daarin immers altijd een poging gezien, het belijdend karakter der Kerk op te heffen en dat kwam nu op de meest openlijke en aanstootelijke wijze aan het licht. Bovendien hoopte hij altijd nog, dat het conflict zou uitgroeien tot een beweging, waarbij het heele volk betrokken zou zijn „van de Noordergrenzen tot de Zuidergrenzen": een stroom, die „evenmin te keeren zou zijn als het water van de Noordzee kan worden afgedamd" ²⁾.

Zijn betuiging te Sneek, die op Wagenaar zulk een indruk had gemaakt: dat na deze beweging geen nieuwe meer kwam, moet ook in dit verband worden gezien. Het zal een appèl geweest zijn aan zijn hoorders om toch vooral te beseffen, dat de kerkelijke kwestie thans gesteld werd op een uiterst dringende en onontkoombare wijze.

Ja, hij hoopte in dezen tijd juist weer met vernieuwde stelligheid, dat de beweging algemeen zou worden, omdat hij bij Kuyper in die dagen een tendens meende op te merken, die tegen afscheiding gericht was. „Ik had reden te gelooven, dat de broeders op het kruispunt der wegen, mijnen weg waren ingeslagen" ³⁾. Op de vraag, die hij van Friesland uit aan Kuyper voorlegde, wat die dacht van een petitionnement aan den

¹⁾ 1886, no 470.

²⁾ Zie het verslag van zijn rede te Sneek in *De Heraut*, 1886, no 470.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 18.

Koning, ontving hij telegrafisch het antwoord: „Petitionnement zeer gewenscht”, terwijl Kuyper hem ook een telegram zond, waarin de uitdrukking voorkwam: „Op uw lijn overgegaan” ¹⁾. En vooral de volgende woorden uit het „Bericht van Reformatie”, gaven hem goede hoop:

„Tot geen afscheiding, zoeken we u... te verlokken... We richten geen Labadisme in uw midden op, noch gaan uit op sectarische wegen... En wel verre van u te willen lokken op de doolpaden van het Independentisme belijden we veeleer, dat alle Independentisme tegen de Heilige Schriftuur is, en dat op alle Kerken van Godswege de verplichting rust, de eenheid van het lichaam des Heeren krachtig te doen werken” ²⁾.

Begrijpelijk, althans wanneer we Hoedemakers eigen gespannen verwachting in het oog houden, dat hij op dit tijdstip een vertrouwen in de beweging gehad heeft, als noch daarvoor, noch daarna. Hij had het zoo gaarne gewild, dat de „Doleerenden” tenslotte op zijn lijn waren overgegaan. Niet uit „Rechthaberei” (die lag hem verre), maar omdat alleen, wanneer de Kerk in haar geheel brak met de organisatie er heil van reorganisatie te verwachten was.

En wanneer we de vraag stellen: heeft Hoedemaker, hetzij in „Machtsvertoon”, hetzij te Sneek iets gezegd, dat niet „op zijn lijn” lag, iets, waarmee hij later zelf in botsing is gekomen, dan antwoorden we ontkennend. Want nergens spreekt hij er over, dat het Synodale juk behoort afgeworpen te worden door ambtsdragers of gemeenteleden groeps-gewijze. Alleen volkomen homogene gemeenten hadden uit te treden. Dat Hoedemaker zich te Sneek zóó en niet anders heeft uitgelaten, blijkt o.a. uit het feit, dat de kerkeraad van Hylaard, die van plan was uit te treden, dit, na het lezen van het verslag van Hoedemakers rede, vooralsnog niet deed ³⁾.

Ook reeds dadelijk na de bijbellezing had Hoedemaker (in het bijzijn van Wagenaar, die dat toen niet inconsequent vond!) aan iemand geadviseerd: „Niet breken, wanneer een deel der gemeente onder de organisatie achterblijft! Dat loopt op scheuring uit” ⁴⁾.

In het verslag van Wagenaar schijnt dat gedeelte van de rede, waarin Hoedemaker waarschuwde tegen een verkeerde wijze van breken met de organisatie, weggelaten te zijn, waartegen hij zich bij de redactie van „De Heraut” beklaagd heeft ⁴⁾.

1) Zie Gedenkboek, blz. 132. Dit telegram schijnt, naar mij via Dr L. C. Suttorp te Schiedam ter oore kwam, in het Latijn gesteld te zijn geweest.

2) Rullmann, *De Doleantie*, blz. 47 of *Kuyper-Bibliografie*, dl. II, blz. 170.

3) *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, Amsterdam 1888, blz. 21.

4) *Zie De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 18.

Ten overvloede zouden we kunnen wijzen op het ingezonden stuk van Ds A. Jonker te Hommerts ¹⁾, waarin deze bevestigt, dat Hoedemaker in zijn bijzijn, Wagenaar heeft afgeraden, Heeg te laten breken.

Ook in „Machtsvertoon” ontbreken de passages niet, waarin hij zijn bezwaren tegen de praktijk der „Gereformeerde” partij en de vrees, die hij, ondanks alles, niet geheel van zich af zetten kan, onder woorden brengt. Nog steeds houdt hij vol, dat het streven van de „Gereformeerden” te militant, te veel uitsluitend anti-modern geweest is.

De keuze tusschen berusten of uittreden, waarvoor de Synode de Amsterdamsche gemeente wil plaatsnemen, verwerpt Hoedemaker „beslist, met volle bewustheid en voorgoed”.

„Of wij ons aan de zijde van deze afgezette broederen kunnen scharen, hen zullen volgen op den weg, dien zij inslaan, het staat niet aan ons dit te bepalen.

...Het staat niet aan ons het antwoord te geven op de groote en ten slotte de éénige vraag die alles beslist: of zij zelf zich eenig en alleen voor dat Woord zullen buigen”.

„...Hoe het ook loope en wat ook geschiede..., mijne hoop blijft de Reformatie der Kerk, het herstel der verscheurde gemeenschap, en in en met die Kerk, de regeneratie van mijn volk!

Staan en werken de afgezette Opzieners in dien geest, dan sta ik aan hunne zijde. God verhoede, dat de profetie der Synode zou uitkomen, dat deze beweging tot scheuring zal worden, en de scheuring zich in scheiding zal verloopen”!

„Twee gevaren zijn m.i. evenwel nog grooter dan dat hetwelk van de zijde der Synode dreigt.

Het eerste, dat... de gemeenschap met de overige Kerken zou worden verbroken.

...Het tweede, dat wij zouden vergeten, dat de Reformatie der Kerk... allen ten goede moet komen, die in het verbond Gods zijn begrepen” ²⁾.

Het zou te ver voeren, meer soortgelijke uitspraken te citeren, die alle de conclusie wettigen: Hoedemaker is niet met zevenmijslaarzen teruggelopen. Alleen heeft hij eerst vurig gehoopt, dat van Amsterdam — in waren zin — de victorie zou beginnen en dat daartoe ook het Kerkelijk Congres zou meewerken. Doch toen het hem duidelijk werd, dat op het Congres de dingen geheel geregeld zouden worden in de lijn, die hij altijd veroordeeld had, ja, dat het „ambt der geloovigen” daar zou worden geïntroduceerd als de verplichting om de ambten onbezet te

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 20.

²⁾ Voor al deze aanhalingen zie *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 24-33.

verklaren en met de organisatie te breken, toen bemerkte hij, dat het een heilloozen kant uitging.

„Het Congres bedoelt de organisatie van de geestverwanten. Dit is het wezen van het Sektarisme.

Ik bedoel het behoud van de Kerk" ¹⁾.

De vraag kan alleen gesteld worden: Wanneer heeft hij dit ingezien? Is de onderteekeningformule, die — naar Kuyper schrijft ²⁾ — veertien dagen te voren door het heele land bekend gemaakt was, hem onder de oogen gekomen? Dat zouden we wel vermoeden, wanneer we lezen:

„Ik zou deze uitnoodiging onverwijld... hebben aangenomen, indien het mij uit een en ander niet duidelijk ware geworden èn dat genoemd Congres zou staan op den grondslag, die door de bekende Vergadering in *Frascati*, den 11den April 1883 gehouden, was gelegd èn dat althans van de leiders werd verwacht, dat zij het eens waren met zekere beginse-len, die voor mij niet boven allen twijfel waren verheven" ³⁾.

In ieder geval is vlak vóór het Congres zijn geestdrift omgeslagen in het tegendeel. Met de brochure „Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres" neemt hij voorgoed afscheid van de „Doleerenden". „Ik zou mij liever de rechterhand hebben afgehouden, dan op te wekken om deel te nemen aan een congres, waarin ik nooit anders heb kunnen zien dan een aanslag op het leven van onze Kerk of, zoo men wil, eene poging om haar, door middel van eene gevaarlijke kunstbewerking te verlossen van de onvoldragen vrucht der Gereformeerde Kerkorde; indien ik geweten had, wat men te Amsterdam onder Reformatie ver stond" ⁴⁾.

Hij heeft in 1886 eens aan Kuyper geschreven ⁵⁾: „Eenige dagen.. zullen mij voorgoed aan uwe zijde brengen of voorgoed van u verwijderen". Dat laatste is gebeurd.

Straks zal het definitieve uiteengaan bezegeld worden door zijn heengaan van de Vrije Universiteit.

Het eenige punt, waarop Hoedemaker in den loop van het jaar 1887 tot ietwat andere gedachten gekomen is, is de kwestie van het vervullen van een ambt onder de organisatie. Eind 1886 verwijt hij den „Gereformeerden" nog, dat ze naar een bediening gedongen hebben, die ze, zooals de uitkomst bewezen heeft, niet naar behooren hebben kunnen waarnemen: „Beter, verreweg beter ware het u geweest, als doleerende

¹⁾ *De Congresbeweging*, blz. 51.

²⁾ In *De Heraut*, jrg. 1887, no 479.

³⁾ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 3. Met de uitnoodiging is bedoeld, het verzoek om op het Congres te spreken.

⁴⁾ *Aan het Moderamen van de Vergadering te Utrecht*, 1887, zonder plaats, blz. 11 v.

⁵⁾ In een ongedateerden brief.

leden te blijven bidden en arbeiden, buiten het ambt"¹⁾). Terwijl hij reeds in 1887 zelf weer het ambt aanvaardde, zooals we straks zien zullen.

Dat alleen het intrekken van de wijziging van Artikel 38 Reglement Godsdienstonderwijs²⁾ de situatie dusdanig veranderd had, dat nu een geheel andere houding tegenover de ambtsbediening mogelijk werd, heeft hijzelf wel enkele malen verklaard, doch dat daarmee alles gezegd zou zijn, wil er bij ons niet in. Neen, het zal dit geweest zijn, dat, toen de hoop op reorganisatie vervloog, hij gezien heeft, dat de eenige weg was: terug te keeren tot de organisatie, om van daar uit straks weer te getuigen en te werken. Vooral een woord van Kuyper, dat „Jan Rap en zijn maat” alleen overbleven in de Hervormde Kerk, heeft hem opnieuw doen gevoelen, dat zijn plaats juist in die Kerk was³⁾.

Wie Hoedemaker een verwijt maakt van deze verandering van zienswijze op de mogelijkheid van ambtsvervulling onder de organisatie, vergeet, dat er in dien tusschentijd een en ander gebeurd is en dat tusschen de eene groep uitspraken en de andere het Congres ligt, dat voor Hoedemaker het meest klaarblijkelijke bewijs was van de mislukking der „Gereformeerde beweging”.

Voor al hier komt ons weer het woord van moeder Hoedemaker voor den geest: „Ik heb hem aan Neerlands Kerk gegeven”.

Temidden van al deze uiterlijke en innerlijke bewogenheid, is Hoedemaker zoo lang mogelijk op hoop tegen hoop aan de Vrije Universiteit blijven vasthouden.

Voor de kwestie-Kootwijk was de Vrije Universiteit als zoodanig niet verantwoordelijk. „De Vrije Universiteit is natuurlijk niet, zelfs niet in de verte, verantwoordelijk voor hetgeen te Kootwijk geschied is”⁴⁾.

Wel zou deze neutraliteit hem niet beletten, zijn betrekking tot de Vrije Universiteit te verbreken, indien het mocht blijken, dat zijn arbeid niet de Kerk in haar geheel, maar alleen soortgelijke gemeenten ten goede zou komen, doch dat acht hij uitgesloten. Juist een geval als Kootwijk zal er toe brengen, zoo spoedig mogelijk de oplossing van het kerkelijk vraagstuk te zoeken. „De Vrije Universiteit heeft rechtstreeks met de kerkelijke kwestie niets te maken, maar ze maakt, dat het volstrekt onmogelijk is geworden, haar slepende te houden”⁵⁾. Hoedemaker bedoelde dat niet

¹⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?* blz. 27.

²⁾ Zie boven, blz. 51.

³⁾ Zie beneden, blz. 106.

⁴⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 286. Dit vasthouden aan de Universiteit treft te meer, waar hij reeds in 1884 een belangrijk bezwaar had ingebracht (zie boven blz. 72).

⁵⁾ *A.w.*, blz. 220.

alleen practisch, met betrekking tot de candidatenkwestie, maar vooral principieel. De Vrije Universiteit is uit den kerkelijken nood geboren en wie door haar met de Gereformeerde theologie in kennis komt, zal op zijn beurt dien kerkelijken nood weer feller voelen. Want het Gereformeerde beginsel tast het verderf in Kerk, school, maatschappij en staat in den wortel aan.

„Ja waarlijk de Vrije Universiteit is niet geheel onschuldig aan de tegenwoordige beweging op kerkelijk gebied. Uit haar voortgekomen, onderhoudt zij haar weder; want zij is de zuivere uitdrukking van het beginsel, dat ons in botsing moet brengen met iedere macht, die zich in Kerk en Staat, in kunst en wetenschap tegen den Heere en Zijn Gezalfde stelt”¹⁾. Het verband tusschen de Vrije Universiteit en de kerkelijke kwestie was dus voor Hoedemaker van geheel anderen aard dan voor de meeste Hervormden en daardoor voelde hij zich niet genoodzaakt de Vrije Universiteit te verlaten, toen de meeste van haar aanhangers kerkelijk een anderen en zijns inziens noodlottigen weg gingen; ja, hij hield zelfs met te meer kracht aan het beginsel van de Vrije Universiteit vast, vertrouwend, dat, als dat beginsel maar zuiver toegepast werd, men vanzelf moest komen tot een radicaal aanvatten van de kerkelijke kwestie.

Principieel is hij altijd op dat standpunt blijven staan. Ook toen het zoover kwam, dat hij niet langer blijven kón.

Het woord „Heel de Kerk en heel het volk” komt reeds in dezen tijd bij hem naar voren:

„Heel de Kerk!

Neen, de Vrije Universiteit heeft niet rechtstreeks, noch zijdelings met het Amsterdamsche conflict iets te maken. Maar dat de arbeid voor en door haar met de tegenwoordige kerkelijke beweging samenvalt, ja, dat geeft moed...

Heel het volk?

En wij geven, om te beginnen, de volksinstellingen, de school en de Hoogeschool prijs!

Ja, omdat wij hier niet, zooals in de Kerk, onvervreembare rechten hebben, die wij in staat zijn te laten gelden.

Dit bepaalt het verschil in de methode waarnaar wij de Reformatie zoeken, hier van de school, daar van de Kerk, maar het doel is en blijft één en hetzelfde”²⁾.

Tot het laatst toe, heeft hij nog op middelen gezonnen om de Vrije Universiteit vast te houden. „Zoo noode geef ik... de Vrije Universiteit

¹⁾ *Kerk en School*, blz. 10.

²⁾ *A.w.*, blz. 22 v.

over, dat ik langen tijd ernstig de vraag heb overwogen: of het ook geraden was, eene vereeniging te stichten, om jongelieden op te leiden voor de Hervormde Kerk" ¹⁾).

Doch practisch werd het blijven hem onmogelijk. 1 September 1887 diende hij zijn verzoek om ontslag in ²⁾). Daarin schrijft hij, dat, nu de verwachting, dat de Vrije Universiteit een zegen zou worden voor de Nederlandsche Hervormde Kerk en door, met en in haar voor ons Vaderland, niet vervuld is, het motief tot blijven is vervalLEN. „Gaarzeld heb ik en gewacht, maar alleen op hoop tegen hoop, dat de vrienden der Vrije Universiteit in de Hervormde Kerk zouden beseffen wat, met betrekking tot deze stichting en de beginselen, die zij vertegenwoordigde, hunne roeping was en in het belang zou zijn van de Reformatie, die wij, als Gereformeerden, getrouw aan den grondslag der Vrije Universiteit, moeten begeeren. Langer te wachten zou zijn eene valsche positie in te nemen, door feitelijk in dienst der doleerende Kerken te treden.

Dit kan niet van mij worden geëischt of verwacht en ik acht hiermede mijn verzoek voldoende gerechtvaardigd”.

Oorspronkelijk had Hoedemaker, als datum van aftreden, 1 April 1888 gesteld.

Later veranderde hij dat in 1 Januari 1888: „Het is mij gebleken, dat hetgeen ik in de laatste jaren en maanden heb doorleefd, mij sterker heeft aangegrepen dan ik vermoedde.

Terwille van mijne gezondheid acht ik mij verplicht u te melden, dat ik in stee van op 1 April reeds den 1sten Januari e.k. wensch ontslagen te worden” ³⁾).

De President-Directeur, de heer W. Hovy, meldde Hoedemaker de goede ontvangst van de aanvraag om ontslag en voegde daaraan toe ⁴⁾): „Dat mij deze ontkenning oprecht leed doet, zal ik u niet behoeven te verzekeren.

Hoe gaarne had ik het anders gezien...!

Uw optreden der laatste maanden, zoo in geschrift als op de kansels, was echter, naar mijn innige overtuiging, onvereinigbaar met uw ambt als Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit. Daarom kon ook een besluit als het thans genomene niet uitblijven...

¹⁾ *Eene belijdenis?*, blz. 18. Vgl. een brief van Hoedemaker aan D. P. Noordmans te Scharnegoutum, d.d. 26 Aug. 1887. Eigendom van Dr O. Noordmans te Laren (Gld.).

²⁾ Zie Archief Directeuren Vrije Universiteit en correspondentie met Kuyper.

³⁾ In een schrijven aan Directeuren der Vrije Universiteit, d.d. 24 September 1887. Vergelijk hiermee wat hij 9 Juni 1884 aan Kuyper schreef: „...voor 't eerst in mijn leven last van slapeloosheid”.

⁴⁾ In een schrijven, d.d. 2 September 1887. In bezit van den heer J. Groenewegen te Heemstede.

Uw stap zal zeker een groot deel van Gods Volk, evenals mij, bedroeven". 20 October 1887 nam Hoedemaker voor het laatst in de bank der hoogleeraren plaats om de rectoraatsoverdracht bij te wonen. „Nadat wij onze gewone plaatsen hadden ingenomen.... gevoelde ik nog hoe weinig ik tehuis was op dit erf". Hij zag zichzelf daar zitten als een Middeleeuwschen monnik in zijn ordekleed, die aan de beurt was om „gekapiteld" te worden. Het eenige, dat de aftredende Rector De Savornin Lohman zeide, was: „De Hoogleraar Hoedemaker heeft ontslag aangevraagd; gelukkig niet omdat hij het niet eens is met den grondslag der stichting"!

Dat woord ontroerde Hoedemaker, naar hijzelf zegt. „Gij hebt recht gesproken. Maar juist daarom moet mij..., enig en alleen terwille van de waarheid, deze vraag van het hart: Hebben gij en ik *evenveel recht* ons op dien grondslag te beroepen, evenveel recht te beweren, dat wij getrouw zijn aan de belijdenis onzer Kerk, die zoowel gij als ik met onze handteekening hebben bekrachtigd" ¹⁾. Die vraag behandelt hij in zijn brochure „Eéne belijdenis? Een ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als Hoogleraar aan de Vrije Universiteit", die we zijn afscheidswoord van de Universiteit zouden kunnen noemen. Daarin toont hij aan, dat hij niet ontrouw geworden is aan den grondslag der Vrije Universiteit, maar dat de Vereeniging voor Hooger Onderwijs ontrouw geworden is aan zichzelf. Door het proclameeren van de zgn. „neutraliteit" van de Universiteit ²⁾, was de band met de Kerk geheel doorgesneden. „Van nu af verkeert zij niet alleen in een abnormalen toestand. Neen, zij staat geheel los van de Kerk". En daarmee is zij ontrouw geworden aan haar grondslag: de belijdenis, want nu heeft men de belijdenis, die bovendien niet neutraal staat tegenover de verschillende wegen tot kerkherstel, geïsoleerd. „Eene Universiteit, die de belijdenis tot basis heeft, wil zij niet doen wat der Kerke is, [*mag*] *den levensband met deze Kerk niet ...verscheuren*" ³⁾. Bovendien is uit een rede, als door Lohman bij de rectoraatsoverdracht gehouden werd, weer duidelijk te zien, dat men een opvatting aangaande de verhouding van Kerk en Staat kan uitdragen, die in strijd is met de belijdenis, zooals trouwens de geheele kerkbeschuwing van Lohman en de zijnen niet overeenkomstig de belijdenis is.

1) Voor bovengenoemde aanhalingen zie *Eéne belijdenis?*, blz. 5-9.

2) Zie boven blz. 72 vv.

3) Zie voor deze beide aanhalingen *a.w.*, blz. 11 v. Hoedemaker heeft altijd vastgehouden, dat de wijze van ontstaan en de plaats der Vrije Universiteit bepaald was door de abnormale kerkelijke situatie en geen blijvende toestand mocht zijn. Een Universiteit, uitgaande van een Vereeniging, is zijn ideaal nooit geweest. Het was „*recluer pour mieux sauter*".

Hoedemaker verliet de Vrije Universiteit: „Ik zal niet zeggen, wat mij dit kost. Ik treed terug... niet als een onverschillige, niet als een rene-gaat, niet als een vijand, maar als een die ‚gelukkig niet op grond van afkeuring van beginsel, waarop Vereeniging en Universiteit ge-bouwd zijn‘, een schoon ideaal zag verbleken en, tegen zijn belang en den wensch van zijn hart, óók in dezen vorm *zijn leven heeft moeten verliezen*” ¹⁾. 16 December 1887 heeft Hoedemaker zijn lessen gesloten. Zijn heengaan als hoogleeraar werd officieel gememoreerd door Dr A. Kuyper in diens rede ter overdracht van het rectoraat in 1888 ²⁾.

„Reeds toen een vorig maal mijn geachte ambtgenoot De Savornin Lohman... aan onze Annalen voortspoon, wist hij dat Dr Hoedemaker ons ging verlaten, maar mocht er niet dan terloops van gewagen; want als Rector wist hij het, toen hij zijn Annalen schreef, nog niet officieel. Op mij rust derhalve de taak, om op de wijze, gelijk ik meen dat zulks behoort, dit heengaan van onzen voormaligen collega in onze Annalen te boeken.

Kuyper spreekt dan een woord „van leedwezen” en een woord van „beklag”.

„Eerst een woord van leedwezen; want het hart schreit erbij, als... een zoo goed bezette kathedr onverhoeds verlaten wordt door den man, die haar sierde... In Hoedemaker was zooveel vereenigd. Zijn aanleg was zoo rijk. Zijn taal zoo bezielend. Zijn blik op het leven zoo frisch...”.

Ten tweede heeft Kuyper tegen Hoedemakers heengaan zijn beklag. Hij meent, dat Hoedemaker de Vrije Universiteit verlaten had „omdat dusver het grooter deel van onze kweekelingen de Bediening des Woords zocht in Kerken, die zijn sympathie moesten derven”. Dit vindt de aftredende Rector een prijsgeven van den universitair maatstaf. „Iets wat, ofschoon inconsequent, in mijn oog deswege toch verschoonlijk is, overmits onze tegenstanders bijna het onmogelijke deden, om in den klank der publieke opinie ons met de Kerkelijke Doleantie te vereenzelvigen, en tegen den overweldigenden indruk dier publieke opinie bleek het licht bewogen en fijn aandoenlijk sensorium van onzen toenmaligen vriend en ambtgenoot niet onder elke constellatie be-stand”.

Alsof Hoedemaker, die vrijwel zijn geheele leven, maar zeker in deze jaren, alleen bestaan heeft, zich door de publieke opinie had laten leiden! Zijn colleges werden, na zijn vertrek, tijdelijk waargenomen, voor een gedeelte door Ds B. van Schelven te Amsterdam en voor een gedeelte

¹⁾ A.w., blz. 35.

²⁾ *Het Calvinisme en de Kunst*. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 October 1888, Amsterdam 1888. Zie voor de onderstaande aan-haling blz. 42 vv.

door Mr Dr W. van den Bergh. Pas in 1889 werd Dr W. Geesink te Rotterdam tot zijn opvolger benoemd.

Een belangrijke en uiterst bewogen periode van zijn leven was hiermee afgesloten. Een periode van hooggespannen verwachting, die ten slotte is uitgelopen op bittere teleurstelling. Achteraf ziet hij het verloop van zaken als een gericht: „Helaas! het gericht over het verkeerde, dat zich aan een op zichzelf genomen zuiver beginsel had vastgeklemd... toont aan hoe nauw de Heere het neemt. Het laat zich door de zwakke hand eens menschen niet afwenden. En het is alleen Gods genade, dat de vermetele poging niet door Uza's straf is getroffen.

Wij buigen ons aanbeddend neer voor het aangezicht des Heeren. „Hij wil geheiligd worden in hen, die tot Hem naderen'. Hij doet ‚het oordeel uitgaan van het huis Gods'. Wij hebben Hem te verwachten in den weg Zijner gericht. Wat is Hij barmhartig in zijn richten" ¹⁾! In den kring der hoogleraren heeft Hoedemaker zich nooit thuis gevoeld. Eensdeels zal dat gekomen zijn, doordat hij zich tot Dr F. L. Rutgers, Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman en Dr D. P. D. Fabius persoonlijk in het geheel niet voelde aangetrokken, anderdeels was het het diepingrijpend verschil van inzicht in de kerkelijke kwestie, dat de persoonlijke verschillen nog aanmerkelijk verscherpte. Hoedemaker was met zijn kerkbeschouwing een eenling in den professorenkring, waarbij dan nog kwam, dat hij 't gevoel had, dat naar hem niet met ernst geluisterd werd, terwijl hij van zijn kant, ter wille van de zaak der Vrije Universiteit, over de verschillen zoo min mogelijk wilde spreken. Dit alles moest op den duur een onwaarachtigen toestand scheppen. De correspondentie met Kuyper uit de jaren 1883-1886 bevat allerlei zinspelingen op conflicten of althans moeilijkheden in den collegialen omgang. „Er zijn kringen, waar ik mij geheel thuis gevoel en mijzelf ben... menschen, met wie ik, bij 't grootste verschil van gevoelens, opperbest kan omgaan, maar in onzen kring ben en blijf ik altijd een vreemdeling. Mij daarin op te sluiten; ik word benauwd, als ik er aan denk" ²⁾.

Elders ³⁾ zegt hij, dat hij in den professorenkring verkeert „als een vreemdeling of als niet zijnde".

Een enkele maal drukt hij zich zeer krachtig uit: „Het is mij in onzen kring tot stikkens toe benauwd" ³⁾.

„Waren [mijne] bezwaren niet gebagatelliseerd, men zou een andere kijk op mijne positie, mijnen strijd, hebben gehad.

Ik moest zwijgen, om de Universiteit niet te schaden. En ik mocht niet

¹⁾ *Door den dood tot het leven*, blz. 19.

²⁾ In een brief aan Kuyper, d.d. 27 November 1884.

³⁾ In een brief aan Kuyper, ongedateerd.

zwijgen, want God heeft mij in de bediening gesteld en een hart voor zijne Kerke gegeven" ¹⁾).

„Het eenige, dat mij een onhebbelijk persoon maakt, is de gedwongen positie van iemand, die met ruime sympathieën zich niet uiten kan, zooals hij wilde" ²⁾).

De persoonlijke verhouding tot Kuyper werd in deze jaren om dezelfde redenen, steeds minder goed.

Het zal wel voor een groot gedeelte in verband met deze gewrongen verhouding tot de collega's zijn geweest, dat Hoedemaker, eind 1884, in Breukelen ging wonen, in een landhuis aan de Vecht tegenover „Guntherstein".

Van daar uit schrijft hij: „'t Verblijf te Breukelen heeft solaaas gegeven. Afstand is soms het eenig middel om botsingen te vermijden" ³⁾).

De tijd te Breukelen leeft in de herinnering van de kinderen voort, als de gelukkigste van hun jeugd. In dezen tijd werd het tiende kind, een meisje, geboren.

Van de zijde der Vrije Universiteit is hem deze verhuizing zeer kwalijk genomen, vooral door den President-Directeur, den heer W. Hovy. Hoedemaker kreeg het verwijt te hooren, dat hij in Breukelen de belangen van de Universiteit niet op die wijze kon behartigen, als wanneer hij in Amsterdam woonde, waartegen hij in een uitvoerig schrijven met kracht opkwam ⁴⁾).

Lang heeft dit verblijf niet geduurd. Reeds den 15den Mei 1885 schrijft hij, dat hij met het oog op zijn kinderen, „die hier ter plaatse geen voldoend onderwijs kunnen ontvangen", 1 November van hetzelfde jaar naar de hoofdstad zal terugkeeren ⁵⁾).

„Tot mijn leedwezen," zegt hij er in een anderen brief bij ⁶⁾).

Te Amsterdam teruggekeerd, betrok hij een woning aan den Verlengden Willemsparkweg, toen nog buiten de stedelijke bebouwing gelegen ⁷⁾).

De kwestie van het Hooger Onderwijs is voor Hoedemaker verder een onderdeel van zijn Staatsbeschouwing geworden. „Alles dringt ons

¹⁾ In een brief aan den President-Directeur der Vrije Universiteit, d.d. 6 Juni 1885 [dateering onduidelijk].

²⁾ In een brief aan Kuyper, d.d. 9 Maart 1885.

³⁾ In een brief aan Kuyper, d.d. 27 November 1884.

⁴⁾ Zie hierover een brief van Hoedemaker aan den heer W. Hovy. In het Archief van Directeuren der Vrije Universiteit.

⁵⁾ In een brief aan Directeuren der Vrije Universiteit.

⁶⁾ In een brief aan Directeuren der Vrije Universiteit, d.d. 8 Juni 1885.

⁷⁾ Naar de heer J. Groenewegen mij meedeelde.

thans, de zaak dieper op te vatten en het staatkundig beginsel van de Gereformeerde Kerk recht te laten wedervaren" ¹⁾.

De normale toestand zou zijn, dat het Hooger Onderwijs van staatswege gegeven werd, met dien verstande, dat de hoogleeraren benoemd zouden worden door afzonderlijke commissies van deskundigen, terwijl de Kerk (de „landskerk") de bedoelde commissie voor de Theologische Faculteit zou benoemen en tevens de inrichting van die Faculteit moest vaststellen ²⁾.

Incidenteel heeft Hoedemaker zich later nog meermalen over Hooger Onderwijs aangelegenheden uitgelaten.

In het inhouden van de gelden voor de kerkelijke leerstoelen aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en in de toelating van een Roomschen bijzonderen hoogleeraar aldaar zag hij de heillooze vrucht van het samengaan van Anti-revolutionairen, Radicalen en Roomschen. De stichting van een Roomsch-Katholieke Universiteit heeft hij steeds voorzegd.

Toen in 1904 de Hooger Onderwijs-kwestie in de Kamer aan de orde was, heeft hij in zijn toenmalige periodiek „De Volksbode" meermalen heftig geprotesteerd tegen het wetsontwerp, dat ook wet geworden is, waarbij aan de bijzondere hoogeschoolen het „ius promovendi cum effectu civile" werd toegekend en aan de rijksuniversiteiten de bijzondere leerstoelen een ruimere plaats kregen, echter zonder dat er ook maar eenigszins sprake was van het herstel der Theologische Faculteit. De gezamenlijke Amsterdamsche predikanten richtten 1 Maart 1904 een adres aan de Tweede Kamer, waarvan Hoedemaker mogelijk de opsteller geweest is en waarin het heet: „Zij (ondergeteekenden) vragen, dat aan de openbare Universiteit niet worde onthouden wat een bijzondere Hoogeschool kan bezitten: eene Theologische Faculteit. De plaats, die de Hervormde Kerk in het volksleven inneemt, eischt dit" ³⁾. Zijn laatste brieven aan Kuyper handelen over dit onderwerp. Hij hoopte, dat de Regeering goed zou maken, wat in 1876 bedorven was. „Ik heb een stille verwachting", schrijft hij aan Kuyper, „dat je nog eens daartoe zult kunnen medewerken" ⁴⁾. Het liep echter weer op teleurstelling uit. „Het ontwerp is een poging om allen alles te worden, teneinde datgene te verkrijgen, wat ten bate der Vrije Universiteit aan de parlementaire meerderheid kan worden afhandig gemaakt" ⁵⁾. Mocht het ontwerp wet worden, dan raadt hij aan, vrije academische

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 20.

²⁾ Zie *Artikel XXXVI*, Amsterdam 1901, blz. 81.

³⁾ *De Volksbode*, 1904, no 127.

⁴⁾ In een brief, d.d. 19 Februari 1905.

⁵⁾ *Vragen van den dag*, dl. II, Amsterdam 1904, blz. 177.

voorlezingen te organiseeren, te houden door binnen- en buitenlanders aan de verschillende universiteiten.

Hoedemaker zelf heeft in 1893 de volgende samenvatting van zijn houding tegenover het Hooger Onderwijs gegeven ¹⁾: „Wat moest zijn, wat wij wenschen, is eene overheid, die naar Gods Woord regeert; eene natie, naar dat Woord ingericht, en openbare instellingen, ook eene Hoogeschool, die hierbij passen.

Kan *dit* niet, wij zijn niet doctrinair. Eene Vrije Universiteit in het midden der natie, is onze volgende wensch... Wij hebben haar met vele opofferingen helpen oprichten en moeten verlaten...

Kan *dit* niet, welnu, dan zullen wij. . meêwerken tot het groote doel om iedere plaats, waar wij een voet, een man, een beginsel kunnen krijgen, zoo goed mogelijk te bezetten”.

Teekenend voor zijn latere verhouding tot 't Hooger Onderwijs is ook de volgende aanhaling:

„Ons neerleggen bij het Hooger Onderwijs, zooals dit aan de openbare scholen wordt gegeven?

Dit kunnen en mogen wij niet.

Wij kunnen hiermede althans geen vrede hebben.

Maar het is iets anders, in dezen toestand te berusten en iets anders, ons voor het oogenblik bij het onvermijdelijke neer te leggen en zelfs dankbaar te zijn voor het feit, dat het aan onze Openbare Hoogescholen niet aan getuigen der waarheid ontbreekt” ²⁾).

Waar in dezen tijd de definitieve breuk met Kuyper geslagen werd, is het allicht niet misplaatst, dit hoofdstuk te besluiten met een korte schets van de persoonlijke verhouding tusschen Hoedemaker en Kuyper.

De eerste kennismaking moet reeds hebben plaats gehad tijdens Hoedemakers studententijd te Utrecht (Kuyper kwam in 1867 als predikant in die gemeente). Reeds toen, en althans in Hoedemakers Veenendaalsche jaren, moet Kuyper Hoedemaker voor zich ingenomen hebben. Kuyper logeerde reeds in Veenendaal bij Hoedemaker. Er heeft dus van het begin van Hoedemakers ambtsbediening af een vriendschappelijke verhouding bestaan. De fascinerende invloed, die van Kuyper uitging, alsmede beider sympathie voor het Gereformeerde erfgoed, zullen hen bij elkander hebben gebracht.

Er bestond tusschen beide mannen een geregelde briefwisseling. Bij bijzondere gebeurtenissen in Kuypers leven laat Hoedemaker nooit na,

¹⁾ In *De Gereformeerde Kerk*, 1893, no 266.

²⁾ Zie hierover *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 20 vv.

te schrijven. Tijdens Kuypers verblijf te Nice is het: „Eén woord van u zou mij in St Maurice of in Nice hebben gebracht. Toch is het wellicht beter, al ware het alleen voor mijne beurs, dat dit woord niet werd gesproken” ¹⁾).

Bij het conflict tusschen Kuiper en Gunning naar aanleiding van de eerste afleveringen van Gunnings „Het leven van Jezus” in 1877, stond Hoedemaker geheel aan den kant van Kuiper. Toch zegt hij in denzelfden brief: „Ik meen te bespeuren, dat hij (Gunning) mij vertrouwt” ²⁾).

Uit de correspondentie blijkt, dat Hoedemaker zich altijd den mindere van Kuiper heeft gevoeld, wat werkkraft en genialiteit aangaat. „Mijn werk kost mij eens en misschien wel tienmaal zooveel tijd en moeite als u”. „Gij zijt Kuiper, ik ben Hoedemaker; gij mijn meerdere, ik een andere”. „Ook ik weet iets van de Reformatoren, al beken ik gaarne, dat in hen en in u eene kracht is, die ik mis” ³⁾. Deze verhouding van sympathie en vertrouwen is tot begin 1887 blijven bestaan.

Na al wat we in dit hoofdstuk over Hoedemakers houding tegenover de toen gangbare „Gereformeerde” beginselen gezegd hebben, spreekt het echter vanzelf, dat deze vriendschap geenszins inhield een volkomen overeenstemming van gedachten. „Niet in blindheid, maar het verschil kennende, heb ik mij aan uwe zijde geschaard” ⁴⁾. Tijdens Hoedemakers hoopleeraarschap heeft dat verschil van inzicht, dat immers tegenover de kerkelijke vragen van den dag steeds duidelijker vorm aannam, meermalen de verhouding van vertrouwen en vriendschap bedreigd. Wij vinden in de correspondentie uitdrukkingen als de volgende: „Afmaken laat ik mij niet”. „Ik kan niet bij je komen en je vanavond ook niet ontvangen. We kregen trouwens toch weer ruzie, want ik heb o zoo veel bedenkingen tegen De Heraut” ⁵⁾. „Wat doet gij nu? Mij te pronk stellen en wegwerpen, nadat gij mij gebruikt hebt, voorzoover het u gelegen kwam” ⁶⁾. Toch blijft Hoedemaker onder alles dóór zijn verbondenheid aan den persoon van Kuiper betuigen.

Hij schrijft, dat onder de hoogleraren aan de Vrije Universiteit Kuiper en Woltjer de eenige zijn, met wie hij nog eens van hart tot hart spreken kan ⁷⁾. Als de verschillen hoe langer hoe scherper naar voren komen, is het: „Het broederhart blijft altijd over, ook waar ik met veel niet

¹⁾ In een brief, d.d. 9 December 1876.

²⁾ In een ongedateerden brief.

³⁾ Al deze uitspraken in ongedateerde brieven.

⁴⁾ 18 April 1887.

⁵⁾ Beide uitspraken in ongedateerde brieven uit 1885.

⁶⁾ In een brief uit 1886, ongedateerd.

⁷⁾ 27 November 1884.

mee kan. Van uw persoon en uwe bedoeling zullen zij mij afblijven en nooit heb ik getwijfeld, ook maar één oogenblik, aan uw hart" ¹⁾. Aan Lohman heeft hij eens geschreven, dat de band der intimiteit, der vriendschap en des vertrouwens tusschen Kuyper en hem door niets en niemand kon worden verbroken ²⁾.

En nog in 1887, in een brief, dien we in zekeren zin een „afscheidsbrief" kunnen noemen, zegt hij nadrukkelijk, dat de verwijdering, die nu gekomen is, niet de minste verandering brengt in de verhouding, „waarin zich mijn hart tot u heeft geplaatst. Daarom lach ik ook met al de leelijke dingen, die de oppervlakkige Kuyperhaters u toedichten" ³⁾. En in 1889: „Ik heb o zoo veel tegen je en heb veel om en door je geleden, maar als ge zegt: er is nog zoo veel in mijn hart, wat voor je leeft, dan is dit slechts de weerklank van hetgeen bij mij wordt gevonden. Het is mijzelf wel eens een raadsel geweest, dat er zoo niets, neen geen zweem van persoonlijke bitterheid of iets wat op haat of vervreemding gelijk, bij mij is geboren" ⁴⁾.

Inderdaad heeft Hoedemaker, zoowel tijdens als na de Doleantie, den persoon van Kuyper steeds hoog gehouden en hem nooit onzuivere motieven toegeschreven. Het eenige bezwaar van meer persoonlijke aard is, dat Kuyper hem niet heeft laten uitspreken, noch in de Vereeniging voor Hooger Onderwijs, noch in De Heraut, noch in een persoonlijk gesprek. „Wij hebben jarenlang in de positie verkeerd van iemand, die nu en dan, als door den nood gedrongen, op het platform kwam om zijne zwakke stem tegen den eenen of anderen in zijn oog gevaarlijken, maatregel te verheffen. Maar, die altijd iemand naast zich had om één van de twee dingen te doen, of met een veelbeteekenende mime te kennen geven, dat de vorige spreker niet goed bij zinnen was, of om met een enkel woord, dat gehoord werd, dat in herinnering bleef, de zin van de rede zoo verminkt weder te geven, dat het doel gemist werd" ⁵⁾. In dat verband moet een uitdrukking als deze gezien worden: „Twee jaren heb ik nu op de pijnbank gelegen" ⁶⁾.

Wel merken we, dat in de jaren vlak na de Doleantie de toon, waarop Hoedemaker over Kuyper schrijft, vooral in „De Gereformeerde Kerk", soms zeer bitter is. In dat blad uit hij nogal eens bezwaren, zooal niet tegen Kuypers persoon, dan toch wel tegen zijn wijze van spreken en schrijven. Hij gispt dan het planmatige, het tendentieuze daarin. Met

¹⁾ Ongedateerd schrijven, m.i. uit 1884.

²⁾ 28 November 1885.

³⁾ 18 April 1887.

⁴⁾ 24 Juli 1889.

⁵⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 35.

⁶⁾ In een brief, d.d. 18 April 1887.

name in Kuypers theologische opstellen in „De Heraut” treft hem dat op onaangename wijze. „Hoeveel schoons en waars die stukken mogen bevatten, zij zijn niet louter... Het menschelijk vernuft is daarin aan het spinnen”. Aardig merkt hij op: „Zijn vleien en berispen, zijn uitreiken van eene medaille en omhangen van een schandbord, het geschiedt alles op de wijze van het gezang:

Hij weet, wanneer in ons gemoed
Of smart, of blijdschap voordeel doet”¹⁾).

De persoonlijke toegenegenheid, die er, althans van Hoedemakers zijde, altijd geweest is, heeft het uiteengaan tot zulk een pijnlijke zaak voor hem gemaakt. Het isolement, dat nu komen ging, schrikte hem af. „Mijn hart dorst naar gemeenschap en samenwerking. Het zou mij dus innige vreugde hebben verschaft, indien de ban ware opgeheven en wij als een eenig man de oorlogen des Heeren konden strijden. Het ware mij liever met u mede te gaan, dan nog langer niemand toe te behooren en aller verschoveling te zijn”²⁾. Tot het laatste toe heeft hij dan ook gehoopt, dat een definitieve breuk voorkomen kon worden. „Ach, dat de wegen geopend werden, waarop wij gezamenlijk kunnen wandelen”³⁾! De eenzaamheid is voor Hoedemaker waarlijk geen eigengekozen houding geweest, doch hem als nood opgelegd.

Toch was de drang der beginselen te sterk en werden de beide mannen daardoor uit elkander gedreven. Het Kerkelijk Congres en alles wat daarmee annex was, heeft hen voorgoed gescheiden. „Van ware vriendschap is op dit standpunt geen spraak”⁴⁾. „Ons scheiden beginselen. Zij zijn machtiger dan onze wenschen”⁵⁾. „Het gaat om geheel andere dingen, dan die onze personen raken, zij raken het leven”⁶⁾. „Voor mij is de kerkelijke kwestie levenskwestie”⁷⁾.

Met een woord van Hoedemaker zelf kunnen wij zijn houding tot Kuypers kort en goed karakteriseeren en daarmee is dan tevens gezegd, waarom het tusschen hen moest gaan, zooals het gegaan is: „Ik ben een vriend van Kuypers, maar een grooter vriend van de Kerk”⁸⁾.

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 129 en 154.

²⁾ In een brief, d.d. 9 December 1885.

³⁾ 28 Maart 1886.

⁴⁾ 18 April 1887.

⁵⁾ 24 Juli 1884.

⁶⁾ 13 Maart 1885.

⁷⁾ 26 April 1887.

⁸⁾ In een ongedateerd schrijven uit 1885. In de nagelaten correspondentie van Hoedemaker bevindt zich een (niet verzonden) gelukwensch met Kuypers zeventigsten verjaardag (29 October 1907).

HOOFDSTUK IV

OPNIEUW PREDIKANT

a. Te Nijland.

Het jaar 1887 is voor Hoedemaker een jaar geweest, waarin hij de vertwijfeling nabij was. Zijn verwachting, dat de conflictenreeks mocht leiden tot een algeheele bevrijding van de Kerk, was op een harde en radicale wijze verstoord. De Vrije Universiteit, die, naar hij geloofd had, een „deur der hope” voor Kerk en volk zou worden, zag hij in dienst gesteld van een beginsel, waarvan hij niet anders kon zien, dan dat het verderfelijk was voor Kerk en volk beide. Daar kwam bij, dat hij zich onder degenen, die in de Hervormde Kerk waren achtergebleven, in het geheel niet thuis gevoelde. Het volk, dat „zijn volk” was, was uitgetrokken. „Hij wanhoopte aan de zichtbare kerk, en zeer bepaald aan de toekomst van de Hervormde Kerk”¹⁾.

Nu was de zaak van Kerk en school voor Hoedemaker geen theoretische vraag, maar een levenskwestie. Ook in de meest praktische beteekenis: toen het hem onmogelijk geworden was, de Vrije Universiteit verder te dienen, stond hij op straat. De vraag was: „Wat nu”? „In de kerk kan ik niet meer terug”, had hij eens aan Kuyper geschreven. Hij schreef er echter bij: „Ik mag evenwel den Heere den weg niet voorschrijven, waarop Hij mij leiden wil. Zoodra ik tot eene keuze geroepen word, hoop ik licht te ontvangen”²⁾.

Hij werd voor de keuze gesteld. 27 October 1887 beriep de gemeente Nijland hem. Hij nam dat beroep aan.

Voor zijn bestrijders is dit altijd het punt geweest, waarop zij bij uitstek hun aanvallen gericht hebben. Zij zien het als het „summum” van inconsequentie en wispelturigheid, dat de man, die tevoren meermalen gezegd had, dat men onder de organisatie zijn ambt niet naar behooren kon vervullen, toch zelf weer onder die organisatie een ambt aanvaardde. Inderdaad is er, zooals we reeds zagen, in dezen tijd bij Hoedemaker eenige wijziging gekomen in zijn beschouwing inzake de mogelijkheid

¹⁾ *De nood ons opgelegd*, blz. 12.

²⁾ In een brief, d.d. 9 October 1886.

van ambtsvervulling onder de organisatie. Het beslissende is voor hem geweest de uitdrukking, die men in dien tijd vaak van „doleerende” zijde kon hooren: „De Kerk was van leven en kracht beroofd. Die en die hadden niets te beteekenen. In één woord, Jan Rap en zijn maat waren in de Kerk, die men verliet, overgebleven”. Deze gedachte had ook in Hoedemaker zelf geleefd en was de geheime oorzaak van zijn moedeloosheid geweest — „zij lag op den bodem van mijne hopeloosheid” —, maar toen hij dat in zulk een „onschriftuurlijken, zelfgenoegzamen, hatelijken vorm” uitgesproken zag, werd het hem duidelijk, dat deze gedachte een verzoeking was.

„Toen jubelde het in de ziel: dat duldt Gods glorie niet. Zóó is God niet aan zijne belijders of aan eenigen leeraar gebonden. Van toen af was de zaak der Kerk voor mij Gods zaak, en er sprak eene stem in mijn hart: „Nu zal God toonen, dat Hij de dingen, die niet zijn, gebruikt om te niet te doen de dingen die zijn”, en ik antwoordde: „God lof! Van nu aan behoort ik bij Jan Rap en zijn maat”¹⁾. „Toen de uitgeworpenen de doodsklok over haar²⁾ begonnen te luiden, toen zij ons gingen voorrekenen, dat de levensvatbaarheid met hen uit de... Kerk was verdwenen, richtte het vertrouwen zich weer op en hebben wij gevoeld, dat het hier ging om de eere Gods, die niet... aan eene groep belijders met hunne eigenaardige inzichten en handelingen kon worden gegeven. Toen werd de zaak van ‚het overblijfsel’ de zake Gods”³⁾.

8 Januari 1888 deed hij intree als opvolger van den bekenden Ds J. H. Guldenarm⁴⁾, die in 1883 als eerste rechtzinnige predikant te Nijland gekomen was. Zijn vriend Ds J. Ph. van der Land van Rotterdam, een schoonzoon van Höveker, bevestigde hem met den tekst 2 Timotheüs 2 : 8a.

De intreetekst was 1 Corinthe 4 : 1, 2.

’t Was voor de familie Hoedemaker een heele overgang: van de hoofdstad naar een dorp tusschen Sneek en Bolsward, in het hart van het Friesche platteland, dat voor hen een onbekende streek was!

Vrij spoedig werd de pastorie te Nijland echter het middelpunt van een vrienden- en kennissenkring. Van dezen tijd dateert b.v. de vriendschap tusschen Hoedemaker en D. P. Noordmans te Scharnegoutum.

De jaren te Nijland hebben geheel in het teeken gestaan van den kerke-lijken strijd, zooals in dien tijd wel niet anders kon.

De plaatselijke situatie was van dien aard, dat de kwestie van de „af-

1) Zie hiervoor *De nood ons opgelegd*, blz. 14 vv.

2) De Hervormde Kerk.

3) *Tegen Rome, Gods Woord!* Sneek 1896, blz. 24.

4) Over Guldenarm zie G. A. Wumkes, *It Fryske Réveil*, Snits 1911; over Van der Land zie *De Gereformeerde Kerk*, 1890, no 84.

werping van het synodale juk" dadelijk ter sprake kwam. Al heel spoedig ontptopten degenen, die Hoedemakers beroep bewerkstelligd hadden, zich als menschen, die wilden „breken". Juist met het oog daarop, had men Hoedemaker beroepen. „Wetende hoe ik tegenover de Besturen stond, meenden [zij] dat ik voor die en die kwestie geplaatst, wel zou moeten breken met de Kerk en hen er uit leiden" ¹⁾. De leider van die doleerendgezinden was het hoofd der school Pollema. Deze verliet het kerkgebouw reeds op den bevestigingsmorgen, tijdens de inleiding tot de preek, omdat de bevestiger de Doleantie daarin betrok.

27 November richtten de drie diakenen, die „doleerende" neigingen hadden, een brief aan hun „medebroeders en medeleden van den Kerkeraad der Kerk van Christus te Nijland" met het dringend verzoek: „Laten Gij en wij de Kerk onzes Heeren, Jezus Christus, alhier losmaken van de synodale hiërarchie, om terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan des Heeren Woord" ²⁾. 8 Januari 1889 antwoordde de kerkeraad daarop, eveneens in een openbaar schrijven. In dit antwoord treffen we Hoedemakers gewone bezwaren tegen een dergelijk „afwerpen van het synodale juk" aan, maar de toon is feller dan we het van hem gewend zijn. Wel een bewijs, dat het er heftig is toegegaan. Hoedemaker verwijt de adressanten, dat zij, „vergetende wat Nijland eenige jaren geleden geweest is en wat God voor haar gedaan heeft, dat werk nu willen verstoren om een deel van de gemeente met de erfenis der vaderen in handen te spelen van hen, die onze belijdenis vijandig zijn" ³⁾. Verder spreekt hij over „doldriftig voortvaren op eigengekozen wegen", over lichtschuwheid en lichtgeraaktheid en misbruik van de Heilige Schrift.

De diakenen bedankten, toen zij zagen dat hun toeleg om Hoedemaker op hun lijn te krijgen, op geen enkele wijze gelukte. Van een scheuring in de gemeente hooren we niets.

Ook buiten zijn eigen gemeente, nl. als consulent van Oosthem c.a., kreeg hij met een soortgelijk geval te doen. Enkele gemeenteleden aldaar hadden aan den kerkeraad den eisch gesteld, de „Reformatie der Kerk" ter hand te nemen. Ook hier kreeg Hoedemaker dus gelegenheid, zijn beginselen in praktijk te brengen. Namens den kerkeraad van Oosthem antwoordde hij, dat er over (tijdelijk) uittreden van de gemeente-inhaar-geheel uit het kerkverband nog te praten zou zijn, doch dat men zich onder geen beding mocht aansluiten bij de Kerken en groepen, die de Dordtsche Kerkorde weer hadden aangenomen, zooals adressanten verlangden. „Dit kan niet; juist, omdat de Kerkorde iets is, dat niet voor de plaatselijke Kerk geldt, dan alleen in vereeniging met de overige

¹⁾ De nood ons opgelegd, blz. 16.

²⁾ Zie De Gereformeerde Kerk, 1889, no 14.

³⁾ Zie Waarde Broeders, Sneek 1889, blz. 10.

Kerken. Verder, omdat hierdoor de gemeenschap verbroken wordt met de Kerken onder het bestaande Kerkverband, die het fundament der zaligheid bewaren en voor ware Kerken te houden zijn. — Dit is juist het kenmerk der Afscheiding" ¹⁾.

Hoedemaker had zich dus ook in zijn ambtspraktijk te verweren tegen het „doleerend” front. Echter niet alleen dáártegen. Hij kwam ook in botsing met de „synodale organisatie”. En ook zijn houding daartegenover was een toepassing van de gedachten, die hij in den loop der jaren daartrent gekregen had.

Toen hij nog maar kort in Nijland was, werd de kerkeraad voor dezelfde attesten-kwestie gesteld als de Amsterdamsche in 1885. Enkele jongelui, die zich in Bolsward wilden laten aannemen, vroegen om een bewijs van goed zedelijk gedrag. Dit werd geweigerd. Op verschillende gronden: 1e, zuiver reglementaire: a) het godsdienstonderwijs wordt verstrekt vanwege den plaatselijken kerkeraad, b) beroep op Artikel 11 Algemeen Reglement: „Zoolang... ,allen, die met het bestuur der Kerk belast zijn’, blijkens artikel 11 Algemeen Reglement de roeping hebben ,de leer te handhaven’, en het Modernisme door geen enkele uitdrukking in een enkel Reglement wordt gewettigd, mag de Kerkeraad niet door eene kerkelijke handeling erkennen wat naar zijn vaste overtuiging in de Ned. Herv. Kerk geen recht van bestaan heeft, maar dit alleen door een onwettig gebruik van dubbelzinnige uitdrukkingen zoekt te verkrijgen”. 2e, afgezien van zuiver reglementaire gronden: De kerkeraad is gehoorzaamheid verschuldigd aan de opdracht „voor de hem toevertrouwde kudde te waken en toe te zien, dat de Sacramenten niet ontheiligd worden”. „De handhaving van het recht en de vrijheid van gemeenteleden” mag niet gezocht worden „op een weg, waarop het recht van de Kerk om hare belijdenis te behouden en van de opzieners om hun ambt te bedienen, wordt verkracht” ²⁾.

De aanneming te Bolsward ging toch door ³⁾. Er hadden echter nog moeilijkheden kunnen komen, wanneer de nieuwe lidmaten zich, na de aanneming, in Nijland hadden willen laten inschrijven, wat de kerkeraad in het bovengenoemde schrijven reeds bij voorbaat had geweigerd. Dat gebeurde echter niet. Naar mij meegedeeld werd ⁴⁾, uit achting voor den persoon van Hoedemaker.

Dit is een geval, waarin Hoedemaker de „ambtelijke plichtsbetrachting” in praktijk bracht, waarover hij meermalen spreekt ⁵⁾.

¹⁾ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 30.

²⁾ Zie hierover *a.w.*, blz. 28 v.

³⁾ Dat kon sinds Januari 1886.

⁴⁾ Naar Mevrouw van Vliet-Hoedemaker mij meedeelde.

⁵⁾ Zie beneden Hoofdstuk VI.

Naast individueele plichtsbetrachting, noemt hij echter ook altijd: kerkherstel.

In de lijn daarvan ligt een verklaring, die de opzieners van Nijland op 16 Juli 1888 aan de Synode zonden, dat zij: „van nu aan geacht willen worden, zich niet anders dan onder protest, door den nood gedrongen, terwille van de belangen, die hun zijn toevertrouwd en de rechten, die zij als leden en opzieners der Kerk bezitten, aan de Synodale organisatie te onderwerpen.

...Voor zoover de grondslag der Synodale organisatie gezocht wordt in de vrijwillige medewerking der gemeenten, wenschen zij voor hun hoofd officieel te constateeren, dat zij het herstel der Presbyteriale organisatie *begeeren als een recht dat der kerke toekomt*”¹⁾.

Aan een dergelijke verklaring (die in 1889 door den kerkeraad van Nijland vernieuwd werd) hechte Hoedemaker voortaan groote waarde. Het was zijns inziens het eerste wat voor de hand lag om te doen.

Wat de ontvangst van dit getuigenis in de Synode betreft: „Men verklaarde den schrijver op elk punt niet te begrijpen”²⁾.

Bij de beschrijving van deze periode mogen we niet bij Nijland blijven staan, maar moeten wij vooral melding maken van Hoedemakers aandeel in de kerkelijke discussie in het algemeen, zijn gehoorzaamheid aan wat hij als „de roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk” zag: „*De verwijdering van de Bestuursinrichting van onze Kerk te zoeken, maar langs den weg van diepe verootmoediging*”³⁾.

Daarvoor moeten wij eerst teruggaan tot het begin van 1887, dus vóór Nijland.

Dadelijk na de „ontsporing” van de kerkelijke beweging in het Kerke-lijk Congres, heeft Hoedemaker pogingen aangewend, de Gereformeerde predikanten, die in de Hervormde Kerk gebleven waren, te verzamelen.

Reeds op 10 Februari vinden wij hem te Utrecht op een voorbereidende vergadering, waarin hij de „adviezen” uitbracht, die uitgegeven zijn als „*De Congresbeweging, beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde belijdenis*”, één van Hoedemakers meest belangrijke geschriften. Zijn teleurstelling en verwachting, en bovenal zijn beginselen van kerkherstel, zooals hij ze tegenover de, door het Congres aangegeven, gedragslijn ontwikkelde, leeren we hieruit duidelijk kennen.

¹⁾ Zie *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, Amsterdam 1903, blz. 84-90.

²⁾ Zie C. A. Lingbeek, *Schets van de geschiedenis der Reorganisatie-beweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1925, blz. 68.

³⁾ *De roeping der Gereformeerden*, blz. 10.

Zoo beschrijft hij in de Voorrede meesterlijk de stemming, waarin men te Utrecht samenkwam. Een stemming, die een weerspiegeling was van den gemoedstoestand onder de achtergebleven Gereformeerden in het algemeen. Hoedemaker maakt een vergelijking met de gesteldheid van een leger na een noodlottig gevecht.

„Vóór het optreden de krijgshaftige houding, de mond bij den een tot scherts gepluoid, bij den ander met de uitdrukking van vastberadenheid gesloten, het roeren van de trom, het trompetgeschal en de kleuren van het regiment ontrold, de standaard met den adelaar in het midden.

Na het optreden, de starre blik, afgematheid, moedeloosheid, geen banier, ten deele zelfs geen wapenen, in één woord het armelijk overschot van hen, die op dit échec zeker niet hadden gerekend”¹⁾.

De banier is de Gereformeerde belijdenis.

„Ginds lag die banier; onder den voet geraakt en bijna onkenbaar geworden! — zou iemand in deze vergadering en in ons vaderland bereid worden gevonden, het bezoedelde doek uit het slijk op te nemen en op te heffen”?

En toch, die banier moet worden bewaard. Hoever Hoedemaker ook van Kuypers is af komen te staan, het Gereformeerde beginsel, waarop Kuypers hem indertijd gewezen had, houdt hij vast.

Eenmaal, na de mislukte beweging inzake de doopformule²⁾, had hij op Kuypers vraag: „Hebt gij den moed om naast mij te staan voor dit beginsel”? „ja” geantwoord. En „thans na negentien jaren ben ik bereid dit antwoord nogmaals te geven: „Ja, Kuypers! Gij hebt goed gezien. Dit is het ware beginsel en het ware doel. Ik geloof dit en omdat ik het geloof, ben ik bereid, liefst met u, desnoods ook zonder u, hier opnieuw positie te nemen”.

De roeping van het oogenblik is: te zeggen, dat die banier er nog is en vooral: — nu zonder beeldspraak — duidelijk te maken, wat dat Gereformeerde beginsel is en wat het eischt voor de praktijk van het kerkelijk leven. „Het is thans noodig geworden, zoo duidelijk mogelijk uit te spreken, hoe wij het Gereformeerde beginsel verstaan en wat hierin ligt opgesloten”¹⁾.

„Het Gereformeerde beginsel eischt eene Gereformeerde Kerk met eene Gereformeerde belijdenis en eene Gereformeerde Kerkgeering.

Dit was, is en blijft ons streven, evenzeer als dat van het Gereformeerde Congres.

Maar het is ons niet onverschillig, hoe men tot die Kerk komt, waar zij

¹⁾ Zie voor al deze aanhalingen *De Congresbeweging*, blz. 4-7.

²⁾ Zie boven blz. 34 v.

staat, naar welk model zij wordt gebouwd, uit welke materialen zij is saamgesteld, welke afmetingen zij vertoont en wie haar bouwmeester is. Bij dit alles is de leer van het verbond, van den doop, van de Kerk, van de overheid, niet het minst van de tucht en van de kerkelijke ambten gemoeid" ¹⁾).

In deze enkele zinnen zouden we Hoedemakers verdere levenswerk kunnen samenvatten. Wat hij van nu voortaan in woord en geschrift heeft willen aantonen, is niet anders geweest dan dit, dat hij, hetgeen volgens hem eisch van het Gereformeerd beginsel was, stelde tegenover de „doleerende" theorieën en praktijken, die immers niet werkelijk Gereformeerd waren. En het Gereformeerd beginsel is: dat alles overeenkomstig Gods Woord ga.

Nu is deze taak hem echter vooral in deze jaren zoo zwaar gevallen, omdat zijn stem in den kring der achtergebleven Gereformeerden aanvanke-lijk heel weinig weerklank vond. Op de vergadering van Februari volgde in April een tweede bijeenkomst, ook te Utrecht. Doch op die bijeenkomst kon men het in 't geheel niet eens worden.

„Onze samenkomst weerspiegelde de gezindheid van de Kerk in haar geheel.

Men kwam op die vergadering om uit de verlegenheid te worden geholpen en niet om het Woord met elkander te raadplegen" ²⁾).

Van beslistheid en eensgezindheid was geen sprake. Hoedemaker zag, dat het blijven van velen meer een zaak was, die afgehangen had van allerlei uiterlijke omstandigheden dan dat men de grondfout van de „Doleerenden" had leeren inzien.

Wie gebleven was uit een ander motief dan uit de overtuiging, dat de Doleantie onschriftuurlijk en bijgevolg ongereformeerd was, kon echter heel gemakkelijk ertoe gebracht worden, ten slotte toch heen te gaan. „Zoolang vele broeders, die... „niet met het congres meegaan", geen betere gronden hebben voor hun blijven in en hun vasthouden aan de Hervormde Kerk dan die, waarop zij gewoon zijn, hunne positie te rechtvaardigen, missen wij iedere waarborg, dat eene geringe wijziging in hunne beschouwing omtrent de organisatie... hen niet zeer spoedig voorstanders zal maken van hetgeen zij thans nog bestrijden.

Dit zal zeker het geval zijn, indien zij Gereformeerd genoeg worden, om de Synode en de organisatie van 1816 en niet Gereformeerd genoeg om hun eigen Kerkelijk streven, hunne methode van Kerkherstel, in één woord, om zichzelf te veroordeelen" ³⁾).

¹⁾ A.w., blz. 8.

²⁾ Aan het moderamen van de vergadering te Utrecht, 1887, blz. 7.

³⁾ A.w., blz. 3.

Nog steeds waren er onder de achtergebleven Gereformeerden, die hun hoop gevestigd hadden op handhaving van Artikel 11, zonder het „on-schriftuurlijke, onwettige en verderfelijke” van de huidige organisatie in te zien. Dat was de opvatting, die in deze jaren in de Confessioneele Vereeniging heerschte. Vandaar dat Hoedemaker zich vooralsnog niet bij die Vereeniging aansloot.

Toch is Hoedemaker doorgestaan met getuigen en hij heeft de voldoening gehad, althans in een kleinen kring de overtuiging te zien groeien, dat men den strijd tegen de organisatie kon voeren, zonder met de „Doleerenden” mee te gaan.

Het voornaamste feit uit deze periode is geweest de oprichting van het weekblad „De Gereformeerde Kerk”.

18 October 1888 verscheen het eerste nummer.

De bedoeling, die Hoedemaker met dit tijdschrift had, heeft hij aldus onder woorden gebracht ¹⁾: „Het blad dat wij ons voorstellen, op aandrang en met medewerking van andere Gereformeerde predikanten uit te geven, wil het goed recht van de Gereformeerden bepleiten, die niet met de doleantie meegaan en nochtans *Reformatie* en *Reorganisatie* be-geeren.

Het is niet bloot anti-doleerend, anti-revolutionair, anti-modern, anti-synodaal, maar beslist Gereformeerd. Het laatste nl. niet in den zin der kerkelijke partijchap, maar in dien der belijdenis en der geschiedenis.

Het wenscht te strijden, niet tegen de broeders, maar tegen hetgeen in strijd is met de Gereformeerde beginselen, ook al wordt het door broeders verdedigd”.

In hetzelfde artikel constateert hij, dat er in de Hervormde Kerk een overblijfsel is, dat zeer goed gevoelt „dat de kwestie tusschen hen en de doleerenden niet alleen loopt over de wijze, waarop een opgedrongen kerkorde moet worden verwijderd, maar over de leer van de Kerk, het verbond, den doop, de tucht, het ambt en de overheid... Hun niet doleeren is geen inconsequentie, maar geloofszaak en plichtsbetrachting. Zij meenen het bewijs hiervoor te kunnen leveren, zoowel uit het Woord van God en de belijdenis der Kerk, als uit het beginsel der hervorming en de practijk der vaderen. Zij verwerpen op dezen grond met beslistheid en het beginsel waaruit de doleantie voortkomt en het doel dat ze zich stelt en den weg waarlangs men tot haar is gekomen en de uitkomst, waartoe zij leidt.

De Gereformeerden in en buiten het genootschap liggen dus in proces. Het geding loopt over de vraag: wie van beiden aan de Gereformeerde beginselen getrouw bleef”?

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, uitgave J. Campen, Sneek 1888, no 1. Dit inleidend artikel is ook opgenomen in *De Gereformeerde Kerk*, 1937, no 2558.

In dit blad nu heeft Hoedemaker gedurende bijna tien jaren als hoofdredacteur week aan week over kerkelijk-theologische vragen van den dag geschreven. Hoofdzaak blijft de kwestie van de reorganisatie. Uiteraard is het blad, vooral in de eerste jaren, sterk antithetisch tegenover de „Doleerenden”. Niet persoonlijk, maar principieel. Dat was de opzet, zooals we boven zagen. Wij zien Hoedemaker discussieeren met Kuyper (nergens is zijn polemieek met Kuyper zoo fel als in dit blad), met Ds W. H. Gispen, den schrijver van de brieven aan „een vriend in Jeruzalem” in „De Bazuin”¹⁾, met A. Brummelkamp junior van „De Nieuwe Provinciale Groninger”, e.a. Oorspronkelijk ging het daarbij alleen om de kerkelijke kwestie, maar al spoedig werden ook staatkundig-politieke beginselen in het geding betrokken. Die lagen voor Hoedemakers besef vlak daarachter en hoe langer hoe meer zal zijn aandacht zich ook daarop gaan richten.

Kuypers gravamen inzake de bekende passage uit Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis: „Om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen”, heeft Hoedemaker nooit gedeeld en het werd hem hoe langer hoe duidelijker, „dat deze geringe afwijking eene veel grootere onregelmatigheid verbergt”²⁾. Ook in „De Gereformeerde Kerk” kon hij daar niet over zwijgen. „De Gereformeerde Kerk’ is een ‚kerkelijk’ blad. Zij laat zich niet in met de Staatskunde. In geen enkel opzicht? Dat zou teveel gezegd zijn. De belijdenis der Gereformeerde Kerk heeft een woord over deze dingen mede te spreken”³⁾. Zoo vinden we in de verschillende jaargangen artikelen over de verhouding van Staat en Kerk, over de misvattingen omtrent het woord „staatskerk” en het begrip „godsdienst-vrijheid”, enz.

Ook de schoolkwestie komt meermalen ter sprake. Hoedemaker komt er sterk tegen op, dat men van „doleerende” zijde een zgn. neutraliteit in de school wil handhaven, die practisch ten goede komt aan de kerkelijk Gereformeerden.

Doch behalve polemieek tegen Kuyper c.s. vindt men in die eerste jaargangen ook hoe langer hoe meer discussie met de Ethischen, voornamelijk met die groep, die de methode van de nieuwere Schriftkritiek aanvaard had.

Verder treffen we menig stichtelijk stuk van Hoedemakers hand er in aan, hetzij vervolgstof, hetzij de weergave van een door hem gehouden preek.

¹⁾ Het orgaan van de Christelijk-Gereformeerden. Over Gispen zie b.v. De Bie-Loosjes, dl. III, blz. 259.

²⁾ *Eene belijdenis?*, blz. 8.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 27.

In dit blad hebben we telkens gelegenheid, Hoedemakers gaven als redacteur te bewonderen. In korte stukjes is Hoedemaker namelijk in z'n kracht. Veel meer dan in langere geschriften. De artikelen zijn altijd boeiend geschreven; de verschillende beelden, waaronder hij de zaak, waar het hem om gaat, zoo duidelijk mogelijk tracht te maken, zijn origineel en menigmaal geestig. „De Gereformeerde Kerk” moet in deze jaren een stuk van zijn levensarbeid geweest zijn.

Hoewel Hoedemaker hoofd- en eindredacteur was en het blad practisch wel „het blad van Dr Hoedemaker” was, had hij toch verschillende vaste medewerkers: Dr Ph. S. van Ronkel, toentertijd te Leiden, schreef tot aan zijn dood (Juni 1890) de stichtelijke voorstukken (alle met een soms vrij scherp polemischen kant tegen de Doleantie gericht), Ds J. W. Felix te Utrecht schreef geregeld „Brieven over kerkelijke aangelegenheden”, die de moeite van het lezen nog altijd zeer waard zijn. Een minder bekend medewerker was Ds J. Nierstrasz te Goënga (later te Leiderdorp). Later waren de hoogleeraar H. G. Kleyn en Ds J. P. Eringa (te Ee, later te Oostwold, ten slotte te Amsterdam) onder de geregelde medewerkers ¹⁾.

Ook vinden we in het blad menige bijdrage van Hoedemakers vriend D. P. Noordmans, ouderling te Scharnegoutum, die kerkelijk volkomen eens geestes met Hoedemaker was en die reeds in 1887 aan Hoedemaker schreef, dat hij de oprichting van een blad zou toejuichen, waarin „duidelijk werd uiteengezet, dat noch het eenzijdige van Dr Kuyper, noch het ziekelijke van Ds van Lingen op dogmatisch, noch de Congressbeweging op kerkelijk gebied, het bezielend beginsel is geweest van onze Gereformeerde Vaders” ²⁾.

In 1890 werd het afzonderlijk orgaan van de Confessioneele Vereeniging, het „Kerkelijk Weekblad”, opgeheven. Van toen af werd „De Gereformeerde Kerk” mede het orgaan van genoemde Vereeniging. Die kreeg nu plaatsruimte voor haar mededeelingen.

Ds J. G. Verhoeff (te Bodegraven) en Ds H. Malcomesius (te Rotterdam) schreven er van toen af geregeld in. Hoedemaker en de Confessioneele Vereeniging begonnen elkander langzamerhand te naderen.

Behalve het redigeeren van zijn weekblad behoorde tot de geregelde werkzaamheden van Hoedemaker in Friesland ook: het optreden op de samenkomsten met geestverwante Friesche predikanten. Deze samenkomsten, waartoe de stimulans wel hoofdzakelijk van hem zal zijn uitgegaan, werden geregeld eens in de drie maanden te Sneek gehouden;

¹⁾ Over Van Ronkel zie *De Gereformeerde Kerk*, 1937, nos 2561 vv. Over Felix zie Wumkes, *It Fryske Réveil*, over Kleyn, *De Gereformeerde Kerk*, 1936, no 2471.

²⁾ In een brief, d.d. 28 Augustus 1887. Eigendom van Dr O. Noordmans te Laren (Gld.).

bijna altijd was Hoedemaker onder de referenten. Het spreekt wel vanzelf, dat het kerkelijk vraagstuk steeds het onderwerp van bespreking was.

Hoedemaker publiceerde in deze jaren: „De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk”, waarin hij zeer duidelijk uiteenzet, hoe de zaak in deze jaren voor hem ligt: „Het is niet de vraag, of men al of niet doleert; maar waarom men niet doleert? ...Van tweeën één: of de Doleerenden reformeeren en herstellen de Kerk, maar dan mogen wij ook niet nalaten hen met al de kracht, die in ons is, te steunen, of zij verlaten en verwoesten de Kerk, maar dan zijn zij ook als ‚scheurmakers’ te beschouwen en te behandelen. Een derde is er niet”¹⁾.

Toen in 1888 de Classicale Vergaderingen ophanden waren, beantwoordde hij de vraag: „Ter Classicale Vergadering? Waarom en Waar-toe?”, waarin hij uiteraard wel zijn fundamenteel bezwaar tegen de taak der Classicale Vergadering onder de huidige organisatie handhaaft: het overdragen van de regeerende macht aan de Besturen, die daartoe niet gerechtigd zijn, maar waarin hij het gaan naar die Vergadering en het deelnemen aan de stemmingen geoorloofd en zelfs een plicht acht, „indien dit noodig is om de Bestuursmacht uit verkeerde handen te houden”. Op de, door de Synode voorgestelde, wetsveranderingen moet men echter geen advies uitbrengen, maar liever een motie aannemen, waarin de Synode verzocht wordt, een commissie te benoemen, die als mandaat zal krijgen „een zoodanig plan tot Reorganisatie te ontwerpen, dat het Presbyteriaal karakter onzer Kerk daarin tot zijn recht kome”²⁾.

De Friesche periode liep snel ten einde. Reeds in den voorzomer van 1889 had Hoedemaker een beroep naar Leiden ontvangen, waarvoor hij echter bedankte. Eind October van hetzelfde jaar werd hij te Amsterdam en te Dordrecht beroepen. Het was te Amsterdam op het kantje af geweest. Alleen doordat iemand, die tegen had willen stemmen, op weg naar de vergadering van het kiescollege overleed, was Hoedemaker er gekomen³⁾. Toch nam hij Amsterdam aan. Zijn leven zou dus niet, zooals dat van Guldenarm, met Friesland blijvend verbonden worden. Voor een dorpsgemeente was Hoedemakers belangstelling te wijd en te veelzijdig; daarvoor was hij ook niet rustig genoeg.

¹⁾ De roeping der Gereformeerden, blz. 6.

²⁾ Zie *Ter Classicale Vergadering?* Sneek 1888, blz. 3 en 25.

³⁾ Zie *Gedenkboek*, blz. 36.

Toch heeft hij in Friesland goede jaren gehad en heeft hij daar ongetwijfeld een klankbodem gevonden, niet alleen voor zijn prediking, maar ook voor zijn kerkelijke en staatkundige gedachten, zooals straks het ontstaan van de Friesch Christelijk Historische partij zal bewijzen. „Met dat volk is wat te beginnen”, schreef hij reeds in 1877 aan Kuyper, na een reis door Friesland, waarvan hij opgetogen terug was gekomen ¹⁾.

In zijn gezinsleven trof Hoedemaker, tijdens het verblijf te Nijland, een zware slag. Zijn zoon Johannes Everard overleed op 6 Juli 1889 te New-York. „Het is voor mij vindenstijd en een overloop van groote wateren, meer dan gij of iemand weet”, schreef hij in die dagen aan Kuyper ²⁾. 2 Maart 1890 preekte hij afscheid. Weer, evenals de eerste maal te Amsterdam, over Prediker 11. Nu vs 1-6. Het onderwerp was: de arbeid in Gods Koninkrijk. De punten waren:

- a. Wat tot dien arbeid noopt: het feit, dat men brood bezit (vs 1).
- b. Naar welken regel hij moet geschieden: in gehoorzaamheid aan het Woord (vs 4).
- c. Wat daarbij bemoedigt: dat die arbeid niet ijdel zal zijn in den Heere. Zelf zegt Hoedemaker later: „God heeft mij een tijdlang te Nijland opgeborgen om mij op Zijn tijd weder te Amsterdam terug te brengen” ³⁾. Ds J. G. Klomp volgde hem te Nijland op.

b. Te Amsterdam, tweede maal.

Nadat Ds C. F. Gronemeyer hem op 9 Maart met een preek over Lucas 22 : 54b-62 bevestigd had, deed Hoedemaker den 12den Maart voor de tweede maal zijn intree in de stad, waar hij voor het eerst als candidaat was opgetreden. Zijn tekst was Johannes 12 : 25: „Door den dood tot het leven”.

Tekstkeuze en titel zijn teekenend. Er wordt daar aangeduid, dat Hoedemaker het zelf aldus heeft gevoeld, dat hij tusschen zijn eerste en tweede verblijf te Amsterdam in zekeren zin zijn leven heeft moeten verliezen. Inderdaad was hij, zooals we zagen, zijn arbeid aan de Vrije Universiteit aangevangen in het besef, daarmee een dure roeping te vervullen jegens Kerk en volk, mede doordat hij, naar hij hoopte, „de beweging, die in aantocht was, die door geene macht ter wereld kon worden tegengehouden... in de zuiver kerkelijke en zuiver Gereformeerde bedding” ⁴⁾ zou kunnen leiden. De beteekenis, die de mislukking

¹⁾ In een ongedateerd schrijven.

²⁾ In een brief, d.d. 24 Juli 1889.

³⁾ *De nood ons opgelegd*, blz. 16.

⁴⁾ *Door den dood tot het leven*, blz. 18.

hiervan voor Hoedemaker zelf gehad heeft, slaan wij niet licht te hoog aan, getuige zijn intreetekst.

Hoedemaker spreekt in deze preek niet alleen over zichzelf, maar ook over de beweging, waarvan hij nu bedektelijk zegt, dat zij zich vereenzelvigd heeft met „de eer, de waarheid, de zaak des Heeren”, een aanmatiging, waarover nu het gericht gekomen is.

De grondtoon van de preek is echter niet polemisch, maar diep-religieus. Van de uitgegeven preeken van Hoedemaker is het één van de meest warme en persoonlijke. De grondtoon is: de mensch, ook de vrome mensch, niets, God alles. Alles wat de mensch bezit en is, moet den dood in; eerst dan komt het tot waarachtig geloof en werkelijke liefde. In steeds nauwer wordende kringen komt Hoedemaker tot dit kernpunt van zijn predikatie: „Om *iets* te zijn tegenover God heeft hij gezondigd. Eerst door *niets* te worden kan hij van die zonde en hare gevolgen worden verlost. Eerst dan komt God aan Zijn eer.

...Hier echter vindt zijn vermogen een duidelijk afgebakende grens. Hij kan niet willen niets, volstrekt *niets* te worden...

Christus alleen heeft zich geworpen in den afgrond der verlatenheid, in de armen van den dood, van den vloek.

Dat is zijn werk.

Dat is zijne verdienste.

En wij? Ziet! als ons alles ontvalt, als wij bij Geesteslicht onszelven en de wereld leeren kennen; als wij moeten belijden, niets te weten, niets te vermogen en te verdienen; als... ook hetgeen God de Heere in ons wrocht geen grond meer biedt voor ons vertrouwen, en zelfs onze Izaäk, het onderpand van Gods belofte, in den dood moet worden gegeven, dan, ja dan, wordt dat wonder van Gods genade in ons gewrocht en door ons ervaren, dat een zondig schepsel Gods recht billijkt, voor Gods macht zwicht, den dood ingaat, maar uit dien dood dit heerlijk getuigenis medebrenkt: „Ik heb den eeuwigen dood verdiend en ik krijg het eeuwige Leven” 1).

De situatie in de Hervormde Gemeente te Amsterdam was in de tien jaar, dat Hoedemaker weggeweest was, uiteraard aanmerkelijk veranderd. Wat het predikantencorps betrof: in 1880 was de toespitsing naar den „Gereformeerden” kant nog gaande, in 1890 waren de, in 1886 opengevallen, plaatsen inmiddels door Ethischen bezet. Het feit, dat Hoedemaker weer beroepen was, bewees echter reeds, dat „het

1) A.w., blz. 11. Men zie over deze preek het artikel van Dr H. Schokking in het *Gedenkboek*, blz. 147-192.

Gereformeerd element in de Herv. Kerk" niet ten onder was gebracht.

„Het bewijst, dat die beweging, die ons terugvoert tot de belijdenis van onze Kerk, niet tot staan is gekomen... Het doet ons zien hoe dwaas en volstrekt ijdel de poging is, eene Kerk te ontvolken van de belijders, zoolang de belijdenis blijft" ¹⁾). Na Hoedemaker zouden dan ook verschillende predikanten beroepen worden, die meer tot de Confessioneele richting behoorden. Verder waren er enkele Kohlbrüggianen en nog twee of drie Modernen.

Te midden van al deze collega's heeft Hoedemaker, ofschoon de persoonlijke verhouding over het algemeen niet te wenschen overliet, min of meer als eenling verkeerd. Geestverwanten in engeren zin had hij onder hen niet.

De Confessioneeelen waren meest op een andere wijze confessioneel dan Hoedemaker. Want behalve dat Hoedemaker veel meer dan de meeste predikanten van den rechts-orthodoxen vleugel open stond voor de moderne cultuur (zonder dat dit hem ook maar eenigszins van zijn belijgend standpunt afbracht), begon hij in deze tweede Amsterdamsche periode hoe langer hoe meer de kerkelijke kwestie in het groot verband van den staatkundigen toestand te zien, wat de meeste Confessioneeelen niet deden. „Hij werd door zijn geestverwanten onder de Amsterdamsche predikanten vaak teleurgesteld" ²⁾).

Met den juridisch-confessioneeelen Dr G. J. Vos Azn heeft Hoedemaker, vooral in deze jaren, voortdurend gediscussieerd over het al of niet onschriftuurlijke van de huidige organisatie, hoewel hij zelf zegt: „Bij eene indeeling der Hervormden in groepen, naar Theologischen maatstaf, zouden wij niet zoover van elkander staan" ³⁾). Hoedemakers „De Kerk en het moderne staatsrecht" is voor een groot gedeelte een beantwoording van het referaat, dat Vos indertijd (in 1890) gehouden had op de Utrechtsche Predikantenvergadering over het onderwerp: „Is de tegenwoordige organisatie van de Ned. Herv. Kerk in strijd met Gods Woord?"

Vos achtte de Bestuursinrichting niet in strijd met de bijbelsche gegevens omtrent de inrichting der Kerk. Hij meende, dat in de Schrift heenwijzingen waren naar „ambtelijke superintendentie" ⁴⁾). Hoedemaker kwam daar tegen op.

¹⁾ A.w., blz. 19.

²⁾ Aldus schreef mij de heer J. Groenewegen.

³⁾ *Geen verbroekeling maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, Sneek 1893, blz. VI.

⁴⁾ G. J. Vos Azn., *Bijdrage tot beantwoording van de gewichtige tijdsvraag: is de tegenwoordige organisatie van de Ned. Herv. Kerk in strijd met Gods Woord?*, Dordrecht

De Kohlbrüggianen: H. A. J. Lütge en A. J. Eykman vormden vanzelf reeds een afzonderlijke groep. Hoewel in Hoedemakers prediking wel elementen zijn, die aan Kohlbrügge doen denken, voornamelijk de sterke nadruk op het volbrachte werk van Christus, waarin onze rechtvaardigmaking, maar ook onze heiligmaking ligt ¹⁾, behoorde Hoedemaker toch geenszins tot deze groep. Juist op het feit, dat men zich in eigen kring dreigde op te sluiten, had hij, zooals van hem begrijpelijk is, felle kritiek. „Zij die buiten dezen kring staan, dragen het besef in zich om: Men kan ons tot op zekere hoogte dulden, maar tot de familie behooren wij niet” ²⁾. Den naam Kohlbrügge komen wij bij Hoedemaker zoo goed als nooit tegen.

Tegenover de Ethischen kwam Hoedemaker, zooals we straks zien zullen, in deze jaren hoe langer hoe meer antithetisch te staan.

Van E. Laurillard zei hij: „Dr. Laurillard behoort tot die menschen, van wien men altijd hoort zeggen en ook wel gelooft: hij is modern, maar zonder daarvan zoo ooit iets te merken” ³⁾.

Niet enkel in den kring der predikanten, ook in de gemeente was veel veranderd, toen Hoedemaker in 1890 terugkwam. Een groot gedeelte van zijn vroegere hoorders, die wel zijn prediking beminden, doch zijn kerkelijk standpunt of niet begrepen of niet deelden, had de Hervormde Kerk verlaten. „Amsterdam's Hervormde gemeente heeft veel bloed verloren door de amputatie van '86. En de nieuwere schare van kerk-gangers miste voor een groot deel de vóór-kennis, die noodig is om zijn prediking te genieten” ⁴⁾. „Wij gevoelen ons persoonlijk zeer nauw in geloofsgemeenschap verbonden met hen, die in bijkerkjes zitten, veel inniger dan met duizenden, die in onze eigen kerkgemeenschap staan... Dat volk is ons volk, vleesch van ons vleesch en been van onze beenen” ⁵⁾.

Onder zijn gehoor zag men personen uit allerlei kringen. Meest eenvoudigen, die goed onderlegd waren. Maar ook wel aanzienlijken. De mannen waren in de meerderheid. Er was altijd „veel kerkeraad”. Er kerkten bij hem menschen, ook wel van liberalen huize, die bij geen enkelen anderen predikant kwamen.

1890, blz. 26. Het bedoelde boek van Hoedemaker verscheen in 1904 te Amsterdam.

¹⁾ Zie *Gedenkboek*, blz. 191; zie ook boven blz. 64.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 349. Zie over de theologische verhouding van Kohlbrügge en Hoedemaker beneden.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1894, no 303.

⁴⁾ *Gedenkboek*, blz. 187.

⁵⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 339.

Wat Hoedemakers wijze van spreken betreft ¹⁾: Hij begon altijd wat aarzelend, zelfs wat stootend. Het was dan duidelijk te merken, dat hij met onze taal niet zoo geheel vertrouwd was als iemand, die nooit anders dan Nederlandsch gesproken heeft. Ik heb wel eens hooren zeggen, dat hij eigenlijk „in het Engelsch dacht” en zijn woorden dus opzettelijk moest vormen. Hoe meer hij er echter „in” kwam, hoe minder dat opviel en hoe meer hij op zijn gehoor beslag legde. Hij had een zachte, maar duidelijke stem. Hooren wij naar wat twee van zijn volgelingen over zijn voordracht zeggen:

„Nog zie ik den spreker”, zegt Ds C. A. Lingbeek, „het bruine, lichtgrijzende haar, rechts gescheiden, naar links over het voorhoofd afdalend en in weelderige krullen het innemende gelaat omlijstend; die sprekende blauwe oogen, door de anders schitterende brilleglazen nu en dan te voorschijn komende, en die bijna voortdurend ook door gebaren sprekende gestalte, die zich soms over den kansel heenboog om de hoorders aan te zien en hun als 't ware te doen gevoelen, wat het eigen hart bewoog”.

En Dr H. Schokking schrijft: „En dan heeft hij momenten gehad... waarin zich een redenaarstalent ontplooid van een zeldzame kracht en schoonheid.

Alles aan hem is echt. De verontwaardiging gloeit in hem en wordt niet door het spreken in hem opgewekt; zij is er éerst. De troost heeft zijn eigen hart reeds verkwikt, als zijn lippen de goede woorden laten uitvloeien”.

Hoedemaker schreef zijn preek nooit van te voren uit. Hij had een korte schets, met groote letters geschreven, bij zich.

Zijn prediking werd aanschouwelijk en boeiend door de vele beelden, die hij gebruikte en die ontleend waren aan „gewijde en ongewijde geschiedenis, fabel en mythe, het rijk der natuur, kinderspel en het groote menschenleven”. De preek werd hierdoor echter geenszins een aaneenschakeling van verhaaltjes. Het karakter van verkondiging des Woords bleef ten volle gehandhaafd.

„Hij mócht ook alles op den kansel brengen.

Veel meer dan aan een ander prediker zou zijn toegelaten.

...Hoewel zeer gevoelig voor sympathie, had hij er reeds te veel van verspeeld dan dat hij dáárom niet ronduit zijn meening zou zeggen”.

En wat den inhoud aangaat: „Het is niet doenlijk uit te maken, of Hoede-

¹⁾ Zie hierover vooral het artikel van Dr H. Schokking in het *Gedenkboek*, blz. 147-193. Verder dat van C. A. Lingbeek, blz. 116, 117. Onderstaande citaten zijn hieraan ontleend.

maker subjectief dan wel objectief preekt. *Moet* het een van beide zijn, dan éer objectief. Maar ook in dit opzicht is hij de man van de synthetische preek”.

Op zijn bijbellezingen, die hij in „Tot heil des volks” in de Willemstraat hield, kwamen de zeer eenvoudigen, die voor een groot gedeelte niet in de kerk kwamen.

Merkwaardig is het antwoord, dat een doove man, een geregeld bezoeker van de bijbellezingen, gaf op de vraag, waarom hij er altijd heenging: „Je kunt aan dien man zien, dat hij meent, wat hij zegt” ¹⁾.

Deze bijbellezingen hield hij voor zijn wijkbewoners. Zijn wijk was een volkswijk. Zij bestond uit de Goudsbloem-, Marnix-, Palm- en Willemstraat met de zijstraten, dus de „Jordaan”.

In het belang van de wijkbewoners werd allerlei arbeid georganiseerd. Er was een Zondagsschool. Behalve de gewone diaconale armenzorg bestond er ook een soort werkverschaffing voor fatsoenlijke arme vrouwen; die kregen dan naaiwerk, dat later tegen lagen prijs werd verkocht. „Eene werkzaamheid, waarmede ik veel meer op heb dan met de poging om den bodemloozen put der maatschappelijke en zedelijke ellende te dempen” ²⁾. Verder was er een wijkverpleging met verschillende zusters.

Zijn catechisaties hield Hoedemaker op verscheidene plaatsen: in het wijkgebouw (Marnixstraat 115), in verschillende kerken (Wester-, Amstel- en Koepelkerk) en aan huis. Hij beschikte hierbij over de hulp van een godsdienstonderwijzer.

„De predikant heeft zijn voornaamsten en meest tijdroovenden arbeid buiten de wijk”, heet het in een schrijven, dat op den Hervormingsdag van het jaar 1900 bij alle Protestanten in de wijk werd rondgebracht ³⁾. Daaruit zien we dat Hoedemaker, hoeveel hart hij ook voor zijn wijk had, daarin toch niet het zwaartepunt van zijn werk zag liggen. Dat kon ook moeilijk bij iemand van zijn geestelijke proportie, die het besef had, een roeping te hebben niet alleen tegenover een geheele gemeente („heel Amsterdam was zijn parochie”), maar ook, ja vooral, ten opzichte van heel de Kerk en heel het volk.

19 Februari 1893 hield Hoedemaker, ter gelegenheid van zijn vijf-entwintigjarig ambtsjubileum, een herdenkingsrede in de Westerkerk over den tekst 2 Corinthen 4 : 13: „Ik heb geloofd, daarom heb ik gesproken”.

¹⁾ Aldus vertelde mij een van Hoedemakers dochters, Mevrouw Barger-Hoedemaker.

²⁾ Omslag van *Bijeengebracht*, 2e jrg. afl. 1, 1 Juli 1900. Zie over het wijkwerk de verdere omslagen van dit maandelijksch tijdschrift, waarover straks meer.

³⁾ Omslag van *Bijeengebracht*, 2e jrg. afl. 5, 1 Nov. 1900.

Hij gaf daarin een terugblik op zijn levensweg, voornamelijk op het eerste gedeelte daarvan: de wijze, waarop hij predikant in de Hervormde Kerk geworden was.

Vervolgens sprak hij over de volgende punten:

1e, het voorwerp des geloofs: Christus. „Ik bedoel, wanneer ik van Christus spreek als het voorwerp van ons geloof, geen halven maar den geheelen Christus, den Christus van het Oude zoowel als van het Nieuwe Verbond; Christus in de Wet en in de profetie, in de schaduw en in de vervulling; Christus, in wien alle lijnen in de geschiedenis der verlossing als in één middenpunt saamloopen; Christus in de gerechtigheid, die Hij voor den zondaar aanbracht”¹⁾.

2e, de grond van het geloof: Gods Woord. Het geloof heeft zijn grond „niet in zichzelf, niet in den mensch, in hetgeen die mensch denkt of weet, gevoelt of wil, ook niet in zijne ervaring, in hetgeen hij van dien Christus in zich heeft opgenomen en verwerkt, maar buiten zich in het Woord van God, dat *in*, maar ook *boven* en soms schijnbaar *tegenover* dat denken en weten, die ervaring en dat gemoedsleven staat”. De prediking is bediening des Woords.

3e, de werkmeester des geloofs: de Heilige Geest.

4e, de werkingen van het geloof. Hierbij komt hij te spreken over de gemeenschap der heiligen. „...indien wij niet de verhouding, waarin de afwijkende geloovigen tot ons, maar die waarin zij tot de waarheid staan, tot maatstaf nemen, zullen wij in staat zijn, eenheid ook in de verdeeldheid te ontdekken”. Uiteraard komt hier ook de Doleantie ter sprake. Hoedemaker zegt, kennelijk ervaren te hebben, dat de macht, die hem staande hield in de Hervormde Kerk niet in, maar buiten hem lag.

„Het woord, waarmede mijn geachte vriend en leermeester, Prof. van Oosterzee, mij in mijne eerste gemeente bevestigde, is in vervulling gegaan: „Zijne Genade was mij genoeg, Zijne Kracht werd in zwakheid volbracht”.

Hij besluit: „Christus, ‚Spes Unica’, onze eenige hoop. Christus alleen en anders geen!”.

In de sociale vragen heeft hij zich niet in het bijzonder verdiept. Zij behoorden tot de „verschijnselen, wier beteekenis hem niet ontging maar waarmede hij zich toch niet zoo inliet als sommigen verwachtten”²⁾.

Dat de sociale nooden echter niet aan Hoedemaker voorbijgingen, maar

¹⁾ Na een-en-dertig jaren, blz. 16. Zie voor de verdere aanhalingen dit geschrift passim.

²⁾ Gedenkboek, blz. 182.

dat hij verschillende wegen gezocht heeft, waarlangs daarin zou kunnen worden voorzien, zagen we uit zijn wijkarbeid.

In zijn weekblad heeft hij er meermalen een artikel aan gewijd.

Daarin komt hij herhaaldelijk op voor de taak van de Diaconie en tegen de toenemende kleurlooze publieke liefdadigheid. De conseqwentie van „Liefdadigheid naar vermogen” is de absolute staatszorg: „Achter ieder busje... kan men de lachende tronie van het... socialisme bemerken”. Deze algemeene liefdadigheid „is in vele gevallen eene bedeeing en masse, die... niet opheft, die niet Christus, maar de goedheid van den mensch verheerlijkt”. Ten bate van de neutrale philanthropie worden de Diaconieën, die „rustig haren gang gaan en het tiendubbele voor hare armen doen” genegeerd en opzij gedrongen. „Wat hebben wij in dezen te doen? Negatief, te zorgen, dat het publiek terrein niet langer door kleurlooze particuliere vereenigingen wordt geëxploiteerd. Positief, zorg te dragen, dat de beginselen onzer kerkelijke armenzorg worden herzien”. Hoedemaker heeft bij dit laatste het oog op een soort uitbouw van de diaconale armenzorg met bezoeksbroeders en -zusters, zooals hij die in zijn eigen wijk reeds in praktijk bracht. Het is voor hem een vraag, of het juist is, dat „stoffelijke voordeelen soms uitsluitend worden verbonden aan het hebben gedaan van belijdenis” ¹⁾.

Uitvoeriger en meer principieel is Hoedemaker op dit vraagstuk ingegaan in een preek, die hij in 1893 hield over Lucas 12 : 13-15: „Het sociale vraagstuk tot Christus gebracht”. „Achter hem ²⁾... staan alle slachtoffers van de hebzucht en het geweld, de slachtoffers van onze volkszonden en kwalen, staan de armoede, het gebrek, de kommer, de achteruitgang in zaken, de concurrentie, de werkloosheid, staat het maatschappelijk vraagstuk van onzen tijd en wij vernemen in andere bewoordingen, maar in denzelfden geest de vraag, de eisch: bied ons de hand, o Christus, opdat uwe geestelijke overmacht ons verzet steune en uwe invloed ons het deel van het goed verschaffe, dat onze broeder bezit en dat door ons wordt opgeëischt”. Men wil dat verkrijgen door verbetering van toestanden, wegneming van grieven, door bezuiniging en loonsverhooging, rechtspraak en wetgeving. Men zegt: „Daal af, o Christus, van uwe geestelijke hoogte en beslecht dezen strijd, los die vraagstukken op, neem die misstanden, die wanverhoudingen weg”. Vele Christenen gaan op dien eisch in. „Velen althans, die zich discipelen van Christus noemen en dit in meerdere of mindere mate ook zijn, dalen ook werkelijk af te midden van de grabbelende menigte, die zich van een deel of van een ruimer deel der aardsche goederen zoekt meester

¹⁾ Zie voor deze aanhalingen *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 118-120.

²⁾ Te weten, den man, die tot Jezus zeide: „Meester, zeg mijnen broeder, dat hij met mij de erfenis deele”.

te maken en nemen een levendig aandeel aan dezen strijd om het bestaan... Vele en velerlei middelen worden aangewend tot leniging van den maatschappelijken nood en verbetering van de bestaande verhoudingen, velen dezer in den naam van Christus, maar zij vertoonen allen éézelfde kenmerk en verraden hiermede éézelfden oorsprong. Dat kenmerk is, dat zij allen de gevolgen der zonde bestrijden en derhalve passen bij de methode, die de 'man uit de schare'... aan den Heiland zocht op te dringen" ¹⁾.

Men gaat staan tusschen de zonde en haar gevolgen. „De verschijnselen ontbreken zelfs niet, dat de religieusiteit in philanthropie dreigt op te gaan" ²⁾.

Hoedemaker had dus tegen velerlei sociaal-philantropische en sociaal-politieke actie zijn bezwaren.

Ook tegen de christelijke vakbeweging. Hij vond, dat men in die beweging, evenals in de meeste actie op sociaal terrein, reeds te veel tol betaalde aan den tijdgeest. „Hij, die een ander in zijne snelle vaart zoekt te stuiten en zich daartoe aan hem vastklampt, wordt toch ook een eind weegs medegesleurd" ³⁾. Als A. S. Talma zegt, dat de christelijke arbeider anders voor zijn belangen strijdt dan de socialistische, komt Hoedemaker daartegen op: „Die christelijke arbeiders zijn ook niet voor de poes" ⁴⁾.

Op de vraag „of Christus zich dan deze nooden niet aantrekt" antwoordt hij echter: „Hij zou geen Verlosser zijn, indien onze armen en dakloozen, onze arbeiders en werkloozen, ons volk en onze maatschappij bij Hem geene hulpe kon vinden, indien Hij boven maar dan ook buiten den nood van het oogenblik stond.

...Nee, Hij die de Verlosser is der ziel, is ook de behouder des lichaams; Hij die het Hoofd is der gemeente, is ook de Koning van de koningen der aarde". Maar „Zijne methode... dringt door tot de oorzaken van de krankheid". In het antwoord, dat Jezus den man geeft, „bestrijdt Hij de hebzucht, die de orde Gods omkeert en het levensmiddel tot levensdoel maakt. Hiermede verlegt Hij feitelijk het zwaartepunt van 's menschen bestaan uit het zichtbare, het stoffelijke, het schepsel, naar het onzichtbare, het geestelijke, den Schepper". De slotsom, waartoe Hoedemaker dan komt, is: Indien het den mensch om het leven gaat, „het leven, dat door God gegeven, onderhouden, opgeëischt wordt, en eerst in waarheid 'leven', 'eetwig leven' mag heeten, wanneer het

¹⁾ Zie voor al deze aanhalingen *Het sociale vraagstuk tot Christus gebracht*, Sneek 1893, blz. 9-12.

²⁾ *Tegen Rome, Gods Woord!*, blz. 20.

³⁾ *Het sociale vraagstuk*, blz. 15. Vergelijk *De Gereformeerde Kerk*, 1894, no 285.

⁴⁾ Zie *De Volksbode*, 1902, no 54 en 55.

in gemeenschap blijft met Hem, die „leeft in eeuwigheid”¹⁾, dan zal hij beseffen, dat dat leven in Gods hand is en dat God dat kan steunen door veel of door weinig middelen, zelfs, indien het Zijn wil is, ook zonder het daartoe verordend middel. Dit beginsel, waardoor het zwaartepunt van het bestaan verlegd wordt, zal, wanneer het door de Kerk beleden, gepredikt en toegepast wordt, zijn invloed zeker doen gelden in de maatschappij. Dit is de waarheid, die de maatschappij, die het zwaartepunt van het bestaan verlegd heeft uit God naar de wereld en bijgevolg topzwaar geworden is, kan redden van de anarchie en het bankroet”¹⁾).

Dat het tusschen socialisme en christendom botsen moest, sprak voor Hoedemaker vanzelf. De baanbrekers der sociale omwenteling gevoelen „dat de Christus, de Kerk, de godsdienst, de Schrift, een absoluut beletsel zijn voor de verwezenlijking van hunne plannen en idealen... De omwenteling, die onder ons door optochten, roode vlaggen en oproerige toespraken wordt aangekondigd, heeft tot leus: „brood en spelen”! „Ni Dieu, ni maître”! Zij kan haar doel niet bereiken, zoolang de Kerk haar in den weg staat en gij kunt er op rekenen dat, zoo de anarchie aan het woord mocht komen, als slachtoffers van het geweld zij het eerst zullen vallen, die het luidst den volke verkondigen, dat „de mensch bij brood alleen niet leeft”²⁾).

Achter de staking van 1903 zag Hoedemaker dan ook apocalyptische diepten opengaan. In een dergelijke revolutionaire uitbarsting zag hij den „duistere achtergrond der dingen” te voorschijn komen.

„Wij hebben dezer dagen kennis gemaakt met... de macht van eene organisatie, die zoo geheel onder appèl staat, dat de eenlingen tot één lichaam worden samengevoegd en dat lichaam, door éénen geest beziel, één doel, één plan, één wil heeft.

...Wij zien een Rijk dat binnen een Rijk wordt gevormd.

Wij zien eene macht in de handen van de massa, maar inderdaad van eenige weinigen, straks wellicht van een enkele, die zich gaandeweg over de stad, het gewest, het land, de wereld uitbreidt, eene macht, waaraan zich straks niemand zal kunnen onttrekken en die over aller lot beslist,

eene macht die zich eerst van lieverlede zal ontpoppen als de aanvanke-lijke uitkomst van de denkbeelden, die in de omwenteling van meer dan een eeuw geleden, een aanvankelijke uitdrukking vond.

Wij moesten wel ziende blind zijn, indien wij onze aandacht tot het... Socialisme, laat staan tot de huidige werkstaking, bepaalden en niet op

¹⁾ Zie voor al deze aanhalingen *a.w.*, blz. 15 vv.

²⁾ *A.w.*, blz. 22, vgl. *a.w.*, blz. 12.

den achtergrond der dingen de macht ontdekten, die de draden van het geheele weefsel in de hand houdt en naar de heerschappij der wereld dingt”.

De socialistische organisatie vertoonde dus voor Hoedemaker overeenkomst met, en was dienstbaar aan, het georganiseerde Rijk des Boozen. „De beweging die tot Amsterdam beperkt scheen, moet zich nu of straks uitbreiden over heel de wereld; zij mondt in de wereldrepubliek. En die Republiek wordt, wat zij in het wezen der zaak reeds is, de eenhoofdige regeering, aangejord met de Satanische macht, zich keerende ...tegen God en Zijn Gezalfde, ja, tegen alles wat Hem belijdt”¹⁾. Wel heeft de Kerk te bedenken, dat zij hier schuld heeft: „De zonde der Kerk, uwe en mijne zonden banen den weg voor de Revolutie”²⁾. Die schuld vindt Hoedemaker in deze jaren hoe langer hoe meer in het feit, dat de Kerk niet spreken kan en dat de Overheid haar roeping, om naar Gods wil en in Gods naam te regeeren, niet vervullen kan.

Evenmin als de sociale vraag, is de kwestie van het internationale onrecht aan Hoedemaker voorbijgegaan. De bewogenheid van vele landgenooten over den Zuid-Afrikaanschen oorlog heeft Hoedemaker gedeeld. En dat niet alleen; hij heeft er met een openhartigheid, waarvoor we ontzag moeten hebben, dingen over gezegd, die voor onzen tijd volkomen actueel zijn.

„Het Britsche Rijk”, heet het in een brief, dien hij aan verschillende kerkelijke Engelsche bladen verzond³⁾, „heeft zijn volle macht ontplooid om twee kleine zusterrepublieken in Zuid-Afrika geheel ten onder te brengen en, omdat zij weigeren hunne duurgekochte onafhankelijkheid prijs te geven, hen te vuur en te zwaard te verdelgen.

Dit is een groot, een hemeltergend onrecht.

Met welk recht wij dit uitspreken? Met hetzelfde recht, waarmede de profeet Elia den Koning Achab te verstaan gaf, dat de akker van Naboth met 's Heeren vloek was belast.

Met hetzelfde recht, waarmede Nathan de profeet David den Koning in den spiegel eener gelijkenis zijn eigen beeld te zien gaf en verfoeien deed. De wijze, waarop deze oorlog uwerzijds is uitgelokt, gevoerd, en... staat beëindigd te worden, maakt het Christendom te schande, doet de humaniteit te niet, verloochent de eerlijkheid en de goede trouw en trapt het recht met voeten.

¹⁾ Zie voor deze aanhalingen *De duistere achtergrond der dingen*, Amsterdam 1903, blz. 10-15.

²⁾ *Het sociale vraagstuk*, blz. 22.

³⁾ Zie *Vragen van den dag*, dl. I, blz. 70 vv.

...Nu dit niet door Turkije of Rusland maar door Engeland is geschied, beteekent dit het verlies van rechtszekerheid.

Engeland, het land van de Magna Charta, het land van Willem den IIIden en van Gladstone, schaamteloos optredende om het recht te verkrachten! Wat zal *hierop* volgen" ?

In de Engelsche Kerk van Vlissingen-Middelburg hield Hoedemaker 3 November 1901 een Hervormingspreek over Psalm 126 : 3, die uitgegeven werd ten bate van een noodfonds ten behoeve van, naar Portugal uitgeweken, Boeren ¹⁾. Daarin komt hij ook op het punt van den oorlog: „The standard of right and wrong is vitiated... It is the right, it was the duty of the church to hold up the torch of truth... to proclaim that there are things more precious than the diamonds of Kimberley and the gold of the Transvaal... more necessary to the safety of Great Britain and the peace of the world than that the greatest part of the human race should sail under the Union Jack... If I mistake not, Great Britain is undoing the work God hath wrought in the sixteenth century and preparing the way for the Antichrist" ²⁾.

Aan de actie, welke in die dagen alom in den lande over deze zaak gaande was, nam Hoedemaker uiteraard ook deel. De brief die, onder teekend door afgevaardigden van verschillende Amsterdamsche Kerken, aan het Permanente Hof van Arbitrage gezonden werd, om te pleiten voor het recht van Transvaal is mogelijk van zijn hand. „The representatives of the churches cannot be silent now the very foundations of Religion and Ethics are being undermined.

It is certainly not foreign to their vocation to descend into the arena for the defence of the truth...

On whatever point the church may be divided, in this it is a unit" ³⁾. Er is ook nog sprake geweest van een interkerkelijk congres om tegen het onrecht van dezen oorlog te getuigen ⁴⁾. Hoedemaker wilde daartoe echter niet alleen het initiatief nemen.

Wat Hoedemaker over deze dingen gezegd heeft, kunnen wij, in 1939, niet lezen zonder daarin een profetischen toon te beluisteren.

Van Hoedemakers wijde belangstelling getuigt ook zijn uitgebreide kennis van de moderne litteratuur, waarin hij, meer dan vele zijner

¹⁾ H. preekte meermalen, ook te Amsterdam, in de Engelsche Kerk. Een Amerikaansch journalist, die hem daar eens hoorde, schreef, dat hij onder het gehoor was geweest van een grijzen prediker, die in bijna kinderlijke bewoordingen de diepste gedachten voor de gemeente ontwikkelde.

²⁾ *A plea on behalf of equity and truth*, Amsterdam [1901], p. 17, 19.

³⁾ Zie *a.w.*, p. 21-25.

⁴⁾ *Vragen van den dag*, dl. I, blz. 69.

collega's, goed thuis was. Tusschen de regels van zijn preeken, geschriften en artikelen dóór, kan men die kennis bemerken. Over de boeken van Edna Lyall hield hij lezingen; eveneens besprak hij die van Marie Corelli. Van deze en soortgelijke andere boeken, die toentertijd in christelijke kringen opgeld deden en als goede en opbouwende lectuur werden beschouwd, legde hij de grondgedachte bloot en toonde hij aan, dat die vaak allerminst christelijk was, maar dat allerlei, soms heel oude, dogmatische afwijkingen in deze boeken werden gemoderniseerd en gepopulariseerd.

In deze litteratuur constateerde hij meermalen de aanwezigheid van theosofische invloeden. Met de theosofie heeft hij zich in deze jaren ook opzettelijk bezig gehouden, getuige zijn lezingenserie over „Het zieleleven in verband met de hedendaagsche theosofie”. Ook daarover blijkt hij een en ander gelezen te hebben. „Indien bij de Theosophie van godsdienst sprake kan zijn, zou men moeten getuigen, dat zij een zuiver heidensche godsdienst is”¹⁾.

In deze lezingen heeft Hoedemaker, zooals de titel reeds aanduidt, ook gesproken over psychologische onderwerpen: de adeldom der ziel, temperament en karakter, het leven na dit leven. Onderwerpen, waarover Hoedemaker wel hier en daar oorspronkelijke en behartenswaardige opmerkingen maakt, doch waarin hij toch niet op zijn sterkst is. Boven een anecdotische behandeling komt hij niet uit. De laatste lezing (over het leven na dit leven) is m.i. de beste. Waarschijnlijk omdat die de meest theologische is.

Meer in zijn kracht is Hoedemaker, wanneer hij de secten, met name het zevende-dags-advantisme, bestrijdt.

Wat de methode van Schriftuitlegging betreft, de „sektarissen” vallen principieel onder hetzelfde oordeel als de Farizeërs en de ketters. De Schrift gebruiken ze als een wetboek en de openbaring van Gods wil bepaalt zich volgens hen alleen tot hetgeen met zooveel woorden in den bijbel geschreven staat. Hoedemaker handhaaft hier tegenover: „God maakt ons Zijnen wil bekend, niet alleen in den vorm van voorschriften, maar óók van voorbeelden, óók van algemeene, aan de Schriften ontleende, beginselen, óók... van wettige gevolgtrekkingen, d.w.z. door het ontvouwen van hetgeen in het Schriftwoord opgesloten ligt”.

Toegepast op de Zondagsviering wordt dat: Hoewel de viering van den eersten dag der week nergens met zooveel woorden geboden is, neemt de „achtste dag” toch reeds in het Oude Testament een bijzonder groote plaats in. En de aard van die plaats wijst erop, dat deze dag reeds van

¹⁾ *Het zieleleven in verband met de hedendaagsche theosofie*, Amsterdam 1899, blz. 113. De lezingen werden gehouden voor de Jongelingsvereniging „Excelsior”.

te voren bestemd was, den zevenden dag als rustdag te vervangen. Christus heeft, door Zijn rusten in het graf op den zevenden dag de sabbat-idee: de Rust als verwezenlijking van het wereld- en verlossingsplan, vervuld. De verandering van den zevenden in den eersten dag is daarvan het teeken ¹⁾.

Ook moet hier genoemd worden zijn verzet tegen de historisch-kritische methode in de Oudtestamentische wetenschap, zooals die toentertijd, ook door Ethische theologen, werd overgenomen.

Het Oude Testament had, zooals we gezien hebben, van het begin af, Hoedemakers bijzondere aandacht. Zijn enorme kennis ervan komt telkens naar voren. De stof voor zijn bijbellezingen ontleende hij overwegend aan de boeken des Ouden Verbonds.

„In den voorzomer van het jaar 1892 kwam het gesprek in de dorps-pastorie te Spannum op de heerschende richting in de critiek des Ouden Testaments, de gangbare resultaten, waartoe de vertegenwoordigers van deze richting gekomen waren, de middelen, die door hen werden aangewend om hunne meeningen te populariseeren, en den invloed, langs dezen weg uitgeoefend, niet het minst op de studeerende jongelingschap” ²⁾. De predikant van Spannum, Ds Johs. Krull was van oordeel, dat het mogelijk op Hoedemakers weg lag, de nieuwere beschouwingen te weerleggen. Ofschoon niet dan na lange aarzeling zette Hoedemaker, die met de beginselen en, althans de voornaamste, resultaten van de school Reusz-Kuenen-Wellhausen reeds bekend moet geweest zijn ³⁾, zich tot deze taak. In 1893 hield hij een privatissimum met theologische studenten over dit onderwerp, gevolgd door een reeks van zes lezingen in de Engelsche Kerk te Amsterdam. Die lezingen, vermeerderd met een referaat, dat hij in 1894 op de jaarvergadering van de Confessioneele Vereeniging hield, legde hij ter perse onder den titel „De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri”.

Onder het hoofdstuk „Schriftbeschouwing” komt dit boek en de discussie, die erop gevolgd is, nader ter sprake. Hier volsta ik met de vermelding, dat Hoedemaker aantoot, dat aan de bedoelde methode een aprioristisch wijsgeurig, naturalistisch beginsel ten grondslag ligt, terwijl hij de resultaten op verschillende punten, soms uiterst minutieus,

¹⁾ Zie *De Christelijke rustdag in Vragen van den dag*, dl. I, blz. 136 vv. Vgl. zijn lezing over het Adventisme in *De Kerk en de secten*, Amsterdam 1906.

²⁾ *De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri*, Leiden 1895, blz. V. Over Krull zie De Bie-Loosjes, aflevering 22, blz. 280.

³⁾ Zie boven, blz. 62.

weerlegt. Ook wijst hij verschillende dogmatische dwalingen aan, die naar zijn meening aan deze kritiek ten grondslag liggen.

Reeds in dit boek is te merken, dat Hoedemaker zich met bijzondere scherpte richt tegen de rechtzinnige Oudtestamentici, die, zonder in alle consequenties van Reusz, Kuenen en Wellhausen te treden, de methode van de bronnensplitsing aanvaarden. In ons land waren dat Dr J. J. P. Valetton te Utrecht en Dr G. Wildeboer te Groningen.

Op Hoedemakers boek volgde dan ook een tamelijk felle kritiek van Valetton in de „Stemmen voor Waarheid en Vrede”¹⁾, onder den titel: „Valsche pleitbezorgers Gods”, waarop Hoedemaker weer antwoordde met een brochure „Als verleiders en nochtans waarachtigen”.

In dat „woord van verweer” teekende Hoedemaker vooral protest aan tegen de wijze, waarop Valetton zijn kritiek inzette, dat hij nl. „zijne leerlingen, oud-leerlingen, ook anderen, die hem op grond zijner prediking eenigermate vertrouwden, niet ongewaarschuwd onder de mogelijke bekoring van dit geschrift mocht laten”. „Dit wil dus zeggen, dat hij de vraag of mijn boek waarheid of onwaarheid bevat, of mijne critiek op de gangbare critiek des Ouden Testaments juist of onjuist, ter zake of niet ter zake is, tot *eene kwestie van vertrouwen* in zijne eerlijkheid en wetenschap herleidt.

Dit nu mag ik niet toelaten... juist omdat Prof. Valetton èn als mensch èn als geleerde zoo hoog staat, dat hij reeds hierdoor aan zijne... zaak een zedelijk overwicht biedt, die zij anders niet zou bezitten”²⁾.

Verder stemt Hoedemaker er geenszins in toe, dat men, om in dezen een oordeel te hebben, op de hoogte moet zijn van allerlei detailonderzoekingen, zooals Valetton wilde. Met dien eisch heeft Valetton „niet alleen een hiërarchie voor de Hebraïci ingevoerd, niet alleen de gemeente Gods onmondig verklaard, haar niet alleen het recht betwist, zichzelf te verdedigen tegen den roof, aan haar meest kostbaar kleinood gepleegd, maar... mij en ieder ander feitelijk de gelegenheid benomen, haar in deze aangelegenheid voor te lichten”³⁾.

Het ergste vindt Hoedemaker echter, dat Valetton zijn eigen kritiek op de Schrift „tot de zake Gods durft stempelen”. „Ik acht nl. de ruwste uitingen van het bare ongeloof minder gevaarlijk dan eene ontboezeming als de volgende: „Ook van den natuurlijken Bijbel... geldt... dat die hem zal willen behouden, hem verliezen zal... Ook t.o.z. van zijn Bijbel heeft de geloovige den kruisweg te leeren... dien niet te willen ...is ongeloof”³⁾.

1) 32e jrg., 1895, blz. 354-383. Valettons mottotekst is Job 13 : 9a.

2) *Als verleiders en nochtans waarachtigen*, Leiden 1895, blz. 4 v.

3) *A.w.*, blz. 5 en 34.

Op den achtergrond van deze discussie lag een sterk uiteenlopende beschouwing van de verhouding tusschen geloof en wetenschap. Valeton neemt genoegen, althans zoo ziet Hoedemaker het, met een zeker dualisme tusschen beide, terwijl Hoedemaker overtuigd is van de mogelijkheid eener geloovige wetenschap, wier uitgangspunt ligt in de belijdenis.

Behalve in verspreide artikelen in „De Gereformeerde Kerk” zette Hoedemaker deze discussie voort in „Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap”, waarin hij verschillende geschriften van de rechtzinnige vertegenwoordigers der historisch-kritische school besprak en opnieuw zeer beslist partij tegen deze richting koos. In dit boek toont hij dan in het bijzonder aan, dat de aanvaarding van de resultaten der bedoelde school te eeniger tijd noodwendig moet leiden tot een Christusbeschouwing, waarbij men vrede heeft met „een Christus, die dit en dat niet heeft geweten, Die Zich ook wel heeft vergist” ¹⁾). Hoedemaker doelde daarmee op historische bijzonderheden uit het Oude Testament, die door Jezus worden aangehaald en dus aanvaard, terwijl ze door de „critici” (zooals Hoedemaker de aanhangers van de analytische methode pleegt te noemen) worden bestreden.

In 1902 begon Hoedemaker in een Amerikaansch theologisch tijdschrift, „The Bible Student”, een verhandeling over „The structure and ruling ideas of Leviticus”. Het is gebleven bij de inleiding. Daarin zegt hij o.m.: „*Leviticus has an order of its own. A man of Kuenen's stamp... cannot possibly understand the riddle of Leviticus, because he has lost the key*” ²⁾).

Niet alleen antithetisch tegenover een bepaalde school, ook tot stichting van de gemeente, heeft Hoedemaker zich in deze jaren bezig gehouden met het Oude Testament. In „De Gereformeerde Kerk” schreef hij vervolgstukken over het boek Genesis ³⁾. Deze stukken dragen een toepasselijk, hier en daar wat moraliseerend, maar over het geheel boeiend en frisch karakter, met heel aardige opmerkingen en karakterteekeningen. In 1893 had hij reeds „Genade en Recht” geschreven, als vervolg op „Zonde en Genade”, twee boeken, waaruit men zijn beschouwing van Israëls geschiedenis uitnemend kan leeren kennen ⁴⁾).

Ook het Nieuwe Testament heeft hij in zijn laatste jaren tot een onderwerp van opzettelijke studie gemaakt. In 1906 verscheen zijn „Handboek

¹⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, Rotterdam 1898, blz. 120.

²⁾ *The Bible Student*, Vol. VI, number 3, September 1902, p. 138.

³⁾ Later uitgegeven als: *Lessen uit de Heilige Schrift: Abraham en zijn geslacht*, Amsterdam 1903 en *Jacob-Israël*, Leiden 1910.

⁴⁾ *Genade en Recht*, Sneek 1893; *Zonde en Genade*, Amsterdam 1885.

van het Nieuwe Testament" ¹⁾). Dit is echter niet wat zijn „Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament" was. De evangelische geschiedenis wordt te veel geschematiseerd en geharmoniseerd. Toch zijn vooral de kleine opmerkingen vaak treffend in hun soberheid.

We zien dus, dat Hoedemaker in deze periode heel veel gepubliceerd heeft op allerlei terrein. Het voornaamste blijft echter voor hem de kerkelijke kwestie, die in deze jaren hoe langer hoe meer een kerkelijk-staatkundige kwestie voor hem werd.

Wij hebben reeds gezien, hoe er omstreeks 1890 toenadering valt te bespeuren tusschen Hoedemaker en de Confessioneele Vereeniging. Het groote punt van verschil was geweest de andersoortige waardeering van Artikel 11 Algemeen Reglement en daarmee van de bruikbaarheid der tegenwoordige organisatie in haar geheel.

Onder den indruk van de uitdagende houding van den radicaal-modernen Haagschen predikant Dr J. C. Zaalberg, die in zijn ambt gehandhaafd bleef, was in 1864, op initiatief van Groen van Prinsterer de „Confessioneele Vereeniging" opgericht. Deze vereeniging, wier statuten spraken van „onbekrompene en ondubbelzinnige instemming met den grondslag der Kerk, in hare belijdenisschriften nedergelegd", zocht kerkherstel langs tweeërlei weg. Ten eerste, door middel van evangelisatie. Zij had verschillende evangelisten en zelfs tijdelijk een reizend predikant in haar dienst ²⁾). Ten tweede stond zij op het standpunt, dat ook onder de huidige organisatie, en wel volgens Artikel 11 Algemeen Reglement, dat de handhaving van de leer der Kerk voorschrijft, leertucht kon en moest worden geoefend. Voorzitter was Ds G. Barger te Utrecht, terwijl ook Ds J. W. Felix, Ds O. G. Heldring, Ds F. P. L. C. van Lingen en Prof. B. J. L. Baron de Geer van Jutphaas een leidende positie innamen. Dat Hoedemaker tot deze vereeniging in eenigerlei relatie gestaan heeft, hooren we niet.

¹⁾ Amsterdam 1906. Alleen het eerste deel *Christus naar de vier Evangelien* is verschenen. Hij schreef ook enkele catechisatieboekjes. Zie daarvoor de lijst van geschriften achterin dit boek.

²⁾ Ds D. P. M. Huet, voordien predikant in Zuid-Afrika, is dat geweest van 1867-1870 en ook Ds F. Lion Cachet, die later, evenals de meeste evangelisten der Vereeniging, met de Doleantie is meegegaan. Onder de fundamenteele artikelen van de Vereeniging waren er ook, die uitgelegd konden worden in de richting van de (latere) Doleantie-praktijk, b.v. „dat de belijdenis der Kerk boven allen kerkvorm en ieder reglement als voorwaarde der kerkgemeenschap behoort te worden geëerbiedigd en bijgevolg geene bepaling, die aan de handhaving van dit hoogste goed in den weg staat, voor hare voorgangers en leden verbindend mag worden geacht". (Zie G. J. Vos Azn., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, dl. II, Dordrecht 1891, blz. 249, in welk werk men een uitvoerige schets vindt van het ontstaan van de Confessioneele Vereeniging, blz. 231-263.)

Omstreeks 1890 waren Ds J. G. Verhoeff te Bodegraven en Ds H. Malcomesius te Rotterdam de vóórmannen ervan.

Langzamerhand kreeg, waarschijnlijk doordat Hoedemakers beginselen in ruimeren kring bekend werden, in de Confessioneele Vereeniging de meening de overhand, dat men met de reglementaire tucht volgens Artikel 11 geen vrede mocht hebben, maar streven moest naar de invoering van een nieuwe kerkorde, waarbij tucht oefening mogelijk zou zijn, die beroep op Gods Woord toeliet. Een desbetreffend voorstel werd ter jaarvergadering in 1891 besproken. In de Statuten zou worden opgenomen:

„a. Ten aanzien van de belijdenis.

In onderscheiding van het individualisme der Remonstranten, erkent de Confessioneele Vereeniging den zuiver kerkelijken grondslag der belijdenis in de drie formulieren (met name ook de vijf artikelen tegen de Remonstranten), in verband met het beginsel der onvoorwaardelijke onderwerping aan de uitspraak van God in Zijn Woord; met erkenning van het normatief gezag der H. Schrift en het normeerend gezag der Kerk in hare vergaderingen.

b. Ten aanzien van de kerkorde.

De Confessioneele Vereeniging erkent niet slechts, dat de belijdenis, ook onder de bestaande organisatie, rechtsgeldigheid heeft, — dat het plicht is de bestuursmacht zooveel mogelijk uit de handen van de vijanden der belijdenis te houden, alsmede om het confessioneel element in de reglementen te handhaven; — maar zij begeert ook, dat de Kerk van hare bestuursinrichting worde bevrijd en (mits niet langs den weg der scheuring) terugkeere tot de zuiver presbyteriaansche type overeenkomstig de beginselen der kerkorden van vóór 1816”.

De wijziging sub b werd door Hoedemaker besproken en bepleit. Wijziging van de Statuten in dezen zin zou het verschilpunt tusschen hem en de Confessioneele Vereeniging opheffen. Deze wijziging heeft echter nogal wat voeten in de aarde gehad. Op de jaarvergadering in 1892 sprak Hoedemaker weer over dit onderwerp: „De Confessioneele Vereeniging acht, krachtens haren grondslag, niet de reglementaire, maar wel de vaderlijke of geestelijke tucht in de Kerk geoorloofd en onmisbaar en regelt naar die overtuiging haar oordeel en hare gedragslijn”¹⁾. Pas in 1893 werd de wijziging officieel aangenomen. Hoedemaker verwachtte er veel van en schreef na de aanneming, dat er nu voorgoed gebroken was met het Remonstrantisme en het willekeurige in den strijd voor kerkherstel²⁾.

¹⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 205 vv. Dit referaat verscheen opnieuw in de brochure *Reorganisatie een gewetenszaak*, Wageningen 1937.

²⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1893, no 243.

Het merkwaardige, en voor Hoedemaker teekenende, is nu echter, dat hij, toen de Vereeniging eindelijk den kant uitging, dien hij begeerd had, in 1897 zijn lidmaatschap opzei en de hoofdredactie van „De Gereformeerde Kerk” neerlegde ¹⁾.

Dit blijft een van de merkwaardige beslissingen uit Hoedemakers leven, vooral wanneer we bedenken, hoe Hoedemaker ook nadien in „De Gereformeerde Kerk” is blijven schrijven en voor de Confessioneele Vereeniging is blijven optreden. Het is in den grond dit geweest, dat hij gevoelde, dat, ondanks de Statutenwijziging, door de Vereeniging geen bepaalde lijn gevolgd werd, noch in het kerkelijke, noch in het staatkundige, en dat met name de weg, dien hij voor zichzelf als den eenigen weg zag, over het algemeen niet als zoodanig erkend werd.

„Saamgebracht door eenzelfde behoefte, schaart men zich rondom eenzelfde banier. Men wordt dus uit den aard der zaak verondersteld, zeer innig aan elkander verbonden te wezen. Later ontdekt men evenwel, dat men door sympathieën of antipathieën, waarvan men zichzelve soms geen rekenschap weet te geven, maar eigenlijk door de ongelijkvormigheden van de practijk, uit elkander wordt getrokken.

Immers ieder is geroepen onder abnormale omstandigheden te handelen en die omstandigheden zijn zóó onderscheiden, dat een algemeene regel hiervoor niet kan worden gegeven. Men vermoedt dat deze onder den invloed van Kuyper en gene onder dien van Lohman of een ander staat; deze gaat op zijn dorp met de afgescheidenen in de school en de kiesvereeniging samen, gene verfoeit dit samengaan als een gevaarlijke consequentie; de een gaat mee met volksonderwijs of met den schoolraad, een ander met den bond voor Evangelisaties of met het kerkelijk congres. Maar hij, die zich opmaakt om te midden van deze groote verscheidenheid, een beginsel uit te spreken, kan dit met alle genoegen doen, indien hij het slechts zóó doet, dat hij zijne medeleden nooit laat gevoelen, dat zij zeer inconsequent zijn. Hij mist trouwens hiertoe het recht, want hij zou den broeder tot hetzelfde isolement moeten veroordeelen, waartoe hij zichzelve doemt” ²⁾.

In „De Gereformeerde Kerk” is het, al een poos vóór 1897, te bemerken, dat de gang van zaken in de Confessioneele Vereeniging hem niet bevredigde. Met name de groep, die zich onder leiding van Dr H. Visscher en Dr J. D. de Lind van Wijngaarden binnen de Confessioneele Vereeniging vormde, zag hij een zijns inziens heilloozen kant opgaan, wat vooral

¹⁾ Sinds 1 October 1896 werd dit blad uitgegeven niet meer „gedeeltelijk ten dienste der Confessioneele Vereeniging en het Fonds „De zaak des Heeren’”, maar „vanwege het Comité tot verspreiding der beginselen van de Confessioneele Vereeniging”.

²⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 11. Hier is uiteraard niet bedoeld het Kerkelijk Congres uit 1887, maar een Hervormd Kerkelijk Congres, te Amsterdam gehouden.

uitkwam, toen deze groep het voorstel betreffende de „kerkelijke vereenigingen”, dat door de Synode van 1896 voorloopig was aangenomen, bleek te steunen. Dit voorstel verzekerde het recht der minderheden. Hoedemaker zei ervan: „Onbillijker, ongeoorloofder, onzinniger, meer onuitvoerbaar besluit is zelden door eene kerkelijke vergadering genomen”. Tevoren had hij al gezegd: „Wij kennen geen recht der minderheid, evenmin als wij een recht der meerderheid kennen. Er bestaat voor ons alleen een recht der Kerk, een recht aan de ambten verbonden, een recht van Christus om door Zijn Woord te heerschen”. De groep Visscher c.s. wilde van het recht der minderheden gebruik maken ten bate van eigen beginsel. In dit verband noemt Hoedemaker hen „eene nuance der Gereformeerden, die, aan kerkherstel wanhopende, en meer dan zichzelf weten, onder den invloed staande der doleantie, of liever van Dr. Kuypers, zeer gaarne tot eene partijformatie binnen het uitwendige kerkverband zouden komen” ¹⁾.

„A, B en C zingen geen gezangen, nemen ijverig deel aan de verkiezingen op politiek terrein, zoeken en vinden aansluiting bij hen, die de Gereformeerde *waarheid* willen, maar buiten of tegenover de Hervormde Kerk staan” ²⁾.

In hun streven zag hij niet anders dan een herhaling van de „Gereformeerde partij”-beweging uit de jaren vóór de Doleantie.

Doch het kan niet enkel deze groep, die immers zelf kort daarop de Confessioneele Vereeniging verlaten heeft, geweest zijn, die hem tot heengaan heeft gedrongen ³⁾. Er is meer geweest.

In April 1897 verscheen zijn brochure „Heel de Kerk en heel het Volk” ⁴⁾, één van die geschriften van zijn hand, die regelrecht uit den drang der omstandigheden zijn voortgekomen en waarin Hoedemaker op zijn best is. Hij heeft „nooit nuchterder, zakelijker, kritischer, anti-romantischer brochure geschreven” ⁵⁾ dan deze. Het is een kreet, dien hij uitstoot, nadat hij zichzelf bevrijd heeft van een band, die hem ging knellen.

„Ik moet er tusschen uit.

Om des beginsels wil”.

„Het is mij al lang duidelijk geweest, dat de Heere God niet medewrocht. Dat is in allerlei te zien geweest.

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 384 en 414.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 366.

³⁾ Prof. Visscher zelf schreef mij 24 Januari 1939: „Ik geloof niet, dat Hoedemakers uittreden uit de Conf. Ver. met mijn persoon in eenig verband heeft gestaan”.

⁴⁾ *Aan Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman. Heel de Kerk en heel het Volk! Een protest tegen het optreden der Gereformeerden als partij en een woord van afscheid aan de Confessioneele Vereeniging*, Sneek 1897.

⁵⁾ Th. L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, blz. 177.

Mijn heengaan is even goed eene verlossing voor de broeders van de Confess. Vereen. als voor mij”.

Het liefst was hij zoo stil mogelijk heengegaan.

„Laat mij u nu alleen mogen zeggen, dat de geheele geschiedenis van mijne verhouding tot de Confessioneele Vereeniging en „de Gereformeerde Kerk” in de laatste jaren ééne doorlopende poging is geweest, mij zelven terug te trekken zonder éclat te maken.

Het is mij evenwel gegaan, zooals het ieder zondaar gaat, die op eene goedkoope manier van zijne verkeerdheden wil afkomen. Ik heb mij zelven steeds dieper in mijne ellende ingewerkt en moet nu toch den prijs betalen, die mij eerst voorkwam te hoog te zijn.

Er is niets anders op”.

Zelf ziet hij dit als een herhaling van zijn breken met de Vrije Universiteit in 1887. Voor de tweede maal „moet ik vroegere medestanders tot tegenstanders maken” ¹⁾.

Het breken met de Confessioneele Vereeniging heeft echter nauwelijks het karakter van een breuk gedragen en kan slechts in zooverre met het heengaan van de Vrije Universiteit vergeleken worden, dat in beide gevallen sprake is van deceptie in een kring, waarin hij gehoopt had samen met anderen voor hetzelfde einddoel te kunnen arbeiden. Evenals echter zijn verwachting ten opzichte van de Vrije Universiteit in 1880 hooger gespannen was dan ten opzichte van de Confessioneele Vereeniging in 1890, was in 1887 zijn teleurstelling veel feller en daarmee de breuk grooter dan in 1897.

Het is, wanneer men dat woord gebruiken wil, het „tragische” van Hoedemakers levensgang, dat hij, wiens ziel, zooals hij immers zelf zei, dorstte naar gemeenschap, telkens opnieuw aansluiting zocht, doch die aansluiting eigenlijk dadelijk, wanneer ze tot stand gekomen was, weer verbrak. En dat ongetwijfeld niet uit persoonlijke bedilzucht en eigenwijsheid, maar om des gewetens wille. Want als hij eenmaal in zoo’n verband was opgenomen, werd het hem weer hoe langer hoe duidelijker, dat de anderen toch lang niet hetzelfde bedoelden als hij en dat in iedere partij de waarheid tot partijzaak gemaakt werd.

Zoo had hij ook wel in de Confessioneele Vereeniging een partij kunnen vormen, waarvan hijzelf de leider had kunnen worden. Het zou zelfs weinig moeite gekost hebben, tot een dergelijke partijformatie te komen. Maar juist dat wilde hij niet: „Dan had ik, evenwel, moeten doen wat ik in u (nl. Lohman) en in Kuyper had afgekeurd. Ik had dan *beginselen* moeten vaststellen, die als regel voor handelingen konden dienen; in overeenstemming met die beginselen een *stelsel* moeten ontwerpen, waar

¹⁾ Zie voor deze aanhalingen *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 38 v., 45.

aan mijne geestverwanten zich hadden te houden, en hun, die niet bereid waren dat stelsel *in praktijk* te brengen, moeten beduiden, dat zij hun eigen weg konden gaan”.

Het bezwaar van een partij, van iedere partij, is echter, dat de leider onvoorwaardelijke gehoorzaamheid moet eischen. Dat is hem nu, uit eigen ervaring, duidelijk geworden: „In 1887 zag ik derhalve niet in, dat het debat met mij over de beginselkwesties, als volstrekt nutteloos... moest worden afgewezen”. Dan volgen de bekende woorden, die bij een bespreking van deze brochure niet onvermeld mogen blijven: „...nu ik dit inzie, heb ik ook u en Kuyper teruggevonden in eene gemeenschappelijke *schuld*,

in een gemeenschappelijk *streven* om ons volk, op den weg, die ons voorkomt het best tot dit doel te leiden, tot God terug te brengen, in eene gemeenschappelijke *ervaring*, dat men langs dien weg de schuld en de ellende nog dagelijks grooter maakt.

En nu valt ook alles weg wat nog scheiding tusschen ons behoeft te maken.

Doleerenden en Hervormden, Liberalen en Orthodoxen, Gereformeerden en Ethischen, Antirevolutionairen en mannen van de Christelijk-Historische richting, allen zijn wij afgeweken, te zamen zijn wij onnut geworden”.

„Daarom onttrek ik mij aan de groep, om bij de waarheid te blijven, die God mij heeft doen zien” ¹⁾.

Tegelijkertijd hield Hoedemaker uiteraard op, voorzitter van de afdeling Amsterdam van de Confessioneele Vereeniging te zijn. Ook daar had hij den indruk, alleen te staan. Zijn referaten op de afdeelingvergaderingen waren altijd welwillend aangehoord, doch hij had niet het gevoel gehad, dat men de noodzaak van dergelijke besprekingen inzag.

Dit is echter maar ten deele waar. Er is juist in deze jaren een kring jonge theologen gekomen, die in vele opzichten door Hoedemaker beïnvloed is geworden. Al heeft hij in een bitter oogenblik wel eens uitgeroepen, dat geen zijner vrienden één enkelen voetstap op zijn weg heeft gezet ²⁾, Dr B. van Meer te Utrecht, Dr P. J. Kromsigt te Wierden en Ds H. van Eyck van Heslinga te Berlikum, met wie hij de eerste jaargangen van „Troffel en Zwaard” verzorgde, kunnen ongetwijfeld, de een meer, de ander minder, tot zijn geestverwanten gerekend worden. Aan dit tijdschrift, dat uitgegeven werd door het „Comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging” (waarin Hoedemaker met genoemde heeren zitting had) bleef hij ondanks zijn uit-

¹⁾ Voor al deze aanhalingen zie *a.w.*, blz. 9 v., 45.

²⁾ Zie *De sabbat om den mensch*, Doesburg 1909, blz. 5.

treden uit de Vereeniging medewerken. Hij schreef het inleidende artikel.

Een van de merkwaardigste dingen uit deze laatste periode is wel, dat Hoedemaker iemand naast zich gekregen heeft, tegenover wien hij vroeger meermalen min of meer antithetisch gestaan had, nl. „den ouden Gunning”. Maar daartoe moeten we eerst de geschiedenis volgen. In 1898 werd door de Synode voorloopig aangenomen het „Reglement op de Generale Kas”. Dit leidde in 1899 tot de bijeenroeping van een „Vergadering van ambtsdragers” te Utrecht, waarin de verschillende bezwaren, die tegen dit reglement gerezen waren, besproken werden. Die bezwaren richtten zich hoofdzakelijk tegen de centraliseerend-synodale tendenz, die uit het wetsvoorstel sprak.

„De Synode mag dit niet doen, want zij staat in betrekking niet tot de afzonderlijke leden, maar tot de gemeenten”, schreef Hoedemaker ¹⁾.

Ook schreef hij in zijn tijdschrift „Bijengebracht” een fel ironisch artikelje onder den titel: „Eén kwartje maar”: „Er is geld noodig om de zaken gaande te houden...

Ja, en dan kan de affaire nog een tijdlang op den ouden voet worden voortgezet!

Indien wij dien weg opgaan, zijn wij verloren!...

Gevoelt niemand dan meer, hoe min het is, te speculeeren op de belangstelling, die in een bijzonder plechtig oogenblik nog mag worden verondersteld” ²⁾?

De „Vergadering van ambtsdragers”, die ook in de volgende jaren steeds gehouden werd, bracht de Confessioneele samen met een bepaalde groep van de Ethischen. Het bleef niet bij vergaderen, maar werd een besliste beweging voor reorganisatie in Hoedemakers lijn. De Vergadering van 1901 benoemde een commissie van drie personen: Hoedemaker, Gunning en P. J. Kromsigt, welke een motie opstelde, die aan de Classicale Vergaderingen en aan de Synode van dat jaar verzonden werd. Daarin werd aangedrongen op het benoemen van een reorganisatie-commissie. Zonder resultaat. In 1902 verzond dezelfde commissie, uitgebreid met Ds Chr. Hunningher te Amsterdam en Dr B. van Meer, een soortgelijke motie. Met hetzelfde effect.

In deze reorganisatiebeweging nu vonden Hoedemaker en Gunning elkaar. Niet enkel „het kwartje” had „kerkvader” Gunning in deze gelederen gebracht, zooals ieder begrijpt. In onderscheid met Hoedemaker was Gunning vooral door het besef, dat het einde dezer bedeeing naderde, waarvan de Transvaalsche oorlog hem één der teekenen was, tot de

¹⁾ *Vragen van den dag*, dl. I, blz. 18.

²⁾ *Correspondentieblad van Bijengebracht*, 1 Augustus 1901. Straks over dit tijdschrift meer.

overtuiging gekomen, dat reorganisatie een eisch van het oogenblik genoemd moest worden: De Heer is nabij; alles moet voor Zijn komst bereid zijn, ook de Kerk. Alles in de Kerk moet „vlot, beweeglijk, voor den Heer beschikbaar” gehouden worden. Dat is thans niet zoo. Wij hebben „onszelves verlaagd”. De Kerk is een genootschap, haar voorgangers zijn van gezanten van Christus predikers van den godsdienst geworden. In het genadeverbond, waarvan de doop het teeken is, wordt niet meer geloofd.

Ook voor Gunning is het vast komen te staan, dat deze organisatie de heerschappij van Christus belemmert, omdat de Kerk als Kerk thans den naam des Heeren niet belijden kan ¹⁾.

Gunning was dus, zij het langs anderen weg, ook tot datgene gekomen, wat sedert lang Hoedemakers hoofdgedachte was geweest. Dit blijft een alleszins opmerkelijk feit, dat ons ertoe brengt, op deze plaats een kort overzicht te geven, eerst van de persoonlijke en vervolgens van de theologische verhouding tusschen beide mannen.

Hoedemaker en Gunning hebben reeds vroeg met elkaar in connectie gestaan. Beiden waren b.v. betrokken bij de oprichting van de „Protestantsche Bijdragen”. Hoedemaker verwijderde zich in die jaren echter steeds meer van de Ethischen en bijgevolg ook van Gunning. Naar aanleiding van verschillende aangelegenheden zien wij hem dan ook positie kiezen tegenover Gunning.

Hoe Hoedemaker Gunnings artikelen over „Geloof en kritiek” beoordeelde, zagen wij boven (blz. 40 v.). Ook in 1878, toen Gunning de eerste aflevering van zijn „Leven van Jezus” in het licht gaf, die zoo-veel ontsteltenis verwekte, was Hoedemaker, wat de zaak zelf betrof, niet op Gunnings hand, al heeft hij nog wel getracht in die dagen tusschen Gunning en Kuyper te bemiddelen ²⁾. Toen Gunning zijn beslissend conflict met Kuyper had, naar aanleiding van Kuypers artikel „De heelen en de halven” ³⁾, constateerde hij ⁴⁾, dat het verschil tusschen hem en de „Gereformeerden” van zedelijken aard was en dat hij bijgevolg allen, die zich tot deze groep rekenden, niet langer broeders zou noemen. Daarviel Hoedemaker ook onder. In 1886, naar aanleiding van Gunnings „Medegetuigenis inzake het kerkelijk incident te Amsterdam” ⁵⁾, kreeg Hoede-

¹⁾ Zie J. H. Gunning, *Verlagen wij onszelves niet!*, Nijmegen 1902, passim. Vgl. ook Haitjema, *De richtingen*, blz. 205 v.

²⁾ Zie boven blz. 102. Voor het hier behandelde zie men J. H. Semmelink, *Prof. Dr J. H. Gunning*, Zeist 1926, passim.

³⁾ In *De Standaard* van 17 Juni 1885.

⁴⁾ In zijn brochure *De heelen en de halven*, 's Hage 1885.

⁵⁾ 's-Gravenhage 1886. Hoedemaker besprak deze brochure in *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 439-462.

maker gelegenheid, op dit voornemen van Gunning in te gaan. Voor hem zijn de Ethischen nog wel broeders. Doch overigens neemt Hoedemaker nergens zoozeer positie tegen Gunning als in zijn bespreking van deze brochure. De beschuldigingen, die Gunning aan het adres van de Gereformeerden gericht had, richtte Hoedemaker op zijn beurt tot Gunning: Er bestond inderdaad een verschil van zedelijken aard, als Gunning de handelwijze der Besturen tijdens het conflict voor zijn rekening nam. En wat de partijvorming betrof, een partij (coterie) ontstaat daar, waar personen, die van de waarheid afwijken, zich samenvoegen, terwijl men aan de partijschap alleen ontkomt, wanneer men zich, zooals het ware Gereformeerde beginsel het gebiedt, groepeert rondom de belijdenis der Kerk zelve.

Zoolang Hoedemaker het contact met Kuyper aanhield, was dat met Gunning zoo goed als verbroken. Dat kon in die jaren wel moeilijk anders.

„Persoonlijk zal ik u, wel niet vermijden, maar ook niet zoeken”¹⁾, schreef Gunning.

Na Hoedemakers breuk met Kuyper is het echter, alsof Hoedemaker en Gunning, die nu beiden definitief van Kuyper gescheiden zijn, langzamerhand weer meer tot elkander gebracht worden. Wat Gunning betreft, moeten we daarbij denken aan zijn neiging, de partij te kiezen van dengene, die door de meerderheid verstooten werd. Nu, dat was, in de jaren vlak na de Doleantie, met Hoedemaker zeker het geval.

„Hoedemaker heeft zich in de laatste jaren zoo zelfstandig op eigen standpunt verdedigd,... zoo ernstiglijk den doop der smarten aanvaard, dat ook wij... ons aan hem verwant moeten gevoelen”.

Ook kwam Gunning, zooals bekend is, in zijn „isolement” te Leiden dichter bij de „gangbare” orthodoxie te staan en kreeg hij meer oog voor de zichtbare Kerk: „Hier in de dorheid der ‚moderne’ atmosfeer, hier heb ik leeren smachten naar gemeenschap in Christus... Meer dan ooit hang ik aan het geloof der Kerk... de kwestie omtrent de Kerk [is] mij een brandende gewetensvraag”²⁾.

Hoedemaker van zijn kant was voldoende gedesillusioneerd ten opzichte van de „Gereformeerden” (ook in de Nederlandsche Hervormde Kerk) om sympathie en medewerking van buiten dien kring dankbaar en verheugd te aanvaarden, zooals hij trouwens altijd verder gezien heeft dan de grenzen van den eigen kring.

¹⁾ *Leven en werken. Prof. Dr J. H. Gunning*, Rotterdam 1925, dl. III, blz. 997. In dit deel vindt men behalve een artikel van Ds Ph. J. Hoedemaker Jr over de verhouding van zijn vader tot Gunning, een groot aantal brieven van Gunning aan Hoedemaker.

²⁾ Zie voor deze aanhalingen *a.w.*, blz. 1018 en 1025.

Dat wil niet zeggen, dat alle verschilpunten toen waren opgeheven. Als Gunning te Leiden benoemd is, wijdt Hoedemaker aan die benoeming eenige artikelen in „De Gereformeerde Kerk” ¹⁾, waarin hij, naast instemming met Gunnings geloofsbeginsel, ook zijn bezwaren uit. En als Gunning „De Mozaïsche oorsprong” recenseert, zegt hij: „Mogelijk is er wat betreft de hier uitgesproken erkenning van historische en dergelijke feilen in de Heilige Schrift, eenig verschil tusschen mij en Dr Hoedemaker” ²⁾. Nog in 1900, als Hoedemaker in „Troffel en Zwaard” ³⁾ Gunnings „De opbouw der Kerk op haren grondslag” bespreekt, heeft hij op menig punt kritiek.

Doch dat de verhouding milder is geworden dan enkele jaren terug, blijkt b.v. uit het feit, dat Gunning Hoedemaker gelukwenscht met het beroep naar Leiden (in 1889) en de hoop uitspreekt, dat hij dit zal aannemen. Bij de oprichting van „De Gereformeerde Kerk” had Gunning geschreven: „Medewerken kan ik niet, deels omdat ik beslistelijk geen leertucht wil, deels omdat mijn naam compromittant zou zijn. Maar mijn belangstelling en mijn zedelijken steun geef ik er gaarne aan” ⁴⁾.

Toch zal Hoedemaker verrast geweest zijn, toen in 1899 de grijze hoogleeraar, die juist in dien tijd zijn ambt neerlegde, aan zijn zijde bleek te staan. Een dergelijke verrassing is hem in die jaren meermalen van Ethische zijde ten deel gevallen. Den Zondag na Gunnings begrafenis, die hij bijwoonde en waarbij hij ook het woord voerde, preekte Hoedemaker over Johannes 12 : 24. Ook in Gunnings leven en werk had hij dat woord van den tarwekorrel werkelijkheid zien worden.

Stellen wij Hoedemaker en Gunning als theologen naast elkaar, dan zien wij hen als twee eenzamen, „twee idealisten”, zooals Mevrouw Hoedemaker eens zeide, toen zij ze gezamenlijk weg zag gaan.

Beiden bezaten een wijde belangstelling, zoowel voor de cultuur van hun tijd als voor die van vroegere tijden; niet alleen in de klassieke, ook in de moderne litteratuur waren ze thuis. Over het algemeen was Hoedemaker meer Amerikaansch-Engelsch, Gunning meer Duitsch georiënteerd.

Vanwege deze wijde belangstelling is de vraag naar de verhouding van gelooven en weten, van christendom en cultuur voor beiden een vraag geweest, die hen heeft vastgehouden. Of liever, Gunning heeft met deze vraag voortdurend geworsteld; zijn geheele leven is een naarstig zoeken geweest naar een schoone synthese, terwijl Hoedemaker van de synthese, als een simplistisch gegeven, uitgaat. Zooals we immers reeds

¹⁾ 1889, nos. 53 en 58.

²⁾ *Theologische Studiën*, 1895, blz. 153.

³⁾ 3e jrg., blz. 337-360. Deze brochure van Gunning verscheen te Nijmegen in 1900.

⁴⁾ *Leven en Werken*, dl. III, blz. 1017.

zagen, zag Hoedemaker de verhouding van geloof en wetenschap vrij eenvoudig.

Daarnaast stelt Hoedemaker veel vaker de antithese. Bij hem is het dilemma: of uit God, of uit den mensch, een dilemma, dat Gunning juist niet accepteert, omdat het in beginsel door de vleeschwording des Woords is opgeheven.

Gunning heeft nooit, zooals Hoedemaker, gewild, dat het wetenschappelijk onderzoek gebonden zou worden aan de belijdenis. Hij wilde, dat degene, die het onderwijs gaf, Gereformeerd zou zijn.

Minder principieel, maar toch min of meer met het bovenstaande samenhangend, is het verschil in waardeering van „andersdenkenden”. „De Hoogleeraar Gunning bezit, zooals men weet, in hooge mate het vermogen om andersdenkenden te waardeeren. Hij zoekt en vindt de punten van aanknooping, waar anderen alleen iets vinden te laken, maar hij idealiseert daardoor de dwaling meer dan ons lief is”¹⁾.

Hiermede hangt weer samen, dat Hoedemaker alle afwijkingen in een bepaald stelsel herleidt tot een enkele afwijking in de leer, die hij dan vaak als „Remonstrantisme” aan de kaak stelt. Bij Gunning daarentegen zijn ethische dwalingen de grond voor intellectueele.

Hoedemakers aandacht is in zijn latere jaren (zooals we straks zien zullen) hoe langer hoe meer in politieke, of liever staatkundige, richting gegaan. De kerkelijke kwestie is hij steeds meer gaan zien in verband met den staatkundigen toestand. De neutrale Staat, zooals die door de Revolutie was ontstaan, kon de Kerk niet anders erkennen dan als genootschap. Toen was zijn ideaal niet langer alleen kerkherstel, maar ook grondwetsherziening. Gunning daarentegen heeft zich over politieke kwesties zoo goed als nooit uitgelaten. Hij zag de staatkundige stroomingen ook wel, maar meer in groote lijnen, als abstracte beginselen. Hij kent niet de gedurige tegenstelling tusschen den revolutionairen en den christelijken Staat; bijgevolg is het theocratisch staatsideaal van Hoedemaker hem vreemd. Dat het geloof directe staatkundige consequenties had, zou Gunning nooit aan Hoedemaker hebben toegegeven. Hij zou ongetwijfeld bevreesd zijn geweest, dat het kruis in een „christelijken Staat” geen plaats meer zou vinden. Wel spreekt Gunning waardeerend over Hoedemakers geschrift „Artikel XXXVI”, maar hij laat duidelijk uitkomen, dat Hoedemaker daarin gezichtspunten opent, die voor hem volkomen nieuw zijn²⁾.

Dat beiden, wat kerkbeschouwing betreft, ongeveer bij hetzelfde punt zijn uitgekomen, vermeldden we reeds. Bij Gunning was echter, zoo-

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 419.

²⁾ *Leven en Werken*, dl. III, blz. 1031.

als we zagen, een eschatologisch motief in het spel. Ook het oecumenisch element was bij hem veel sterker ontwikkeld dan bij Hoedemaker: reorganisatie was noodzaak, omdat onze Kerk zich in de eene wereldkerk moest kunnen oplossen. Hoedemaker vond, dat Gunning te veel de zichtbare eenheid der Kerk zocht ¹⁾. Gunning dacht over het algemeen veel minder strak-Hervormd dan Hoedemaker, getuige zijn herhaalde weifeling om tot de Apostolischen over te gaan. Wat de specifiek-Hervormde kerkelijke kwestie betreft, heeft Gunning allerlei oplossingen beproefd. Meer dan Hoedemaker. Wel heeft hij van het begin af kritisch tegenover de Besturen gestaan.

We mogen, samenvattende, spreken van een sterke persoonlijke en theologische sympathie, waarbij ieder van beiden zijn eigen inslag tot het laatst toe behouden heeft. „Wij zijn in den laatsten tijd zeer dicht bij elkander gebracht door een gemeenschappelijk kerkbegrip. Wij danken er God voor. Maar ligt hierin nu opgesloten, dat wij Gunningaansch of dat hij Hoedemakeriaansch is geworden? Onzin” ²⁾.

En Gunning zegt: „Telkens als ik iets schrijf, de Kerk betreffende, verneem ik van u in brief of opstel..., dat Gij, ondanks instemming met sommige bijzonderheden, toch in principiële tegenstelling met mij verkeert. Dit doet mij dan leed, omdat ik u zoo hoogschat. Maar als ik dan weer iets van u lees, word ik weer opnieuw getroost, omdat ik dan doorgaans zoo volkomen eenstemmigheid met u gevoel en daaruit dan opmaak, dat die ‚principiële tegenstelling’ toch een eenheid, die ik hartelijk begeer, niet uitsluit”.

Beider beteekenis voor Kerk en theologie is groot geweest. Gunning was wijder, universeeler en meer speculatief. Het is teekenend, dat er vaak gesproken wordt over het priesterlijke van Gunning en het profetische van Hoedemaker.

Ik geloof wel, dat we zeggen mogen, dat Hoedemaker meer invloed op Gunning heeft uitgeoefend dan Gunning op Hoedemaker.

„Gij zijt toch ook voornamelijk, door uwe geschriften, het middel geweest om mij hiervoor de oogen te doen opengaan...

Onderwerping der Belijdenis aan ‚Gods Woord’ was mij naar het hart. Maar de uitlegging van dat Woord Gods verstond ik als individueel. Ieder spreke — dacht ik — naar eigen geweten zijn oordeel uit.

Door u echter heb ik leeren inzien, dat het moet zijn het oordeel der vereenigde Kerk... Het Confessionalisme, mij altoos eene zaak van weerszin, wordt door uwe beschouwing overwonnen” ³⁾.

¹⁾ *Troffel en Zwaard*, 3e jrg. 1900, blz. 337 vv.

²⁾ *De Volksbode*, no 127, 5 Maart 1904.

³⁾ Voor deze en de vorige aanhaling zie men *Leven en Werken*, dl. III, blz. 1025-1028.

„Alleen de ingewijde verstaat, hoe er tusschen deze twee profeten een diepe geestelijke verwantschap altijd heeft bestaan; eene verwantschap, die hen tenslotte doet samengaan in het volbrengen van een, hun helder bewuste, goddelijke roeping, waaraan zij gehoor geven”¹⁾).

De kerkelijke kwestie werd in deze jaren, naar we reeds opmerkten, voor Hoedemaker verbreed tot een kerkelijk-staatskundige vraag. Steeds duidelijker ging hij verband zien, eenerzijds tusschen de synodale organisatie en het moderne staatsrecht, anderzijds tusschen reorganisatie en grondwetsherziening. De organisatie was een product van den modernen Staat, terwijl er pas van werkelijke reorganisatie sprake kon zijn, wanneer de Kerk weer haar normale plaats in den Staat had ingenomen. Had hij te voren vrijwel uitsluitend de partijschap in de Kerk gelaakt, thans is het hem duidelijk geworden, dat diezelfde partijformatie ook het ware herstel van het staatsleven in den weg staat. Na zijn terugkeer in Amsterdam — of eigenlijk reeds na 1887 — verplaatste hij het zwaartepunt van zijn strijd tegen Kuyper dan ook van het zuiver-kerkelijk naar het politiek terrein. Zijn strijd voor Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis is niet anders geweest dan een worsteling om den nationalen achtergrond van zijn kerkideaal te behouden en een verzet tegen een politiek, die te ruim en een kerkbegrip, dat te eng was.

In 1891, na een driejarige coalitieregeering, publiceerde hij zijn eerste brochure, die geheel aan de politieke beginselkwestie gewijd was: „Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer. Een waarschuwend woord vóór de verkiezing in Juni 1891 door een Hervormd predikant”²⁾. Hoedemaker schreef deze brochure naar aanleiding van Kuyper's deputaten-rede: „Maranatha”, waarin Hoedemaker „een volstrekt neutrale[n] staat en eene wetgeving, die zich tenslotte voegt naar de tijdelijke meerderheid” als het ideaal geteekend zag. In dit geschrift, dat bijzonder fel van toon is, toonde hij, aan de hand van onderscheiden uitspraken uit Groen's geschriften, áán, wat hij nadien gedurig gedaan heeft, dat Groen op essentiele punten iets anders gewild heeft dan Kuyper. „Groen wilde van de vrijheid, die de Revolutie aan allen beloofde, gebruik maken ten behoeve van het Christendom, zonder het revolutionair beginsel zelf goed te keuren, Kuyper keurt het goed en wil het vereeuwigen”.

Groen wilde die vrijheid uit zelfbehoud om tot iets anders te komen, Kuyper om, voor zoover de staat aangaat, bij de Revolutie te blijven”.

¹⁾ Ph. J. Hoedemaker Jr in *a.w.*, dl. III, blz. 655.

²⁾ Amsterdam 1891. Voor de onderstaande citaten zie dit geschrift, *passim*. Vgl. A. Kuyper, *Maranatha. Rede ter inleiding van de Deputaten-Vergadering, gehouden te Utrecht op 12 Mei 1891*, Amsterdam 1891.

Groen, aldus Hoedemaker, geloofde in tegenstelling met Kuypers aan de mogelijkheid en noodzakelijkheid eener theocratie. „Het Nationaal geloof is het Christelijk geloof, het Nationaal onderwijs is het Christelijk onderwijs, de Nationale wetgeving is de Christelijke wetgeving... Geene scheiding van Kerk en Staat, waardoor de Natie in de openbare instellingen van haar godsdienst beroofd wordt”.

De conclusie van de brochure, die immers een waarschuwend woord vóór de verkiezingen was, luidt: „Dit sta vast, men geve zijne stem niet aan iemand van wien het te vreezen is, dat hij in de ure der beslissing medeplichtig zal worden aan de geheele ontkerstening van den Staat”. Dan liever óf een liberaal kiezen, „mits hij der zake des Heeren, mits der Hervormde Kerk, niet vijandig is”, óf in het geheel niet stemmen.

Hier worde een enkel woord toegevoegd over de verhouding van Hoedemaker en Groen van Prinsterer.

Persoonlijk contact hebben de beide mannen waarschijnlijk niet veel gehad. We weten alleen, dat Groen aanwezig was en, op voorstel van Hoedemaker, de voorzittersplaats innam op de eerste vergadering inzake de doopkwestie, 3 Augustus 1870 te Utrecht. Er zijn vier brieven van Hoedemaker aan Groen bewaard ¹⁾.

Wat de beginselen betreft, Hoedemaker was overtuigd, dat hij de hoofdgedachte van Groen in bescherming nam tegen Kuypers. Het woord van Groen: „Voor het individu vrijheid, voor de nationale instellingen handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie” ²⁾ is in deze jaren in zekeren zin Hoedemakers lijfspreuk geworden.

Wel was Hoedemaker er uiteraard van op de hoogte, dat bij Groen gesproken kan worden van twee verschillende perioden. Na 1862 heeft Groen immers de neutraliteit juist zoo strak mogelijk willen doorvoeren? „Scheiding van Kerk en Staat, zoolang door u bepleit, wordt nolens volens ook door ons aanvaard” ³⁾. Doch Hoedemaker meent, dat Groens ideaal, ook in de tweede periode, gebleven is: de christelijke Staat. Een ideaal, dat Kuypers nooit gehad heeft. Ter wille van de praktijk, heeft Groen dat ideaal op sommige punten tijdelijk losgelaten. Het betrof dan altijd maatregelen, waardoor zooveel mogelijk belet moest worden, dat, tijdens de heerschappij van het Liberalisme, het christelijk karakter van de natie verloren zou gaan ⁴⁾. Het Modernisme nam namelijk in

¹⁾ Aanwezig in het Rijksarchief te Den Haag. Voor de vergadering te Utrecht zie boven blz. 34.

²⁾ *Noch rechts, noch links, maar den koninklijken weg*, Amsterdam 1905, blz. 68.

³⁾ Zie F. J. Fokkema, *De godsdienstig-wijsgeerige beginselen van Mr. G. Groen van Prinsterer*, Grijpskerk 1907, blz. 157.

⁴⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no's 224, 226, 231.

Groens dagen een beslist agressieve houding aan; anders dan in latere jaren. In de schoolkwestie b.v. was Groens eisch, dat „het pseudo-Christelijk onderwijs” uit de „Volksschool” zou worden verwijderd ¹⁾, voortgekomen uit de begeerte om, gezien de situatie, te redden, wat er nog te redden viel. „Groen heeft uit naam van de vrijheid, die de grondwet ieder burger, ook den christen verzekert, geprotesteerd tegen de poging van het Liberalisme om ons volk in de school een Christendom boven geloofsverdeeldheid... op te dringen...” ²⁾.

Het stellen van dezen eisch heeft Hoedemaker overigens een „colossale fout” van Groen genoemd, een „buigen van de knie voor den Satan, zoo ge wilt” ³⁾.

Een even groote fout achtte hij het, dat Groen op kerkelijk gebied geëischt heeft, dat de Besturen „tenminste hen zouden afzetten, die loochenden, dat Jezus uit de dooden was opgestaan. Dat bracht de Kerk op den weg, waarop Kuyper en de zijnen tot de Doleantie gekomen zijn” ⁴⁾. Over 't algemeen spreekt Hoedemaker betrekkelijk weinig over Groen, waaruit we, mijns inziens, kunnen opmaken, dat de persoon en de werken van Groen op hem geen beslissenden invloed hebben geoefend.

Reeds in dezen tijd (1891) spreekt Hoedemaker over de vorming van een bond, die tot programma de werkelijk anti-revolutionaire beginselen in den zin van Groen moest hebben.

Tot oprichting van een dergelijken bond is het, althans te Amsterdam, gekomen in het jaar 1894. Het devies van die kiesvereniging, die buiten Hoedemakers bemoeïing om ontstaan was, maar uiteraard wel zijn sympathie had, was: „Steunende op den bijbel, verdedigen wij de vrijheid”.

In „De Gereformeerde Kerk” nam de politieke discussie in deze jaren ook een groote plaats in. En het was, zooals we reeds gezien hebben, mede doordat de leden van de Confessioneele Vereeniging op staatkundig terrein niet één lijn trokken en, zooals Hoedemaker het zelf zag, de politieke consequenties van de Gereformeerde kerkbeschouwing niet aanvaardden, dat hij deze Vereeniging verliet.

¹⁾ Zie *Het eerstgeboorterecht voor een schotel moes?*, Amsterdam 1905, blz. 18.

²⁾ *Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer*, blz. 12.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, no 224.

⁴⁾ *De Gereformeerde Kerk*, no 224. Zie over Groens kerkelijk standpunt ook C. A. Lingbeek, *Schets van de geschiedenis der Reorganisatiebeweging*, blz. 7-10. Hoedemaker was aanwezig en heeft nog kort gesproken op de vergadering van de „Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs”, 18 Mei 1869 te Utrecht, waarop besloten werd, voor te stellen, het woord „Christelijk” in Artikel 23 van de Wet op het Lager Onderwijs, te schrappen. Zie Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. I, blz. 53-65.

„Heel de Kerk en heel het Volk!” is allermintst een geschrift, waarin het alleen over de kerkelijke kwestie gaat.

Hoedemaker spreekt daarin uit wat voor hem de kern van de zaak is en waarin het cardinale verschilpunt ligt tusschen hem en de gangbare christelijke politiek in een vraag, die hij aan Lohman stelt: „Geloofd Gij dat God Nederland weêr een christenland, Neerlands Overheid een christelijke overheid, Neerlands Kerk eene welingerichte Kerk kan maken?... Laat mij... anders formuleeren: gelooft gij dat Hij... dit zal doen? Neen, ook deze vraag is nog niet geheel ter zake. Ik zal haar zoo stellen: *wenscht* gij dat Hij dit doe; zoudt gij het een zegen achten, indien Hij het deed, zijt gij overtuigd dat wij verloren zijn, indien Hij het *niet* doet”¹⁾?

Dat is de beslissende vraag voor hem geweest en gebleven. Zijn geheele staatkundige streven is daarin samen te vatten. Waarbij we moeten bedenken, dat hij met „een christenland” niet bedoelde een land, waar alleen overtuigde christenen wonen, maar, zooals hij het hier trouwens zelf omschrijft: een land met een christelijke Overheid en een welingerichte Kerk.

Zijn antwoord op deze vraag luidt:

„Men wenscht dit, in het algemeen gesproken, *niet*.

Men zou de affaire zoo gaarne op den ouden voet voortzetten”.

En dan:

„Ik geloof er aan.

Duizenden stillen in den lande... gelooven er aan.

Gij moest er aan gelooven, zoolang gij den naam ‚Gereformeerd’ hooghoudt...

Indien er twee wegen waren om te komen tot hetgeen allen begeeren: het algemeen welzijn, de ware vrijheid, den waarachtigen vrede, zou ik niet zoo durven spreken. Er is, echter, slechts één weg, en dat is de weg, in *Gods Woord en de belijdenis geteekend*”.

Hoedemaker richtte deze brochure aan en tegen Lohman, nadat deze reeds van Kuyper gescheiden was. Daaruit zien we, dat Hoedemaker en Lohman door hun beider breuk met Kuyper niet nader tot elkaar zijn gebracht.

Over de verhouding tusschen Hoedemaker en Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman moge hier een kort overzicht volgen²⁾.

Persoonlijke vriendschap heeft er tusschen beide mannen nooit be-

¹⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 19.

²⁾ Uitvoeriger is de schets, die dezer dagen over dit onderwerp verschijnt van de hand van Dr L. C. Suttorp in een uitgave vanwege het De Savornin Lohman Fonds. Ik dank Dr Suttorp voor de vingerwijzingen, die ik, met name voor dit onderdeel van mijn proefschrift, van hem ontvangen mocht.

staan. „Ik ben nimmer op vertrouwelijkten voet met Lohman geweest en heb hem alleen met welwillende beleefdheid behandeld”¹⁾. Het waren dan ook twee volkomen uiteenlopende karakters. Lohman was de scherpzinnigheid zelve; hij zag alles strak-juridisch; hij was de man van de rechte, scherpe lijn. Hoedemakers lijnen daarentegen liepen nu eenmaal niet altijd rechttoe-rechtaan. Hoedemaker was alles behalve jurist. Lohman heeft dan ook in Hoedemakers beschouwingen nooit anders gezien dan theoretische speculaties, waarin niet voldoende rekening werd gehouden met de werkelijkheid.

Toen Lohman in 1883 tot hoogleeraar aan de Vrije Universiteit benoemd was, maakte hij, alvorens deze benoeming te aanvaarden, enkele reserves, o.a. dat hij zich de vrijheid wilde voorbehouden, ten eerste, om Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis op grond van Gods Woord te bestrijden en, ten tweede, om zich niet aan te sluiten bij Kerken, wier Synode de Heilige Schrift terzijde stelde²⁾. Hoedemaker merkte, naar aanleiding hiervan, in de senaatsvergadering op, dat de Vrije Universiteit wel eenigermate op weg was, evenals anderen, in plaats van de formulieren van eenigheid het bekende „geest en hoofdzaak” te stellen en dat hijzelf niet gaarne aan verslapping der Statuten zou medewerken. Over het tweede punt zweeg hij, volgens de notulen. Toch heeft hij er destijds bij Lohman op aangedrongen, dat deze de benoeming zou aannemen. Hij hoopte, dat Lohman, door studie van de beginselen, nader tot de Gereformeerde opvatting zou komen. Bovendien achtte hij aanvulling der faculteiten een levensvoorwaarde voor de Universiteit³⁾.

Over de jaren van „samenwerking” aan de Vrije Universiteit viel uiteraard reeds de slagschaduw van het naderend conflict. Toen dat gekomen was en Hoedemaker tenslotte zijn ontslag als hoogleeraar aanvroeg, was de verhouding geruimen tijd zeer gespannen. In zijn blad „De Protestantische Noord-Brabanter” viel Lohman Hoedemaker scherp aan en verweet hij hem, dat hij in de Hervormde Kerk wilde blijven, omdat er „alle kans bestond, dat op den duur voor de deuren der nu nog doleerende Kerken zich even weinig equipages zouden vertoonen, als voor de deuren der Afgescheidene Kerken”⁴⁾. Ook in persoonlijke brieven uitte Lohman velerlei grieven tegen Hoedemaker:

1e, dat Hoedemaker nu in 1887 zeide, dat iemand van Lohmans beginsel

1) *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 44.

2) Zie de notulen van den Senaat der Vrije Universiteit van 19 December 1883 en Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman, *Een ernstige wedervraag*, Amsterdam 1887, blz. 8.

3) Zie hierover *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 44 en Lohman, *a.w.*, blz. 8.

4) Zie *Eene belijdenis?*, blz. 21.

niet aan de Vrije Universiteit hoorde, terwijl hij in 1883 er bij Lohman op aangedrongen had, hoogleeraar te worden, hoewel hij ook toen reeds op de hoogte was van Lohmans kerkelijke beschouwingen ¹⁾ en bovendien toen reeds zag, dat het met de Vrije Universiteit een verkeerden kant uitging. „Gij zaagt het wankelend schip en den verwaasden kapitein en toch roept gij nog een tweeden dwaas aan boord, om dien daarna aan zijn lot over te laten en te laten verdrinken, terwijl gij uw leven redt” ²⁾. 2e, dat Hoedemaker, evenals de meeste Hervormde predikanten, toen het offers ging kosten, zich terugtrok ³⁾. Op dit punt: het terugwijken der predikanten is Lohman bijzonder fel. „Het schreeuwen tegen en afgeven op het synodaal bestuur was geoorloofd; geen afkeuring was te sterk... maar als de goede gemeenteleden daarop ingingen en de herders begonnen in de knel te komen, dan keerden de in het nauw gebrachte opzieners en herders zich tegen hunne schapen.

Ook door uwe handelingen is het diep wantrouwen, dat ik tegen de Hervormde predikanten koester, alweer vermeerderd” ⁴⁾.

3e, Lohman is overtuigd, dat hij zich op eenvoudige wijze aan het Woord houdt, terwijl Hoedemaker, voor zijn gevoel, in diepzinnig theologische beschouwingen vlucht ⁵⁾.

Buiten de bezwaren om, die hij tegen alle „Gereformeerde” leiders had, heeft Hoedemaker van zijn kant het Lohman bijzonder kwalijk genomen, dat deze „eene louter fictieve onderscheiding” maakte „tusschen de Universiteit, die neutraal was, en de vertegenwoordigers der Universiteit, die niet neutraal waren, alsmede tusschen hunne officieuse en officieele handelingen... Hoogleeraren der Vrije Universiteit maken gebruik van hun naam en positie, om de kerkelijke quaestie in hun geest op te lossen, maar zij doen dit niet als hoogleeraren” ⁶⁾.

Ook teekende Hoedemaker uitvoerig protest aan tegen de staatsbeschouwing van Lohman, zooals die in diens rede „De hoogste Vrijheid”,

¹⁾ Hoedemaker ontkent dit (in *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 44), doch, naar het mij voorkomt, ten onrechte. Hoedemaker moet geweten hebben: 1e, dat Lohman een van de mede-opstellers was van het „Voorstel tot organisatie van verzet tegen synodalen gewetensdwang”, Utrecht 1879 (vgl. boven blz. 52) en 2e, dat Lohman bij zijn benoeming tot hoogleeraar ook een reserve maakte ten opzichte van het lidmaatschap der Hervormde Kerk.

²⁾ In een brief van 12 September 1887.

³⁾ Nota bene: terwijl Hoedemaker in 1887 zijn geheele positie prijs gaf!

⁴⁾ In een brief van 2 September 1887.

⁵⁾ Zie de brieven van Lohman aan Hoedemaker uit die dagen. Eigendom van den heer J. Groenewegen te Heemstede. Daarnaast die van Hoedemaker aan Lohman, aanwezig in het De Savornin Lohman Archief, ondergebracht in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

⁶⁾ *Eene belijdenis?*, blz. 17 v.

gehouden bij de rectoraatsoverdracht in 1887, uitkwam. Later zei hij van die rede, dat ze „de roode vlag uithing, gedrapeerd met Dordtsch laken” ¹⁾.

Omstreeks 1895, als Lohman in conflict raakt met Kuyper en tenslotte in 1896 zijn ambt als hoogleeraar neerlegt ²⁾, valt er uit de particuliere briefwisseling eenige toenadering tusschen hem en Hoedemaker op te merken. 30 Mei 1894 schrijft Lohman aan Hoedemaker: „Van al de brieven, in den laatsten tijd door mij, naar aanleiding van mijn politieke houding, ontvangen, trof mij de Uwe het meest. Ik dank U voor dat schrijven, dat U zekerlijk eer aandoet; ik had mogen verwachten, dat Gij, op Uw standpunt, U verheugen zoudt, indien ik de Vrije Universiteit verliet; door dat niet te doen en integendeel mij de verzekering te geven, dat U dit zou smarten, hebt Gij mij een inzicht gegeven in Uw binnenste, waardoor ik mij verplicht acht, U eerlijk te bekennen, dat ik ten opzichte van de beoordeeling van Uw karakter vroeger onbillijk geweest ben; eene beoordeeling, die wel binnenskamers gebleven is, maar mij niettemin nu spijt”.

Blijkens een brief ³⁾ aan Prof. B. J. L. Baron de Geer van Jutphaas heeft Hoedemaker in dezen tijd gedacht aan de mogelijkheid van samenwerking met de fractie-Lohman: „Zelfstandigheid... maar tevens aansluiting”.

Doch al is de felheid van 1887 uit hun discussie geweken, tot elkander zijn de beide mannen niet gekomen. Lohman is het als een verschil blijven voelen, dat zijn politiek, als zijnde die van een jurist, meer „Realpolitik” was dan die van Hoedemaker. „Ook ik wensch niets anders dan een principieele behandeling, in abstracto, buiten verband met de abnormale toestanden van Kerk en Staat, maar niet buiten verband met de zondige toestanden, waarin de menschheid verkeert en tot de wederkomst des Heeren verkeeren zal” ⁴⁾. En Hoedemaker is op zijn

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 26 vv. en *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 223.

²⁾ Dit conflict liep voor een gedeelte over de kiesrecht hervorming. Kuyper ondersteunde het ontwerp Tak van Poortvliet, dat een aanzienlijke uitbreiding van het kiesrecht beoogde; Lohman bestreed het. Verder werd vanuit den kring der leden van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag geprotesteerd tegen het onderwijs van Lohman, als zijnde in strijd met de Gereformeerde beginselen. Zie hierover b.v. het „De Savornin-Lohman-herdenkingsnummer” van *De Nederlander*, 28 Mei 1937, het artikel van Dr J. van Lonkhuyzen *De bedeeeling Gods met dit land in Anti-revolutionaire Staatkunde*, 1935, hoofdzakelijk blz. 505-511 of C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen*, Rotterdam z.j., blz. 460 vv. In H. van Malsen, *Alexander Frederik de Savornin Lohman*, Haarlem 1931 komen 2 brieven voor van Hoedemaker aan Lohman, d.d. 26 Mei en 1 Juni 1894 (blz. 86-91).

³⁾ D.d. 7 October 1896. Aanwezig op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht.

⁴⁾ In een brief aan Hoedemaker, d.d. 19 October 1895.

beurt Lohmans standpunt blijven bestrijden. „Indien ik zeer openhartig moest zijn, zou ik U ...moeten zeggen, dat van alle groepen op staatkundig terrein, de uwe mij wel allerminst aantrekt”, schreef hij in 1897¹⁾, het jaar, waarin hij ook zijn brochure „Nationaal, niet clericaal” het licht deed zien, die een felle kritiek bevat op een reeks artikelen in „De Nederlander”, Lohmans blad.

Hoedemaker heeft dus allerminst Lohmans partij tegen Kuyper gekozen. Als Lohman in onderscheid met Kuyper meent, dat de Overheid, gezien de omstandigheden hier te lande, overeenkomstig de bedoeling van Artikel 36 handelt, wanneer zij juist aan allen gelijke vrijheid van gedachte, van spreken en zwijgen waarborgt en direct noch indirect aan eenige belijdenis eenige bevoorrechtiging verbindt, zegt Hoedemaker, dat Kuyper althans meer besef van de oorspronkelijke strekking van dit artikel toont dan Lohman hier²⁾. Ook had hij liever gezien, dat Lohman de vraag, of hij inderdaad van de belijdenis afweek, aan het oordeel van zijn Kerk onderworpen had³⁾. Tenslotte was de vraag: meer of minder democratisch, voor Hoedemaker niet van overwegend belang: „...de kwestie van Aristocratie of Democratie laten wij gaarne aan meer bevoegden over”⁴⁾.

Na ontvangst van „Heel de Kerk en heel het Volk!” schreef Lohman aan Hoedemaker: „Had ik er over geschreven (in „De Nederlander”) dan zou ik mij toch bepaald hebben tot de opmerking, dat ik als Prügeljongen door U ben gebruikt; over mijn hoofd heen vallen de slagen op Dr Kuyper en de Confessioneele Vereeniging. Grootendeels sta ik buiten deze geschillen... Maar ik wil gaarne erkennen, dat ik van deze dingen weinig verstand heb en dat uw geschrift voor een deel door mij niet is begrepen⁵⁾).

„Zwijgen wil ik. God kan Zijn werk anders en door anderen doen dan door mij, maar ik ben des antwoordens *moede geworden*”, zegt Hoedemaker in 1897⁶⁾. Dat voornemen om te zwijgen, heeft hij meermalen in zijn leven gehad, maar het was hem altijd weer onmogelijk, bij dat plan te blijven. „Hij zou wel willen zwijgen; maar wie kan zwijgen, als God hem dingen laat zien, waarbij zoo nauw de toekomst van volk en

¹⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 17.

²⁾ Lohman is sinds 1883 ten opzichte van Artikel 36 dus tot een eenigszins andere gedachte gekomen. Zie *Eene ernstige wedervraag*, blz. 11 en *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 368.

³⁾ Zie *Nationaal niet clericaal*, blz. 25.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 36. Hierover meer in het hoofdstuk „Staatsbeschouwing”.

⁵⁾ In een brief, d.d. 3 Mei 1897.

⁶⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 20.

kerk betrokken zijn?... Vandaar het eigenaardig verschijnsel, dat Dr. Hoedemaker, als hij dreigt *niets* meer te zullen zeggen, het woord neemt en desnoods weer een nieuw orgaan scheidt, om zich te uiten" ¹⁾). Zoo is ook „Heel de Kerk en heel het Volk!" geenszins zijn laatste woord geweest.

Wel heeft hij in de eerstvolgende jaren geen politieke geschriften het licht doen zien en, vanwege zijn aftreden als hoofdredacteur van „De Gereformeerde Kerk", ook niet meer geregeld in dat weekblad zijn kerkelijk-staatkundige beschouwingen gegeven, maar reeds in 1900 begon hij in het, inmiddels door hemzelf opgerichte, maandblad „Bijengebracht" een uitvoerige uiteenzetting over Artikel 36 ²⁾).

De oprichting van den „Bond van kiesverenigingen op Christelijk-historischen grondslag in de provincie Friesland" in 1898 was door hem met belangstelling en instemming gadeslagen.

Deze Bond werd opgericht 28 Maart 1898. Voorzitter was Dr J. Schokking te Koudum, secretaris Ds G. H. Wagenaar te Leeuwarden.

De kenmerkende artikelen uit het programma waren:

Artikel 2, „De Nederlandsche natie is volgens haren oorsprong, haar historie en haar karakter eene gedoopte, protestantsche, hervormde natie.

Dit christelijk, protestantsch, hervormd karakter der natie behoort te worden geëerbiedigd en gehandhaafd.

Het behoud van dit eigenaardig karakter der natie is de waarborg van gewetens- en godsdienstvrijheid".

Artikel 8, „De Kerk worde door de Overheid erkend als eene goddelijke instelling, die in haar ontstaan en bestaan onafhankelijk is van den Staat.

De Overheid behoort de Kerk in haar optreden overeenkomstig de Heilige Schrift te beschermen en bij het vervullen van de haar in de Schrift aangewezen roeping te eerbiedigen.

De Overheid heeft de waarheid, welke de Kerk belijdt, op haar eigen terrein naar eigen oordeel toe te passen".

In deze formuleringen herkent men duidelijk Hoedemaker. „Het onderscheidend beginsel van den Frieschen Bond lag in de principieele

¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 201 v.

²⁾ Later afzonderlijk uitgegeven als *Artikel XXXVI onzer Nederduitsche Geloofsbelijdenis tegenover Dr A. Kuyper gehandhaafd*, Amsterdam 1901. *Bijengebracht* was, zooals de naam aanduidt, een tijdschrift, waarin artikelen van verschillend karakter waren samengebracht. De eerste rubriek droeg tot titel *Vragen van den dag in het licht van Gods Woord*. Later verschenen deze artikelen afzonderlijk in twee deelen. De tweede helft van het tijdschrift werd ingenomen door studies van grooteren omvang. Zoo verschenen verschillende geschriften van Hoedemaker uit dezen tijd eerst als vervolgstukken in *Bijengebracht*. Er zijn drie jaargangen verschenen. De laatste aflevering is van Augustus 1902.

verwerping van de *neutraliteit der Overheid inzake de religie* en in den eisch tot *reformatie der Staatsinstellingen* in Christelijken, historischen zin" ¹⁾. Hetzelfde dus wat Hoedemaker tegenover de Anti-revolutionaire partij handhaafde. Bij de vaststelling van het programma had hij van advies gediend.

Ook te Amsterdam bestond een groep, die in deze lijn dacht, waarvan de heer S. Schermer een van de voormannen was. Deze groep gaf sinds October 1901 een weekblad uit: „De Amsterdamsche Volksbode”, waarin vooral gepolemiseerd werd tegen den Christelijk-Historischen Kiezersbond onder leiding van Dr J. Th. de Visser en Mr H. Verkouteren en waarin sympathie bemerkbaar was voor de Friesch-Christelijk-Historischen. Meermalen werd ook een verslag opgenomen van een lezing van Hoedemaker.

Tot dit blad zou Hoedemaker in een nadere betrekking komen te staan. 25 April 1902 werd te Utrecht de oprichtings-vergadering gehouden van de „Vereeniging tot handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie”, op welke vergadering Hoedemaker de openingsrede hield en van welke vereeniging hij voorzitter werd ²⁾. Ook te Amsterdam werd een afdeling opgericht met Dr J. Wieten, predikant aldaar, als voorzitter. Deze vereeniging bedoelde niet, een politieke partij in den gewonen zin te worden; men wilde zich buiten den electorale strijd houden en alleen indirect op de verkiezingen inwerken, namelijk door de beginselen te bepleiten, die in den waren zin anti-revolutionair waren: erkenning van de Heilige Schrift als richtsnoer en toetssteen der waarheid, van de Kerk als openbaring van het lichaam van Christus en van de Overheid als Gods dienaar, gebonden aan Zijn, in het Woord geopenbaarden, wil. De lijfspreuk van de vereeniging was het woord van Groen: „Vrijheid voor het individu; voor de nationale instellingen handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie”.

De Amsterdamsche Volksbode nu, die zichzelf niet meer bedruipen kon, werd door een commissie uit deze vereeniging overgenomen. Hoedemaker trad voorloopig als (niet-officieel) hoofdredacteur op. De naam van het blad was voortaan: „De Volksbode, orgaan tot handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie”. Hoedemaker had dus nu weer min of meer een eigen orgaan, waarin hij de staatkundige vragen van den dag in het licht van Gods Woord kon bespreken.

¹⁾ Zie *Gedenkboek*, blz. 233 v.

De beide geciteerde artikelen van het programma vindt men in J. A. de Bruyne en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd*, dl. VI, Leiden 1918, blz. 218.

²⁾ Zie over deze vereeniging, behalve de jaargangen van *De Volksbode*, Hoedemakers *Rede over het goed recht der Vereeniging, hare beteekenis en roeping*, Amsterdam [1902].

Een opmerkelijk experiment is hij in dit blad aangevangen, namelijk de bespreking van zijn politieke beginselen in een rubriek „Voor de kleinen”. Lang heeft hij dit, zooals te verwachten was, niet voortgezet. Wel blijkt ook weer uit deze enkele korte stukjes, dat Hoedemaker een uitmuntend verteller voor kinderen geweest is.

De tijdelijke eindredactie, die hij, naar hij meermalen zeide, alleen door den drang der omstandigheden op zich genomen had, legde hij spoedig neer. Ruim een jaar heeft hij die functie bekleed: van Juli 1902 tot October 1903. Nadien bleef hij nog wel medewerker. De redactie werd overgenomen door Ds G. H. Wagenaar, Ds J. P. Eringa en Dr A. Troelstra. „De Volksbode” is de laatste periodiek, waaraan Hoedemaker heeft medegewerkt.

Terugziende kunnen we zeggen, dat er bijna geen tijd in zijn leven geweest is, waarin hij geen lijfblad redigeerde. Het was al begonnen op de Middelbare School in Amerika. We zagen hem als redacteur van „De Vereeniging”. Daarna was het het „Zondagsblad” van „De Standaard”, dat hij, tijdens Kuypers ziekte, voor zijn rekening nam. Van 1876 tot 1885 zweeg hij. Toen werd de nood hem weer opgelegd en „Op het fundament der apostelen en profeten” verscheen, dat wel in bijzonderen zin zijn „eigen” tijdschrift was. Hierop volgde „De Gereformeerde Kerk”, daarop „Bijgebracht” en tenslotte „De Volksbode”.

Deze redactioneele arbeid is een van de meest essentieele dingen uit Hoedemakers leven geweest. Uit de artikelen, die hij naar aanleiding van een of andere gebeurtenis, beslissing of publicatie schreef, leeren wij hem het best kennen en wie al deze tijdschriftartikelen en kronieken eens achter elkaar zou lezen, zou een helder overzicht over Hoedemakers levensgang en ontwikkeling krijgen.

In de praktijk van den verkiezingsstrijd ondersteunde Hoedemaker soms „rechtsche” kandidaten. Zoo b.v. in 1905, toen, na een vierjarige coalitieregering, alom een heftige tegenstand tegen de christelijke partijen ontstond. „Het stelsel van de Revolutie, van den Modernen Staat”, schreef hij in dat jaar aan de Friesch-Christelijk-Historische kiezers ¹⁾, „die de regeermacht in de hand der meerderheid stelt, is alleen dragelijk, wanneer de partijen elkander in evenwicht houden...

Op dien grond alleen heb ik gemeend, aan een gebreideld ministerie uit de rechterzijde boven een uit Liberalen en Radicalen saamgesteld de voorkeur te moeten geven.

Anderen dachten er anders over.

Hiervan geldt het antwoord, dat ik eens in Ierland ontving op de vraag,

¹⁾ *Het eerstgeboorterecht voor een schotel moes?*, blz. 23.

welke van twee wegen ik gaan moest, om mijn doel te bereiken: „Welken weg gij ook neemt, gij zult altijd wenschen, precies andersom te hebben gekozen”.

Maar uit mijn advies bleek dan toch, dat ik het niet tegen de personen heb. Met al hunne ellende schaar ik mij gaarne aan hunne zijde, op hetzelfde oogenblik dat ik het stelsel, waarmede zij behept zijn, goddeloos en volksverwoestend noem”.

Het geschrift, waaraan bovenstaand citaat ontleend is, handelt hoofdzakelijk over de christelijke politiek en het Lager Onderwijs. Dat brengt ons ertoe, eenige oogenblikken onze aandacht aan Hoedemakers standpunt hiertegenover te wijden.

In bijzonderheden heeft Hoedemaker zich met de kwestie van het Lager Onderwijs niet beziggehouden. Het vraagstuk was voor hem slechts van principieele beteekenis in verband met zijn geheele staatkundige beschouwing en van practisch belang in verband met de verhouding tot de kerkelijk-Gereformeerden.

De bezwaren van den schoolstrijd heeft hij zeer scherp aangevoeld en aangetoond:

„De Christelijke school is de afgod van ons Christenvolk geworden. Zij heeft ook onder Hervormden vele slachtoffers van de Neo-Antirevolutionaire idealen, maatregelen en stellingen gemaakt.

Indien men niet spoedig voor het recht Gods opkomt, zal dat eigen Christelijk onderwijs, waarvan ons volk den zegen heeft ervaren, het gewicht zijn, dat het naar de diepte trekt.

...de groote vergissing van ons Christenvolk ligt in de meening, dat het Christelijk onderwijs als zoodanig redding kan brengen, terwijl het Christelijk gehalte van ons volk verwaterd is”.

Tegen de moedwillige ontkerstening van de openbare school kwam hij op: „Dat Groen heeft gemeend, de concurrentie met de uit de algemeene kas gesteunde Volksschool mogelijk te moeten maken door den eisch, dat het pseudo-Christelijk onderwijs uit die school zou worden verwijderd, ik acht het een misgreep en erger”¹⁾.

Toch was Hoedemaker geen voorstander van het openbaar onderwijs. De openbare school moet uit den aard der zaak neutraal zijn. En neutraal op het terrein van het onderwijs sluit in zich verloochening van het christelijk beginsel.

Christianisering van de openbare school achtte hij, onder de huidige omstandigheden, niet mogelijk: „Zoolang de schoolwet en de grondwet niet gewijzigd zijn, moet het christelijk beginsel op het terrein van de openbare school als contrabande worden beschouwd.

¹⁾ Zie voor deze beide citaten a.w., blz. 18 v.

Een christelijk, niet neutraal onderwijs is dáár niet in zijn recht" ¹⁾. Wat zijn houding in de praktijk betreft, krijg ik den indruk, dat hij lid van „Christelijk Nationaal Schoolonderwijs" gebleven is, zij het met veel kritiek op het feit, dat de kerkelijk-Gereformeerden er den boventoon voerden. „Wij mogen ‚Chr. Nationaal Schoolonderwijs' niet zonder slag of stoot overgeven". Tot de Hervormd-georiënteerde „Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs", die in 1891 werd opgericht en waarvan Dr G. J. Vos Azn en Ds H. Malcomesius de voormannen waren, trad hij in ieder geval niet toe. In die vereeniging had men toch ook weer een groep van het volk, in plaats van het geheele volk, op het oog, aldus Hoedemaker ²⁾.

Wilde hij dan toch wel samenwerken met „Doleerenden"? Gemakkelijk valt zijn standpunt ten dezen niet te bepalen. Eenerzijds lezen we: „...wij Hervormden zullen christelijke scholen oprichten met waarborgen voor een gezond bijbelsch, confessioneel karakter en hebben er niet op tegen, dat anderen er gebruik van maken; maar samenwerken, alsof hunne verhouding tot de Kerk de verhouding tot Christus niet raakte, dat nooit" ³⁾! anderzijds zegt hij, dat het in sommige dorpen dwaasheid is, twee christelijke scholen op te richten. In het laatste geval wil hij wel van samenwerking weten, mits de numerieke verhouding duidelijk reglementair vastgelegd worde.

Zijn ideaal was echter, naar het, door hem met instemming geciteerde, woord van Groen: „Het Nationaal onderwijs is het Christelijk onderwijs" ⁴⁾.

In zijn „Program van Grondwetsherziening" ⁵⁾ spreekt Hoedemaker ook over de roeping der Overheid ten aanzien van het onderwijs. De oprichting en instandhouding der scholen behoort zooveel mogelijk aan particulieren overgelaten te worden. De Overheid heeft dit particulier initiatief te steunen en, waar het niet genomen wordt, zelf scholen op te richten. Het christelijk element mag in het onderwijs niet ontbreken. Het toezicht hierop berust bij den kerkeraad, „met dien verstande, dat het dezen vrijstaat het Bijbelsch onderricht aan den onderwijzer over te laten of dit van zijnentwege te doen geven". Dat is dus Hoedemakers ideaal ten opzichte van het Lager Onderwijs.

We zijn langzamerhand genaderd tot het einde van dit veelzijdige en vaak fel bewogen leven. Middenin zijn vele werkzaamheden — hij had

¹⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 150 en 1892, no 168.

²⁾ Zie hierover *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 26 en 1891, no 124, 161.

³⁾ *A.w.*, 1892, no 215.

⁴⁾ *Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer*, blz. 15.

⁵⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 75-81.

pas het „Handboek van het Nieuwe Testament” het licht doen zien — overviel hem op het station te Utrecht een attaque, waardoor hij genoodzaakt werd, langen tijd rust te nemen en waardoor hij voorgoed gebroken was. Wel preekte hij weer van September 1907 tot Paschen 1909, doch hij was niet meer in zijn volle kracht. Met zijn publicistischen arbeid was het gedaan. Alleen werden nog twee gelegenhedenpreken in druk uitgegeven, te weten de gedachtenisrede ter gelegenheid van zijn veertigjarig ambtsjubileum en een preek over „De sabbat om den mensch”, gehouden op 30 Augustus 1908, waaraan hij een afscheidswoord bij den ingang van zijn emeritaat, 1 October 1909, vooraf heeft doen gaan.

Eerst iets over zijn jubileum.

Den zestienden Februari 1908 sprak Hoedemaker in de Westerkerk een herdenkingsrede uit over 1 Corinthe 9 : 16, waarin hij eerst enkele korte, treffende fragmenten uit z'n levensgeschiedenis gaf, om daarna te spreken over den inhoud, dien de prediking moet hebben: „Christus alleen en anders geen. Ik dank God, dat ik nog na 40 jaren van dezen kansel heb mogen zeggen, dat Hij der gemeente gegeven is tot een Hoofd over *alle dingen*, de gemeente welke Zijn lichaam is in deze wereld, opdat Hij de Koning zou zijn van alle koningen der aarde” ¹⁾.

Ter gelegenheid van zijn jubileum stelden zijn vrienden, die grootendeels zijn leerlingen waren, een boek samen, waarin de beteekenis van zijn persoon en werk naar verschillende zijden belicht werd. Dit „Gedenkboek” is er het bewijs van, dat Hoedemakers arbeid niet ijdel geweest is, maar dat er, zeker in zijn latere jaren, een kring van begaafde theologen geweest is, die van Hoedemaker geleerd heeft en bereid was, zijn beginselen door te geven in de overtuiging, dat de richting, waarin hun leermeester steeds geweest was, de juiste was.

Op een voorwoord van Dr J. Schokking, destijds predikant te Dordrecht, volgt een korte, uiterst summiere maar met groote piëteit geschreven, levensschets van de hand van Ds Ph. J. Hoedemaker junior, zoon van den jubilaris. Dr P. J. Kromsigt laat in een uitnemend artikel de ontwikkeling van Hoedemakers kerkrechterlijke beginselen zien. In het artikel van Ds C. A. Lingbeek over „Dr Hoedemaker en de Doleantie” is de ooggetuige aan het woord, die de woelige dagen van 1886 intens heeft meebeleeft. Een prachtige, eerbiedige bijdrage levert Dr H. Schokking over Hoedemaker als prediker. Deze schets is wel de meest persoonlijke uit den geheelen bundel. Maar ook in het artikel van Ds G. H. Wagenaar over „Dr Hoedemaker en de politiek” herkent men het getuigenis van den leerling, die met bewondering spreekt over den leer-

¹⁾ De nood ons opgelegd, blz. 31.

meester, die het zijn volgelingen lang niet altijd gemakkelijk gemaakt heeft, maar aan wien zij toch zijn blijven vasthouden.

Als mottotekst voor het geheele boek is zeer juist gekozen Johannes 12 : 24, het woord van het tarwegraan, dat alleen, door in de aarde te vallen en te sterven, vrucht voortbrengt.

Het Gedenkboek blijft één van de meest waardevolle bronnen voor de kennis van Hoedemakers persoon en beteekenis.

In zijn afscheidswoord hooren wij hem met klem getuigen voor hetgeen hem altijd het hoogste geweest is: dat Christus in Zijn Kerk zeggenschap moet hebben. Het is net of dat ééne ten slotte hoe langer hoe meer centraal voor hem geworden is: de levende gemeenschap met den levenden Christus. Alle misstanden in Kerk, maatschappij en Staat zijn slechts het gevolg van de verbreking van dien band der gemeenschap: men erkent Christus niet meer als het Hoofd der Kerk en den Overste van de koningen der aarde.

Slechts nadat wij hierop den vollen nadruk hebben gevestigd, mogen we wijzen op een toon van bitterheid, een hier en daar wat wrange klacht over wanbegrip en misverstand, die vooral in het laatste geschrift (maar ook reeds eerder) doorklinkt.

In de jaren, dat hij „De Gereformeerde Kerk” redigeerde, heeft hij, blijkens zijn uitingen, het feit, dat velen hem niet begrepen of althans niet wilden begrijpen, nog met een zekere blijmoedigheid gedragen. Die blijmoedigheid schijnt hem echter in de laatste jaren eenigszins begeven te hebben. „Ik heb dertig jaren gewandeld op een weg, waar niet één mijner vrienden één enkelen voetstap heeft gezet”¹⁾.

Er ligt iets tragisch in dit eenzaam en gebroken heengaan van Hoedemaker uit de bediening. Hij, die indertijd als begaafde jonge man overal was binnengehaald, wiens naam toen genoemd werd in de buurt van namen als Heldring, Van Oosterzee, De la Saussaye, Gunning en Kuyper, de gevierde predikant van Rotterdam en Amsterdam, wiens hart, naar zijn eigen getuigenis, dorstte naar gemeenschap en samenwerking, bleef, althans voor zijn eigen besef, — in werkelijkheid was het niet zoo — eenzaam achter, soldaat op een wachtpost, die door de anderen verloren was verklaard. Toch mag niet vergeten worden, dat, wat van Gunning gezegd is²⁾, ook van Hoedemaker geldt: „maar hij was in al zijn eenzaamheid met het geloof der gemeente gemeenzaam”. Met wat in werkelijken zin de „gemeente” is, is hij zich altijd verbonden blijven gevoelen. „Hij is altoos de prediker van Christus’ dierbaarheid gebleven”³⁾. Doch hij heeft leeren zien en hoe langer hoe meer den klemtoon erop gelegd, dat

1) *De sabbat om den mensch*, blz. 5.

2) K. H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning*, Rotterdam [1929], blz. 207.

3) *Gedenkboek*, blz. 170.

Christus niet alleen de Redder der ziel is, maar ook de Behouder des lichaams, het Hoofd van alle dingen. Dat daar, voor zijn besef, door vrijwel niemand ernstig mee gerekend werd en dat het hem over het algemeen niet gelukt was, de oogen daarvoor te openen, stemde hem bijwijlen bitter.

Hijzelf bleef echter gelóóven en daardoor wonnen het vertrouwen en de blijmoedigheid het toch altijd weer van de verbittering en kon hij eindigen met de woorden:

„En nu, ik sta aan 't einde.

Niet meer kan ik met Simson zeggen: Nu zal ik heengaan en mij schud-den als andere malen. God legt mij ter zijde.

't Valt mij zwaar, mij bij Zijn nog niet volkomen begrepen leiding neer te leggen. Maar Hij geeft mij ook het woord van Manoachs huisvrouw op onze Kerk toe te passen: dat de Heere nog geen lust heeft ons te dooden (Richteren XIII : 23).

Hij geeft het mij hieraan vast te houden:

dat Hij het doet,

dat Hij zorgt voor Zijn eer,

dat Hij 't ongelooft zal beschamen" ¹⁾.

Zoo nam Hoedemaker afscheid.

Van zijn emeritaat heeft hij niet meer genoten. Reeds voor het ingaan daarvan was hij lichamelijk en geestelijk geknakt. In zijn geestvermogens gekrenkt is hij nooit geweest. Hij kon zich echter slechts incidenteel uiten.

Den 26sten Juli 1910, tien dagen na zijn één-en-zeventigsten verjaardag, overleed hij ten huize van zijn schoonzoon en dochter, den heer en mevrouw Groenewegen-Hoedemaker te Santpoort. De begrafenis vond plaats te Heemstede, vanuit de stichtingen voor lijders aan vallende ziekte. Een van zijn jongens, die 15 Juli 1893, op vijftienjarigen leeftijd in die stichting overleden was, was daar ook reeds begraven. Later werd zijn echtgenoot, die 3 December 1911 overleed, eveneens daar bijgezet. Op het graf bevindt zich een eenvoudig gedenkteeken.

¹⁾ De sabbat om den mensch, blz. 12.

HOOFDSTUK V

SCHRIFTBESCHOUWING

Hoedemaker heeft, gedurende zijn geheele leven, een eigenaardige en ongetwijfeld oorspronkelijke Schriftbeschouwing aangehangen, die hij weliswaar langzamerhand nauwkeuriger heeft uitgewerkt, doch die hij in de grondtrekken steeds heeft bezeten. Deze Schriftbeschouwing moet grootendeels gezien worden als een principieel verweer tegen de moderne Schriftkritiek en met name tegen den vorm van die kritiek, zooals zij bij rechtzinnige Oudtestamentici voorkwam. Meer dan de brutaal-consequente toepassing van de litterair-historische methode bij de Modernen, was het de gematigde doorvoering daarvan bij de toenmalige Ethischen, die zijn toorn opwekte en zijn verzet wakker riep. Toch mogen wij zeker niet zeggen, dat Hoedemakers Schriftbeschouwing ontstaan is, enkel uit negatieve motieven. De grondlijnen lagen al klaar, vóór hij met dezen vorm van kritiek in contact kwam. Hoedemaker was opgegroeid in een omgeving, die bij de Schrift leefde. Zijn jarenlange praktijk op het gebied van Zondagsschoolarbeid zal hem hoe langer hoe meer met de bijbelsche verhalen vertrouwd hebben gemaakt. Hij behoorde tot die menschen, die als het ware in bijbelsche termen denken. Dat geeft aan zijn uiteenzettingen het veelzijdige, het levendig-directe en het ernstige. Het blijft alles betrokken in de sfeer van het geloof. Hoedemaker heeft immers als zijn levensroeping gevoeld: de bediening des Woords met al wat tot die bediening behoort? „Indien mijn arbeid eenige beteekenis, hoe gering ook, heeft gehad, dan ligt die beteekenis hierin, dat hij de strekking had, èn op den kansel èn niet het minst in de catechisatie, iets van die harmonie, die, de veronderstelling van menschenwerk uitsluitende, Godsgedachten in het Woord te doen zien, waarin mijn eigen ziel zich dikwerf vermeit”¹⁾. De harmonie in het Woord, de eenheid der Schrift, ja, daarom is het Hoedemaker zijn leven lang te doen geweest. De continuïteit van de Godsgedachte(n) heeft hij met nooit verflauwende inspanning trachten aan te wijzen. Dat de Schrift geen toevallige of opzettelijke ver-

¹⁾ Na een-en-dertig jaren, blz. 19.

zameling van heterogene boeken en brokstukken is, doch van Genesis tot Openbaring toe een eenheid, dat behoort voor Hoedemaker tot de essentieele deelen van zijn geloofsovertuiging. Die continuïteit was, naar zijn overtuiging, voor ieder onbevooroordeeld bijbellezer zichtbaar. De gedachte aan menschenwerk werd door den innerlijken samenhang van alle deelen der Schrift uitgesloten.

„Zoodra wij een oog krijgen voor het verheven parallelisme, de symmetrie tusschen Oud en Nieuw Verbond, krijgen wij ook dien zin voor de heilige Schrift, waardoor zij voor ons begint te leven, waardoor de heerlijkste en diepste gedachten ons tegenkomen op iedere bladzijde, in ieder woord” ¹⁾. „...gij hebt dan dit ééne gevat, dat de Schrift één organisch geheel is, de uitdrukking van eene verhevene Godsgedachte, waarvan hetzelfde geldt, dat Milton van de engelen zeide:

,They are immortal in every part
And can but by annihilation die” ²⁾.

„Heeft men deze gedachte gevat, dan openbaart zich de Schrift in hare eenheid, want de lijnen, die men kan trekken langs reeksen van feiten, die, overal zonder zichtbaren samenhang in de geschiedenis verspreid, toch in een wezenlijk en door God gelegd verband tot elkander staan, doorkruisen alle tijdperken van Israëls geschiedenis, zoowel onder het oude als onder het nieuwe verbond”.

Liever dan dadelijk te zeggen, dat Hoedemaker alles op Christus betreft, moeten wij beginnen met erop te wijzen, dat Hoedemaker alles op elkander betreft. „Het aantal schriftuurplaatsen, die... elkander ophelderen en aanvullen en dit doen op eene wijze, die het vermoeden aan en de mogelijkheid van iets gepremediteerds uitsluit, is inderdaad groot”. „Vergelijk men toch Schrift met Schrift uit het gronddenkbeeld, dat de Schrift van goddelijken oorsprong en daarom, door *hoevele* menschenlijke auteurs, in *hoevele* onderscheidene tijden, uit *hoevele* oogpunt ook geschreven, één is — de eenige veronderstelling, waarop een werkelijk wetenschappelijk inzicht in den gang der geschiedenis mogelijk wordt — en men zal allerlei tusschen de regels lezen, dat niet opzettelijk is medegedeeld, maar toch tot recht verstand der zaken onmisbaar is. Het stelsel der nieuwe critiek verzegelt eenvoudig deze bron van wetenschap”.

In dit Schrift-met-Schrift-vergelijken treft ons Hoedemakers meesterschap, of liever, zijn eenvoudige gehoorzaamheid aan het bijbelwoord en de bijbelsche geschiedenis. Ook al kunnen wij hem niet steeds even

¹⁾ *Het feit en de geschiedenis der Openbaring*, blz. 29.

²⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen op deze bladzijde *De Mozaische oorsprong*, blz. 385 vv.

gewillig volgen op zijn wegen; al maken de uiteenzettingen, waarmede hij de harmonie in de Schrift aantoot, op ons wel eens den indruk van harmonistiek, de nauwkeurigheid, waarmee hij verschillende, ook onbekende, Schriftgedeelten met elkander in verband brengt¹⁾, bewijst zijn enorme kennis. Al zal zijn betoog niet steeds door iederen Oudtestamenticus met evenveel ingenomenheid beluisterd worden, omdat gevaar voor gekunsteldheid en voor het bijeenbrengen van het ongelijksoortige niet steeds vermeden zal zijn, toch treft ons telkens, dat het motief van dezen uitlegkundigen en harmoniseerenden arbeid de liefde is voor de Schrift in haar eenheid. Hoedemaker spreekt den dichter van Psalm 119 na: „Hoe lief heb ik Uw Wet! Zij is mijne betrachtting den ganschen dag. Zij maakt mij wijzer dan mijn vijanden zijn, want zij is in eeuwigheid bij mij” (vers 97 en 98).

Heeft Hoedemaker er dan in het geheel geen oog voor, dat er gedeelten zijn, die voor ons besef toch wel zeer tegenstrijdig zijn? Zeker. Maar in plaats van daaruit onmiddellijk tot de onjuistheid van een bericht te concludeeren, moet men, volgens hem, wachten tot er mogelijk meer licht op een dergelijk feit valt. „Ik beweer vanzelf niet, dat men nergens op moeilijkheden stuit, dat er geene vragen, geene raadselen overblijven. Het zou wel wonder wezen, indien men met onvolledige gegevens uit incidenteele berichten altijd onmiddellijk iedere schijnbare tegenspraak wist te vereffenen, die wellicht veroorzaakt wordt door onbekendheid met één enkel feit”²⁾. Kan men onmogelijk een bevredigende verklaring vinden, dan moet de wetenschap „bescheiden en geloovig genoeg” zijn, dit te erkennen en „te wachten, totdat zij meer licht en een uitgangspunt vindt, waar een grens scheen te zijn”³⁾.

De schijnbare tegenstrijdigheid vindt soms ook een verklaring in, wat Hoedemaker met een eigenaardige uitdrukking noemt, de „elasticiteit der Openbaring”. „Alles wat men noodig heeft om èn de wet èn de geschiedenis in haar onderling verband te verklaren is ...iets te verstaan van de elasticiteit der Openbaring”⁴⁾. Daaronder verstaat hij, dat God in Zijn openbaring zich regelt naar den toestand van het volk. Niet in dien zin, dat de openbaring gelijken tred houdt met den trap van cultureele ontwikkeling, neen, Hoedemaker heeft hierbij het oog op de zonde van het volk, die telkens in anderen vorm te voorschijn komt, hetgeen dan weer voortdurend een nieuwen vorm van openbaring noodig maakt.

¹⁾ Een reeks merkwaardige voorbeelden vindt men in *De Mozaische oorsprong*, blz. 385 vv.

²⁾ *A.w.*, blz. 387.

³⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 69. Vgl. *Genade en recht*, blz. X.

⁴⁾ *De Mozaische oorsprong*, blz. 228.

Er is bij Hoedemaker dus zelfs een besliste tegenstelling tot de gewone voorstelling, zooals die door de toenmalige Oudtestamentici werd geponeerd: dat God zich aanpast aan het ontwikkelingsmilieu en de openbaring tot grooter helderheid en zuiverheid komt, naarmate de godsdienstige vatbaarheid toeneemt. Hoedemaker ziet namelijk niets van een toenemende zuiverheid. Hij keert het bewust om: het volmaakte staat aan het begin. Lijnrecht in strijd met de theorie eener langzame ontwikkeling, wordt Israël van meet af op het hoogtepunt geplaatst. Hoedemaker had dit reeds uitgesproken in 1871: „Het hoogste staat aan het einde, maar evenzeer aan het begin van de reeks. Het ideaal Gods ligt vóór ons en achter ons tevens”¹⁾. De openbaring klimt niet op tot een hooger, maar daalt af tot een lager niveau. Daardoor komt zij echter dichter bij den mensch. Deze „elasticiteit der Openbaring” heeft tot gevolg, dat b.v. in de wetten onderscheid en schijnbare tegenspraak bestaat. Wanneer wij echter de verschillende situaties beziën, waarin deze wetten gegeven zijn, worden de moeilijkheden opgelost. Hoedemaker heeft het dus als zijn dure roeping gezien, voor de eenheid der Schrift op de bres te staan.

Die eenheid van de verschillende deelen is echter een eenheid „in Christus”. Hoedemaker betreft het Oude Testament in zijn geheel op Christus. Dus niet zoozeer, dat hij verschillende teksten net zoo lang wringt tot zij „bruikbaar” zijn als Messiaansche teksten, neen, hij legt veel meer den nadruk op de Oudtestamentische openbaring in haar geheel als voorbereiding van de openbaring in Christus. In den grond is het immers dezelfde openbaring. Dat wordt Hoedemaker niet moede te betoogen. En hij vindt het de capitale fout van de „kritische” school, dat die den vasten regel prijs geeft, dat zij, die leefden onder het Oude Verbond, op dezelfde wijze zalig zijn geworden als wij onder het Nieuwe Verbond. Wie dat prijs geeft, stelt zichzelf buiten het specifiek christelijk erf. Iedere openbaring is Christusopenbaring. God kennen, zooals Hij zich geopenbaard heeft, is: God kennen in Christus. Hoedemaker eindigt „De Mozaïsche oorsprong” met het verhaal van den „bouwmeester, die zijn eigen naam zoo in het gewrocht van zijne kunst had weten in te voegen, dat men overal in de bogen, lijnen en stippels, in de pilaren en architraven, zijnen naam in allerlei afmetingen en vormen kon ontdekken, wanneer men in het middelpunt onder het koepeldak stond.

Eenige schreden links of rechts... en de beschouwer zag hiervan niets meer: het was voor zijne oogen verborgen. Die kunstenaar is God Zelf; dat middelpunt is het werk der Verlossing, zooals de gemeente het heeft

¹⁾ *Het feit en de geschiedenis der Openbaring*, blz. 26.

ervaren en in hare Belijdenis heeft uitgedrukt; maar deze naam is Christus, de Christus van Oud en van Nieuw Verbond, van de Wet en de Profetie, de Christus in de geschiedenis van Israël en in zijne instellingen...".

„God kende Israël van eeuwigheid, zijne geschiedenis, zijn afval, zijne herstelling.

Hij kent Christus"¹⁾.

Men vindt „Christus in ieder offer, in iedere plechtigheid des Ouden Verbonds”²⁾.

Wie „in Christus niet den sleutel vindt tot de verklaring van het Oude Testament, al is hij nog zoo geleerd, [is] niet bij machte Gods Woord te verstaan”³⁾.

Derhalve, wie zich aan het Oude Testament vergrijpt, vergrijpt zich aan Christus. Men kan het Oude Testament niet aantasten zonder de majesteit van Christus tekort te doen. Dat is de inzet van zijn strijd tegen de historisch-kritische school geweest.

Doorloopen wij thans aan Hoedemakers hand de Oudtestamentische geschiedenis, althans den aanvang ervan.

De mensch is geschapen naar het beeld Gods. Dat wil niet slechts zeggen, dat hij, zooals de catechismus het omschrijft, in ware gerechtigheid en heiligheid geschapen is. „Wat ons betreft, wij vinden het beeld van God niet slechts in het tweetal trekken door den Catechismus genoemd, maar in het geheele stoffelijke en geestelijke wezen van den mensch. Gelijk de tuinspiegel en de dauwdruppel het beeld van de zon weerspiegelen, zoo vertoonde de mensch in oneindig verkleinde afmetingen het beeld van Gods volmaaktheden, dat zich in den eersten mensch, Adam, maar meer nog in den tweeden mensch, Christus, weerspiegelde en eenmaal in de geheele verlore menscheit zichtbaar zal zijn”⁴⁾.

Hoedemaker wil niet spreken van een proefgebod, doch van een werkverbond vóór den val. In het gebod, onder deze omstandigheden gegeven, ligt het karakter van een verbond. Dit gebod eischt geloof en gehoorzaamheid. De mensch heeft echter die verbondsvoorwaarden niet vervuld. Het gebod, dat ten leven was, is hem ten dood geworden. Toch is het daardoor niet van natuur veranderd. „Het is ten leven gegeven en het kan ook gezegd worden ten leven gebleven te zijn, indien wij zien op Hem, die dit gebod voor ons heeft vervuld”⁵⁾.

¹⁾ Zie voor deze en de vorige aanhaling *De Mozaische oorsprong*, blz. 399 v.

²⁾ *Het Evangelie in het Oude Verbond*, Sneek 1889, blz. 107.

³⁾ *De Mozaische oorsprong*, blz. 222. Vgl. ook *Tegen Rome-Gods Woord!*, blz. 18.

⁴⁾ *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 74.

⁵⁾ Zie hiervoor *Het Evangelie in het Oude Verbond*, blz. 11 vv.

Den boom des levens noemt Hoedemaker, evenals Calvijn, een sacrament ¹⁾).

Eva roept bij de geboorte van haar eersten zoon uit, dat zij den man, „die komen zal”, heeft verkregen. „Is deze opvatting juist, dan hebben wij in dit vers aanvankelijk geen Godsnaam, maar eenvoudig het werkwoord in zijne oorspronkelijke beteekenis” ²⁾).

In de dagen van Enos, „zwak en sterfelijk mensch”, begon men — niet „God gemeenschappelijk te vereeren”, maar — „de beloofde verlossing van boven te verwachten. Het voorwerp der verwachting was niet langer de mensch, maar God” ²⁾. Men begon toen „de verwachting te vestigen op en de verschijning te verbeiden van *Hem, die komen zou*, van boven, van God” ³⁾).

De zondvloed kwam als een gericht, maar tegelijk als een verlossing. Het mysterie van de ark is:

„Noach ging onder het gericht door en werd behouden *in de ark*, die bijgevolg *„eene andere beduiding heeft*’.

Er is niets en niemand bestand tegen het gericht dan Christus alleen...

Zooals de ark drijft op de wateren van den zondvloed, triumpheert Hij over het gericht” ³⁾).

Met Noach wordt het genadeverbond opgericht.

Ook met Abraham. Doch dit verbond is geheel eenzijdig. Verbondsvoorwaarden worden aan Abraham nog niet uitdrukkelijk gesteld ⁴⁾).

Het verbond, dat in Hoedemakers beschouwing de voornaamste plaats inneemt, is het verbond aan den voet van den Sinai.

„Eerst aan den voet van Sinai neemt het verbond den vorm van eene wederzijdsche onderhandeling aan en wordt, naarmate de mensch in zijne onvatbaarheid openbaar wordt, zijn eigenlijk karakter als een genadeverbond zichtbaar...” ⁵⁾).

Door de volgende beschouwing heeft hij, naar zijn overtuiging, alle kritische bezwaren ten aanzien van de betreffende hoofdstukken ontzenuwd.

Het verbond tusschen God en Israël draagt oorspronkelijk den vorm van een werkelijke overeenkomst tusschen God en mensch. Aan het volk wordt een voorwaarde gesteld (Exodus 19 : 5), terwijl het zijnerzijds een belofte aflegt (vs 8). Het schijnt aan Israël te staan, de betrek-

¹⁾ Zie *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 77. Vgl. Johannes Calvijn, *Institutie*, vert. Dr A. Sizoo, Delft z.j., Boek IV, blz. 335.

²⁾ *De Mozaische oorsprong*, blz. 132 v.

³⁾ *Het Evangelie in het Oude Verbond*, blz. 52 en 64.

⁴⁾ *De Mozaische oorsprong*, blz. 239. Vgl. *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 35 en 124.

⁵⁾ *De Mozaische oorsprong*, bl. 239.

king te doen voortduren. Dit wijst ons op Gods gewone wijze van doen. Hij biedt den mensch niet alleen het volkomene aan, maar eischt ook de volkomenheid van hem. Na de voorbereidselen voor de plechtige bekrachtiging van het verbond (vs 9, 15), komt God tot Zijn volk en geeft de wet der tien geboden.

Maar onder het spreken wijkt het volk af en vraagt om de tusschenkomst van Mozes (vs 18, 19). Daarop heeft God als het ware gewacht. Mozes wordt nu in plaats van leidsman, middelaar. Doch het woord Deuteronomium 18 : 17, 18, dat in dit verband beschouwd moet worden, wijst op een ander en beter Middelaarschap. God is op weg, Zich geheel te geven. De openbaring vangt hier niet mede aan, maar komt op dit niveau, zoodra de behoefte daaraan zich aan 's menschen zijde openbaart. Hoedemaker ziet dus in de openbaring een afdaling, die echter een toeneming is in ontferming. De openbaring daalt af tot een lager niveau, maar komt hierdoor ook dichter bij den mensch.

Eerst nu stelt God de wijze vast, waarop Hij door den mensch gediend wil worden (Exodus 20 : 22-26). Nadat deze wetten gegeven zijn, vertoef Mozes als middelaar veertig dagen op den berg, waar hem de tabernakel getoond wordt. Onderwijl valt Israël nog dieper dan de eerste maal (Exodus 32). Na de intercessie van Mozes wordt het verbond in gewijzigden vorm hersteld. God daalt weer dieper af. Hij zal in het midden van Zijn volk blijven wonen, althans zoolang het volk geen verbond maakt met de Kanaänieten (Exodus 34 : 12). Zóólang zal Hij ook wonderen blijven doen (vs 10)¹⁾.

In Kanaän gekomen, heeft Israël deze voorwaarde niet vervuld. Het heeft de Kanaänieten niet uitgeroeid. En „toen Israël verdragen sloot met de inwoners des lands en daarmee ‚het verbond verbrak‘, verscheen de Engel des Heeren aan het te Bochim verzamelde volk om als het ware plechtig afscheid van dat volk te nemen (Richteren 2 : 1 vv.)”. Het bijzondere, dat van de inwoning des Heeren onafscheidelijk is, hield tegelijkertijd op. Het verbond in zijn hoogste openbaring was geschorst. De godsdienst kwam weer op het peil van den patriarchalen tijd (offers op de hoogten). Er geschieden geen wonderen meer. Ook hooren we niet meer van de ark. Dit is één van de meest belangrijke punten in Hoedemakers beschouwing van de geschiedenis van Israël. Het is voor hem de sleutel, die vele sloten opent. „Verliest men uit het oog, dat, na de bondsbreuk bij de vestiging in Kanaän, Jehova tijdelijk ophield zich als Israëls Koning in Zijn paleis te openbaren, dan kan men onmogelijk een zuiver beeld van de geschiedenis krijgen”²⁾.

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 220 vv.

²⁾ Zie hierover b.v. *Genade en Recht*, blz. 34.

Bij de inwijding van den tempel vervult de Heerlijkheid des Heeren echter weer het huis des Heeren (1 Koningen 8). Dat is het teeken, dat God weer is komen wonen temidden van Zijn volk. 's Menschen ontrouw doet Gods trouw niet te niet.

Trachten we de hoofdgedachte te vinden, die aan Hoedemakers beschouwing van de geschiedenis van Israël ten grondslag ligt, dan dringen zich drie woorden aan ons op: inwoning Gods, verbond, theocratie. Het eerste is dan het centrale, zooals we boven zagen. „*De inwoning Gods* is de gedachte, die in Oud- en Nieuw Testament, in Genesis en Openbaring, in de geschiedenis der eerste wereld, in die van de Patriarchen, van Israël en van onzen Heer en Heiland is belichaamd”¹⁾. Het verbond wordt door Hoedemaker altijd in direct verband gezien met de inwoning Gods. Het wonen van God onder Zijn volk is datgene in het verbond, dat van Gods kant komt en dat slechts blijft, zoolang het volk het verbond niet breekt. Krachtens dit verband tusschen inwoning Gods en verbond kan Hoedemaker zeggen, dat de verbondsgedachte de grondgedachte is van heel de Schrift, „die van lieverlede in hare diepe beteekenis wordt ontvouwd en toegepast”¹⁾.

Ten nauwste is met de inwoning Gods en het verbond de gedachte verbonden van de theocratie. God woont te midden van Israël als Israëls Koning.

„*Jehova is Israëls Koning.*

Niet in den algemeenen zin, waarin Hij ‚de Koning’, ‚de Heer’, ‚de Wetgever’, ‚de Rechter’ van de gansche aarde, en als zoodanig, ‚de Koning der Koningen’ wordt genoemd, maar in eenen veel engeren en veel hoogerem zin.

Hij is uit den Hemel, ‚Zijne vaste woonplaats’, nedergedaald tot het volk, dat Hij zich ‚ten erve’ had verkozen en heeft de regeering over dit volk, krachtens het bij Sināi gesloten verbond, op de meest indrukwekkende wijze aanvaard”²⁾.

Deze theocratie loopt ten slotte uit op het menschelijk koningschap. „Jehova plaatst een mensch op Zijnen troon, niet als Zijn vertegenwoordiger... maar in Theocratischen zin als Zijn Zoon”²⁾.

De inwoning Gods, het verbond, de theocratie veronderstellen den Middelaar.

„In het verbond handelt God met den mensch op den voet van gelijkheid, ‚naar de wet eens menschen’. Het verbond veronderstelt dus den Middelaar. Zonder dit is de verbondsgedachte de uitdrukking van menschelijken hoogheidswaan en in den grond godslasterlijk, een af-

¹⁾ *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 304 en 238.

²⁾ *Genade en Recht*, blz. 1 en 17.

trekken van den Schepper tot het schepsel". Het wezen van het verbond is de afdaling van God tot het schepsel. Het verbond is een schrede op den weg tot de menschwording Gods. „De voorwaarde der Theocratie is... het optreden van den Middelaar Gods en der menschen" ¹⁾.

De voorafschaduwing van Christus valt dus in het Oude Testament. Hoedemaker wijst die aan in verschillende personen. Voorafga echter de opmerking: „Een tegenbeeld van den Heiland zullen wij nergens in het geheele Oude Testament ontdekken.

Het beperkte en gebrekkige, dat van het geschapene onafscheidelijk is, brengt mede, dat alle schaduwen en voorbeelden van geestelijke zaken onvolkomen zijn, slechts een enkel oogenblik of een enkele zijde hiervan weergeven en derhalve aanvulling noodig hebben. Dit geldt des te meer van de typen, die op Christus zien" ²⁾.

Als zoodanig noemt Hoedemaker dan Adam als „eerste Adam" ³⁾.

Vervolgens Abel als slachtoffer. De dood van Abel... is niet slechts een feit, maar ook een type van hetgeen later gedurig herhaald en eindelijk in den kruisdood van Jezus volkomen vervuld werd.

Andere typen van Christus zijn:

Isaäk. „Wij kunnen Isaäk, beide in zijne wondervolle geboorte en geheele toewijding aan God, als een voorbeeld van Christus beschouwen en wel omdat God in hem een nieuwe ontwikkelingsreeks begint".

„Isaäk is ook in zijn naam en naamgeving een voorbeeld van Christus" ⁴⁾.

De geboorte van Isaäk was in zekeren zin een nieuwe schepping. Hij is ook „bij gelijkenis" ter dood gebracht en opgewekt. „Het offer, dat in hem door de geloovige menschheid (Abraham) gebracht wordt, is slechts eene schaduw, een zinnebeeld en onderpand van hetgeen later op Golgotha staat te gebeuren".

Melchizedek, die de reinere, meer oorspronkelijke Godsvereering onder de Kanaänieten vertegenwoordigt en als zoodanig Abrams meerdere en een type van Christus is.

Jozef. „De rechtvaardige wordt door zijne broeders naar het vleesch gehaat, den heidenen overgeleverd, door lijden tot heerlijkheid gevoerd en langs dezen zelfden weg de verlosser ook van zijne vijanden".

Juda, die bemiddelt en vooruitgaat om plaats te bereiden" ⁵⁾.

Mozes. Bij hem treedt het middelaarschap, zooals we reeds zagen, het

¹⁾ Zie hierover *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 238 en *Genade en Recht*, blz. 13.

²⁾ *Zonde en Genade*, blz. 212.

³⁾ Voor de hier en hieronder genoemde bijbelsche figuren zie *Handboek voor het Oude Testament*, passim. Tenzij anders vermeld staat, zijn de volgende citaten daaraan ontleend.

⁴⁾ *Abraham en zijn geslacht*, blz. 155.

⁵⁾ *Jacob-Israël*, blz. 395.

duidelijkst naar voren. Als Hoedemaker Gethsémané beschrijft, haalt hij Mozes' bede aan: „Delg mij uit Uw boek”. Mozes' lichaam is in een verheerlijkten toestand overgebracht; ook hierin is hij een voorbeeld van Christus ¹⁾).

Simson. Alleen in zoover deze als Nazireër optreedt, kan hij als type van Christus worden beschouwd.

Het Nazireerschap is namelijk een overblijfsel van en een heenwijzing naar het algemeen priesterschap, waartoe Israëel naar 's Heeren oorspronkelijke bedoeling bestemd was, doch dat het niet geaccepteerd had. De Nazireër vertoonde den Israëliet, zooals hij oorspronkelijk geweest was, wezen moest en worden zou. Tijdens zijn gelofte stond hij zelfs op één lijn met den hoogepriester.

„Wanneer wij Simson als type van Christus beschouwen, dan hebben wij het oog niet op hetgeen hij in zichzelf, maar op hetgeen hij door Gods genade is, op den Nazireër in Simson en op hetgeen hij in dit karakter verricht” ²⁾. Alleen als Nazireër is hij „een voorbeeld van Hem, dien de Vader geheiligd en in de wereld gezonden heeft”.

Wel is er ook in de omstandigheden, waaronder hij optrad, en de wijze, waarop hij de verlossing tot stand heeft gebracht, overeenkomst met het werk van den Heiland. Reeds in zijn geboorte ligt een heenwijzing naar de geboorte van Jezus. „Wat Maria, de moeder des Heeren onderzocht, toen de Geest des Heeren over haar kwam, werd door de vrouw van Manoach doorgemaakt in de schaduwen van de wet”. Verder strijdt ook Simson, evenals later Christus, geheel alléén. Noch Simson, noch Christus werden door Juda erkend. Beiden zijn „begonnen” Israëel te verlossen. Zelfs sluit Hoedemaker zich aan bij de oud-christelijke opvatting, dat het verbreken van de poorten van Gaza een zinnebeeld is van de opstanding van Christus. „Kan eenig beeld meer toepasselijk zijn, om deze waarheid uit te drukken”?

Toen Jacob op zijn sterfbed, aan het einde van den zegen over Dan, sprak: „Op Uwe zaligheid wacht ik, Heere”, zag hij over Simson, den Daniël, heen op Christus.

De Nazireër en de mensch Simson dekken elkander echter niet. In zijn zonde is Simson een afschrikwekkend voorbeeld voor den christen.

Over niemand van de hier genoemde typen van Christus spreekt Hoedemaker zoo uitvoerig als over Simson.

Slechts terloops wordt Samuël een type van Christus genoemd. Hij is, evenals Simson, Nazireër en tevens profeet, priester, leider en richter. In

¹⁾ Zie *Handboek van het Nieuwe Testament*, blz. 406 en *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 242.

²⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen over Simson *Zonde en Genade*, blz. 209 vv.

hem wordt de profetie uit Deuteronomium 18 aanvankelijk vervuld. David en Salomo zijn beiden typen van den Messias. „Gene in zijne lijdensgestalte, deze in zijne heerlijkheid. Gene als krijgsheld, deze als vredevorst. Gene in zijne eerste, deze in zijne tweede komst”.

Verschijningsvormen van Christus onder het Oude Verbond zijn: De „Heerlijkheid des Heeren”, die na den val zich aan den ingang van het paradijs had gelegerd, in het braambosch woonde, zich bij den uittocht uit Egypte vertoonde in wolk en vuurkolom en later in den tabernakel tusschen de cherubim troonde. Hoedemaker noemt trouwens ook den geheelen tabernakel wel een afschaduwing van Christus ¹⁾.

Christus vertoont zich ook als de „Engel des Aangezichts” (Jesaja 63 : 9) en als de „Vorst van het heir des Heeren” (Jozua 5 : 14).

Ook verschillende instellingen praefigureeren Zijn beteekenis. Den tabernakel noemden wij reeds.

Voor al de ark des verbonds duidt Christus aan in Zijn godmenschelijke natuur. Zijn godheid wordt daarin afgeschaduwd door de heiligheid van de ark als draagster van de goddelijke heerlijkheid en van de wet; Zijn menschheid door het feit, dat God in de ark op aarde woont. „De ark is de troon Gods onder Israël, tevens de troon der genade, en als zoodanig een type van Christus, den Godmensch, die ‚de heerlijkheid’ van God openbaart en in wien Hij op aarde woont” ²⁾.

Ook de arke Noachs wijst op Christus. „Zooals de ark drijft op de wateren van den zondvloed, triumpheert Hij over het gericht” ³⁾. Hoedemaker vindt zelfs in den dag van aankomst op den Ararat, den zeventienden dag van de zevende maand, een heenwijzing naar den dag van Jezus’ opstanding. Want de zevende maand is de maand, „waarin de kinderen Israëls uit Egypte zijn getrokken... de maand van het Paaschfeest”. Op den zeventienden van die maand is Jezus opgestaan. Het is opmerkelijk, dat Hoedemaker altijd de meeste aandacht besteedt heeft aan die gedeelten van het Oude Testament, waarin het ceremonieele op den voorgrond treedt, voornamelijk aan den tocht door de woestijn. De profetie heeft zijn aandacht lang niet in zulk een mate als de wet en de geschiedenis.

„De profetie is niet eene revelatie van iets totaal nieuws, dat onafhankelijk is van het reeds bestaande en gegevene... maar de ontvouwing, toepassing en... *vervulling*... van hetgeen God in den vorm van de wet, de belofte of de geschiedenis reeds had bekend gemaakt” ⁴⁾.

¹⁾ Zie *Genade en Recht*, blz. 14.

²⁾ *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 219.

³⁾ *Het Evangelie in het Oude Verbond*, blz. 64.

⁴⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 159.

Na het bovenstaande begrijpen wij, dat Hoedemaker diametraal positie moest kiezen tegenover de school van Dr A. Kuenen en met name tegenover Dr J. J. P. Valeton junior en Dr G. Wildeboer, welke laatsten, hoewel orthodox zijnde, de methode der litterair-historische kritiek aanvaard hadden. Het is niet precies na te gaan, in hoeverre zijn beschouwingen zich gevormd hebben in reactie op die van de genoemde Oudtestamentici. Voldoende zij het ons, te constateeren, dat hier twee volkomen tegengestelde beschouwingen tegenover elkan-der staan.

Vestigen wij onze aandacht nader op deze discussie ¹⁾, dan bemerken we, dat de uiteenzettingen over de verschillende tekstkritische kwesties op zichzelf slechts schermutselingen aan de oppervlakte zijn. Wel bestrijdt Hoedemaker ook de juistheid van de resultaten der „critici” (zooals hij de aanhangers van de litterair-historische methode noemt). Hij toont het gewrongene aan van de theorie omtrent de verschillende Godsnamen, waarvoor men zijn toevlucht moet nemen tot telkens vernieuwde hypothesen. Evenzeer van de theorie, waarbij de tijd van het ontstaan van een boek bepaald wordt naar de godsdienstige gedachtensfeer, die eruit spreekt. Ernstige bedenkingen op exegetisch-grammaticale gronden brengt Hoedemaker in tegen de toentertijd gangbare beschouwing van de wetten, de offers, den tabernakel, de priesters, de feesten en het ontstaan van het boek Deuteronomium. Hij daalt bij de weerlegging van de „critische” resultaten tot in bijzonderheden af.

Een uitvoerige weergave hiervan is niet doenlijk, zonder dat men zich begeeft in minutieuse grammaticale en historische kwesties. De juistheid van Hoedemakers grammaticaal werk is ernstig bestreden ²⁾. Op den niet deskundigen lezer maakt Hoedemakers betoog wel eens den indruk van een wat al te gemakkelijk gladstrijken van de plooiën. Maar het valt toch niet te ontkennen, dat achter dit detailwerk een enorm stuk studie moet hebben gezeten. Bovenal blijkt hier weer, hoe buitengewoon goed Hoedemaker thuis is in het Oude Testament.

De discussie over de resultaten der kritiek is echter, zooals gezegd, geenszins het belangrijkste. Hierachter ligt de strijd over de beginselen, zoowel de algemeen-wetenschappelijke als de theologische.

De „critici” moesten wel, aldus Hoedemaker, tot onjuiste resultaten komen, want hun arbeid was gegrond op een ongeoorloofde wetenschappelijke hypothese, namelijk dat het hoogere uit het lagere voortkomt, dus op de evolutietheorie.

¹⁾ Zie boven, blz. 131 v.

²⁾ Zie J. J. P. Valeton, *Valsche pleitbezorgers Gods in: Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 32en jrg., 1895, blz. 354-383 en J. C. Matthes, *Een protest in: Theologisch Tijdschrift*, 29en jrg., blz. 442-449 en 497-518 en 30en jrg., blz. 59-76.

Wanneer Kuenen zegt, dat het onderzoek naar den oorsprong en de samenstelling der Oudtestamentische geschriften o.a. de wel geconstateerde ontwikkeling der godsdienstige denkbeelden en gebruiken in aanmerking neemt, teekent Hoedemaker daarbij aan: „Let wel! ‚Geconstateerd‘, desnoods in tegenspraak met de bronnen”.

Deze wetenschappelijke veronderstelling is naturalistisch. „Men veronderstelt, dat Israëls geschiedenis door dezelfde wetten wordt beheerscht, dat zijne Heilige Boeken naar dezelfde regelen moeten worden beoordeeld, als die, welke voor alle volken gelden, dat zij, in één woord, het product zijn van *eene zuiver natuurlijke ontwikkeling*”¹⁾.

Vandaar dat niet alleen de afzonderlijke wonderen weggewerkt moesten worden (dat was reeds door vroegere kritische scholen geschied; de aandacht van Kuenen was daar niet op gericht), maar het „wonderlijke” karakter van Israëls geschiedenis in haar geheel moest weggeredeneerd worden, met name het wonder der wetgeving. Daartoe moest b.v. de profetie vóór de wet geplaatst worden.

Boven hebben we al gezien, hoe Hoedemaker de openbaringsgeschiedenis juist verklaart als een afdalen tot steeds lager niveau in plaats van een opklimmen van lager tot hooger.

Meer dan op de onjuiste wijsgeerige hypothese, die aan methode en resultaten der litterair-historische school ten grondslag lag, heeft Hoedemaker bij voortduring gewezen op de dogmatische fouten, die er mee gepaard gingen.

Wij dienen ons daartoe te herinneren, dat zijn strijd voornamelijk gericht is geweest tegen den orthodoxen vleugel van de bedoelde school en dat het er hem om te doen is geweest, aan te wijzen, dat het niet mogelijk was, uitgangspunt, methode en resultaten van de litterair-historische Schriftkritiek geheel of gedeeltelijk te aanvaarden en tegelijkertijd den Christus der Schriften vast te houden. Oudtestamentici als Valeton en Wildeboer eischten voor zijn besef ten onrechte het vertrouwen der gemeente voor zich op. Hun richting, zoo herhaalt hij telkens, is veel gevaarlijker dan de Moderne, ook al bezigt men de woorden geloof, bekeering, wedergeboorte vaak²⁾. Ergens spreekt hij van een strijd op leven en dood met deze als rechtzinnig optredende groep.

Als Valeton, met het oog op Hoedemakers methode, gesproken heeft van misleiding van de gemeente, antwoordt Hoedemaker:

„De Gemeente wordt *misleid*, zoo dikwerf de criticus haar te verstaan geeft, dat de critiek een vrij onschuldigen arbeid verricht, wanneer zij de chronologische orde van de boeken (?) des O.Ts wijzigt... De Ge-

¹⁾ Zie voor deze beide aanhalingen *De Mozaische oorsprong*, blz. 80 en 106.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 183. Vgl. 1893, no 233 en 1896, no 415.

meente wordt *misleid*, wanneer zij met instemming eene prediking hoort, laat ons zeggen, over de verzoeking van den Heiland in de woestijn, zonder te vermoeden, dat de prediker, die zooveel schoons en waars over die verzoeking zegt, het woord, waarmede de Christus den Satan bestrijdt, tot driemaal toe, uit eene *ondergeschoven* wet laat ontleenen". „Hiermede is niet gezegd, dat wij mannen als... Valeton onder de huichelaars of onder de ongeloovigen rangschikken. Ik heb... uitgesproken, dat het niet in mij opkomt een oordeel over het subjectief geloofsleven van iemand, wie dan ook, te willen vellen.

„De verborgen dingen zijn voor den Heere onzen God'.

Ik onderwind mij zelfs niet te bepalen, met hoeveel dwaling het geloof bestaanbaar is..."¹⁾.

De felheid, waarmee Hoedemaker tegen deze groep van Ethische theologen optrekt, is niet te verklaren uit enghartigheid. Want voor Ethischen als De la Saussaye senior en Gunning heeft hij steeds waardeering gehad, hoewel hij ook bij Gunning een onwetenschappelijk dualisme tusschen geloof en wetenschap signaleerde²⁾. Neen, hij deed dit uit werkelijke bezorgdheid voor het lot van vele voorgangers en gemeenteleden, die „meenden orthodox te zijn, omdat zij anti-modern waren".

Er lagen aan deze methode dwalingen ten grondslag, die, naar Hoedemakers vaste overtuiging, uit moesten loopen op de „besliste loochening van des christens eenigen troost in leven en in sterven".

Hoedemaker heeft die dwalingen eens³⁾ gerubriceerd als afwijkingen in de leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes.

In de leer des *Vaders*. De openbaring aan Israël in den eigenlijken zin wordt ontkend. Er blijft bij Wildeboer en Valeton wel een rest van openbaringsgeloof over. „Indien wij evenwel het Godsbegrip van Dr Wildeboer onderzoeken, vinden wij: *naturalisme van zuiver alloo*"⁴⁾. Het volstrekte monotheïsme heeft, volgens dezen geleerde, niet van den aanvang af onder Israël gegolden. Wel heeft in Israël een practisch monotheïsme bestaan. Er is een voortgang van practisch tot theoretisch monotheïsme op te merken. Ook Valeton spreekt van „kinderlijke, halfheidensche, menschvormige, naïeve voorstellingen"; naarmate de ontwikkeling toeneemt, worden de voorstellingen echter „minder kinderlijk en meer juist"⁵⁾.

¹⁾ Zie voor deze en de vorige aanhaling „*Als verleiders en nochtans waarachtigen*", blz. 39 en 36.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 367.

³⁾ In een lezing op de jaarvergadering van de Confessioneele Vereeniging in 1894, opgenomen in *De Mozaische oorsprong*, blz. 31-62.

⁴⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 22.

⁵⁾ Zie *De Mozaische oorsprong*, blz. 44.

Wanneer men zoo spreekt, heeft men de openbaring uitgeschakeld en Israël op hetzelfde vlak geplaatst als andere volkeren. Men betaalt dan zijn tol aan de evolutietheorie. Het baat niet, of men het ontwikkelingsproces onder goddelijke leiding plaatst.

De afwijkingen raken in de tweede plaats de leer des *Heiligen Geestes*. De inspiratie van de Heilige Schrift wordt prijs gegeven. Het onderscheid tusschen kanonieke en apocriefe boeken vervalt. De leiding des Geestes wordt ontkend, zoowel wat betreft het ontstaan van de verschillende boeken afzonderlijk als van den kanon. „De Hervormers zijn teruggegaan van den paus tot de conciliën, van de conciliën tot de kerkvaders, van de kerkvaders tot de Heilige Schrift, en hebben... uitgesproken: ‚Wij verwerpen van ganscher harte alles, wat met dezen onfeilbaren regel niet overeenkomt’.

En wij, de kinderen dier Hervormers, worden thans gesteld voor de principieele vraag, of wij ons nog verder zullen laten terugdringen tot iets in de Schrift, dat voor het dwalend verstand, de neuswijze wetenschap, het bedriegelijk gevoel, de beperkte ervaring, als norma en toetssteen der waarheid kan worden aanvaard, anders gezegd, of de Schrift, de geheele Schrift en niets dan de Schrift de eenige regel van ons geloof en van onzen wandel zal blijven” ¹⁾.

Dit brengt ons tot de bespreking van Hoedemakers houding inzake de inspiratie. Daarbij dienen we dan in de eerste plaats op te merken, dat Hoedemaker heel weinig hierover spreekt. Het hoe der inspiratie is voor hem niet van primair belang, ook niet in deze discussie. Slechts een enkele maal heeft hij dit onderwerp terloops aangeraakt.

„Aan eene bepaalde theorie omtrent de ingeving van de Schrift is ons geloof niet gebonden; gebonden zijn wij op de wijze, die zoo eenvoudig, diepzinnig en onnavolgbaar schoon in onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis wordt beschreven, uitsluitend aan het feit, waaraan wij iedere theorie hebben te toetsen, het feit namelijk dat wij in die Schrift bezitten het Woord van God en wel zóó, dat wij niet bij machte zijn, tusschen vorm en inhoud, tusschen de Schrift en iets in die Schrift, dat in meer eigenlijken en volstrekten zin ‚Gods Woord’ zou mogen heeten, te onderscheiden” ²⁾.

„Het feit der inspiratie staat voor ons vast, onafhankelijk van de vraag, of wij een juist en volledig inzicht hebben in den aard dezer inspiratie” ³⁾. Het gezag van de Heilige Schrift berust voor Hoedemaker nergens anders op dan op het getuigenis des Heiligen Geestes.

„Eene mechanische inspiratie zou... eene zoodanige zijn, waarbij de

¹⁾ *A.w.*, blz. 49.

²⁾ *Zonde en Genade*, blz. 8.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1893, no 220.

Heere God menschen behandelde... alsof zij werktuigen waren. Aangezien God nu alle dingen behandelt ,naar hunnen aard' en bijgevolg den mensch als een persoonlijk, redelijk, zedelijk wezen behandelt, kan van zoodanige inspiratie geen sprake zijn.

Dr. Hoedemaker is zelfs gewoon het Latijnsche woord ,Inspiratie'... te vermijden, omdat dit... den bezielenden, levenwekkenden, reinigenden, verlichtenden, verheffenden invloed van Gods Geest... te plastisch, te uitwendig opvat en onderscheidt de theopneustie, de aanblazing des Geestes van de uitwendige mededeeling en de inwendige openbaring, terwijl hij tevens met alle rechtzinnige godgeleerden aanneemt, dat in de huishouding Gods geene kracht wordt verspild en bijgevolg geen wonder mag worden verwacht, waar natuurlijke middelen toereikend zijn: derhalve ook geene mededeelingen langs bovennatuurlijken weg plaats vinden, die langs anderen weg tot den mensch kunnen komen" ¹⁾).

De „critici" denken bij het woord inspiratie aan de Luthersche verenging van het inspiratiebegrip, waarbij de autoriteit van de Schrift te nauw verbonden wordt aan den „auctor secundarius". De Gereformeerde beschouwing van de ingeving laat echter juist onderzoek toe. „Het is eene dwaling te meenen, dat óf de leer van de Canoniciteit óf die der Inspiratie het wetenschappelijk onderzoek in het allergeringste belemmert, of met name het onderzoek naar den tweeden auteur en de wijze, waarop hij heeft gearbeid, niet geheel vrij laat" ²⁾).

De discussie met de richting Valetton loopt voornamelijk over de „afwijkingen in de leer des Zoons".

De kernvraag was: kan men methode en resultaten van de litterair-historische school, althans gedeeltelijk, aanvaarden en toch Christus behouden? Valetton beantwoordde deze vraag bevestigend, Hoedemaker beslist ontkennend. De Christus, dien Valetton overhoudt, is, volgens Hoedemaker, niet de Christus van Schrift en belijdenis.

Nu we boven gezien hebben, hoezeer Hoedemaker het Oude Testament van uit de vervulling in Christus verklaart, begrijpen we, dat Christologie en Schriftbeschouwing voor hem op een bijzondere wijze samenhangen en dat kritiek op de Oudtestamentische openbaringsgeschiedenis voor Hoedemaker kritiek op Christus en afbreuk-doen-aan-Christus'-volheid is.

Om te beginnen bij wat voor Hoedemaker nog niet eens het meest belangrijke is: De Heiland heeft de opvatting van Zijn tijdgenooten aangaande het Oude Testament gedeeld, ook op die punten, waarop de litterair-historische kritiek daarvan afwijkt. „Men kan niet ontkennen

¹⁾ De Gereformeerde Kerk, 1896, no 417.

²⁾ De Mozaïsche oorsprong, blz. 52.

dat bijna *alle* door de nieuwe kritiek betwiste punten door een of ander getuigenis van den Heiland worden gedekt" ¹⁾). Wanneer nu die kritiek gelijk heeft, moet Jezus óf zich bij de foutieve voorstellingen van zijn tijdgenooten bewust hebben aangepast, óf Zelf daarin bevangen zijn geweest. Op dat laatste standpunt was men aangekomen. Men begon „vrede te krijgen met een *Christus*, Die dit en dat *niet heeft geweten*, Die Zich ook wel heeft *vergist*". „Staan de critische resultaten vast,... dan moet men zich eene voorstelling vormen van het Evangelie en van den *Christus*, die bij deze uitkomst past en deze voorstelling is van dien aard, dat zij, die op het kerkelijk standpunt staan, hierin moeten zien *eene verloochening van den Christus*".

Het betreft hier dus de vraag van Christus' alwetendheid.

Weliswaar geeft Hoedemaker toe: „Hij, Wiens doel het was, het koninkrijk Gods te stichten, de wereld met God te verzoenen, heeft er zich evenmin mede bemoeid om natuurkundige vragen als om historische vragen tot oplossing te brengen. De vraag, of Jezus een onbedriegelijke kennis bezat, vat Hoedemaker niet zuiver intellectualistisch aan. Hij legt er den nadruk op, dat (alweer niet volgens de Luthersche, maar) volgens de Gereformeerde dogmatiek aan Christus naar Zijn mensche-lijke natuur geen alwetendheid wordt toegeschreven. Doch het eigenlijke punt van verschil is, dat, wat de „neo-orthodoxie" als bloot historische bijzonderheden beschouwt, voor Hoedemaker feiten zijn, die betrekking hebben op Christus' ambt. En de Heiland heeft toch zeker geweten, „wat Hij voor Zijn beroep noodig had". Hij was volmaakt in kennis; d.w.z. alles wat Hij moest weten, wist Hij. Het voornaamste is voor Hoedemaker dan ook niet, dat Jezus, ingeval de critische resultaten juist waren, bepaalde historische feiten niet of verkeerd geweten zou hebben, maar dat Hij dan gedwaald zou hebben ten aanzien van Zijn persoon, Zijn werk en Zijn ambt. Een gedeelte van dat ambt was immers: „Zijne werkzaamheid ten behoeve van Israël onder het Oude Verbond" ? Ook is de praeëxistentie hierbij in het geding. „Indien men in de meening verkeert, dat Christus dezen en dien profeet voor den auteur van dat en dat boek heeft gehouden, terwijl het in de werkelijkheid door een ander geschreven is of, dat Christus deze of gene mythe, die in de Schrift als geschiedenis is vermeld, in Zijne prediking ten onrechte als historie heeft aangehaald, moet men, óf de preëxistentie loochenen, en hiermede valt in den grond de Godheid van Christus, óf vaststellen, dat de Heer tijdens Zijne omwandeling op aarde niets van Zijne werkzaamheid ten behoeve van Israël onder het Oude Verbond heeft geweten".

¹⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 118 vv.

„Welnu, kort en goed, deze Christus is niet mijn Christus”¹⁾).

Hoedemaker constateert dus, dat er tusschen Valeton en hem een verschil in Christusbeschuwing bestaat. Valeton kan Christus in zekeren zin losmaken van den gang der Oudtestamentische geschiedenis, Hoedemaker, zooals we gezien hebben, in het geheel niet, „De openbaring komt tot ons in eene geschiedenis, waarvan geen stuk kan worden verplaatst of weggenomen”²⁾. Bij Valeton staat het persoonlijke, bij Hoedemaker het ambtelijke in de Christusbeschuwing voorop.

„...Dr Valeton maakt het noodzakelijk, nog eens uit te spreken, dat de keuze niet zóó staat:

„Hoedemaker een begrip van den Christus en Valeton den Christus”; ook niet: „Hoedemaker en Valeton beiden eene even gebrekkige voorstelling van den Christus, waarmede men het echter even goed in leven en in sterven kan doen’.

Maar: „Hoedemaker eene voorstelling van den Christus, zooals de Kerk haar heeft, wier belijdenis Valeton geacht wordt te deelen;

Hoedemaker eene voorstelling van den Christus, zooals de gemeente haar in Valeton veronderstelt, en het recht heeft uit zijne woorden af te leiden, zoo dikwerf de Hoogleraar optreedt om haar te stichten;

Hoedemaker eene voorstelling van den Christus, uit het Oude en Nieuwe Testament geput, zooals de Heilige Schrift daar ligt, en Valeton eene voorstelling van den Christus uit de Schrift, *nadat zij door de gelooflooze, d.i. in den grond ongeloovige wetenschap is uiteengerukt, en, hier minder, dáár meer, onkenbaar is gemaakt*”³⁾).

Aan het eind van zijn „Woord van verweer” heeft Hoedemaker het aldus gezegd:

„...deze Christus is niet mijn Christus; dat zegt weinig; maar Hij is niet die der Kerk, niet die der *Schrift*; Hij is niet de Christus, in Wien „de volheid Gods’ lichamelijk woont, de Christus, aan Wien wij genoeg hebben in leven en in sterven”⁴⁾).

In hetgeen voor Valeton zuiver historische beteekenis heeft, ligt voor Hoedemaker een soteriologisch element. Het gaat „nog om iets anders en hoogers... dan om den tijd, waarin deze woorden zijn gesproken”; het gaat hier „om het wezen Gods en Zijne verhouding tot de wereld...; om den roem en den troost van de kinderen Gods”⁵⁾).

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 175 en „*Als verleiders en nochtans waarachtigen*”, blz. 40.

²⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 157. Vgl. De Mozaïsche oorsprong, blz. 57: „Heel de Christus èn als historische persoonlijkheid èn als Verlosser van zondaren, staat en valt met hetgeen de critici noemen: de traditioneele opvatting”.

³⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 35.

⁴⁾ „*Als verleiders en nochtans waarachtigen*”, blz. 40.

⁵⁾ *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 399.

Behalve over de bovengenoemde dogmatische afwijkingen, loopt het geschil hoofdzakelijk over de verhouding van geloof en wetenschap. Hoedemaker constateert bij de richting Valeton dualisme tusschen beide. Volgens de „neo-orthodoxie” namelijk is de historische kritiek een neutrale, voor het geloof onschadelijke, arbeid. Wanneer men echter, zooals Valeton doet, erkent, dat het geloof niet onafhankelijk is van de Schrift, houdt dat in, dat het ook niet onafhankelijk kan zijn van de wetenschap ¹⁾. Want de Schrift moet onderzocht worden volgens een bepaalde wetenschappelijke methode. Die wetenschap nu mag haar principes niet ontleenen aan onjuiste filosofische praemissen (in casu de evolutie-theorie), maar behoort een geloovige wetenschap te zijn. Valeton accepteert een wetenschappelijk stelsel, dat hem, wanneer hij het consequent zou toepassen, zijn geloof in Christus zou ontnemen. Want men heeft hier te doen „met eene methode en in die methode met een beginsel, waardoor het supranatureele, ja, waardoor de Christus Zelf in het stelsel wordt geëlimineerd”. Hij kan zijn Christusvoorstelling slechts behouden door die veilig te stellen in zijn persoonlijke geloofsovertuiging, waarvoor hij dan echter geen wetenschappelijke gronden kan aangeven. „Valeton gelooft, maar weet niet”. „Van tweeën één, óf wij moeten ontkennen, dat de Theologie eene wetenschap en dat een wetenschappelijk onderzoek van de Heilige Schrift en de bijzondere Openbaring mogelijk is, óf wij moeten ontkennen, dat het standpunt van Dr. Wildeboer en van zijn geestverwanten iets met wetenschap heeft uit te staan.

Hij heeft een geloof, dat *napleit*.

Het komt aan het woord, *nadat het kwaad reeds geschied is*”. Ieder heeft dan een Christusbeeld op eigen hand. Op deze wijze kan een Moderne zijn Christusopvatting ook rechtvaardigen.

Hoedemaker heeft het dualisme nooit willen accepteren. Dat hebben we al meermalen kunnen opmerken ²⁾. Iemand, die waarlijk gelooft, kan op den duur geen vrede hebben met een wetenschap, die in strijd is met zijn geloof en zijn geloofservaring. De vraag is niet: „Hebt gij geloof? maar wel terdege: beteekent dat geloof iets als *wetenschappelijk beginsel*? Laat gij het op uw wetenschappelijk onderzoek inwerken” ³⁾?

Zeker geldt dat, waar het de wetenschap van het Oude en Nieuwe Testament betreft. De wetenschap is aan haar object gebonden. Alleen het geloof houdt het object zuiver. „Indien men zich houdt aan den Christus en hetgeen Hij heeft geloofd en geleerd, komt men aan de

¹⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 50 vv.

²⁾ Zie boven, blz. 38 en 67.

³⁾ „*Als verleiders en nochtans waarachtigen*”, bl. 37.

hypothese van Reuss c.s. zelfs niet toe, om de eenvoudige reden, dat men reeds eene andere hypothese heeft, maar eene hypothese, die, laat ons er bijvoegen, met den aard, het doel en het voorwerp in overeenstemming en *daarom wetenschappelijk is*"¹⁾).

Hoedemakers methode kunnen wij het best „confessioneel” noemen, omdat hij zijn uitgangspunt in de belijdenis neemt. Men mag niet, zooals de „critici” doen, eischen, dat men bij zijn onderzoek alle dogmatiek en alle geloofsvoorstellingen ter zijde zal laten, alsof men geen belijdenis des geloofs had afgelegd. Integendeel. „Wie over God, over Christus, over de Openbaring wil handelen, zonder eene zuivere kennis van God, een juist begrip van Openbaring, een voorstelling van Christus, zooals Hij is, komt op deze punten... niet tot wetenschap”²⁾. „De Confessie alleen stelt den onderzoeker op het juiste standpunt, waarop een werkelijk wetenschappelijk onderzoek en wezenlijke vooruitgang mogelijk zijn”³⁾. „Het denkbeeld, dat men zich vormt van God, den mensch, den Verlosser, van de zonde en de gerechtigheid, de wet en het verbond... beheerschen en bepalen de uitlegging en critiek”⁴⁾.

Dit uitgangspunt is in geen geval méér bevooroordeeld dan dat van de „critici”.

„Het zij mij geoorloofd... eenvoudig de vraag te herhalen: waarom mogen Kuenen en Wellhausen met *hunne* invallen aan het werk tijgen; waarom mogen de critici met *hunne* hypothese aangaande den oorsprong en den gang van Israëls godsdienstige voorstellingen tot de Schrift komen, en waarom hebben *wij* het onderzoek wildvreemd aan te vangen, alsof wij geene belijdenis des geloofs hadden afgelegd”⁵⁾?

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat Hoedemaker de fout, historisch gesproken, hoogerop zoekt, bij de Supranaturalisten, die wel de wonderen wilden handhaven, doch zonder dat ze het juiste inzicht hadden in den gang der openbaringsgeschiedenis. Ook zij stonden niet op het goede dogmatische uitgangspunt.

„De moderne critiek raakt het Supranaturalisme, dat in de oogen onzer tijdgenooten met de attributen der kerkelijke rechtzinnigheid is bekleed... Van Keil tot Kuenen valt een geleidelijke overgang op te merken”⁶⁾. „Het verwaterd Supranaturalisme [heeft] de grondgedachte van Oud en Nieuw Verbond beide, de werkelijke, persoonlijke inwoning

¹⁾ Zie *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 71 en 78.

²⁾ *A.w.*, blz. 71. Vgl. *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 37 en *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 118.

³⁾ *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 52.

⁴⁾ „*Als verleiders en nochtans waarachtigen*”, blz. 38.

⁵⁾ *De Mozaïsche oorsprong*, blz. 36.

⁶⁾ Zie voor dit punt *a.w.*, blz. 295 vv. en 61. Vgl. *Genade en Recht*, blz. 7.

Gods in Israël niet... begrepen en [mist] daardoor den sleutel... tot de verklaring van de wet der schaduwen, *de noodzakelijkheid* van den tabernakel en den dienst der verzoening”.

„Volgens Keil is Israëls godsdienst ingericht naar de mate van zijne godsdienstige ontwikkeling... zijne theorie veronderstelt, dat... op een hooger trap van ontwikkeling... het offer door de toewijding des harten, het reukwerk door het gebed, het vasten door de zelfverloochening [zou] zijn vervangen”.

In plaats van het offer te zien als middel waardoor en voorwaarde waarop God gemeenschap met den zondaar wilde oefenen, had het Supra-naturalisme dit verklaard uit de natuurlijke Godskennis en het godsdienstig gevoel.

Ook dienen we er nog op te wijzen, dat een enkele maal het „typische” van de Oudtestamentische geschiedenissen door Hoedemaker hierin gezien wordt, dat die geschiedenissen zich als het ware herhalen in het leven van den geloovige. Dat geldt met name van de geschiedenis der aartsvaders en van den tocht der Israëlieten door de woestijn. „De eenvoudige spreekt zijne tale Kanaäns; — hij is het, die zijn Isaäk ten offer moet brengen; hij worstelde met den engel bij Jabbok en werd met Israël door de Roode Zee, in de woestijn, naar Kanaän geleid. Dat hij zijn eigen leven overal weervindt in de heilige Schrift is hem een krachtiger bewijs voor hare goddelijkheid dan honderd apologieën” ¹⁾. „Bethel, Pniël, Sukkoth, Sichem, zijn plaatsen welbekend in de aardrijkskunde van het geestelijk leven” ²⁾. „De geschiedenis, die ons in de eerste Boeken van den Bijbel wordt verhaald, repeteert zich... in het geestelijk leven van de levendgemaakte ziel, die zichzelf en zijne ervaring daarin op allerlei wijze terugvindt...”. Ook dat is iets, dat pleit tegen de „critische” destructie van de geschiedenis. In een tijd, „waarin het geestelijk leven krachtig werkzaam was”, hadden de „nieuwe denkbeelden aangaande de Schrift” onmogelijk kunnen opkomen ³⁾. Zijn strijd tegen de moderne Schriftkritiek wil Hoedemaker zelf niet betiteld zien als apologetische werkzaamheid. Apologetiek tracht het Woord Gods aannemelijk te maken. En er valt hier niets aannemelijk te maken. „De ergernis aan het bovennatuurlijke in de geschiedenis en in het Woord van God is, in één woord en in den grond, *de ergernis des kruises*” ⁴⁾. Wanneer de moderne kritiek zegt: dit of dat is onmogelijk, dan belijdt de geloovige, dat zich juist in dat onmogelijke de barmhartige mogendheid Gods openbaart. „Gij zult de heerlijkheid van den

¹⁾ *Het feit en de geschiedenis der Openbaring*, blz. 28.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1897, no 454.

³⁾ *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*, blz. 97.

⁴⁾ Zie hierover *De Mozaische oorsprong*, blz. 396 vv.

Christus en den troost der kinderen Gods ontdekken juist daar, waar de critici de meeste reden vinden en schijnbaar het meeste recht hebben zich te ergeren". In allerlei Schriftwoorden breekt de verwachting door „die niet uit den tijd en niet uit den mensch kan worden verklaard, maar hare verklaring vindt in den Christus, Die van het begin der wereld tot het einde derzelve bezig is geweest, Zijne gemeente te vergaderen". „De z.g. ‚historische methode‘ der critiek, tot hare meest eenvoudige termen teruggebracht, is niet anders dan de poging om de geschiedenis van Israël uit den mensch te explicereen". Hiertegen past geen apologie.

Nog een enkel woord over de uitlegging van de Heilige Schrift. Hierover heeft Hoedemaker eens met Prof. Doedes gediscussieerd ¹⁾. De vraag was, of de uitlegging al dan niet gebonden behoort te wezen. Doedes wil niets weten van een uitleg, die aan de formulieren gebonden zou zijn. Dat vindt hij Roomsch. Hoedemaker plaatst daar tegenover, dat gebondenheid aan de belijdenis ook inhoudt gebondenheid aan Artikel 7 van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, waarin geleerd wordt, dat „geener menschen schriften, hoe heilig zij geweest zijn", gelijk gesteld mogen worden met de „Goddelijke Schrifturen". „Want alle menschen zijn uit zichzelf leugenaars en ijdelder dan de ijdelheid zelve". „Hoe kunnen wij, indien wij niet in tegenspraak willen komen met onszelven, die formulieren plaatsen, waar Rome zich met hare onfeilbare uitlegging plaatst, boven het Woord van God" ²⁾. Nooit ofte nimmer mag de uitlegging aan de formulieren-als-menschelijke-geschriften worden gebonden. Hier is sprake van een voorwaardelijke gebondenheid. De exegese is in laatster instantie uitsluitend gebonden aan het Woord van den levenden God.

Voor Doedes staat echter niet eens vast, wat Woord Gods is. Doedes neemt een afwachtende houding aan tegenover de Heilige Schrift, „totdat hij op grond van voor hem geldende redenen overtuigd is geworden, dat een en ander daarin werkelijk voor een ‚woord Gods moet doorgaan' ". Ook bij Doedes is het echter, evenals bij Valeton, de gelukkige inconsequentie van zijn persoonlijk geloof, waardoor de doodelijke werking van zijn methode belemmerd wordt.

God Zelf, in het Woord sprekende, is de uitlegger van dat Woord. Anders gezegd: „de Schriften moeten worden uitgelegd naar den regel des geloofs". „Wanneer ik mij nederzet tot den exegetischen arbeid, d.i. mijn bijbel zoek te verstaan, doe ik dit in aansluiting aan den arbeid der eeuwen, waarvan het zuivere resultaat in den vorm van mijne be-

¹⁾ Zie boven, blz. 66 v.

²⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen „Niet van eigen uitlegging", passim.

lijdenis is nedergelegd". „Er is geen enkel artikel in de belijdenis, dat niet als een licht is, waarbij ik het Woord moet lezen, een handwijzer, die mij in dat Woord den weg wijst, een instrument, waarvan ik mij heb te bedienen, om den verborgen zin van dat Woord uit te vorschen en bloot te leggen". „Men mag met het volste recht verlangen, dat de confessie, waarin de Kerk, in wier midden wij geboren zijn, haar geloof heeft uitgesproken, uitgangspunt zij van alle verder onderzoek" ¹⁾). Neemt men de confessie niet als uitgangspunt, dan is het gevolg, dat men in den Bijbel vindt, wat men erin vinden wil. „De Heilige Schrift toch is zóó samengesteld, dat men zeer gemakkelijk zijn eigen meening daarin terugvindt. Is het ons niet om de meening des Geestes te doen..., men zal steeds bevinden, dat de Schrift precies zegt, wat men altijd had gedacht". Hoedemaker vertelt in dit verband altijd de anecdote van den man, die zijn zoon een bijbel naliet, waarin hij „alle Remonstrantsche teksten" had doorgehaald.

Wanneer men aldus zijn uitgangspunt in de belijdenis neemt, belet dit niemand „den broederen deelgenoot te maken van allerlei nieuwe inzichten, die hij aan de hand van de Heilige Schrift, onder de leiding des Heiligen Geestes verkreeg. Hij is zelfs verplicht ze niet voor zichzelf te houden. Maar het verbiedt hem wel terdege, zijne afwijkingen in de plaats van de confessie te schuiven of ze ongemotiveerd, met het beroep op de eene of andere plaats der Heilige Schrift, als iets dat geen twijfel lijdt voor te dragen".

Enkele regels voor de methode van onderzoek van de Heilige Schrift opsommende, zegt hij ook ²⁾): „Dat wij bij het onderzoek der Heilige Schrift niet alleen hebben te letten op de voorschriften van Gods wege gegeven, maar ook op hetgeen in de geschiedenis zelve als openbaring van Gods wezen en van Gods wil valt aan te merken en dat ook hetgeen uit de Heilige Schrift bij wettige gevolgtrekking wordt afgeleid voor ons gezag heeft".

Bij het onderzoek van de Schrift dienen wij gebruik te maken van onze rede (in zekeren zin van „menschelijke redeneerkunde"), mits we die rede als instrument en niet als bron gebruiken ³⁾.

Dit beginsel van exegese handhaafde hij b.v. tegen Dr G. J. Vos Azn, in den strijd over de schriftuurlijkheid der kerkorde. Verbindend gezag had voor Vos alleen een duidelijk: „Er staat geschreven"! Voor Hoedemaker: „Alles wat in de Schrift ligt opgesloten en bij wettige gevolgtrekking uit haar wordt afgeleid".

¹⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen *De Kerk en het moderne staatsrecht*, Amsterdam 1904, blz. 36 en 24.

²⁾ *Nationaal niet clericaal*, blz. 15.

³⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1890, no 105.

Hiermede neemt Hoedemaker ook positie tegenover het biblicistische standpunt van de secten ¹⁾).

Resumeerende kunnen we zeggen, dat Hoedemaker, die een Schriftkenner is geweest als weinig anderen, een zwaar accent gelegd heeft op de confessioneele praedispositie, waarmede de geloovige Schriftonderzoeker, krachtens zijn geloof, mag en moet naderen tot zijn arbeid. Behalve zijn polemische geschriften tegen de litterair-historische school, heeft Hoedemaker — en dat is een integreerend deel van zijn arbeid geweest — geheele bijbelboeken uitgelegd met stichtelijke bedoeling ²⁾).

Deze geschriften dragen, zooals alles, wat hij geschreven heeft, heel duidelijk de sporen van zijn oorspronkelijken geest. Er treft ons eenerzijds een warme godsdienstige toon in, terwijl daarnaast aan het uitlegkundige veel zorg besteed is. Een enkele maal zijn de uiteenzettingen een tikje intellectualistisch en te redeneerend. De psychologische opmerkingen zijn soms verrassend en toonen ons Hoedemakers kennis van den mensch.

Kuyper kondigde Hoedemakers „Zonde en Genade” aldus aan: „Het zijn een soort geniale Bijbellezingen over de gebeurtenissen, die ons in het boek der Richteren worden verhaald. Maar dan Bijbellezingen, zooals niet licht een ander het aan Dr Hoedemaker verbetert...

Hij biedt toch een soort ‚philosophie de l’histoire sainte’, een poging om achter den sluier van het gebeurde te dringen en ons op elk punt de zedelijke en religieuse motieven te doen zien, die z.i. op elk gegeven oogenblik gewerkt hebben.

En dit levendig tafereel stelt hij u voor oogen met zoo frissche kleuren en in zoo bezielend licht, dat ge, zonder uw aandacht te voelen afmatten, als vanzelf de honderden bladzijden doorleest” ³⁾).

¹⁾ Zie b.v. *Vragen van den dag*, dl. I, blz. 129–136. Zie boven, blz. 130. Over de discussie met Vos zie boven, blz. 119.

²⁾ Zie boven, blz. 133.

³⁾ *De Heraut*, 1888, no 528.

HOOFDSTUK VI

KERKBESCHOUWING

Evenals bij de bespreking van Hoedemakers Schriftbeschouwing, zal een groot gedeelte gewijd moeten zijn aan het polemische en antithetische in Hoedemakers beschouwing, in casu de bestrijding, eenerzijds van het „synodale”, anderzijds vooral van het Kuyperiaansche kerkbegrip. Want Hoedemaker behoort zeker, zooals Dr P. J. Kromsigt ¹⁾ zegt, tot die menschen, die zich vooral tegenover anderen ontwikkelen.

Sinds 1875 heeft Hoedemaker, zooals we zagen, hartstochtelijk getuigd tegen de Synodale organisatie, omdat hij die organisatie zag als de bron van de kerkelijke ellende.

Eén van zijn eerste uitspraken te dezer zake luidt ²⁾, dat de synodale organisatie als zoodanig door haar oorsprong en aard in strijd is met de idee van Kerk en de eigenaardigheid van onze Gereformeerde Kerk. Het is een monarchistische en bureaucratische bestuursinrichting, waarin het leven tot een versteening gemaakt wordt. Later zegt hij: „De synodale organisatie is niet slechts een dwangbuis, dat de Kerk in hare vrijheid van beweging belemmert, maar eene macht, die, in strijd met haar wezen, met verloochening van haar levensbeginsel, als *zoodanig* hare openbaring belet” ³⁾. „De Synodale organisatie... is voor ons eene vreemde macht” ⁴⁾. De naam „Synode” verdient de Haagsche Synode niet eens. „Onder een valschen titel, die misleidt, omdat hij aan de oude Kerkenorde ontleend is en daaraan herinnert, is met haar eene onwettige macht in Christus' Kerk ingevoerd” ⁵⁾.

De organisatie van 1816 is, naar Hoedemakers bijna vaststaande formule, onwettig in oorsprong, onbijbelsch in wezen en verderfelijk in strekking.

¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 97.

²⁾ Zie *De Vereeniging*, dl. 29, blz. 972 vv.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 64.

⁴⁾ *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. 37.

⁵⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 17.

le, Onwettig in oorsprong.

Het was een, zoowel uit staatkundig als uit kerkelijk oogpunt, onwettige macht, waardoor de organisatie van 1816 aan de Kerk was opgedrongen. „Willem I had geen recht, de oude Classes door zijn koninklijk machtwoord te ontbinden en een nieuw Bestuur, dat met haar wezen in strijd is, over de Kerk te vestigen” ¹⁾).

De Kerk was van haar meerdere vergaderingen beroofd, onder Besturen gebracht en in een genootschap omgezet; Dat was de consequentie van het moderne staatsbegrip. De Kerk kon alleen erkend worden, wanneer ze niet langer Kerk was, doch tot genootschap was gemaakt.

Is in 1852 het onrecht van 1816 dan niet hersteld? Het antwoord hangt hiervan af, of de Kerk in 1852 de gelegenheid gekregen heeft, zich uit te spreken: met andere woorden of de Kerk vrij geweest is, „de organisatie te wijzigen, hare leidende gedachte te verwerpen, de tegenwoordige Episcopaausche met eene Presbyteriale kerkorde te verwisselen” ²⁾). Dat is niet het geval geweest. Wel deed de koning in 1843 afstand van de wetgevende macht, die hij zich had voorbehouden, maar hij bracht die zonder meer over op de Synode. De Synode accepteerde die macht, zonder de Kerk er verder in te kennen. Van een nieuwe organisatie was dus geen sprake. Het onrecht van 1816 werd eigenlijk alleen maar geconsolideerd.

„In 1852 is een groot onrecht gepleegd.

De Koning heeft afstand gedaan van de macht, die Z.M. zich sedert 1816 had aangematigd. Maar de vrijheid, die hiermede aan de Kerk verleend was, is door de Besturen teruggehouden en gebruikt” ³⁾).

„In 1852 heeft eene *persoonsverwisseling* plaats gehad. Men heeft de aanvankelijk opgedrongen Bestuursinrichting vereenzelvigd met de Kerk.

Het motief, dat de Liberalen in 1848 hiertoe noopte, is doorzichtig genoeg. Zij hebben zich aan het recht der Kerk vergrepen, ten einde ‚de leervrijheid’ te kunnen handhaven en hierbij de meest voor de hand liggende rechtsbeginselen geschonden” ⁴⁾).

Met instemming citeert hij J. A. M. Mensinga, die geschreven had: „Wij excipieeren de nulliteit van het reglement. Vooreerst wegens het bestaande, nimmer ingetrokken protest van Amsterdam c.s. Ten

¹⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 19. Zie hierover ook *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 182 vv. en *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 94.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 27.

³⁾ *Ter Classicale Vergadering?*, blz. 17.

⁴⁾ *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 70.

tweede, omdat er na 1816 geen Kerkelijk lichaam de bevoegdheid tot protest gekregen heeft en derhalve protest onmogelijk gemaakt was. En ten derde, en voornamelijk, op zedelijke gronden" ¹⁾).

Deze onwettig opgedrongen organisatie is niet gesanctioneerd door het „verjaringsrecht". „Het kwaad wordt niet van lieverlede goed, indien het slechts lang genoeg bestaat" ²⁾). Hoedemaker is het dan ook volstrekt niet eens met Dr G. J. Vos Azn, wanneer deze schrijft, dat gedane zaken geen keer nemen ³⁾). Onrecht verjaart niet.

Ook mogen we nooit zeggen, dat door medeplichtigheid van de zijde der gemeente, b.v. door de beloften, die ieder ambtsdrager bij zijn ambtsaanvaarding aflegt, de huidige organisatie geldigheid verkregen heeft. „Op dezen grond zou de Satan kunnen bewijzen, dat hij een onomstootelijk recht op alle zondaren had" ²⁾). Al onderwerpt men zich in alle dingen, die recht en billijk zijn, aan de bestaande orde van zaken, dat wil nog niet zeggen, dat men daarmee de wettigheid van die orde erkent. Bovendien, de ambtsdragers ontvangen hun ambt niet van de Synode. (Hierover straks meer).

2e, De Synodale organisatie is niet slechts onwettig in oorsprong, maar ook onbijbelsch in wezen.

Het ambt kan er niet op Schriftuurlijke wijze in tot gelding komen.

De grondbeginselen van een organisatie naar Gods Woord zijn, dat alle dienaren (ambtsdragers) gelijke macht en zending hebben. In de Kerk van Christus bestaat geen bisschoppelijk ambt; zie Artikel 31 Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de desbetreffende verordeningen van de Synoden te Wesel en Embden. Geen kerkelijke vergadering mag over een andere heerschen. Niets mag in de meerdere vergadering komen, wat in de minder uitgebreide kan worden afgedaan.

De inrichting van de Nederlandsche Hervormde Kerk is thans echter in den grond episcopaausch. De Besturen zijn een soort bisschoppen. Met name de Synode is een „vergadering van bisschoppen, een veelhoofdige Paus" ⁴⁾). De ambtsdragers hebben hun macht aan de Besturen overgedragen. Dat is ongeoorloofd. Want over die macht beschikken de opzieners niet zelf. Het is een voorwaardelijke macht, die ze niet mogen delegeren, zooals gebeurt, wanneer de Classicale Vergadering haar regeermacht afstaat aan de Besturen. De macht „is u toevertrouwd, zij zal van uwe handen worden geëischt. Gij moogt en kunt haar niet overdragen! In de zedelijke wereld bestaat geen plichtsvervulling bij

¹⁾ Zie *De Congresbeweging*, blz. 30.

²⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 19.

³⁾ Zie *Geen verbroekeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. XIII.

⁴⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 17.

representatie. Eene macht, die gij eenvoudig bedient, kunt en moogt gij niet delegeeren" ¹⁾).

Bijgevolg is op 't oogenblik ambtelijke tucht onmogelijk. Onder de huidige organisatie kan men alleen als „aanklager der broederen" optreden. (Zie beneden).

3e, De Synodale organisatie is verderfelijk in strekking.

Dat komt allereerst uit in de *noodzakelijkheid der partijschap*, die er een gevolg van is.

„Alle partijschap in de Kerk van Christus is uit den booze.

Dit ligt opgesloten in het gronddenkbeeld van de Kerk als het lichaam van *Christus*... Zijn wij niet... elkanders leden...? Hebben alle leden niet één gemeenschappelijk belang?... Maar is nu niet het wezen van alle partijschap hierin gelegen, dat de eene groep belang heeft bij de nederlaag en den ondergang van eene andere groep..." ²⁾?

Dat beteekent niet, dat Hoedemaker een standpunt boven de partijen wil innemen. „De toestand van de Ned. Herv. Kerk is van dien aard, dat wij slechts te kiezen hebben tusschen de partijschap of iets dat veel erger is, hetzij de partijloosheid, hetzij hetgeen als nog bedenkelijker moet worden beschouwd, de inbeelding, dat men zich boven de partijen heeft gesteld... Aanvaard derhalve den toestand, waarin onze Kerk is gebracht en hetgeen wij betreuren, wordt voor onze bewustheid plichtmatig.

Waar verdeeldheid bestaat en van eene scheidsrechterlijke beslissing (in dit geval Gods Woord) geen sprake kan zijn, moet de oorlog wel worden verklaard". Daar blijft niet anders over dan de tegenpartij dood te stemmen. Partijen zijn onafscheidelijk van onze organisatie, maar ondenkbaar onder de Gereformeerde kerkorde.

„Op het standpunt van onze organisatie valt, hetgeen wij afkeuren, niet te veranderen".

De partijschap is voor Hoedemaker dus onder de huidige organisatie, die geen werkelijke kerkorde is, een noodzakelijk kwaad. In zijn eersten tijd aanvaardde hij den partijstrijd, althans tegenover de Modernen, meer als een vanzelfsprekendheid. In zijn vroegste geschriften spreekt hij over de Modernen als „vijanden", wat hij later nooit meer doet. Hoe ouder hij werd, hoe meer hij de partijschap, al was zij dan noodzakelijk, als zonde voelde en hoe meer hij het verderfelijke van iedere partijformatie ging zien.

Verder is van *broederlijke tucht* onder de huidige organisatie *geen sprake*.

¹⁾ *De Congressbeweging*, blz. 46. Zie ook *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 133 en *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 20.

²⁾ Zie voor deze en de volgende aanhalingen *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 57 vv.

Hoogstens van reglementaire tucht naar Artikel 11 Algemeen Reglement, waarbij de „leer der Kerk” maatstaf is ¹⁾). Maar tegen deze juridische tuchttoefening, waarin vele orthodoxen heil zagen, is Hoedemaker zijn heele leven met groote overtuiging te velde getrokken.

In de eerste plaats wordt een opziener op deze wijze genoodzaakt „aanklager der broederen” te worden, terwijl hij de zaak zelf uit handen geeft in handen van een Bestuur, dat met een gezag bekleed is, dat hem niet toekomt. Ten tweede, de „leer”, die tot maatstaf bij deze tuchttoefening aangelegd wordt, is een vaststaande grootheid. Antwoordt men op de vraag: „Welke leer is hier bedoeld?”, „De belijdenis onzer Kerk!”, dan bestaat tegen het ter sprake brengen van de leer in dit artikel het bezwaar, dat de belijdenisschriften als een soort wetboek gebruikt worden, wat nooit in de bedoeling gelegen heeft, want in tuchtgevallen moet voor den gedaagde steeds de mogelijkheid open staan, zich van de belijdenis op het Woord te beroepen. „Zonder dit wordt ,het *quia*’ repressinatie en ,het *quatenus*’ willekeur” ²⁾). Want de belijdenis heeft, naar haar eigen bedoeling, alleen geldigheid omdat zij overeenkomstig het Woord is. De mogelijkheid nu van beroep op Gods Woord bestaat thans niet, want de Kerk kan niet samenkomen in wettige vergaderingen om de belijdenis aan het Woord te toetsen. In wezen is Artikel 11 Roomsch, ja, „feitelijk Mahomedaansch” ³⁾).

„Door de organisatie van 1816 werd... de band tusschen de Belijdenis en het Woord Gods afgesneden. Zij werd tot eene ‚leer’, die onveranderd en onveranderlijk moest worden ‚gehandhaafd’. Dit nu is in eene Protestantsche Kerk iets ondenkbaars. Voor den Protestant... geldt slechts één gezag, dat van het Woord Gods, de eenige regel van het geloof en den wandel”.

„Een wettelijk voorschrift kent geen gravamina, geen verschil van minder en meer. Het onderzoek van het Woord is afgeloopen. In ‚de leer’ heeft men het resultaat. De Besturen zijn geroepen op te treden, niet als opzieners... maar als rechters” ⁴⁾).

In de praktijk is het dan ook zoo geworden, dat men is gaan spreken van „geest en hoofdzaak” der leer, terwijl de Besturen dan zelf moeten bepalen, wat tot wezen en hoofdzaak der leer behoort. Wat, getuige

¹⁾ De betreffende passage luidt: „De zorg voor de belangen, zoo van de Christelijke Kerk in het algemeen als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer... moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die, in onderscheidene betrekkingen, met het kerkelijk bestuur belast zijn”.

²⁾ De *Congresbeweging*, blz. 45.

³⁾ Zie voor dit en de beide volgende citaten *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 64 v.

⁴⁾ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 14.

de geschiedenis, weer tot gevolg gehad heeft, dat er onbesnoeide leer-vrijheid is gaan heerschen.

Wel wil Hoedemaker aan het feit, dat Artikel 11 bestaat, niet alle be-tekenis ontzeggen. Dit artikel, dat hij meermalen een „malum bene-positum” noemt, heeft voor hem waarde als eigendomsbewijs. „Het ver-zekert uw erfenis”¹⁾.

„Art. 11 Alg. Regl. is zeker van kracht.

Toen de Gereformeerde Kerk in 1816 stierf, het jaar, waarin de Regle-mentaire Kerk geboren werd, vermaakte zij dit artikel als een legaat aan allen, die aan hare belijdenis getrouw bleven. Tijdens het leven van die organisatie kunnen zij evenwel alleen het vruchtgebruik genieten.

Dit is waarlijk een niet te versmaden voordeel.

Hunne vrijheid is hierdoor gewaarborgd.

Neen meer, zij hebben hierdoor het recht, zich als de rechtmatige erf-ge-namen te beschouwen.

Tevergeefs hebben zij echter voortdurend, nu op deze, dan op gene wijze, pogingen aangewend om het kapitaal — de handhaving der leer — machtig te worden.

Die pogingen zijn mislukt en moesten mislukken.

Waarom?

Omdat Art. 11 eene Bijbelsche gestalte van de Kerk, eene geestelijke Synode èn eischt èn veronderstelt”²⁾.

„Het spreekt vanzelf, dat alles wat dienen moest om de volstreckte leer-vrijheid in onze Kerk in te voeren en te beschermen, zoolang Art. XI van kracht is, wederrechtelijk in de reglementen is gebracht”³⁾.

De impasse, waarin we als Kerk geraakt zijn, is dus deze, dat er tucht geoeffend moet worden, doch het kàn niet, omdat de aangewezen organen ontbreken.

De verderfelijke strekking van de Synodale organisatie komt in de derde plaats hierin uit, dat *van waarlijk kerkelijken arbeid geen sprake is*.

Op menige plaats van zijn geschriften heeft Hoedemaker een teekening van de kerkelijke toestanden gegeven, die nog steeds actueel is. Vooral dáár, waar hij erop wijst, dat de kerkelijke vergaderingen een dóór en dóór ongeestelijk karakter dragen en dat alle christelijke arbeid buiten de Kerk omgaat.

„Wij zien voor onze oogen eene Kerk, door partijschap verscheurd, in groepen en coterieën verdeeld, eene Kerk, waarin de ontkenning en de belijdenis in de praktijk dezelfde rechten hebben omdat zij zich zelve

¹⁾ De Congresbeweging, blz. 45.

²⁾ Open brief aan Dr A. Kuyper, blz. 22.

³⁾ De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk, blz. 13.

van de macht heeft beroofd, om als Kerk over waarheid en leugen te oordeelen, *eene Kerk*, die in tal van gemeenten de belijders der waarheid, ofschoon zij het volste recht hebben het Evangelie van hunne kansels te hooren verkondigen, buiten hare gebouwen bant en dwingt hunne stichting in Evangelisaties te zoeken, *eene Kerk*, die op andere plaatsen, waar de rechtzinnigen in de meerderheid zijn, de minderheid van het Kerkelijk leven laat vervreemden, *eene Kerk*, die de gemeente aan de willekeur van gezangen- en van niet-gezangenzingers, formulierlezers en niet-lezers overlevert, *eene Kerk*, die duizenden en tienduizenden van zich heeft vervreemd, *eene Kerk*, die feitelijk buiten de maatschappij staat en geen vat meer heeft op de massa's, *eene Kerk*, die niet aan de rechtmatige eischen van hare steeds toenemende bevolking in de groote steden kan voldoen, *eene Kerk*, die de groote hinderpaal is op den weg naar een Christelijken Staat, omdat zij hare profetische roeping ten aanzien van 's lands Overheid niet kan vervullen, *eene Kerk*, wier taak op school-, op maatschappelijk-, op philanthropisch-, op zendingsgebied door hare leden en groepen van hare leden wordt vervuld, met al de gebreken en al de bezwaren en gevaren, die aan zoodanigen arbeid verbonden zijn, *eene Kerk*, die èn door Rome èn door de Afscheiding op allerlei wijze overvleugeld wordt, en in de politiek gedwongen hulpdiensten verricht bij hen, die zij van zich heeft vervreemd.

En waarom?

Omdat men in 1816 en opnieuw in 1852 heeft goedgevonden en verstaan haar in de boeien van eene organisatie te slaan, waarin zij zich alleen in de individuen, tot op zekere hoogte ook plaatselijk, maar niet als nationale Kerk in een internationaal verband kan openbaren...¹⁾

„Is dat de Kerk, zooals zij naar het bestek van het Woord behoort te wezen? Honderd en een Vereenigingen, collectanten bij de vleet, liefdadigheid naar vermogen en zelfs boven vermogen; alles goed en wel. Maar intusschen houdt de Kerk op te doen wat der Kerke is. Men weet zelfs niet meer — zóóver is het gekomen — wat de roeping en het recht der Kerke is”²⁾.

Is Hoedemaker nu van meening, dat van al deze dingen de organisatie de eenige oorzaak is? Neen. „Er zijn oorzaken, die weer gevolgen worden en gevolgen, die weer als oorzaken fungeeren, onophoudelijk ingrijpende in een saamgesteld proces. Maar men kan geen enkel vraagstuk van den dag doordenken en geen oplossing van een enkele moeilijkheid zoeken, of men stuit altijd weer ten langen leste op de Kerk en in die Kerk op

¹⁾ *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 49 v.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 212.

hare organisatie" ¹⁾). De organisatie is de „verhinderende oorzaak" ²⁾). Dat Hoedemaker, de man van „heel de Kerk en heel het Volk", zoo weinig de uitdrukking „volkskerk" gebruikt, komt ongetwijfeld hiervandaan, dat deze uitdrukking van „synodale" zijde gebezigd werd in een geheel anderen zin dan hij bedoelde. Fel hekelt hij de omschrijving, die de Synode zelf in haar schrijven van 2 December 1886, na de afzetting der 75 Amsterdamsche ambtsdragers, van een volkskerk gaf, als een Kerk in wier midden nawerkt, wat in den tijd gist, terwijl zooveel mogelijk aan ieders geweten moet worden overgelaten om te bepalen, of hij in de Hervormde Kerk zal kunnen blijven en arbeiden. „Dat houdt op", aldus Hoedemaker, „eene Kerk te zijn. Alles gist in den tijd. Alles werkt na in de Kerk: Ariëanisme, Pelagianisme, Remonstrantisme, Modernisme, Atheïsme". Een volkskerk, die zoo ruim is, dat ze het heele volk kan omvatten, is geen Kerk meer.

„Wat heeft de Synode hier gedaan? Zeer behendig hare Organisatie met ,de Volkskerk' vereenzelvigd...

Is de Kerk dan vóór 1816 geen Volkskerk geweest?

Zou zij geen ,Volkskerk' blijven, indien morgen aan den dag de Synodale Organisatie verviel" ³⁾?

Wat voor Hoedemaker de volkskerk wel is, zullen we later zien.

Omdat Hoedemaker, zooals we gezien hebben, het verderf in de kerk in hoofdzaak weet aan de organisatie, die met het karakter der Kerk in tegenspraak was en de Kerk belette, zich te openbaren, is het begrijpelijk, dat hij niet in het minst heil verwachtte van veranderingen en verbeteringen binnen de organisatie, b.v. van verandering van personeel in de Besturen.

Als één van de grondfouten van de orthodoxie zag hij juist, dat men jarenlang gehoopt had, door verkiezingen in orthodoxen geest, de verschillende bestuursfuncties te kunnen bezetten en, als gevolg daarvan, handhaving der belijdenis te zullen verkrijgen.

„Alles zou wel goed gaan, als de nieuwe koetsier in functie trad, de orthodoxe palfrenier, die zoo aardig kon praten en dien men zich voornam de plaats op den bok te laten innemen, zoodra men zijn voorganger van daar had verdrongen" ⁴⁾). Als de Besturen maar omgezet waren, dan was de tegenwoordige organisatie zoo slecht nog niet, meende men.

Bijna van het begin af, heeft Hoedemaker begrepen, dat langs dezen

¹⁾ *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 50 v.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 194. Vgl. ook *a.w.*, blz. 210 v.

³⁾ Zie hierover *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 8, 23 en Bijlage I.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 21.

weg van geen radicale verandering sprake zou zijn. Meermalen vertelt hij, hoe hij niet van harte Psalm 68 : 1 had kunnen meezingen na de overwinning van de orthodoxen op een Classicale Vergadering te Wijk bij Duurstede ¹⁾. Want, behalve dat van degenen, die in de Besturen en met name in de Synode zitting krijgen, zich onweerstaanbaar de synodale geest meester zal maken, hoe rechtzinnig deze menschen ook mogen zijn, zal zulk een orthodox personeel toch niets kunnen bereiken, aangezien, zooals we boven reeds zagen, broederlijke tucht onmogelijk is, omdat die tucht hoogstens zou kunnen geschieden volgens het „papistisch” beginsel van Artikel 11.

Bovendien, een orthodoxe Synode zal, zoo meent Hoedemaker, een „Ethische” zijn en daar is hij buitengewoon bang voor. „De geheime reden waarom zoovele ‚gematigde orthodoxen’ maar niet kunnen inzien, dat de Besturen de leer zelfs niet tot op zekere hoogte kunnen handhaven is gelegen in de hoop, dat hunne ietwat vrijgeveige opvatting in de Besturen tot de heerschappij zal komen” ²⁾. In dat verband haalt hij vaak zijn eigen woord aan, in 1876 gesproken op een vergadering van de Vrienden der Waarheid: „God beware ons voor een orthodoxe Synode”! „Aan de oude Liberalen en Modernen mag... de lof niet worden onthouden, dat zij, zoolang het heiligdom van hunne leervrijheid niet werd aangetast, de Kerk in den regel met groote onzijdigheid hebben geregeerd. Dat zal anders worden, als de Moderne ‚Orthodoxie’ aan het roer komt” ³⁾!

Ja, er zou, indien de Besturen anti-modern waren, „misschien een proponentformule worden uitgedacht, die de moderneren zou schijnen uit te sluiten”. Maar, „zal die formule ook uitsluiten hen, die gelooven, dat de tabernakel nooit heeft bestaan, dat de boeken van Mozes grootendeels na de ballingschap zijn geschreven” ⁴⁾?

Hoedemaker verwachtte dus geen heil van het „omgaan” der Besturen. Niet gemakkelijk is het, Hoedemakers houding ten opzichte van de Besturen te preciseren. Meermalen deelt hij mede, hoe hij er toe gekomen is, niet meer deel te nemen aan de verkiezingen voor de Besturen ⁵⁾: zoowel uit weerzin tegen het partijwezen, dat zich bij die gelegenheden het duidelijkst openbaart, als uit de boven reeds genoemde overweging, dat de ambtsdragers hun opziensambt niet mogen overdragen, omdat het een macht is, waarover ze niet beschikken.

¹⁾ Zie b.v. *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 60 v.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 244.

³⁾ *Geen verbroekeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. XI. Vgl. Rullmann, *Kerkherstel*, blz. 200.

⁴⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no's 180 en 183.

⁵⁾ Zie b.v. *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 62 v.

Hoedemaker zelf heeft later nooit aan deze stemmingen deelgenomen ¹⁾. Wel heeft zijn beschouwing daaromtrent zich in den loop der jaren iets gewijzigd, zoodat hij het wel eens heeft uitgesproken, dat het niet verstandig geweest was, jaar op jaar van de Classicale Vergadering weg te blijven ²⁾. Die wending in zijn gedachten is geenszins voortgekomen uit een hoogere waardeering van de Besturen, maar hieruit, dat hij eenerzijds is gaan inzien, dat de kerkeradsvergaderingen evengoed op den grondslag van het reglement plaats vinden als de Bestuursvergaderingen, zoodat het willekeurig is, een scheidslijn te trekken: de kerkeraad woont in het sous-terrain van hetzelfde huis, waarin de tweede en derde verdieping door de Besturen wordt ingenomen, terwijl hij anderzijds, vooral na de Doleantie, tot de overtuiging gekomen is, dat men van den nood een deugd moet maken en zorgen moet, de bestuursmacht der Kerk uit de handen te houden van degenen, die hare belijdenis verwerpen ³⁾. Want ook al kunnen de Besturen de leer niet handhaven, ze kunnen toch veel doen om het doorwerken van de waarheid te belemmeren of te bevorderen ⁴⁾. Daarom had hij het, reeds vóór het uitbreken van het conflict, in de „Gereformeerden” gegispst, dat zij geen zitting hadden willen nemen in de Besturen en niet ter Classicale Vergadering opgingen ⁵⁾. Want ook het zittingnemen in de Besturen acht hij later gerechtvaardigd, hoewel hijzelf, voor zoover ik weet, nooit een Bestuursfunctie bekleed heeft. „Ofschoon zij die zitting hebben in de Kerkbesturen eene macht hebben, die hun eigenlijk alleen in vereeniging met alle andere opzieners toekomt, treden zij altijd op als opzieners. Indien men deze macht aan het Woord gebonden acht, is het geene zonde haar, als de nood het vordert, uit te oefenen ⁶⁾. „Het is eene plaats van gevaar, die men niet onnoodig en niet lichtzinnig mag innemen, maar niet alleen mag, ook moet innemen, indien de omstandigheden dit eischen” ⁷⁾. Naar aanleiding van het bovenstaande, zou men kunnen vragen, of Hoedemaker, mede door de tegenstelling met Kuyper, soms toch tot een meer positieve waardeering van de huidige organisatie in haar geheel gekomen is. Inderdaad is er een accentverschil in den tijd vlak vóór en dien vlak ná de Doleantie, wat betreft het punt, of men onder deze organisatie een ambt kan bekleeden en tegelijk Gods Woord ge-

¹⁾ Naar mij verteld werd door wijlen den heer S. Schermer, die ouderling was tijdens Hoedemakers tweede Amsterdamsche periode.

²⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 75.

³⁾ *Zie Ter Classicale Vergadering?*, blz. 10 v.

⁴⁾ *Zie Het kerkrechtelijk beginsel der Hervormde Kerk*, Sneek 1891, blz. 18.

⁵⁾ *Zie Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 150.

⁶⁾ *Ter Classicale Vergadering?*, blz. 11.

⁷⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 37.

hoorzamen. Hoedemaker heeft een tijd gehad, dat hij het geraden achtte, in het geheel geen ambt te vervullen. Toen hem in 1885 gevraagd werd, of hij bereid was, een eventueel beroep naar Schaarsbergen in overweging te nemen, antwoordde hij, dat hij niet kon verklaren, zelfs niet onder voorbehoud, in het reglementaire gareel te loopen, te minder, omdat hij meende, niet te moeten rekenen met de vrijheid, die men onder de bestaande organisatie genoot, ja, omdat hij in die schijnvrijheid een list des Satans zag ¹⁾. „De organisatie moet niet naar haar afwijking in de practijk, maar naar haar beginsel beoordeeld worden”. Aan Kuyper schrijft hij in 1886: „Dat een Gereformeerd mensch, vooral als opziener in eene Reglementaire Kerk, telkens in eene onhoudbare positie verkeert, geef ik onmiddellijk toe. Dit is zelfs eene der redenen, waarom ik mij verheug, dat ik geen kerkelijke betrekking bekleed en waarom ik tevergeefs bij u heb aangedrongen, haar niet te aanvaarden” ²⁾. En tot de Gereformeerde ambtsdragers zegt hij: „Gij zijt niet vrij om Uwe bediening naar Gods Woord te vervullen... Gij kunt Uwe bediening onder de organisatie van 1816 niet naar behooren waarnemen. De uitkomst heeft het bewezen... Beter, verreweg beter ware het u geweest, als doleerende leden te blijven bidden en arbeiden, buiten het ambt, totdat het oogenblik van handelen en misschien van lijden daar was...” ³⁾.

Toen hij echter zelf weer als predikant te Nijland met de organisatie in contact kwam, en reeds daarvoor, beriep hij zich vooral op de vrijheid, „die ons in de organisatie nog gelaten wordt”. Toen sprak hij niet meer van het beginsel van de organisatie, dat het bedienen van een ambt onmogelijk maakte en van een enkele afwijking in de practijk, die dat wel zou gedogen, maar omgekeerd, van enkele reglementaire bepalingen, die weliswaar, wanneer zij consequent doorgevoerd werden, het karakter van de Kerk en van het ambt zouden aantasten, maar die zich nog als iets ongelijksoortigs in de reglementen bevinden en waarvan het nog niet uitgemaakt is, dat de Kerk zich erbij neerlegt ⁴⁾. De bepalingen, waarmee men in botsing komt, zijn, vooral na het intrekken van de wijziging van Artikel 38 Reglement Godsdienstonderwijs, niet zoo verkeerd, dat men kan zeggen: „dat of dat is nu in strijd met het Woord des Heeren”. „De eenige vraag is voor mij: Wat moet ik ambtshalve laten en doen, dat in strijd zou zijn met het Woord? En mijn antwoord is daarop: Niets”. De reglementen bevatten, „voor zoover mij bekend is, niets wat rechtstreeks in strijd is met Gods gebod, en eischen zeer

¹⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 77.

²⁾ *Open Brief aan Dr A. Kuyper*, blz. 9.

³⁾ Zie *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 22, 27.

⁴⁾ *De Congresbeweging*, blz. 35.

zeker niet, dat men ongehoorzaam zij aan het bevel des Heeren" ¹⁾). Hier ligt op zijn zwakst gesproken een accentverschuiving, hoewel Hoedemakers houding tegenover de organisatie-op-zichzelf gelijk gebleven is. Evenmin als op het „omzetten" der Besturen, stelde Hoedemaker zijn hoop op reglementswijzigingen binnen het kader van de bestaande organisatie.

In het begin van zijn ambtstijd heeft hij, zooals we zagen, met inzet van al zijn krachten, gestreden voor de invoering van een reglementaire wijziging, waarbij de doop met de gebruikelijke formule verplicht werd gesteld. Later zou hij dat niet meer gedaan hebben ²⁾).

Had hij oorspronkelijk nogal verwachting gehad van de invoering van Artikel 23 Algemeen Reglement, waarbij de kiescolleges waren ingevoerd en zal hij zich ook later nog wel eens betrekkelijk gunstig over de kiescolleges uitlaten, geestdriftig is hij ook over deze aangelegenheid nooit geweest. Eens hooren we hem zelfs over het kiescollege spreken als over „dat product van de Revolutie toegepast op Christus' kerk..., dat noodzakelijk kwaad, waarvan ik nog altijd niet weet of de nadeelen de voordeelen niet overtreffen" ³⁾). „Door Art. 23 is het algemeen stemrecht ingevoerd, zonder beding van belijdenis.

Dit kon als tijdelijke maatregel worden geduld om tot meer normale verhoudingen te geraken.

Als zoodanig beschouwd, heeft dit Artikel dan ook goede resultaten geleverd.

Het heeft evenwel ook iets in onze kerk gebracht, waardoor zij, ...indien God het niet verhoedt, zal worden ten gronde gericht. De partijchap en de partijstrijd met alle gevolgen van dien" ⁴⁾). Ook spreekt hij over „het hooggelooft" kiescollege, den afgod van alle rechtzinnigen, dat hier en daar als correctief werkt, maar om ten slotte de Kerk en ieder gezond kerkbegrip te vermoorden ⁵⁾).

Meer sympathie had hij voor het voorstel, dat in 1884 in de Synode gedaan werd door de heeren Ringnalda, Roodhuizen en Bredius, een voorstel, dat dan ook zeer radicaal was, namelijk om aan de Kerk weer haar presbyteriale organisatie te geven. Dat was althans een aanwijzing om een nieuwe gedaante aan onze Kerk te geven ⁶⁾).

¹⁾ Zie voor deze aanhalingen *Ter Classicale Vergadering?*, blz. 14 v. en *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 130.

²⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 330.

³⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 43.

⁴⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 147.

⁵⁾ Zie *De Congresbeweging*, blz. 66.

⁶⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 55 en *De Congresbeweging*, blz. 77 v.

Wel heeft Hoedemaker beslist front gemaakt tegen bepaalde synodale wetsvoorstellen, die, naar zijn overtuiging, den toestand aanmerkelijk zouden verergeren.

Zoo heeft hij de wijziging van Artikel 38 van het Reglement op het Godsdiensonderwijs, waarbij aan de ouderlingen het recht werd ont-nomen om een aannemeling af te wijzen op grond van zijn belijdenis, nooit erkend. Dit artikel had „het belijgend karakter der Kerk geschonden, de rechten der opzieners verkracht, de toekomst der Modernen in het genootschap zooveel mogelijk verzekerd”. „Art. 38 Regl. Godsdiensonderwijs [is] in openbaren strijd met het Woord Gods en de roeping der ouderlingen, zoodat niemand, die zich voor dat Woord buigt, als opziener der gemeente op grond van dit artikel tot de aanneming kan of mag medewerken”¹⁾.

Ook heeft hij de herhaalde voorstellen om het Beheer in handen van de Synode te stellen steeds gesignaleerd als pogingen om de organisatie geheel gesloten te krijgen en heeft hij telkens zijn stem daartegen ver-heven.

Alle pogingen om het recht der minderheden te reglementeeren heeft hij eveneens steeds heftig bestreden. Daardoor zou de Kerk geheel van haar karakter beroofd worden. „Wij kennen geen recht der minderheid, evenmin als wij een recht der meerderheid kennen. Er bestaat voor ons alleen een recht der Kerk, een recht aan de ambten verbonden, een recht van Christus om door Zijn Woord te heerschen”²⁾. Als een des-betreffend voorstel in 1896 voorloopig door de Synode is aangenomen, schrijft Hoedemaker: „Onbillijker, ongeoorloofder, onzinniger, meer onuitvoerbaar besluit is zelden door eene kerkelijke vergadering ge-nomen”³⁾.

De verwijdering tusschen Hoedemaker en de groep, die later den Ge-reformeerden Bond vormde, ontstond onder meer ten gevolge van een andere houding tegenover dit „recht der minderheden”⁴⁾.

Wel heeft enkele malen een „modus vivendi” binnen zijn gezichts-kring gelegen. Het verschil tusschen een „modus vivendi” en een er-kenning van het recht der minderheden is voor Hoedemaker hierin gelegen, dat bij een „modus vivendi” de banden der kerkelijke gemeenschap wor-den losgemaakt. „In één genootschap doch kerkelijk gescheiden”, zoo be-

¹⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 140.

²⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 384.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 414.

⁴⁾ Zie boven, blz. 135.

titelt hij zijn desbetreffend voorstel in 1886. Van een „modus vivendi” zou geen sprake behoeven te zijn, indien de Rechtzinnigen in eenigen vorm kerkelijke gemeenschap met de Modernen konden oefenen. Het is als het samenwonen van meer dan één gezin onder één dak, maar ieder met zijn eigen huishouding. Een dergelijke wijze van samenwonen draagt uiteraard een voorloopig karakter. Inmiddels zal de Kerk hebben te komen tot een andere kerkorde.

Toch staat dit voorstel als een min of meer vreemd element in Hoedemakers gedachtenwereld. Hij heeft het dan ook gedaan op een moment, waarop alles was vastgelopen en terugkeer tot de zuivere kerkorde hem voorloopig onmogelijk leek. „Ik ga daarbij uit van de veronderstelling, dat het voorshands niet mogelijk is, om langs anderen weg, b.v. dien der reorganisatie, tot een goed einde te komen ¹⁾).

Ook in 1900 heeft Hoedemaker nog weer de stelling verdedigd, dat op Gereformeerd standpunt een „modus vivendi” noodig, mogelijk en gewenscht was. Ook weer „om kerkelijke gemeenschap met gelijkgezinden te oefenen in afwachting van eene internationale en nationale Synode” ²⁾). De veronderstellingen hierbij zijn:

ten eerste, „dat men zichzelf zedelijk onbevoegd acht als rechter op te treden tegenover dezen en genen, die in een of ander, min of meer principieel geacht, opzicht afwijkt”.

ten tweede, Er zijn onder de huidige omstandigheden overgangsbepalingen noodig. „De onwetendheid en de verwarring op kerkelijk terrein zijn voor het oogenblik zóó groot, dat er veel geduld, veel onderwijs, veel arbeid noodig is, om deze en gene schijnbaar doodelijk zieken, die eigenlijk alleen een andere lucht en versterkend voedsel noodig hebben om gezond te worden, op hun verhaal te doen komen”.

Hoedemaker heeft zijn bezwaren tegen de huidige organisatie eens aldus samengevat: „De organisatie verloochent het Presbyteriaal karakter van de Kerk, verkort de rechten der opzieners, beperkt het rechtsgebied der kerkeraden, bespot de representatie der Kerk in de klassen, verzaakt het beginsel, dat Christus het eenige Hoofd, dat Zijn Woord het eenige richtsnoer is van die Kerk, oefent onder Gereformeerde benamingen eene bisschoppelijke macht uit, maakt de belijdenis tot een petrefact, waarvan geen bezielende, oordeelende en vereenigende kracht in dien vorm kan uitgaan en onderdrukt daarmee het eigenlijke leven der Kerk” ³⁾).

¹⁾ Zie *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, blz. 4.

²⁾ Zie hierover *Vragen van den dag*, dl. I, blz. 1 vv.

³⁾ *De Heraut*, 1880, no 130.

Hoedemaker was niet de eenige, die het grondeuvel van de kerkelijke situatie in de organisatie vond. Hij heeft ook nooit gepretendeerd, dat hij uit zichzelf op deze gedachte gekomen was, maar altijd de eer hiervan gegeven aan G. Doedes, predikant te Velzen, die in zijn „Open brief aan Dr. A. Kuyper” had aangewezen, dat de eenige weg om tot kerkherstel te geraken was: het in het ongereede brengen van de organisatie¹⁾. Van te voren echter had hij reeds jaren onder invloed van Kuyper gestaan en Kuyper was immers degene, die de Kerk onder de synodale organisatie vergeleek met een vogel in een kooi of — na 1852 — met een vogel op een stok. In principieele kritiek op de organisatie deed Kuyper geenszins voor Hoedemaker onder, ja, Hoedemaker is ook in dezen ongetwijfeld door Kuyper beïnvloed. En nu is het merkwaardige, dat deze mannen, die voor een goed deel op dezelfde gronden de organisatie bestreden, op enkele — de buitenstaander zal allicht zeggen: onbelangrijke — punten zoo beslist uiteen zijn gegaan.

Een van die punten van verschil tusschen Hoedemaker en Kuyper is van den aanvang af geweest de kwestie van de partijschap. Hoe Hoedemaker daarover dacht, hebben we reeds gezien. Tegenover Kuypers kerkpolitiek zal het ons nog duidelijker worden.

„De Gereformeerden zijn als partij van actie opgetreden en hebben van lieverlede... de besturen, de kerkeraden..., van ‚Irenische’ bestanddeelen gezuiverd.

Dit kon noodig en nuttig zijn. Ook weer tijdelijk.

Wanneer een der huisgenooten eene gevaarlijke kunstbewerking moet ondergaan..., verwijdert men zelfs de naaste familieleden uit de kamer... In gevallen, waarin het snijmes moet worden gebruikt, mag men niet teerhartig zijn...

Maar de zaak komt anders te staan, wanneer familieleden gevaar loopen op den duur naar dezen maatstaf beoordeeld en verbannen te worden, wanneer m.a.w. het huiselijk verkeer voorgoed daardoor schade lijdt.

Dit nu is, naar ik meen, in onze Kerk het geval.

Hoevelen worden langs dezen weg van de Kerk... en van elkander vervreemd?

Hoe komt men er toe, de gereformeerde beginselen, die dienen moesten en konden, niet om te verdeelen, maar om te vereenigen, te haten met een volkomen haat!

Hoe wordt de doorwerking van de gereformeerde theologie in het leven van de gemeente juist hierdoor verhinderd”!

„Ongeoorloofd achten wij het, een bepaalde groep van leden en voor-gangers officieel of officieus kerkelijk te organiseren.

¹⁾ Zie boven, blz. 45.

Langs deze lijn komen wij, op zijn best genomen, tot de afscheuring van zeker deel van de Hervormde Kerk, dat de Gereformeerde belijdenis met bewustheid aanvaardt, met achterlating van een ander deel, dat niet prijs moest worden gegeven.

Wenscht men dit?

Ik wensch het niet" ¹⁾).

Men werpt „zich midden in den treurigen partijstrijd, met het doel om plaatsen in de besturen, in het kiescollege en in den Kerkeraad voor de geestverwanten in engeren kring te veroveren. Men krijgt dan alle verschijnselen, die wij in de laatste jaren hebben ontwaard en betreurd: geheel doellooze verwijdering en een noodeloos versplinteren van onmisbare krachten" ²⁾). De Gereformeerden hebben „een zuiver kerkelijk beginsel, waardoor zij onoverwinnelijk zijn, indien zij willen dienen, niet heerschen, behouden, niet verderven, indien zij als opzieners, uitleggers van het Woord en niet als rechters willen optreden", maar „in de Kiescolleges, in de Besturen zijn zij werkelijk onmogelijke en onverdraagzame lieden, Davids zonder herderstasch of slingersteen" ³⁾).

Deze partijformatie, waardoor allen, die niet voor 100% met de Gereformeerden-als-partij megingen, werden afgestooten, had een strategisch doel. Er moesten zooveel mogelijk plaatsen bezet worden door „getrouwe" personen, opdat bij het conflict, dat men lang tevoren voorzien had en waarop men in zekeren zin aanwerkte, de positie zoo gunstig mogelijk zou zijn. Men gaf wel vóór, zich uitsluitend aan Gods Woord te houden, doch dat beginsel werd gelogenstraft door dergelijke partij-praktijken, die op allerlei berekening berustten. Men wilde zich op doortastende wijze laten gelden op enkele punten, die, blijkens den gang van de kerkelijke beweging, werden aangewezen als de sleutel van de positie. Kuyper had een „uitgelezen keurbende met het oog op een gewenscht conflict in den Kerkeraad" gebracht. Men versterkte z'n positie „uit een krijgskundig oogpunt tegen een mogelijk conflict met de geusurpeerde macht, in casu de Synode" ⁴⁾).

Hoedemaker noemt dat een „krijgskundig stelsel van kerkherstel", een Reformatie „die bestaat in het... zuiveren van colleges en

¹⁾ Zie voor deze beide aanhalingen *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 147 v. en 153. Ditzelfde streven constateerde hij in de jaren rondom 1900 opnieuw, toen de beweging, die geleid heeft tot het oprichten van den Gereformeerden Bond, opkwam.

²⁾ *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, blz. 32.

³⁾ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 18.

⁴⁾ Zie *Open brief aan Dr A. Kuyper*, blz. 9 en *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 145.

commissies, die zelf niet zuiver kunnen staan, het bezetten van bepaalde posten uit een strategisch oogpunt". „Deze dingen dienen slechts om de illusie van zuiverheid en getrouwheid te bestendigen, den strijd kleingeestige afmetingen te geven, de broeders te kwetsen, de geestelijke kracht te verlammen en teleurstelling in te oogsten" ¹⁾). Zoo waren immers de conflicten van 1886 ontstaan?

Ook was behalve deze gesloten partijformatie met strategisch doel bij de Gereformeerde partij een eigenmachtige, geanticipeerde tuchtoefening in zwang gekomen. Men eischte in vele gevallen onderteekening van de drie formulieren, de doopvragen of de twaalf artikelen. Dat was een surrogaat van tucht, want de tucht gaat over lidmaten der gemeente, niet over lidmaten, die nog niet tot de gemeente behooren, zooals hier het geval was, waar men die onderteekening soms eischte, wanneer iemand zich in de gemeente vestigde. Men redeneerde dan als volgt: „Andere kerken handhaven de leertucht niet. Wij missen bijgevolg den waarborg, dat de leden, die van daar tot ons overkomen, zuiver in de belijdenis staan. Wij zullen derhalve de attestaties niet langer onvoorwaardelijk aannemen, maar de leden, die van buiten komen, moeten controleeren, door ze aan een nieuw onderzoek te onderwerpen". Doch „er bestaat... geen zuiver Bijbelsch en Kerkelijk middel om de gemeenschap met dwaalleeraars en dwalenden te verbreken, dan de Kerkelijke tucht en deze tucht kan alleen worden toegepast op hen, die onder ons opzicht staan, derhalve alleen op hen, die feitelijk leden zijn van onze gemeente" ²⁾).

Bovendien is deze wijze van tuchtoefening ongeoorloofd, omdat hierbij geen beroep op Gods Woord openstaat. Hetzelfde bezwaar dus eigenlijk als Hoedemaker tegen de toepassing van Artikel 11 had. „Wij beamen de drie formulieren van harte, maar wij erkennen ook het recht van een beroep op Gods Woord.

...zoolang onze kerk geene gestalte heeft, waarbij eene Nationale Synode mogelijk is en hiermede de stilzwijgende voorwaarde van onderteekening niet wordt vervuld, verzetten wij ons terwille van de broeders en kerken, die gravamina meenen te hebben, tegen iedere anticipatie van een ideaal, dat langs den rechten weg niet onbereikbaar is" ³⁾). Leden der Kerk worden op deze wijze in hun rechten als lidmaten geknot. Optredende in de kerk te Heeg, kort na de „Reformatie" daar ter plaatse, zeide hij, dat hij daar stond, opkomende voor de rechten van degenen, die hem te voren geteekend waren als een „wilde vermenging van Ethischen, onverschilligen en Modernen". „Ik ken U niet als

¹⁾ *Waarom ik geen deelneem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 21.

²⁾ Zie hierover *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 152 en 280.

³⁾ *A.w.*, blz. 154.

Modernen, als onverschilligen, maar erken alleen Uw recht op de waarborgen, die in het kerkverband gelegen zijn tegen de overheersching der enkelen" ¹⁾).

„Wanneer men... het lidmaatschap van de Kerk, de stembevoegdheid in eenig kerkelijk college, de roeping tot een of ander ambt in de plaatselijke kerk, aan een nieuwe onderteekening van de belijdenis, of eene hiervoor in de plaats tredende verklaring bindt, en daarmede ieder, die bezwaren tegen die belijdenis heeft of niet bereid is om ze als ‚gravamina‘ aan te dienen, in beginsel van rechten en voorrechten berooft, die hem langs dezen weg niet mogen worden ontnomen, wanneer men m.a.w. in plaats van eene zuivere inrichting der Kerk naar Gods Woord te zoeken, hare vruchten op deze wijze, volgens de methode, die sedert eenige jaren onder de ‚Gereformeerden‘ in zwang is gekomen, anticipeert, weigeren wij deze gedragslijn ‚Bijbelsch‘ en ‚Gereformeerd‘ te noemen" ²⁾).

Tegen het ter-onderteekening-voorleggen van een ander formulier dan de „drie formulieren" had Hoedemaker bovendien nog het bezwaar, dat daardoor de deur voor plaatselijke willekeur zeer wijd geopend werd. De plaatselijke Kerk mist het recht, „iets anders en iets minder te vragen, dan door de Kerk zelve wordt gevorderd" ³⁾).

Nauw hiermede verbonden is de kwestie van de autonomie der plaatselijke gemeente en van het confoederatief kerkverband.

Immers, wanneer de plaatselijke gemeente een onderteekening formule gaat voorleggen, breekt ze daarmee feitelijk den band met andere gemeenten af. Men erkent dan immers de belijdenis en de tucht van andere gemeenten niet meer? „De gemeenschap met andere kerken wordt hier zijdelings verloochend" ⁴⁾).

In de „Gereformeerde" beschouwing was dit theoretisch uitgewerkt. De algemeene Kerk was een foederatie van plaatselijke Kerken, die de drie formulieren als accoord van kerkelijke gemeenschap bezaten. Men kwam er dan vanzelf toe, de kerkelijke gemeenschap slechts uit te strekken tot die gemeenten, die nadrukkelijk verklaard hadden, dezelfde belijdenis te erkennen en te handhaven. Zoo ontstond er een groep plaatselijke gemeenten binnen de organisatie. Het kerkverband was hiermede verbroken.

„Het verschil, waarvan wij hier spreken, is niet incidenteel, maar principieel.

¹⁾ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 10.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 16.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 280.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 152'

Het gaat om de verhouding der plaatselijke kerken, die te zamen als het Ned. Herv. Kerkgenootschap te boek staan, onderling tot elkander en tot de organisatie van 1816.

Vormen deze kerken een Bond; veronderstelt deze Bond eene vrijwillige toetreding op grond van hetgeen men „een accoord van kerkgemeenschap” noemt; kan die gemeenschap worden aangeduid door het woord „kerkverband” en wèl „confoederatief kerkverband”: dan bestaat er eigenlijk geen „kerk” in den zin, waarin dit woord ook wel wordt gebezigd, om de georganiseerde eenheid van een bepaalde kerkengroep aan te wijzen...

Is het daarentegen altijd en overal Jezus Christus, „die Zijne Kerk vergadert”, zoodat niet alleen de afzonderlijke kerken, maar ook ieder eigenaardig geheel van kerken, in een district of in een... land, als de openbaring van Zijn lichaam kunnen worden beschouwd, dan staan deze kerken niet tot elkander in een „confoederatief” maar in een organisch en onoplosbaar verband; dan hebben zij niet alleen eene gemeenschappelijke belijdenis, maar ook eene gemeenschappelijke kerkregeering; dan komt die regeering niet van onderen op door afstand van macht, maar daalt zij van boven af, — zoodat de onderscheidene bestuurskringen wel niet eene hoogere en lagere, maar toch eene minder of meer uitgebreide macht bezitten”. „Ofschoon het lichaam van Christus zich altijd plaatselijk openbaart en deze plaatselijke openbaring, die wij „de zichtbare Kerk” noemen, in haar wezen niet van andere kerken afhankelijk is, vormen vele kerken te zamen ook eene collectieve eenheid, die hare uitdrukking vindt in eene gemeenschappelijke belijdenis en kerkregeering en niet kan worden herleid tot het goedgevonden van hen, die haar constitueren, maar tot den geopenbaarden wil van God.

Dat de collectieve eenheid der kerken, die wij „de Gereformeerde Kerk van Nederland” zouden noemen, op het oogenblik zichtbaar wordt in den vorm van de synodale organisatie van 1816, doet niets ter zake. Deze vorm is van buiten opgelegd en ver van onmisbaar. Integendeel, de eenheid, die wij bedoelen bestaat niet krachtens, maar niettegenstaande, dezen kerkvorm.

In afkomst, belijdenis, geschiedenis zijn deze kerken zóó één, dat zij zonder elkander niet kunnen worden gedacht. Zij hebben één leven, vertoonen éénzelfde type, zijn, evenals de natiën en familiën, de uitdrukking van een bepaalde Godsgedachte”¹⁾.

De verschillende kerken „vormen eene unie, eene communie, eene corporatie, d.i. zij zijn niet op *onvolkomen* wijze saamgevoegd, zooals

¹⁾ Zie voor deze beide aanhalingen *a.w.*, blz. 145 en 71.

de Kerken van onderscheidene landen... maar op *volkomen wijze... onafgebroken...*"¹⁾.

Hoedemaker heeft dan ook steeds geprotesteerd tegen de, door de theorie van het confoederatief kerkverband voorbereide, Doleantie-praktijk van het „afwerpen van het synodale juk”. Ook wanneer dat door plaatselijke gemeenten in hun geheel geschiedde (Voorthuizen, Reitsum). Men verbrak alle verband met de gemeenten onder de organisatie en ging er toe over, de kerkorde van 1619 „aan te nemen”, alsof één gemeente of enkele gemeenten zóó maar een kerkorde konden aannemen. Dit kan niet, juist „omdat de Kerkorde iets is, dat niet voor de plaatselijke Kerk geldt, dan alleen in vereeniging met de overige Kerken”²⁾. Hierdoor wordt de gemeenschap verbroken „met de Kerken onder het bestaande Kerkverband, die het fundament der zaligheid bewaren en voor ware Kerken te houden zijn”. Bedoelde praktijk is juist het kenmerk der Afscheiding.

Men moest hiertoe echter wel komen, toen men eenmaal dit kerkelijk standpunt had ingenomen. „Vormen deze kerken een Bond... dan is het... geoorloofd, dat eene plaatselijke kerk handelt, alsof de organisatie niet bestond, zonder vooraf de medewerking der andere kerken in te roepen, teneinde haar te wijzigen of op te heffen. Dan kan m.a.w. het ‚kerkverband’ als iets bijkomstigs en uitwendigs worden weggedacht, zonder dat de afzonderlijke kerken hiermede haar karakter verliezen... Dan is eindelijk het optreden van de afzonderlijke kerken als zoodanig geen ‚uittreden uit’, geen ‚losmaken van’ het kerkverband, maar worden de kerken, die op dezen weg niet meegaan, eenvoudig weggedacht, haar gebied getrokken bij de bestaande kerken, die zich op deze wijze over het geheele land uitbreiden en bijgevolg, hoe groot of hoe gering haar aantal ook moge zijn, evenals in de dagen der hervorming tot ‚eene Nationale Synode’ mogen samenkomen”³⁾.

Nog bedenkelijker dan het uittreden van een geheele gemeente was, in Hoedemakers oog, de formule van het Kerkelijk Congres in 1887, dat afwerping van het juk der synodale hiërarchie plichtmatig was „voor een ieder, die het Koningschap van Jezus in Zijne Kerk wilde eeren”.

Over dezen eisch, dat ook gemeenteleden — zij het dan in vereeniging met elkander — het „synodale juk” zouden afwerpen, heeft Hoedemaker zich steeds zeer bitter uitgelaten. Een dergelijke theorie „lag zoo volstrekt buiten den gezichtskring, die van het standpunt der Gereformeerde belijdenis voor mij werd getrokken, dat het geruimen

¹⁾ *De Congresbeweging*, blz. 48.

²⁾ *Zie De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 30. Vgl. boven blz. 108.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 145.

tijd heeft geduurd, voordat ik aan de mogelijkheid geloofde, zelfs van hetgeen op officieele wijze werd medegedeeld" ¹⁾. „Dat er een tijd zou komen, waarin Gereformeerde menschen het ‚plichtmatig‘ zouden achten, met de Organisatie te breken, in dien zin, dat zij het ‚zonde‘ zouden achten, zelfs onder protest, in het kerkverband te blijven, in dien zin, dat aan Kerken, die op dat punt niet eenstemmig waren en aan leden der gemeente, die rechtstreeks hiermede niet te maken hebben, krachtens een gefingeerd ambt, waarvan, zooals het hier wordt opgevat, de Schrift niet weet, de roeping zou worden opgelegd uit te treden, hoe kon het in mij opkomen? Ik had evengoed kunnen gelooven, dat de naaktloopers, de Anabaptisten, in hen zouden herleven" ²⁾.

De vraag, of gemeenteleden ten getale van twintig het juk der hiërarchie mogen afwerpen, keurt hij „van het standpunt onzer Belijdenis" geen ernstige bespreking waardig.

„Vraagt gij wat dit is?

Afscheiding in optima forma en uit een zeer onbevredigend motief.

...ik ben een en al verbazing, dat dit zelfde volk, dat, niettegenstaande den desolaten toestand der plaatselijke Kerk, bleef bidden om en hopen op herstel, nu opeens, in een anderen vorm tot de Afscheiding wordt gebracht. Wat zeg ik; dat het hier en daar zelfs tot den Gereformeerden predikant en den rechtzinnigen Kerkeraad spreekt: Om de leugenleer zijn wij niet uit de Kerk gegaan, maar omdat gij dat Classicaal Bestuur — ik zeg niet: in beginsel goedkeurt, niet: in dingen, die tegen het Woord zijn, gehoorzaamt, neen, — tolereert, uit vrees duldt, of, om erger te vermijden, niet loslaat, zullen wij met ons twintigen... de Kerk zoo in onze personen concentreeren en uit de gemeente extraheren, dat zij buiten ons niet als zoodanig overblijft. Weet het wel, als de hamer van den voorzitter valt, dan zijt gij van uw ambt beroofd, als met een tooverslag zijt gij Kerkelijk, in ons oog en de oogen des Heeren, als niet bestaande... Het proces is afgelopen! Uw ambt, opzieners... is van nu af ‚onbezet‘... want de zuivere Kerk heeft zich thans in Uwe gemeente geopenbaard" ³⁾!

Ja, vooral dat onbezet-verklaren van de ambten heeft altijd in hooge mate Hoedemakers toorn opgewekt. Hij noemt het „een wijze van tucht-oefening... die ook al eene uitvinding is van de laatste jaren" of het

¹⁾ De Congresbeweging, blz. 56.

²⁾ De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk, blz. 22. H. bedoelt het „ambt der geloovigen". Elders (Wat staat „de vrijmaking van de Kerk" in den weg?, blz. 26) noemt hij dat een „zeke apocrief ambt".

³⁾ De Congresbeweging, blz. 57 vv.

toepassen van „de beginselen van de Anarchisten en de Nihilisten” op kerkelijk gebied ¹⁾.

Tot het ambt is men immers door Christus geroepen; niet de Synode heeft ons dat opgelegd; het ambt-op-zichzelf is het eenige, dat zuiver bewaard kan blijven, ondanks de organisatie en ondanks de belemmering in verschillende ambtsverrichtingen. Alleen het ambt bekleedt de opziener wel onder, niet krachtens de Besturen.

„Ik ben lid van de Kerk dóór en reeds vóór den doop, ik ben door Christus zelf tot het opziensambt geroepen, en door Hem tot dat alles verplicht, wat in het lidmaatschap en in het ambt ligt opgesloten. De Synode is niet *de bron* van mijn recht, dat eenvoudig onvervreemdbaar is, maar zij stelt *de voorwaarden* vast, waarop ik tot de uitoefening van mijn recht word toegelaten” ²⁾.

Slechts door de theorie van het onbezet-verklaren van de ambten had men de overeenkomst van de Doleantie met de Afscheiding wat kunnen camoufleren. Het principe der Afscheiding immers was: uittreden van de leden hoofd voor hoofd. In de Doleantie ging het practisch denzelfden kant op; alleen dekte men de praktijk met de theorie van het „terhand nemen van de Reformatie”, waardoor men het kon laten voorkomen, alsof men niet uit de Kerk ging, maar het kerkgenootschap als het ware van zich afstootte door de ambten vacant te verklaren.

Verschillende malen reeds kwam de verhouding tot de belijdenis ter sprake. Door de „Doleerenden” werd deze, zooals Hoedemaker het wel eens genoemd heeft, geïsoleerd. Men verloor uit het oog, dat de Gereformeerde belijdenis alleen „functioneeren” kan in een Gereformeerde kerkorde en niet eigenmachtig gehanteerd mag worden door een plaatselijke gemeente, nog veel minder door een groep „getrouwe lidmaten”.

„Ik bepaal mij... bij eene... dwaling, die den geheelen gang van de jongste kerkelijke geschiedenis heeft beheerscht, en die de bouwmeester is geworden van de Gereformeerde Kerk, die de Doleerenden bezig zijn uit wat voor hen zijn de puinhoopen der Hervormde Kerk op te delven. Zij bestaat hierin, dat men de belijdenis (ook voor ons in de drie Formulieren van eenigheid begrepen), die niets dan de tijdelijke uitdrukking is van de waarheid, die de Kerk van Christus in den loop der eeuwen, door de onderwijzing des Heiligen Geestes, uit het Woord van God heeft geleerd, als iets *zelfstandigs* gaat beschouwen, d.i. haar onafhanke-

¹⁾ Zie *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 171 en *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 31. Vgl. *Eéne Belijdenis?*, blz. 10; *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 235.

²⁾ *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. XV.

lijk maakt van dat Woord en van de Kerk, waaruit zij geboren werd, waardoor zij gedragen wordt en waarvan zij volstrekt onafscheidelijk is" ¹⁾).

„...de leer van het akkoord rukt de belijdenis uit het lichaam der Kerk.

Uit die Kerk is zij geboren, in die Kerk wordt zij gedragen en gevoed... In eene kranke Kerk leeft men niet uit en in de belijdenis. Het baat niet of men haar opnieuw oplegt, onderteekent, aanvaardt. Dat kan huichelaars maken, dienaars van den vorm, zelfbedrog voeden, maar het geneest niet.

In het kabinet van den geneesheer staat een hart op sterk water. Het is niet nagemaakt, niet geboetseerd.

Integendeel.

Zóó ziet mijn hart er uit en het uwe. Kameren, wanden, bloedvaten, alles is in volmaakte orde.

Wat ontbreekt er aan?

Dat hart behoorde in een lichaam. Dáár klopte het. Dáár is het geworden wat het is. Neem het weg en gij hebt alleen den vorm van het hart over" ²⁾).

Hoedemaker heeft het ook meermalen zóó gezegd: „De belijdenis, uitgedrukt in de drie formulieren van eenigheid, [is] rechtens de grondslag, waarop onze Kerk, hetzij plaatselijk, hetzij als een geheel gedacht, tot op dit oogenblik staat en waarmede zij valt". Hiermee wijst hij het verwijt af, dat de Kerk in het genootschap zou zijn opgegaan, met andere woorden „dat de samenhang tusschen ons en de vroegere Gereformeerde Kerk... in 1816 of in 1852... is verbroken" ³⁾.

Echter is de belijdenis in den abnormalen toestand niet feitelijk de grondslag der Kerk. Immers onder deze organisatie is zij tot een leer, dat is een versteening, gemaakt. „Wij verwachten heil, niet van eene formule, maar van de Kerk, die belijdt; niet hééft beleden, niet eene rechtsgeldende belijdenis bezit, maar belijdt" ⁴⁾.

In dit isoleeren van de belijdenis zat een stuk opportunisme. Men wist dat „ons volk, als een geheel genomen, vrede zou hebben met de organisatie, indien de Modernen slechts niet werden gehandhaafd". „Ons volk", zoo sprak men, „weet niets van en gevoelt niets voor de inrichting der Kerk, maar alleen voor hare belijdenis" ⁵⁾. Dat is waar. „Het eenige geloofsartikel schijnt te zijn: Er zullen geen Modernen in de

¹⁾ De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk, blz. 11.

²⁾ A.w., blz. 14 v.

³⁾ Zie De Congresbeweging, blz. 15.

⁴⁾ De Gereformeerde Kerk, 1895, no 340.

⁵⁾ De Congresbeweging, blz. 24.

Kerk van Christus wezen" ¹⁾). Maar daaraan had men niet mogen toegeven.

In de discussie met Kuyper kwam uiteraard ook ter sprake de vraag, „welke deformatiën in het bestuur, de inrichting, de belijdenis en de practijk van de Kerk het ‚plichtmatig‘ maken, ons... hetzij van dat bestuur, hetzij van die Kerk af te scheiden" ²⁾? Hoedemaker legt, bij de beantwoording daarvan, allen nadruk erop, dat onze vaders de Roomsche Kerk verlaten hebben, omdat men daarin verplicht werd, deel te nemen aan afgodische en bijgeloovige plechtigheden ³⁾. Bovendien, omdat men verplicht werd, de leugenleer te verkondigen. Ten slotte, omdat de hiërarchie zichzelf een goddelijk recht toeschreef.

De vraag, of de Synodale organisatie een hiërarchie is, zooals van „Gereformeerde" zijde altijd met nadruk gezegd werd, is door Hoedemaker niet steeds op precies dezelfde wijze beantwoord. Tot vlak vóór het Kerkelijk Congres sprak hij zich soms zeer positief in die richting uit, b.v. toen hij de Synode een veelhoofdigen Paus noemde, die zich in de plaats van Christus heeft gedrongen ⁴⁾. Na het Congres, en ongetwijfeld uit reactie daartegen, heeft hij meermalen gezegd, dat men niet zonder meer het Besturen-stelsel een hiërarchie mocht noemen. Wel is onze organisatie episcopaausch en „dus op eene manier wel degelijk eene hiërarchie", maar „wanneer men... de uitdrukking ‚hiërarchie‘ zóó bezigt, dat ieder onmiddellijk aan het Pausdom denkt, dan zullen wij wel doen haar te vermijden" ⁵⁾.

Een enkel woord over Hoedemakers houding in de gezangenkwestie worde hier ingevoegd.

In zijn „Tractaat van de reformatie der kerken" ⁶⁾, alsmede in verschillende nummers van „De Heraut" uit dien tijd ⁷⁾, had Kuyper het zingen van gezangen veroordeeld. In de kringen van de „Gereformeerde partij" werd dit oordeel gehoorzaam aanvaard en overgenomen. Hoedemaker nam, ook ten dezen, een eigen standpunt in.

Persoonlijk was hij geen liefhebber van de gezangen. „De opvoeding, die ik genoot, brengt mede, dat ik in het ‚Gezangboek‘ niet zoo thuis

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 180.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 37.

³⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 306.

⁴⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 17.

⁵⁾ *De Congresbeweging*, blz. 34.

⁶⁾ Amsterdam 1883.

⁷⁾ Nos 110-113. Zie voor de redenen, die Kuyper op gaf Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. II, blz. 103.

ben als in de ‚Psalmen‘ en dat mijn geestelijk leven geheel buiten de Gezangen is omgegaan; zelfs het ‚Jezus, Uw verzoenend sterven‘ is voor mij niet wat het voor velen is.

De bloemlezing uit de Gezangen, waarvan ik mij voor Kerkelijk gebruik bedien, is bijzonder klein. Ik moet bepaald moeite doen, om de noodige variatie aan te brengen. In strijd met de concessie van de ‚niet zingende broeders‘ bedien ik mij overal, waar ik als privaat en niet als Kerkelijk persoon optreed,... òf niet, òf zeer spaarzaam van de Gezangen... Ik geloof, dat mij op dit punt... een diploma van vooringenomenheid tegen de Gezangen zou worden uitgereikt¹⁾.

In Rotterdam gaf hij twee gezangen²⁾ op, in z'n lateren tijd één. Toen hij den 1sten Maart 1884 in zijn vroegere gemeente Veenendaal preekte, zette hij, alvorens Gezang 119 : 4 op te geven, de redenen uiteen, waarom hij niet was ingegaan op een verzoek, dat te voren van uit Veenendaal tot hem gekomen was, namelijk om geen gezang te laten zingen. Dit feit werd in de Utrechtsche Courant gepubliceerd en naar aanleiding hiervan ontwikkelde zich een discussie tusschen Kuyper en Hoedemaker in „De Heraut“. Ook in zijn eigen tijdschrift wijdde hij aan de gezangenkwestie in 1886 nog een uitvoerig artikel³⁾.

Hoedemakers standpunt was aldus:

1. Door het niet-zingen van gezangen geeft men zichzelf, in de huidige omstandigheden, een „brevet van getrouwheid“ en draagt men bij „tot het veroordeelend vonnis, dat over hen, die gezangen zingen... wordt geveld“⁴⁾.

2. Van de vrijheid om geen gezangen te laten zingen, die men onder de tegenwoordige organisatie heeft, wil hij geen gebruik maken, omdat dat een vrijheid is, „tengevolge van een stilzwijgend verdrag met het Modernisme verkregen. ‚Ik geen catechismus en geen formulieren; gij geen Gezangen! Zie, nu zijn wij quitte‘!... Het is deze vrijheid, die niet alleen de eenheid der Kerk, maar de Kerk zelve verwoest“⁵⁾.

3. De Dordtsche Synode en Voetius waren niet onvoorwaardelijk tegen ieder gebruik van gezangen⁶⁾.

4. (Wat bij Hoedemaker den doorslag geeft) „Wij staan niet voor de invoering, maar voor de verwijdering van Gezangen, die reeds burgerrecht hadden gekregen.

¹⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 361 v.

²⁾ Zie b.v. *De belofte aan Pergamus*.

³⁾ Zie *De Heraut*, 1885, no 376, 377, 379 en *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 354-377. Vgl. *De Gereformeerde Kerk*, 1890, nos 108 vv.

⁴⁾ *De Heraut*, 1885, no 377.

⁵⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 367.

⁶⁾ Zie a.w., blz. 373-376.

Niet aan de individuen, maar aan de Kerk zelve, in hare wettige ver-
tegenwoordiging, staat dit vrij...

Wat geen privaat, maar gemeenschappelijk eigendom is,
kan alleen met onderling goedvinden, d.i. langs den Kerke-
lijken weg worden vervreemd en vervangen¹⁾.

„Er zijn veranderingen van meer gewicht, die moeten vooraf-
gaan; in de eerste plaats de opheffing van de organisatie van 1816,
die niet tegen een enkel besluit van de Dordtsche Synode, maar tegen
de geheele vroegere Kerkorde en het Bijbelsch beginsel, waarvan zij
uitgaat, gekant is.

„Wat het zwaarste is, moet ook het zwaarst wegen”²⁾.

Telkens gevoelt men, hoe moeilijk het is, een systematisch overzicht te
geven van Hoedemakers kerkelijke principia in tegenstelling met die
van Kuyper. Het een vloeit in het andere over. Langs verschillende
wegen komt men telkens bij dezelfde hoofdpunten uit.

1. De Doleantie is geen werkelijke poging geweest, de kerkregeer-
ring naar Gods Woord in te richten. Ook vóór dien tijd heeft
men nooit een ernstige poging daartoe ondernomen. Men heeft niet
gehandeld uit het Reformatorisch beginsel, „dat *alles* in de belijdenis,
in het leven en de kerkregeering naar het Woord van God zou
gaan”³⁾.

„De uitkomst, die het bekende Conflict heeft gehad, is... grootendeels
te wijten aan het feit, dat eene fractie der Orthodoxen te Gereformeerd
is geworden om vrede te hebben met vage uitdrukkingen en niet Ge-
reformeerd genoeg om waarlijk Reformatorisch op te treden”⁴⁾.

„Men achtte de Synodale organisatie wel onbijbelsch, maar stelde geen
enkele poging in het werk om haar door eene Schriftuurlijke Kerke-
orde te doen vervangen... Niet een enkele classis, niet een enkele ge-
meente heeft dan ook de vraag gedaan: ‚Geef ons eene Schriftmatige
Kerkorde’ ”⁵⁾. „Met het beginsel waarvoor zij (te weten de Gerefor-
meerde partij) streed, dat der Gereformeerde Kerk zelve, had zij, in
de kracht Gods, eene verlossing, d.i. de gewenschte Reformatie, kunnen
bewerken. Geen ander beginsel was hiervoor berekend. Maar het werd
niet volkomen aanvaard en zoo moest het èn door zijne natuurlijke
werking èn door de onzuivere wijze, waarop het werd toe-
gepast, scheiding te weeg brengen. Het heeft dan ook uitsluitend ge-

¹⁾ A.w., blz. 377.

²⁾ A.w., blz. 376.

³⁾ *De Congresbeweging*, blz. 22.

⁴⁾ A.w., blz. 25.

⁵⁾ A.w., blz. 22, v.

diend, om de Gereformeerde fractie... eerst binnen en daarna buiten het Kerkgenootschap te organiseren, d.i.: om den partijstrijd te doen uitloopen in een schisma, waarvan wij thans de rampzalige gevolgen ondervinden" ¹⁾).

„De allereerste stap om tot eene Reformatie van de inrichting onzer Kerk te komen, moet, om zoo te zeggen, nog worden genomen" ²⁾).

„De vraag is... niet geweest: ‚Wat eischt het Woord? ‚Op welke wijze wil Christus zijne Kerk geregeerd hebben? Maar: ‚langs welken weg kunnen wij het best komen tot ons doel: de verwijdering der Modernen" ³⁾?

De reden, waarom het niet tot ernstige pogingen om de Kerk te reorganiseeren gekomen is, was weer gelegen in het feit, dat men, ondanks alle uitspraken, die het tegendeel zouden doen verwachten, niet voldoende overtuigd was van het verderfelijke van de organisatie als zoodanig.

„Dit is te betreuren, omdat de bekeering van de kerk, evengoed als van het individu, altijd begint met kennis van ellende.

...De fout ligt nl. niet hierin, m.i., dat men te anti-Synodaal, maar paradoxaal als dit moge klinken, niet anti-Synodaal genoeg is.

Men is tegen de Synode, omdat zij de belijdenis niet handhaaft; omdat zij de valsche eenheid bestendigt; in den laatsten tijd, althans hier en daar, dank zij *De Heraut*, ook nog, omdat de hoogere kerkbesturen door de macht, die zij zich aanmatigen, de eere van Christus als het Hoofd der Kerk te na komen; — maar vooralsnog niet, omdat de geheele kerkregeering, in al hare deelen en stukken, tegen Gods Woord ingaat.

...Zoolang wij nu alleen over de besturen klagen en zelf vrij uitgaan, omdat wij nog niet inzien, dat wij — wijzelven ons ambt niet naar de instelling van Christus kunnen bedienen, zijn wij nog niet anti-Synodaal genoeg, om tot eene doortastende Reformatie van de kerkregeering te komen" ⁴⁾.

„Mijn bezwaar tegen de Gereformeerden was... niet, dat zij te ver, maar dat zij niet ver genoeg gingen...

De Farizeërs stelden in menig godsdienstig opzicht hooge godsdienstige eischen... Maar het was... bij hen... [niet] gekomen tot die blinde gehoorzaamheid aan den eisch van Gods Woord, die al het eigenwillige en eigenmachtige uit dezen godsdienst wegneemt, en daarmede den stempel der echtheid hierop drukt.

¹⁾ A.w., blz. 26.

²⁾ A.w., blz. 40.

³⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 26.

⁴⁾ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 18.

Welnu, iets soortgelijks valt op het gebied van het kerkelijk leven op te merken.

Een Gereformeerd mensch buigt zich voor het Woord van God en in leer en in leven en in Kerkregeering. Doet hij dit werkelijk, dan is dit beginsel machtig, vrijgevig en zuiver.

Doet hij dit slechts ten deele, dan is hij werkelijk een onuitstaanbaar schepsel, die afstoot in plaats van aan te trekken, en scheidt in stee van te vereenigen.

Wanneer wij van Farizeïsme spreken op Kerkelijk terrein, dan verwijderen wij uit dit denkbeeld alles wat den broeder zou kunnen kwetsen en beledigen. Hier is geene kwade bedoeling, geen huichelachtig vertoon, geen onheilig zelfbedoelen, maar eenvoudig eene onzuivere toepassing van een op zich zelf genomen zuiver beginsel, een nog niet zijn, waar men komen moet en komen zal. Maar in zijne openbaring, zijn optreden, zijne uitwerking vertoont de theorie en de praktijk der 'Gereformeerden', zoolang zij aldus halfslachtig blijft, alle andere verschijnselen van het Farizeïsme.

Zoolang men de Gereformeerde beschouwing niet volledig, maar slechts ten deele d.i. op een bepaald punt en bij een gegeven aangelegenheid toepast, is men dan ook anti-modern, anti-synodaal, anti-irenisch, mischien zelfs confessioneel, maar niet Gereformeerd" 1).

2. Omdat men geen radicale Reformatie gezocht heeft, heeft de Doleantie geen radicale verlossing gebracht. Integendeel, het gevolg is geweest, dat de eenheid der Kerk gebroken werd. Het grootste deel der Kerk werd onherroepelijk prijsgegeven aan de organisatie, „waarvan zij beweren haar te willen en hunne voorgangers in het doleeren mischien aanvankelijk meenden haar te zullen verlossen" 2).

„Wat hebben ‚de Gereformeerden‘ hiermede gedaan?

Een vlot in gereedheid gebracht, waarop allen, die door deze nieuwe onderteekening als het ware eene Kerk in de Kerk vormden, overgingen...

Daar ligt het vlot, naast het wrakke vaarttuig onzer Kerk. Als de laatste vrijwilliger is geborgen, kapt men de kabels, hijscht men het zeil, stevent men naar de kust... en laat de arme schepelingen voorts aan hun lot over" 3)!

Wat de „Gereformeerden" deden, was het afsnijden van „wat krank, maar daarom nog niet ongeneeslijk was" 4). En „zoodra de kranke deelen van een lichaam worden afgebonden, zijn zij daarmee reeds in

1) *In één genootschap doch kerkelijk gescheiden*, blz. 31.

2) *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 27.

3) *De Congresbeweging*, blz. 16 v.

4) *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 15.

beginsel van het lichaam gescheiden. Ik ben geenszins bereid tot deze scheiding mede te werken" ¹⁾).

Als hem van „doleerende” zijde uit Heeg geschreven wordt, dat aldaar „eene wilde vermenging van Ethischen, onverschilligen en Modernen zich in de Silo's kapel tegenover de Kerke Christi... had gesteld”, noemt Hoedemaker deze „wilde vermenging” bondelingen ²⁾).

„Zoo is de massa, waarvan hier minachtend gesproken wordt en die men ook wel als ‚Jan Rap’ pleegt aan te duiden, door den doop in het verbond Gods opgenomen. Wij zullen dus op Gereformeerd standpunt beter doen te spreken van ‚bondelingen’, ‚huisgenooten des geloofs’” ³⁾).

„Wij... beweren, dat het onder de bestaande omstandigheden niet mogelijk is, het gezonde van het kranke te scheiden, zonder het kranke in het schijnbaar gezonde te behouden en het gezonde in het schijnbaar ongeneeslijk kranke te verliezen... Voordat men het lichaam de voorwaarden heeft verschaft, waaronder het gezond kan blijven of worden, is men zelfs niet bij machte te onderscheiden — wij spreken over personen en niet over beginselen — welke leden ongeneeslijk zijn”. Hoedemaker gebruikt het beeld van een vertrek, waarin door kolendamp-vergiftiging vele personen in min of meer bewusteloozen toestand verkeerden. Sommige schijnen reeds dood. Maar neen, dat mag men niet zeggen. „Laat de frische buitenlucht de stikstof verdrijven. Wellicht keeren de levensgeesten terug! Wij althans mogen die bewusteloozen niet dood verklaren, voordat wij hun de voorwaarden hebben verschaft, waaronder de mensch in het leven kan blijven” ⁴⁾).

Met andere woorden, eerst een organisatie, waaronder de levensvoorwaarden anders zijn! Pas wanneer die gunstiger levensomstandigheden er zijn, zal blijken, waar en wanneer er van tucht sprake moet wezen. In dit verband hebben we het bekende woord tot Kuyper te zien: „Indien gij met Uw 15000 getrouwen eene doleerende kerk vormt, is ‚Jan Rap en zijn maat’ voor mij de voortzetting van de historische kerk onzer vaders” ⁵⁾).

„Geen klauw zal achterblijven! zij onze leus” ⁶⁾).

Samenvattende kunnen we zeggen, dat de Doleantie voor Hoedemaker een „mislukte oplossing” geweest is van een vraagstuk, dat daardoor „onoplosbaar” dreigde te worden.

„Liever een onopgelost raadsel, dan eene ontijdige oplossing! Liever de Ned. Herv. Kerk onder de haar opgelegde organisatie, met al hare

¹⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 81.

²⁾ De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk, blz. 9.

³⁾ Eene Belijdenis?, blz. 21.

⁴⁾ Zie De Kerk en het moderne staatsrecht, blz. 205 v.

⁵⁾ Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres, blz. 14.

⁶⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 300.

ellende aanvaard, dan een knutselwerk naar Gereformeerd model, waarin wij met onze geestverwanten zeer liefelijk kunnen samenzijn" ¹⁾!

Hoe oordeelde Hoedemaker over de Afscheiding? Ongeveer op dezelfde wijze als over de Doleantie.

Reeds in 1872 kiest hij positie tegen Kuyper, wanneer deze de antipathie van ons volk tegen de Afscheiding zoekt in de traagheid van onzen volksgeest.

„Dit verschijnsel heeft niet zulk een oppervlakkigen, zondigen, maar een dieperen, waarachtigen grond...

Neen het was geene inconsequentie, geene aristocratie, maar een waar gevoel, in vele gevallen zouden wij haast van een instinct kunnen spreken, dat haar blijven, aan de toekomst van de waarheid in de Kerk der vaderen gelooven deed, deed vasthouden aan de verwachting, dat God op Zijn tijd het licht uit de duisternis zoude te voorschijn brengen... Het bleef omdat het met meer of minder helderheid een historisch begrip van Kerk en geloof aan de verkiezing en aan de kracht der waarheid bezat" ²⁾.

En in 1885, dus nog vóór de Doleantie, schreef hij: „Wij zijn niet uit onkunde, niet uit slapheid en niet uit liefde tot het geld, maar uit beginsel in de Ned. Hervormde Kerk gebleven; gebleven om te strijden, gebleven om te reformeeren; gebleven niet alleen omdat het Woord dit toeliet, maar omdat dit Woord het eischte. De afscheiding is voor ons dwaling, is bij ons zonde voor God" ³⁾!

„Het verschil ligt vooral in de Artikelen van de Kerk en de verhouding van Kerk en Staat.

Geen Synode heeft dat verschil nog geconstateerd. Het is velen nog niet tot bewustheid gebracht. Maar het ligt in het hart en in de ervaring van een groot gedeelte van het volk des Heeren in dezen lande, dat niet uit nevenbedoelingen en niet uit conservatisme, maar uit een richtig Theologisch instinct de verzoeking tot afscheiding heeft weerstaan en met daden gesproken heeft: Wij gaan niet naar Ulrum" ⁴⁾.

De leiders der Afscheidenen verwarden de Besturen met de Kerk.

„De Kerk van Rome had voor de Hervormers de kenmerken van eene kerke Christi verloren. De Reformatie was eene nieuwe formatie. Dat is ook het standpunt, dat de Christ. Gereformeerden, zeer consequent, ten opzichte van onze kerk innemen. Maar

¹⁾ *Aan het moderamen van de vergadering te Utrecht*, blz. 10. Vgl. *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 9.

²⁾ *De Vereeniging*, dl. 26, blz. 321 v.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 273.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 212.

dat is juist het beginsel, waartegen wij ons als Hervormden hebben verzet en zullen blijven verzetten, zoolang de belijdenis rechtens den grondslag van onze kerkgemeenschap vormt" ¹⁾).

Nadat we nu aldus Hoedemakers kerkelijke gedachten meer negatief weergegeven hebben, in tegenstelling, eenerzijds tot de huidige organisatie en de pogingen om „binnen het kader van die organisatie" verbetering te verkrijgen, anderzijds tot de gedachten van Kuyper, zooals die hun uitwerking gevonden hadden in de actie van de Gereformeerde partij en uiteindelijk in de Doleantie, willen we ten slotte zijn kerkbeschouwing meer positief beschrijven.

We willen achtereenvolgens spreken over:

1. Wat Hoedemaker als plicht ziet tijdens de huidige organisatie.
2. Enkele aanduidingen omtrent het „hoe" der reorganisatie.
3. Eenige kenmerken van de gereorganiseerde Kerk.

1. Tijdens de tegenwoordige organisatie.

Hoedemaker ziet tweeërlei taak, die gelijkelijk betracht moet worden.

„Wat de practijk van het ambt betreft, hebben wij, zonder eenige kansberekening, eenvoudig Gods Woord te gehoorzamen en alle gevolgen daarvan voor onze rekening te nemen. Wat de kerk zelve in haar geheel aangaat, moeten wij beginnen de zuivere kerkregeering, naar Gods Woord, te zoeken en, voorzover dit mogelijk is, te herstellen" ²⁾).

Plichtsbetrachting.

Van „doleerende" zijde heeft men telkens gevraagd, hoe het mogelijk was, dat iemand, die over de synodale organisatie dacht als Hoedemaker, toch zijn ambt daaronder bleef vervullen. Hoedemaker heeft echter nooit de mogelijkheden van botsing met de organisatie ontkend. Doch tegenover het opzettelijk en weloverlegd zoeken en van te voren zooveel mogelijk regelen van een conflict, stelde hij de eenvoudige gehoorzaamheid aan Gods Woord, waardoor men op een gegeven oogenblik „neen" zou moeten zeggen, zonder te kunnen berekenen, wat dit tot gevolg kon hebben. Gezocht mag een conflict dus geenszins worden. Evenmin echter mag de botsing met de Besturen vermeden worden.

„Onder deze omstandigheden is onze plicht: ...geene conflicten te zoeken, daarvan geen heil te verwachten, maar ons evenmin door nuttigheids-theorieën te laten bewegen, ze angstvallig te vermijden en te ontvluchten" ³⁾).

¹⁾ A.w., blz. 146.

²⁾ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 19.

³⁾ *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 96.

„Er komt een oogenblik in het leven van ‚een opziener‘, waarin hij, hetzij als lid van den Kerkeraad, hetzij als lid van een Bestuur tot zichzelf zegt: ‚Neen, nu kan het niet langer! Ik kan niet getuigen, dat deze man onberispelijk is in belijdenis en wandel. Ik kan deze leden niet inschrijven, deze attesten niet afgeven, deze bespottung van het heilige niet verdragen! Dan staat ook hij voor het dilemma: ‚buigen of uittreden!, gehoorzamen of afgemaakt worden!‘

Eene belijdenis te vragen en volstrekte vrijheid te geven aan ieder om te belijden wat hem behaagt; tot de bediening des Woords of de regeering der Kerk te roepen en het geheel van de beleefdheid te laten afhangen, of men al of niet tegen dat Woord wil ingaan, of men ook soms de regeering... tot eene bespottung wil maken, is eenvoudig eene dwaasheid... een verwerpen van Christus en zijn gezag”¹⁾.

Worden de ouderlingen b.v. geroepen „tot het Avondmaal des Heeren toe te laten dezulken, omtrent wie de waarborg ontbreekt, dat zij het minimum eener christelijke belijdenis hebben afgelegd, dan hebben zij geen duimbreed met onderwerping te wijken”²⁾.

„Staat men,.. waar men tot handelen geroepen wordt, met de duidelijke uitspraken van Gods Woord vóór zich, m.a.w. is men, onder beding van bekwaammakende genade, bereid des gevorderd te zeggen: ‚Ik kan niet anders, God helpe mij! dan is men waarlijk vrijgemaakt door de gebondenheid aan het Woord, want de vraag is nooit: wat zullen de Besturen doen, maar: wat staat mij te doen”³⁾?

Voor de uitkomst behoort men dan blind te wezen. Deze ambtelijke plichtsbetrachting geschiedt, indien het moet, „met opoffering van onze positie in het kerkgenootschap”. In dit verband spreekt Hoedemaker zelfs van afscheiding als laatste redmiddel, „niet als uitleiding van de Kerk, niet als stichting van eene nieuwe Kerk, veel minder van een nieuw genootschap, maar als een tijdelijk uitwonen van de historische Kerk opgevat, tot zelfbehoud en zolang eenige hoop bestaat, dat God zich nog zal ontfermen over de Kerk, die wij genoodzaakt waren, hetzij gedwongen, hetzij vrijwillig, te verlaten”⁴⁾. „Het is zelfs denkbaar dat het bij eene dergelijke handhaving van rechten, die niet aan de organisatie ontleend zijn en derhalve niet door haar mogen worden verkracht, hier en daar niet bij een lijdelijk verzet of een meer actieven tegenstand, zou blijven maar in den eenen of anderen vorm zou moeten komen tot een breuk met de organisatie zelve”⁵⁾.

¹⁾ De Congresbeweging, blz. 25.

²⁾ De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk, blz. 27.

³⁾ Ter Classicale Vergadering?, blz. 16.

⁴⁾ Zie De Congresbeweging, blz. 9.

⁵⁾ Op het fundament der apostelen en profeten, blz. 74.

Maar ook in dat geval verlaat men niet de Kerk, doch geeft alleen noodgedwongen zijn positie in het genootschap prijs. Men gaat dan niet op de vlucht, maar vergrijpt zich ook niet aan rechten, die ons niet toekomen. „...Mocht men hen (nl die dit doen) kerkelijk zoeken te verlammen of af te maken, (dan hebben zij) noch hun ambt, noch de Kerk, maar alleen hunne positie prijs te geven”¹⁾. Hoedemaker wil dus op deze wijze de houding van een ambtsdrager, die in conflict komt met de organisatie, zoo zuiver mogelijk en daardoor zoo sterk mogelijk houden. De tegenstelling moet uitsluitend zijn: Gods Woord of de reglementen. Door geen kansberekening of organisatie van het verzet mag die tegenstelling vertroebeld worden.

„Maar wij maken dit niet tot het uitgangspunt of het beginsel van ‚de Reformatie’. Het is eenvoudig eene kwestie van ‚plichtsbetrachting’, van ‚getrouwmakende genade”²⁾.

Tijdens zijn predikantschap te Nijland heeft Hoedemaker dit beginsel ook eenmaal in praktijk gebracht en „neen” gezegd, toen enkele jongelui uit zijn gemeente zich in Bolsward hadden laten aannemen en daarna als lidmaat te Nijland ingeschreven wilden worden. Van die zaak is echter later geen werk gemaakt³⁾.

Het was natuurlijk geenszins Hoedemakers bedoeling, rustig af te wachten, tot zich eens een dergelijk conflict zou voordoen. Onder ambtelijke plichtsbetrachting verstond hij niet hetzelfde als degenen, die meenden, dat men slechts had te preeken, te catechiseeren en te evangeliseeren, zonder zich verder om het herstel der Kerk te bekommeren. De bovengenoemde plichtsbetrachting gold bij Hoedemaker voor den individueelen ambtsdrager. Daarnaast had men echter den duren plicht, het herstel der Kerk, en wel der gehééle Kerk, te zoeken.

Hier naderen we het eigenlijke van Hoedemakers kerkelijk streven en hebben we uitspraken te citeeren, die als motto boven de beschrijving van zijn leven en werken geplaatst zouden kunnen worden.

„Wij [hebben]... alle geoorloofde middelen... aan te wenden om de Gereformeerde Kerk van dezen lande, in hare normale gestalte, onder eene schriftmatige kerkregeering te herstellen”⁴⁾. „Verder veroorloof [ik] mij alleen nog... te zeggen, dat m.i. „*plichtsbetrachting* altijd, overal en onder alle omstandigheden geoorloofd is en geëischt wordt, maar dat de pogingen tot *kerkherstel* uitsluitend ten doel moeten hebben, de vrijmaking van

¹⁾ *De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, blz. 27.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 25.

³⁾ Zie boven blz. 108.

⁴⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 75.

onze Kerken als collectieve eenheid gedacht ¹⁾. „Doel van de tegenwoordige beweging moet blijven, al de kerken vrij te maken van de opgedrongen organisatie” ²⁾.

Het staat voor Hoedemaker namelijk met groote zekerheid vast, dat de Kerk, ondanks de opgedrongen organisatie, nog bestaat. Zij is geenszins in de organisatie ondergegaan. „De Ned. Herv. Kerk is trots hare organisatie en niettegenstaande haar diep verval eene Kerke Christi gebleven” ³⁾. Ja, zij blijft voor Hoedemaker „de openbaring van het lichaam van Christus in en voor dezen lande” ⁴⁾. Zoodra men dat uit het oog verliest, is de positie verloren en moet men, wanneer men consequent is, gaan „doleeren”. „Het is niet de quaestie of gij in dit oogenblik al of niet doleert, maar wat de Kerk, wat de Hervormde, voor u is, of gij aan Christus in Zijne dienstknechtsgestalte, in Zijne banden, al of niet geërgerd wordt” ⁵⁾.

Deze Kerk is dan niet een confoederatie van plaatselijke kerken, die, ieder voor zich, zich van de organisatie kunnen bevrijden en zich als het ware opnieuw samenvoegen, doch een ondeelbaar geheel, dat slechts in zijn geheel verlost kan worden.

Dat deze Kerk, ondanks de organisatie, bestaát, heeft voor Hoedemaker ook hierin zijn grond: dat de ámbten bestaan, onafhankelijk van de wijze, waarop men onder de organisatie tot een ambt komt. Het is Christus, Die tot het ambt roept en met het ambt bekleedt. Niet de Synode. „Ik ben lid van de Kerk dóór en vóór den doop, ik ben door Christus zelf tot het opziensambt geroepen en door Hem tot dat alles verplicht, wat in het lidmaatschap en in het ambt ligt opgesloten. De Synode is niet *de bron* van mijn recht, dat eenvoudig onvervreemdbaar is, maar zij stelt *de voorwaarden* vast, waarop ik tot de uitoefening van mijn recht word toegelaten” ⁶⁾.

2. De reorganisatie der Kerk.

Hoe stelt Hoedemaker zich nu vóór, dat die bevrijding van heel de Kerk in haar werk zal gaan? Dat heeft hem ongetwijfeld niet altijd met even groote duidelijkheid voor oogen gestaan. Toch heeft hij verschillende malen aanduidingen gegeven, langs welken weg het op een gegeven oogenblik tot de verlossing der Kerk zou kunnen komen.

In de dagen rondom het groote conflict heeft hij gewild, dat de classis

¹⁾ A.w., blz. 83.

²⁾ *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 14.

³⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 70.

⁴⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 194.

⁵⁾ *De Gereformeerde Kerk*, zelfde nummer.

⁶⁾ *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. XV.

Amsterdam, de classis, die reeds in 1816 geprotesteerd had tegen den opgelegden kerkvorm — een protest, waar Hoedemaker altijd veel waarde aan gehecht heeft — en die ook nu door den gang der gebeurtenissen als het ware was aangewezen tot het nemen van initiatief in dezen, andere classes bijeen zou roepen. Die vergadering moest dan een commissie benoemen, die, nadat zij de beginselen had vastgesteld, welke aan de reorganisatie ten grondslag moesten liggen, den weg waarlangs het moest gebeuren had af te bakenen en tegelijkertijd een „modus vivendi” had te ontwerpen voor den tusschentijd.

Dit is nog uiterst formeel. Alleen komt er in uit de begeerte van Hoedemaker om de gehééle Kerk te behouden en zijn angst voor een oplossing, die niet volgens de juiste schriftuurlijke beginselen zou plaats vinden. Later is er één punt, dat hij altijd vasthoudt en naar voren schuift: de belijdende gemeenten moeten er de Synode kennis van geven, dat zij de bestuursinrichting vervangen willen zien door de presbyteriale kerkorde. In de verklaring, die 16 Juli 1888 door den kerkeraad van Nijland verzonden werd, heeft hij dat aldus uitgedrukt: „dat zij (namelijk predikant en ouderlingen der Hervormde Kerk te Nijland) van nu aan geacht willen worden, zich niet anders dan onder protest, door den nood gedrongen, terwille van de belangen, die hun zijn toevertrouwd en de rechten, die zij als leden en opzieners der Kerk bezitten, aan bovengenoemde organisatie te onderwerpen...”. En verderop: „zij wenschen officieel te constateeren, dat zij het herstel der Presbyteriale organisatie begeren als een recht, dat der Kerke toekomt”¹⁾. Door een dergelijke verklaring zijn de gemeenten reeds in principe losgemaakt van de organisatie.

Daarnaast heeft hij, als beginpunt van een verder gaande reorganisatie, gedacht aan herstel van de oude Classis. „Dat het vroegere kerkverband worde hersteld, voor zoover de Classes aangaat”²⁾.

„Laat het voorshands blijven bij het herstel der oude classis. Het beginsel zal wel doorwerken. Eene nationale Synode kan nog niet samenkomen. Hiervoor zijn de spraken te verward. Eerst moet onze Kerk weder stoelen op haar eigen wortel”³⁾.

Wanneer de Classicale Vergaderingen maar weer beteekenis krijgen, zal dat reeds vanzelf een zuiverenden en schiftenden invloed hebben vanwege den gemeenschappelijken omgang, den gemeenschappelijken arbeid en de gemeenschappelijke kerkregeering, die dan mogelijk wordt⁴⁾.

¹⁾ Zie *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 84 vv.

²⁾ *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 384.

³⁾ *Ter classicale vergadering?*, blz. 24.

⁴⁾ Zie *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 211 vv.

Deze reorganisatie, die begint bij het herstel van de Classis, moest uitgaan van de Synode. Hoedemaker geeft in 1888 aan de Classicale Vergaderingen den raad, een motie van den volgenden inhoud bij de Synode in te dienen: „De Synode benoeme eene consuleerende commissie, om haar te dienen van advies, omtrent alle vragen, die met de Reorganisatie van de Kerk en het Kerkbestuur in verband staan en geve haar in mandaat een zoodanig plan tot Reorganisatie te ontwerpen, dat het Presbyteriaal karakter onzer Kerk daarin tot zijn recht kome, de werking van de Classicale Vergaderingen worde uitgebreid en het bestuur der Kerk in overeenstemming worde gebracht met de beginselen van de oude Kerkorden, met behoud van alles, wat in de tegenwoordige organisatie moet worden geacht eene ontwikkeling en verbetering daarvan te zijn”¹⁾.

Bij dezen gedachtengang zijn de overgangsbepalingen als het ware in den gang der reorganisatie opgenomen, want Hoedemaker legt een sterk optimisme aan den dag ten aanzien van de werking, die dit herstel van de Classis ten gevolge zal hebben. Veel tuchtgevallen zullen er overbodig door worden. Daarnaast echter heeft hij ook later nog wel zijn „modus vivendi”-gedachten²⁾ vastgehouden en op de noodzakelijkheid van overgangsbepalingen gewezen.

Soms spreekt hij er ook weer van, dat hij niet wil uitgaan van de Classicale Vergaderingen in hun huidige samenstelling, die geen waarborg bieden, dat zij, als één geheel genomen, over de Kerk, de Schrift, het kerkverband, de belijdenis en de tucht denken conform onze belijdenis. Het pêle-mêle van richtingen in de Classicale Vergadering heeft niet te beslissen over de rechten der Hervormde Kerk³⁾.

We doen Hoedemaker echter zeker geen recht, wanneer we in zijn geschriften al te nauwkeurige aanduidingen zouden willen zoeken omtrent het „hoe” der reorganisatie. Die zijn niet te vinden. En voorzoover hij ze geeft, spreekt hij zichzelf op een andere plaats weer min of meer tegen.

Als we maar in het oog houden, dat begin- en eindpunt voor hem vaststaan. Het beginpunt is namelijk een grondige theologische bezinning op de Gereformeerde beginselen omtrent kerkorde en ambt. Het einddoel: een Kerk, die overeenkomstig deze beginselen, welke in Gods Woord gegeven zijn, is ingericht. Tijdens het proces der reorganisatie dient dan voortdurend in het oog gehouden te worden: dat slechts herstel van de Kerk-in-haar-geheel zegenrijk is. „De verlangde reorganisatie [worde] voorafgegaan door een onderzoek naar de zuivere

1) *Ter Classicale Vergadering?*, blz. 25.

2) Zie boven blz. 196.

3) Zie *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 54.

beginselen van Kerkregeering en hebbe eenig en alleen ten doel haar in overeenstemming te brengen met het Woord van God; m.a.w., zij [worde] niet ondernomen in een uitsluitend confessioneel belang, veel minder in dat der reoprinstatie" ¹⁾).

3. De gereorganiseerde Kerk.

We kunnen de vraag niet voorbijgaan, welke voorstelling Hoedemaker zich van de gereorganiseerde Kerk gevormd heeft. Dat is dus de vraag naar het kerkideaal. Die vraag is wel wat meer positief te beantwoorden dan die naar het „hoe" der reorganisatie. Op verschillende plaatsen heeft Hoedemaker zich uitgelaten over den toestand, zooals hij zich dien in de gereorganiseerde Kerk dacht.

Hoedemaker heeft niet een terugkeer zonder meer tot de kerkorde van 1618 gewild. Hij wist, dat daarin veranderingen moesten worden aangebracht, wilde zij bruikbaar zijn. Het ging hem om terugkeer tot de groote lijnen, zooals die in het begin in de Gereformeerde Kerk getrokken waren, dus om het presbyteriale karakter der kerkinrichting.

Een van de voornaamste kenmerken — we mogen misschien wel zeggen het voornaamste kenmerk — van de gereorganiseerde Kerk is het *herstel van de „meerdere vergaderingen"*.

De grondregels hierbij zijn: „Alle kerkelijke vergaderingen zijn van dezelfde natuur en verschillen alleen onderling van elkander in uitgebreidheid" ²⁾. Op de Synode te Embden in 1571 werd dit aldus uitgedrukt: „,Geen kerk zal over een andere kerk, geen dienaar des Woords, geen ouderling of diaken zal de een over den ander heerschappij voeren, maar een iegelijk zal hem voor alle suspiciën ende aanlokkinge om te heerschappen wachten' " ³⁾. De Nederlandsche Geloofsbelijdenis zegt het als volgt: „En aangaande de dienaars des Woords... zoo hebben zij eene zelfde macht en autoriteit, zijnde altogader dienaars van Jezus Christus, den eenigen algemeenen Bisschop en het eenige Hoofd der Kerk" ⁴⁾.

De meerdere vergaderingen zijn:

1e, de Classicale Vergadering. „,Zoo daar iets in eenige Kerk der Classis geschiede, dat daar niet in de consistorie kan ter neder gelegd worden, dat zal dan in de Classicale samenkomsten verhandeld en geoordeeld worden' ".

2e, de Provinciale Synode. Daar zullen de zaken behandeld worden, die „de Kerken dier provincie" betreffen.

¹⁾ *Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur*, blz. 97.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 158.

³⁾ Zie *De herleving der Gereformeerde beginselen*, blz. 16.

⁴⁾ Nederlandsche Geloofsbelijdenis, artikel XXXI. Zie a.w., blz. 16.

3e, de Algemeene Synode, „,alwaar zullen komen Kerken-dienaars en ouderlingen niet van de classis, maar door de Provinciën gekozen, met getuigenissen, brieven en bevelen betreffende de leer, het Kerkregiment en bijzondere zaken, die in de Provinciale samenkomsten niet uitgevoerd of geëindigd kunnen worden, of die allen Kerken betreffen' ” 1).

De verschillende administratieve werkzaamheden dienen in handen gesteld te worden van vaste commissies, die echter, in onderscheid met de tegenwoordige Besturen, verantwoording schuldig zijn aan de Vergadering.

Dan zal er weer *broederlijke tucht* mogelijk zijn.

Bij alle tuchttoefening, die noodig mocht blijken, dient in de eerste plaats in het oog gehouden te worden, — Hoedemaker herhaalt het gedurig — dat de tucht er is, niet om te verderven, maar om te behouden. Ten eerste, om de gemeente als „volk, dat alleen woont” 2) te behouden. „Toe te laten, dat de lijn wordt uitgewischt, die God zelf tusschen haar en de wereld heeft getrokken, is de reden en het recht van haar bestaan in te boeten. Zij is het lichaam, dat niet gezond, ja niet in het leven kan blijven, wanneer het niet... uitwerpt wat het wezen niet deelt, wat schadelijk, gevaarlijk, zelfs doodelijk is... Zoals de onreine, de melaatsche, hetzij voor eenen bepaalden, hetzij voor eenen onbepaalden tijd uit het Heiligdom, of zelfs uit het leger werd geweerd, alzoo moet... de tucht in de Christelijke Kerk worden gehandhaafd” 3). „De tucht dient tot welzijn van de Kerk en moet in het uiterste geval gebezigd worden, gelijk het mes van den chirurg, en ongeveer op dezelfde wijze en onder dezelfde voorwaarden” 4).

In het uiterste geval. Want met de tuchttoefening heeft men niet slechts het behoud van de Kerk, maar ook dat van dengene, op wien de tucht wordt toegepast, op het oog. De gedachte aan tucht als rechterlijke uitspraak, als vonnis, wil Hoedemaker op den achtergrond houden.

Een vraag, die zich vanzelf aan ons opdringt, is: „Hoe denkt Hoedemaker zich den gang van de tucht? Hij, die zoowel de reglementaire tucht volgens Artikel 11 als de zijns inziens geanticiperde tucht, zooals die door de Gereformeerde partij werd toegepast, verwierp”.

Aldus: De belijdenis der Kerk is bekend.

„Niemand, die het principieel met haar niet eens is, zal die belijdenis dus aanvaarden, d.i. zich als dienaar aan de Kerk opdringen met het doel om deze belijdenis te bestrijden.

1) Zie *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 161 vv.

2) Numeri 23 : 9, een tekst, waarover Hoedemaker preekte in de Oudezijdskapel te Amsterdam, in den zomer van 1885. Zie *Gedenkboek*, blz. 114 v.

3) „*De Kerk en het moderne staatsrecht*”, blz. 225 v.

4) *A.w.*, blz. 234.

Dit zou eene onzedelijke handeling zijn" 1).

Toch kan het gebeuren, dat iemand in de belijdenis iets heeft gevonden, dat hij in strijd acht te zijn met de Heilige Schrift. „Hetzij hij hierdoor al of niet ergernis geeft, hij is geroepen, zijne schriftuurlijke gronden voor het afwijkend gevoelen aan zijne mede-opzieners voor te leggen, eerst in engeren, en indien men het niet eens kan worden, in ruimeren kring, eindelijk in eene algemeene Synode, opzettelijk saamgeroepen om deze zaak te onderzoeken.

En indien de Kerk zelve, bij monde van deze wezenlijke Synode, na alles gehoord, onderzocht en aan de Schrift getoetst te hebben, mocht uitspreken, dat zij dat nieuwe gevoelen niet kan aanvaarden, dan is hiermede uitgemaakt, dat hij, die het voordroeg, in dezen kring niet thuis behoort, omdat hij die belijdenis niet deelt" 2).

Deze algemeene, nationale Synode, wint zoo noodig het advies van vertegenwoordigers van buitenlandsche kerken in. Hoedemaker heeft het ook altijd als één van de drukkende bezwaren van de tegenwoordige organisatie gevoeld, dat de gemeenschap met de Kerk van Christus over de grenzen verbroken was. Hoewel de nationale Kerk voor hem steeds in het middelpunt gestaan heeft, veel meer dan de algemeene Kerk (die in Gunnings gedachten een veel grootere plaats heeft ingenomen) is Hoedemakers oog toch geenszins gesloten geweest voor de katholici-teit der Kerk. „Vanzelf ontken ik niet, dat de nationale Kerk, voor zoo- ver hare belijdenis aangaat, een internationaal karakter heeft, zooals bijv. gebleken is op de Synode van Dordrecht en blijken moet door voortdurende correspondentie" 3).

„Gods weg om [de] Kerk zuiver te houden of te zuiveren is zoo eenvoudig en ligt zoo voor de hand!

Het is de weg van *de tucht*, uitgeoefend *eerst* door en over de opzieners van eenzelfde gemeente, dan, indien het noodig is en tot bescherming van de vrijheid der individuen wordt gevraagd, door de opzieners der genabuurde kerken, en *straks* in steeds ruimeren kring, totdat de meening die men uitspreekt, op de maniere van Dordt' is getoetst en onderzocht; ja zelfs, krachtens de eenheid van heel de Kerk ook in andere landen, waar het gewicht van de zaak dit meebrengt, *op een internationale samenkomst*" 4).

„De vraag: is deze predikant rechtzinnig? Mag hij met dit gevoelen in de Kerk blijven? zou derhalve onmiddellijk van karakter veranderen en aldus komen te staan: Is dit of dat naar Gods Woord? Heeft de

1) A.w., blz. 217.

2) *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 363.

3) *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 453.

4) *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 29. Vgl. *De nood ons opgelegd*, blz. 23.

Kerk op dit punt hare belijdenis te herzien of te wijzigen" ¹⁾?

Samenvattend kunnen we zeggen:

De Reformatie der Kerk bestaat hierin, „dat zij, door herstel of vernieuwing der Presbyteriale kerkorde, in staat worde gesteld, zich als Kerk te openbaren, d.i. hare belijdenis te handhaven, en mitsdien zorg te dragen, dat die belijdenis, mocht dit blijken noodig te zijn, met het Woord Gods, den hoogsten regel des geloofs, geconformeerd worde, waartoe ook behoort de toepassing van het beginsel der volstreckte gelijkheid van alle dienaren des Woords en de teruggave van de regeerende macht, die zij in vereeniging met de andere opziers bezitten en hebben uit te oefenen ²⁾).

Evenmin echter als — zooals we straks zullen zien — bij zijn staatsbeschouwing, is bij Hoedemakers kerkbeschouwing het uitgewerkte ideaal het beheerschende. Hoedemaker is geen idealist in dien zin, dat hij voortdurend droomt van den toestand, zooals die zou moeten en kunnen zijn. Het woord „kerkbeschouwing" is misschien zelfs wel te rustig en doet mogelijk nog te veel een uitgewerkte theorie als richtinggevend ideaal vermoeden. Het gaat Hoedemaker in laatster instantie echter slechts om twee dingen: het zondige, onschriftuurlijke van den tegenwoordigen toestand aan te toonen en tegelijkertijd den weg der bekeering te wijzen. Het profetische doorbreekt telkens het beschouwende. Dat het in de Kerk over de heele linie was vastgelopen, heeft hij altijd gezien als schuld, ook, ja juist van de orthodoxen. In de onontwarbare situatie, zooals die vooral vlak vóór en tijdens de Doleantie openbaar werd — maar ook daarna — heeft hij een gericht Gods gezien over de kerkelijke — of beter onkerkelijke — praktijk der rechtzinnigen. „Nu is het gericht gekomen", schrijft hij in 1886 ³⁾. Dat gericht begint van het huis Gods. De belijdenis van eigen schuld is het eerste en het voornaamste ⁴⁾. De verootmoediging moet bij de belijders der waarheid beginnen ⁵⁾. „Ons christenvolk staat schuldig aan hetgeen in 1816 geschied is en kan niet verlost worden zonder dit te erkennen.

Als Gods gerichten niet over ons kwamen, zouden vooral de rechtzinnigen volkomen vrede hebben met Art. XI Algem. Regl.

Wanneer het zal komen tot herstel van de kerk, dan moet dit gaan langs den weg van verootmoediging;

over het farizeïsme:

De actie, die de meesten verlangen, gaat evenals de meeste protesten

¹⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 218.

²⁾ *De Congresbeweging*, blz. 9.

³⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 25.

⁴⁾ *Zie Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 379.

⁵⁾ *Zie Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 31.

uit van de veronderstelling, dat wij er zijn; men verwacht de verandering van de synode, de omstandigheden enz. Het is een zoeken geworden ons zelve te redden en te helpen, in stee van eenig en alleen op God te vertrouwen.

over het ongeloof:

Men heeft zich in 1848, 1885 tevreden gesteld met de begeerte de uitersten af te snijden. Dit beteekent, dat het Woord en de Geest, de belijdenis van den naam des Heeren en de heerschappij van Christus buiten de realiteit van het leven stonden.

Hetzelfde bleek uit het beroep op Art. XI, wel te verstaan, zonder behoefte aan het herstel der kerkelijke vergaderingen als *eenig* middel om te komen tot de eenigheid des geloofs — uit de motieven waarom men niet ging doleeren...

over de liefdeloosheid:

Wij hebben geen medelijden gehad met de dwalenden.

Wij zijn niet voor de rechten van de Kerk en het ambt opgekomen, maar hebben onze kerkelijke positie gehandhaafd met een beroep op de meerderheid en zijn — even erg — voor die meerderheid gezwich, getuige onze evangelisaties" ¹⁾.

Hoe duidelijk komt hier uit, dat Hoedemaker het herstel niet verwacht van organisatorische en administratieve veranderingen op zichzelf! Heel persoonlijk is ook een belijdenis als deze: „Wij hebben ons niet voor [het] Woord gebogen. Vandaar verdeeldheid, verwarring, verwoesting, waarheen het oog zich ook wendt. Al de zonden der vijanden, al de zonden der broederen keeren als schuld in onzen eigen boezem terug. Waar wij opkwamen voor het gezag en de eer van den Koning, moesten en mochten wij ons sterke uitdrukkingen veroorloven. Maar als wij op onszelven zien, op onze woorden en handelingen, hebben wij geen aanklacht, dan alleen tegen onszelven en geen vonnis, dan dat waarbij de bede zich aansluit: „O, God! wees mij zondaar genadig" ²⁾! „Wat staat de vrijmaking van de Kerk in den weg" ? vraagt hij en het antwoord luidt: „Onze afwijking van God en Zijn Woord. Waarom is ons volk niet rijp voor de Reorganisatie? Omdat de sleutel der kennis weg is en men zóó in het reglementaire regime is ingeroest, dat men het groote beginsel van het Protestantisme, dat Gods Woord de eenige regel is voor geloof en wandel, nog wel uitspreekt en meent te gelooven, maar toch eigenlijk niet weet, wat men met dien regel moet aanvangen en hoe men hem moet gebruiken" ³⁾. „Het gaat niet om eenen kerkvorm, maar om den terugkeer tot Gods Woord. Men gelooft Gods Woord niet

¹⁾ *De sabbat om den mensch*, blz. 11 v.

²⁾ *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 25.

³⁾ *Wat staat „de vrijmaking van de Kerk" in den weg?*, blz. 32.

meer" 1). „Gij hebt mij niet begrepen... omdat gij niet begrepen hebt, wat het is, uitsluitend naar het Woord te handelen" 2).

Nog nader omschrijft hij het bij zijn veertigjarig ambtsjubileum, wanneer hij als den wortel van de kerkelijke ellende noemt, dat Christus voor ons niet het Hoofd der Kerk is, „die haar zelf door Zijn Woord en Geest regeert en te midden van afwijkingen op den rechten weg in alle waarheid leidt" 3).

De keerzijde van dit oordeel was de gedurig herhaalde eisch, waarmee hij den weg ter ontkoming wees: dat de Kerk Gereformeerd behoorde te wezen in leer en kerkregering beide. Dat wil zeggen: alles moet naar het Woord gaan. De weg ter ontkoming is dus de weg der geloofsgehoorzaamheid.

In December 1886, als hij gelooft, dat een radicale oplossing nabij is, schrijft hij:

„Wat is de roeping van het oogenblik?

Te breken met de Synodale Organisatie?

Terug te keeren tot de gehoorzaamheid aan Gods Woord" 4).

„Bepaalde voorschriften te geven staat noch aan mij noch aan iemand. De leidingen zijn even verschillend als de toestanden. Maar als Gods Woord zijne werking doet in ons hart, op ons geweten, onder onze Kerken, dan komt het met gezag, dan neemt het alle redeneeringen gevangen en snijdt het alle uitvluchten af, dan gaat de Reformatie door, en wel met eene kracht, aan geen menschenkind te danken en door alle menschen saam, ja zelfs door de machten der hel niet te stuiten.

Dan zingen wij straks: „De strik is gebroken en wij zijn ontkomen" 5)! En in 1906, als hij meent, dat „het individualisme, de afwijking van de gezonde leer, de onwetendheid, het ongeloof het laatste stadium [zijn] ingetreden en ieder, die eene positieve belijdenis heeft, hoe ook verwaterd, op kerkelijk terrein in een impasse [is] gebracht" 6), zoodat de zaak der reorganisatie, naar zijn overtuiging, weer zeer urgent is, besluit hij zijn brochure (een van zijn laatste) aldus:

„Er valt iets te doen. Zeker.

Maar, wij hebben vooraf te hooren.

God heeft gesproken.

Hij spreekt.

Indien ik mij niet vergis, plaatst God ons weer op het keerpunt.

1) *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 328.

2) *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, blz. 13.

3) *De nood ons opgelegd*, blz. 23.

4) *Machtsvertoon of wettig gezag?*, blz. 31.

5) *A.w.*, blz. 33.

6) *Wat staat „de vrijmaking van de Kerk" in den weg?*, blz. 15.

Hij geve de genade der verootmoediging en onze kerk is gered" ¹⁾). Wanneer men ziet, hoe Hoedemaker alles tenslotte laat samenkomen in dit oordeel en dezen eisch tot bekeering, zal men hem moeilijk idealist zonder meer willen noemen. Hoedemaker moge een kerk i d e a a l hebben, voor hemzelf is dat een directe eisch van Gods Woord. Zoodra men weer gehoorzaam werd aan dat Woord, zou er ruimte en uitzicht komen.

Thans laat ik nog volgen, wat we de „theologische fundeering" van Hoedemakers kerkbegrip zouden kunnen noemen, zooals hij die hoofdzakelijk in „De Kerk en het moderne staatsrecht" heeft uiteengezet. Waar hij zelf pas tegen het einde van zijn leven deze fundeering heeft uitgewerkt, leek het mij beter, de bespreking van Hoedemakers kerkbeschouwing hierop te laten uitloopen.

Onafgebroken heeft Hoedemaker erop gewezen, dat de Kerk een schriftuurlijke organisatie diende te hebben. Daartoe moest, zooals we gezien hebben, aan alle actie een grondig onderzoek van de bijbelsche gegevens ten deze voorafgaan en behoorde het einddoel van iedere reorganisatie te zijn een „Schriftmatige" kerkorde. De Heilige Schrift is de kenbron der waarheid, óók op het terrein van het kerkrecht. „Niet het staatsrecht, niet het Algemeen Reglement der Hervormde Kerk, maar de Heilige Schrift leert ons, wat de Kerk is, welke ambten zij heeft, hoedanig zij moet worden ingericht" ²⁾).

Zijn groote grief tegen het Kerkelijk Congres van 1887 was immers geweest, dat daar geen gelegenheid gegeven was, de regels, waarnaar de „Reformatie" der Kerk zou plaats vinden, aan de Schrift te toetsen? Onder het lezen van Hoedemakers geschriften dringt zich dan vanzelf de vraag op: „Wat leert de Heilige Schrift, naar Hoedemakers opvatting, nu omtrent de inrichting der Kerk"?

Hoedemaker tracht in het genoemde boek een bepaling te vinden van het wezen der Kerk. Hij geraakt daartoe langs antithetischen en langs thetischen weg.

Negatief grenst hij zijn kerkbegrip af tegen de volgende opvattingen.

a. Dat de Kerk een vereeniging zou zijn. Zij is namelijk niet in de wilsuiting van menschen gegrond en breidt zich niet door de vrijwillige toetreding van haar leden uit. God zelf heeft den omtrek van de zichtbare Kerk getrokken door het verbond, dat Hij met Abraham en zijn zaad heeft opgericht ³⁾).

b. Ook is zij geen genootschap, dat door een overeenkomst tusschen individuen ontstaat, slechts tijdelijk bestaat, geen andere wet kent dan

¹⁾ A.w., blz. 44.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 92. Vgl. a.w., blz. 38.

³⁾ Zie a.w., blz. 93.

den wil van de leden, die door een bestuur wordt uitgevoerd, een bepaald doel heeft en bestaat uit de som van de afdelingen. Want in de Kerk geschiedt de toebrenging onbewust. De Kerk blijft. De uitspraak van Christus beslist daar, zoodat er voor een bestuur geen plaats is, omdat Christus zelf door de ambtsdragers regeert. De „raison d'être" van de Kerk ligt niet in een bepaald doel, terwijl ten slotte in de Kerk het geheel in het deel ligt ¹⁾. De Hervormde Kerk is dan ook niet in het „genootschap" opgegaan.

c. Evenmin is de Kerk een instituut. Dit in onderscheid met Rome. Maar ook met Kuyper, die spreekt van een „gemengd nationaal kerkelijk instituut onder het Oude Verbond" en van een „niet-nationaal, oecumenisch instituut onder het Nieuwe Verbond" of over de „instituten der oecumenische Kerk, gelijk deze door Christus en Zijne apostelen gesticht is" ²⁾.

Christus heeft de Kerk niet gesticht of geïnstitueerd. De Kerk bestond van het begin der wereld. „De verhouding tusschen Christus als het Hoofd en Zijne gemeente als het lichaam is *organisch* van aard" ³⁾.

d. Ook mag de Kerk geenszins vereenzelvigd worden met het Koninkrijk Gods. Dat is, behalve de opvatting van Rome, ook die van Luther. Met dit verschil, dat Rome bij die gelijkstelling van Kerk en Koninkrijk Gods uitgaat van de zichtbare en Luther van de onzichtbare Kerk. Bij Luther komt hieruit voort een miskennis van de beteekenis der organisatie. De Kerk heeft voor Luther te veel van het Koninkrijk Gods aan zich om georganiseerd te worden. Bijgevolg wordt het kerkrecht louter een zaak van utiliteit, iets dat met Hoedemakers gedachten uiteraard in flagrante tegenstelling is. Ook bij Kuyper constateert Hoedemaker een verwarring tusschen Kerk en Koninkrijk Gods.

Wat de verhouding van deze beide grootheden bij Hoedemaker zelf betreft: Voor de vereenzelviging van het lichaam en het rijk van Christus bestaat in de Schrift geen enkele grond. Zij is „puur eene vergissing", een misverstand. Het Koninkrijk Gods werd onder het Oude Verbond zichtbaar in het heil des Heeren, dat rondom den tabernakel gelegerd was. De bedoeling was, dat alle koninkrijken der wereld zich aan dat rijk zouden onderwerpen. Tengevolge van de bondsbreuk is het gedeeltelijk onzichtbaar geworden, wat uitwendigen vorm betreft, onder de eerste koningen weer opnieuw in de zichtbaarheid getreden, door Johannes den Dooper aangekondigd, in Jezus met kracht openbaar geworden. De bedoeling was, dat er door Jezus een nieuw en geestelijk Israël verzameld zou worden onder een eigen rijkswet, waarin een

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 95 vv.

²⁾ Zie *a.w.*, blz. 100 v.

³⁾ *A.w.*, blz. 98.

veelheid van goddelijke krachten zou zichtbaar worden. De afval (Johannes 6) maakt evenwel een einde aan deze verwachting. Hoedemaker spreekt zelfs van den „ondergang van het Koninkrijk Gods in Galilea”. Toen het den Heere Jezus duidelijk werd, dat dit nieuw en geestelijk Israël te midden van het vleeschelijk Israël niet zou ontstaan, is de gemeente gesticht. In de belijdenis van Petrus werd zij openbaar. Van deze gemeente is Christus het Hoofd. Niet de Koning, zooals Kuyper altijd zegt. Koning is Christus over de koninkrijken der aarde. Tot Zijn gemeente staat Hij in inniger verhouding, namelijk als het Hoofd tot het lichaam ¹⁾. Hiermede zijn wij reeds uitgekomen bij de positieve omschrijving van het wezen der Kerk.

„De Kerk is het verborgen lichaam van Christus, de gemeente, die de Zone Gods van het begin der wereld tot aan het eind derzelve door Zijn Woord en Geest vergadert”. „Zij is niet op een bepaald tijdstip, hetzij te Caesarea Philippi, hetzij op den Pinksterdag te Jeruzalem gesticht, zij lag in het Joodsche volkswezen binnen den kring van het verbond”. „De Kerk onder het Oude Verbond [stond] onder hetzelfde Hoofd als de Kerk van het Nieuwe Verbond, [kende] in het wezen der zaak hetzelfde heil, [bewandelde] denzelfden weg der zaligheid en [bezat] dezelfde teekenen en zegelen van hetzelfde genadeverbond” ²⁾.

Een enkele maal spreekt Hoedemaker zelfs van de Kerk als van „Christus in Zijn dienstknechtsgestalte”.

„Zalig hij, die aan Christus niet geërgerd wordt in zijne lijdensgestalte, waarin Hij als de *gebondene* onder ons verkeert.

Is het niet om bij te schreien, dat Christus onder ons zoo miskend wordt” ³⁾?

Deze Kerk is en blijft in haar eigenlijk wezen onzichtbaar. Zij treedt echter telkens, namelijk bij iedere gemeenschappelijke openbaring van het geloof, in de zichtbaarheid ⁴⁾.

Deze „openbaring van het lichaam van Christus valt... in alle eeuw, onder allerlei omstandigheden en in allerlei vormen duidelijk aan te wijzen” ⁵⁾.

„De zichtbare Kerk is, ofschoon niet voor het eerst, dan toch zeer

¹⁾ Zie hierover *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 63–67 en 103–111. Ook *Handboek van het Nieuwe Testament*, blz. 279–285.

²⁾ Zie voor deze aanhalingen *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 61 en 111.

³⁾ *Geen verbrokkeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien*, blz. 16. Vgl. wat Lingbeek zegt in *De Gereformeerde Kerk*, 1937, no 2557. Zie ook *Handboek voor het Oude Testament*, blz. 55: „...De Kerk is ... de lijdensgestalte van Christus op aarde”.

⁴⁾ Zie *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 111.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 63.

duidelijk te voorschijn getreden door het verbond" ¹⁾. Waar bondelingen zijn, dáár is de zichtbare Kerk.

Zichtbare en onzichtbare Kerk behooren ten nauwste verbonden te worden. „Wij houden de zichtbare Kerk... voor hetgeen van de onzichtbare Kerk zichtbaar is in dit leven" ²⁾. „Wij herinneren.., dat de zichtbare en de onzichtbare Kerk niet twee Kerken zijn, maar twee zijden van eene zelfde openbaring" ³⁾.

De zichtbare Kerk verschijnt plaatselijk. De plaatselijke Kerk bezit de wezenskenmerken van de Kerk-als-lichaam-van-Christus. Deze plaatselijke kerken zijn echter niet confoederatief, maar organisch verbonden tot de ééne landskerk, de openbaring van het lichaam van Christus voor een bepaald land. Immers onderscheidene kerken vormen te zamen weder ééne Kerk, die als zoodanig, d.i. als vele gemeenten omvattende eenheid, optreedt zoo dikwerf de opzieners dier gemeenten in het gewest of in de geheele wereld samenkomen. Het deel is onderworpen aan het geheel, waarin het door de leiding Gods in de historie in één kerkverband is gebracht ⁴⁾.

Wie behooren tot de Kerk?

„Om tot de zichtbare Kerk te behooren is noodig: eene belijdenis en een leven, dat deze belijdenis niet omverwerpt.

...Er zijn schijn geloovigen, die, evenwel, afgezonderd zijn van de wereld, hierdoor in eene andere betrekking tot Christus en tot de Zijnen staan dan zij, die buiten zijn en derhalve tot de zichtbare Kerk behooren.

En er zijn ook ware leden der zichtbare Kerk, die het welwezen des geloofs missen, d.i. niet tot het zelfbewust geloof zijn gekomen, maar evenwel tot de huisgenooten des geloofs te rekenen zijn en onder de tucht van het huis staan. Dit alles ligt opgesloten in den doop en in het verbond waarvan deze doop het teeken is" ⁵⁾.

Zoo spreekt, aldus Hoedemaker, de Schrift over de Kerk.

Wie nu echter een model van kerkinrichting in den bijbel zou willen vinden, wordt teleurgesteld. „De schriftuurlijke gegevens zijn uit [dat] oogpunt bezien te sporadisch en hier en daar te onzeker". Wij vinden geen „beschrijving van de inrichting der georganiseerde Kerk in hare vaste formatie" ⁶⁾.

„Christus zelf is het model, waarnaar [de Kerk] zich voegt, als [zij] eene gestalte aanneemt. Hij heeft geene inrichting, maar bepaalde ambten ge-

¹⁾ A.w., blz. 118.

²⁾ A.w., blz. 116.

³⁾ Artikel XXXVI, blz. 123.

⁴⁾ Zie a.w., blz. 121-126 en 163-166.

⁵⁾ A.w., blz. 119 v.

⁶⁾ Zie a.w., blz. 36 en 137

geven met het doel de gemeente te brengen tot „de mate der grootte der volheid van Christus' ” ¹⁾).

De ambten zijn voor Hoedemaker de vaste bijbelsche gegevens, waarmee wij bovenal te rekenen hebben. „Het ambt is... het orgaan, waardoor Christus Zijne heerschappij in de gemeente uitoefent... Het gaat... in het ambt om de levende tegenwoordigheid van den levenden Christus in Zijne gemeente” ²⁾.

Als Hoedemaker erover spreekt, dat Christus de ambten heeft ingesteld, denkt hij niet zoozeer aan bepaalde uitspraken van Jezus als wel aan de praesente werking van Christus, waardoor Hij de ambtsdragers toerust tot hun bediening.

Met nadruk wijst Hoedemaker er telkens weer op, dat hierin ligt opgesloten, dat de macht, die de ambtsdragers bezitten, een bedienende macht is. Ze hebben haar immers van Christus ontvangen, die het Hoofd Zijner Kerk blijft, „omdat Hij de bron van alle leven en de bezitter van alle macht in die Kerk is” ³⁾.

Daarom mogen de ambtsdragers geen afstand van hun macht doen ten behoeve van een Bestuur. Want ten eerste beschikken zij niet over de macht en ten tweede: „wie de Besturen erkent, geeft toe, dat er eene macht is boven de macht, die Christus heeft ingesteld en ontkent hiermede Zijne Heerschappij” ⁴⁾.

Hoedemaker maakt onderscheid tusschen buitengewone en gewone (of voortdurende) ambten. „Gene hebben gediend om de gemeente te verzamelen en eene bepaalde gestalte te geven, deze om haar, nadat zij vaste vormen aannam, bestuur en leiding te geven” ⁵⁾.

Tot de buitengewone ambten, waaraan behoefte bestond, „zoolang de openbaring niet voltooid, de kanon nog niet afgesloten en het geschreven woord nog niet aller eigendom was” ⁶⁾, behooren:

Ten eerste, het apostolaat.

„De roeping der apostelen staat in verband, niet met de Kerk... maar met de Rijksgedachte. Het apostolaat was aanvankelijk de grondvorm van het nieuw en geestelijk Israël”. „Dat men aan eene voortduring of eene herstelling van het apostolaat heeft gedacht, is dus eene vergissing, die in verband staat met de opvatting, dat de Kerk het Koninkrijk Gods en het apostolaat een kerkelijk ambt is”. Daarnaast spreekt Hoedemaker ook wel van het apostolaat als een missie, die niet de eene

¹⁾ A.w., blz. 38.

²⁾ A.w., blz. 127.

³⁾ A.w., blz. 126.

⁴⁾ A.w., blz. 134.

⁵⁾ A.w., blz. 135.

⁶⁾ A.w., blz. 144.

of andere georganiseerde Kerk, maar de Kerk in haar geheel gold. Zijn gedachte is dus blijkbaar geweest, dat, nadat duidelijk was geworden, dat het „nieuw en geestelijk Israël" niet ontstaan zou „temidden van het vleeschelijk Israël", de apostelen de roeping ontvingen om de gemeente èn te grondvesten èn uit te breiden èn te organiseren.

Hun ambt konden zij niet overdragen ¹⁾).

Ten tweede, het profetisch ambt. Dat was geen ambt, dat iemand permanent bezat. De profetie was een gave, waarmee niet altijd dezelfde leden begenadigd werden ²⁾).

Ten derde, het ambt van evangelist. De evangelisten, die de apostelen ter zijde stonden, stonden niet in een blijvende betrekking tot eenige gemeente ³⁾).

Deze buitengewone ambten hebben thans plaats gemaakt voor de gewone: de ambten van ouderling en diaken.

Wel handhaaft Hoedemaker met de vaderen het „ius prophetandi" voor de enkele gemeenteleden. Dat recht veronderstelt echter een normale kerkorde, opdat de „profetische" uitspraken in een kerkelijke vergadering beoordeeld kunnen worden.

Het fundamentele ambt is voor Hoedemaker het ambt van opziener of ouderling, waaronder ook dat van dienaar des Woords valt. „De benamingen ‚Ouderlingen' en ‚Herders' d.i. Bisschoppen of opzieners worden promiscue gebruikt". Dit ambt is overgenomen uit de Synagoge. „Het... behoefde niet gecreëerd te worden, het bestond;... het was alleen noodig denzelfden regel in de Christelijke Kerk toe te passen, die voor de Synagoge gold" ⁴⁾).

De roeping van den ouderling is, naar Handelingen 20 : 28, acht te geven op zichzelf en op de geheele kudde over dewelke de Heilige Geest hem tot opziener gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden. Aan de opzieners is door Christus zelf de macht der sleutelen toevertrouwd ⁵⁾). De opziener moet regeeren.

Met het ambt van ouderling is voor Hoedemaker onmiddellijk het „Goddelijk recht" van den kerkeraad en de meerdere vergaderingen gegeven.

„Indien Christus opzieners (in het meervoud) aan Zijne Kerk heeft gegeven, volgt hieruit noodzakelijkerwijze, dat zij hunne macht gemeenschappelijk uitoefenen" ⁶⁾). De macht van een kerkelijke ver-

¹⁾ Zie over het apostolaat *a.w.*, blz. 137 vv.

²⁾ Zie *a.w.*, blz. 141 v.

³⁾ Zie *a.w.*, blz. 143 v.

⁴⁾ Zie *a.w.*, blz. 145 v.

⁵⁾ *A.w.*, blz. 149.

⁶⁾ Zie *aw.*, blz. 153 vv.

gadering ontstaat niet, zooals die van een Bestuur, door afstand, doch door cumulatie van macht.

Deze meerdere vergaderingen zijn: de Classicale Vergadering, de Provinciale Synode en de Nationale Synode. Ze zijn noodig voor het welzijn der Kerk, niet voor haar bestaan. De geheele organisatie is trouwens een zaak van het welwezen, niet van het wezen der Kerk. Dit is vóór en in de Doleantie over het hoofd gezien ¹⁾.

Wij zien, dat Hoedemaker ook ten deze tot de bijbelsche gegevens nadert als het ware van uit de belijdenis. Dat is, zooals wij reeds gezien hebben, één van zijn grondgedachten: „De Kerk gaat uit van het verkregen resultaat der dogmatische ontwikkeling, die eene geschiedenis van eeuwen achter zich heeft en legt het inzicht in de waarheid, dat de gemeente van Christus verkreeg, ten grondslag aan alle onderzoek der Heilige Schrift”. „Men mag met het volste recht verlangen, dat de confessie, waarin de Kerk, in wier midden wij geboren zijn, haar geloof heeft uitgesproken, uitgangspunt zij van alle verder onderzoek” ²⁾. Hij komt dan tot de conclusie, dat wat de belijdenis leert aangaande Kerk en ambt in overeenstemming is met den bijbel en dat de huidige organisatie met deze eischen volkomen in strijd is.

¹⁾ A.w., blz. 158.

²⁾ Zie a.w., blz. 32 en 36. Zie boven blz. 185.

HOOFDSTUK VII

STAATSBESCHOUWING

Het blijft opmerkelijk, dat een man, wiens belangstelling in den aanvang zuiver kerkelijk gericht was, door de ontwikkeling zijner denkbeelden hoe langer hoe meer getrokken is in staatkundige richting. Wel zagen we, hoe Hoedemaker zich reeds in Amerika een poosje in de politiek, zelfs in de praktische politiek, gemengd heeft. Maar wanneer we de artikelen en geschriften uit zijn eersten predikantstijd lezen, kunnen we ons haast niet voorstellen, dat de man, die het heeft over de doopformule en de Zondags-schoolarbeid later de schrijver zal worden van „Heel de Kerk en heel het Volk”! en van „Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg”. Toch is er veeleer sprake van een gestadige ontwikkeling dan van een abrupten overgang. Reeds in het verwijt, dat hij bij het neerleggen van de redactie van „De Vereeniging” tot de Réveil-kringen richt: dat men daar te weinig rekent met de consequenties van het Evangelie voor het kerkelijk en staatkundig leven, bemerken we den invloed van Kuyper, die hem begon op te eischen voor kerkelijke actie en politieke bewustwording. In zijn kerkelijke geschriften zien we dan soms ook ineens een heenwijzing naar de staatkundige vragen.

Hoe langer hoe duidelijker is hij het nauwe verband gaan zien, dat er tusschen den kerkelijken en den staatkundigen toestand bestond.

Reeds in 1878 zeide hij: „De overtuiging, die aan de geheele Reformatie, maar inzonderheid aan de naar dit beginsel ‚Gereformeerde Kerk’ ...ten grondslag ligt, dat het Woord van God over allen in alles moet heerschen, heeft... niet alleen hare eigene huishouding, maar ook hare verhouding tot de overheid bepaald...

Bijgevolg is hare kracht niet gebroken door beschouwingen van ongehoovige tijdgenooten, als die, welke thans vanzelfsprekende waarheden schijnen te zijn in het oog... ook van velen onzer Evangeliebelijders, te weten als ware er geen onderscheid aan te wijzen tusschen de duidelijke uitspraken van het Woord van God en de begrippen van enkele burgers of groepen van burgers...

Ook de overheid is de dienaar van Gods, of zij het erkent of niet”¹⁾.

¹⁾ *De Reformatie en de Gereformeerde Kerk*, blz. 27.

En in 1887 schrijft hij, de verschillen tusschen Kuyper en hem uitmetende:

„Het gaat tusschen ons om niets minder dan het Volk, de roeping der Overheid en de betrekking van de Kerk tot beide. Dat het verschil bestond heb ik geweten van het oogenblik, waarop ik de eerste ruwe schets van het Program heb gezien. Ik wist het toen *de Standaard* van het *Zondagsblad* werd gescheiden en ik aan de Redactie schreef: „Indien gij dit doet, vrees ik, dat uwe theologie te eng en uwe politiek te ruim wordt”¹⁾.

In hetzelfde jaar, bij zijn afscheid van de Vrije Universiteit, zegt hij tot Lohman:

„Het verschil tusschen ons ligt veel dieper zelfs dan het kerkelijk-theologisch terrein.

Mijn doel is het geweest, ons volk terug te brengen tot de professie van de Gereformeerde religie...

Ik geloof niet aan den neutralen Staat.

Hij is eene onmogelijkheid en een onding...

Uwe stelling: „De invloed, dien de Christenen op de wetgeving en diensengevolge op de handelingen der Overheid uitoefenen, ziedaar de eenige gezonde verbinding tusschen Kerk en Staat”, behelst voor mij, ingewikkeld, de ontkenning, dat Jezus Christus de Koning is van de koningen der aarde, de verloochening van de Gereformeerde belijdenis als politiek beginsel en, in beginsel, de aankondiging van den val der Vrije Universiteit... Ik heb een ander beginsel. En met dat beginsel sta ik desnoods alleen voor Christelijke en onchristelijke Overheden, niet om „als elk ander bescherming te vragen”. Haar kunnen zij mij desnoods onthouden. Maar om als de profeten onderwerping te eischen aan het *Hoogste* gezag, te eischen, dat de Overheid zich stelle in den dienst van haar Heer”²⁾.

Uit bovenstaande citaten blijkt reeds, dat Hoedemaker ook op staatkundig terrein tegenover Kuyper is komen staan en dat de inzet van den strijd geweest is: de roeping der Overheid met betrekking tot de religie. Anders gezegd: de verhouding van Staat en Kerk. In dezelfde mate als Kuypers kerkbegrip hem te eng was, was Kuypers staatkunde Hoedemaker te ruim.

Kuyper heeft — dat is Hoedemakers eerste bezwaar — de neutraliteit van de Overheid, zooals die in 1795 door de Fransche Revolutie een feit geworden was, geaccepteerd.

Wat is er, volgens Hoedemaker, in 1795 gebeurd met betrekking tot de verhouding van Overheid en religie, Staat en Kerk?

¹⁾ *De Congresbeweging*, blz. 69.

²⁾ *Eéne belijdenis?*, blz. 26 v.

„Men verloochende de Kerk als lichaam van Christus gedacht, de Kerk in hare door de Reformatie gezuiverde gestalte.

Het Moderne Staatsrecht kent haar niet. Zij kent alleen corporaties, waarin het godsdienstig leven der menschheid zich uit en levert hiervoor een vast kader, waarin de veelsoortige verschijnselen, die zich op dit terrein voordoen, met evenveel recht passen. De lijn tusschen Christendom en Jodendom, Protestantisme en Catholicisme werd uitgewischt. Voor den Staat bestond van nu af enkel een Israëlitisch, een Hervormd, een Roomsch Catholiek Kerkgenootschap" 1).

Kuyper aanvaardt deze neutraliteit. Reeds in 1871 had hij geschreven 2): „We aanvaardden... den toestand gelijk die is.

We aanvaardden onze Grondwet, mits men er ons het recht tot herziening niet uitsnijde.

We aanvaardden de Katholieke en Liberale elementen, als rechthebbend op inwerking bij de nieuwe vorming van onzen volksgeest, mits men ons element, het nationaal-gereformeerde, niet moedwillig en hooghartig bij de nieuwe volksmenging buitensluite.

Onzes inziens mag bij zoo beteekenend verschil tusschen de drie samenstellende deelen van ons volksleven, aan geen dier drie een uitsluitende macht door den geest der Landswetten gegeven worden en moeten alle elementen, uit besef van recht en waardigheid, voorshands streven naar die volstreckte onzijdigheid, waardoor het elk element mogelijk wordt, zijn vollen invloed te oefenen".

Den eisch, „dat de Overheid zich voor den geopenbaarden wil van God buige", heeft men „ingeruild tegen het doel... om den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit... onder den invloed der Hervorming zijn stempel ontving, overeenkomstig den gewijzigden volkstoestand in een vorm die aan de behoeften van onzen tijd voldoet, te ontwikkelen" 3).

„Dr Kuyper is inderdaad anti-revolutionair in zoover hij de bron van alle gezag niet in den mensch maar in God zoekt...

Met de Revolutie heeft hij daarentegen weer gemeen de afwijzing, om welke reden dan ook, voor de Overheid van het bindend gezag van Gods Woord" 4).

Kuyper wilde dit neutraliteitsbeginsel juist tot zijn uiterste consequentie voeren. De Liberalen hadden de consequenties van hun eigen principe nog niet geheel getrokken. Zij hadden partij gekozen voor de Moderne opvatting van Kerk en theologie en die opvatting gepropageerd, wat

1) *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 6.

2) Zie Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. I, blz. 221.

3) *Artikel XXXVI*, blz. 144.

4) *A.w.*, blz. 65.

allesbehalve liberaal en neutraal was ¹⁾). Hiertegenover stelde Kuyper den eisch van een volstrekt neutrale Overheid. Alles wat nog herinnerde aan een vroegeren band tusschen Staat en Kerk moest verwijderd worden.

Deze aanvaarding van een toestand, die in wezen revolutionair is, ging Hoedemaker te ver. Sterker, hij zag dit als den wortel van alle kwaad op staatkundig terrein en als de grondfout van de gangbare christelijke politiek. In het poneeren van de neutraliteit had zich juist het ongeloof geopenbaard, dat aan de Revolutie ten grondslag lag. Wie dit beginsel overneemt, accepteert dus eigenlijk de vruchten van het ongeloof. Kuyper zag niet in, dat de neutraliteit een „verloochening van God en Godsdienst” ²⁾ is.

„De Revolutie heeft de neutraliteit van den Staat geproclameerd...

Dàt moet zóó blijven.

Welnu, wie dit zegt, is in ons oog alles behalve *anti-revolutionair*” ³⁾.

De christelijke politiek had, naar Hoedemakers overtuiging, voor Kuyper dit doel: men trachte de machtspositie van het „christelijk volksdeel” zooveel mogelijk te versterken, opdat de christelijke beginselen langs dien weg tot gelding komen. Nadat, door een volstreekte doorvoering van het neutraliteitsbeginsel, de verschillende volksgroepen in gelijke conditie gebracht zijn, kan de onderlinge wedloop beginnen.

„Men geve èn aan het Christelijk-nationale èn aan het Katholieke èn aan het Liberale deel onzes volks een gelijk terrein en volle vrijheid om zich te ontwikkelen, dan zal... een strijd van zedelijke krachten in de plaats treden van het factie-gekibbel, dat ons rusteloos plaagt en kwelt, zonder ons de oplossing van het vraagstuk nader te brengen” ⁴⁾.

„Al wat het [Evangelie] vraagt is onbepaalde vrijheid om zich naar zijn aard in den boezem van ons volksleven te kunnen ontwikkelen” ⁵⁾.

„De Anti-revolutionaire partij belijdt...

Een kleiner en grooter aantal burgers, die precies dezelfde rechten hebben als alle andere burgers, Atheïsten, Mahomedanen, Roomschen, maar die te zamen eene naar politieke macht strevende partij in den Staat vormen, moeten hun best doen in de meerderheid te komen en zullen, indien of voorzoover hun dit gelukt, hunne beginselen in de wetgeving indragen, om ze aan de minderheid op te leggen” ⁶⁾.

¹⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1891, no 132.

²⁾ *Rede over het goed recht der Vereeniging tot handhaving van het Chr. Hist. karakter der natie*, Amsterdam 1902, blz. 5.

³⁾ *Nationaal niet clericaal*, blz. 6.

⁴⁾ Zie Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*, dl. I, blz. 221.

⁵⁾ A. Kuyper, *Maranatha*, Amsterdam 1891, blz. 20.

⁶⁾ *Nationaal niet clericaal*, blz. 9.

„Een volstrekt neutrale staat en eene wetgeving, die zich tenslotte voegt naar de tijdelijke meerderheid.

Wij achten dit stelsel anti-christelijk... en... onzinnig” ¹⁾).

„...indien de Liberalen de macht in handen hebben, worden de wetten Liberaal, indien de Roomschen hun doel bereiken, worden zij Roomsch. Alles gaat in den Staat naar de numerieke of zedelijke meerderheid” ²⁾).

„Daarom achten wij het volksmisleiding, indien men den indruk geeft, dat het godsdienstig gehalte der volksvertegenwoordigers den verkeerden invloed van een quasi neutraal staatsrechterlijk stelsel kan neutraliseeren en dringen wij aan op Grondwetsherziening in Nederlandschen zin” ³⁾).

„Het geschil tusschen Hoedemaker en Kuyper kan aldus met een enkel woord geformuleerd: een christelijke staat dan wel een neutrale staat, die beheerscht wordt door christelijke personen” ⁴⁾).

Wie, zooals Kuyper, de vrije concurrentie tusschen de verschillende volksgroepen voorstond, moest ook het beginsel van de meerderheid van stemmen aanvaarden. Dat gaf Hoedemaker aanleiding, meermalen „de meerderheid” en „de waarheid” tegenover elkander te stellen.

„De omwenteling heeft den oorsprong en het zwaartepunt van alle macht en alle gezag verplaatst.

Wij leven thans onder de heerschappij van het beginsel: de meeste stemmen gelden! Men vraagt thans niet meer: wat is recht? wat is waar? Wat is Gods wil? Hoe spreekt de Schrift? De kwestie staat over heel de wereld doodeenvoudig als volgt: zijt gij in de minderheid, gij wordt doodgedrukt. Wilt ge op kerkelijk terrein, op schoolgebied, met betrekking tot diverse christelijke, maatschappelijke, particuliere belangen, met de negatieve of positieve hulp van de neutrale overheid, krachtens het beginsel van ‚recht voor allen’ blijven concurreeren; doet dan uw best op een gegeven oogenblik meerderheid te worden” ⁵⁾).

„Het recht van God is ook het recht van de waarheid en is niet het recht van de meerderheid” ⁶⁾).

Op deze wijze werd in de christelijke staatkunde even goed als in de politiek van andere partijen het machtsbeginsel binnengehaald. Aan deze machtspolitiek is een element van lijdensschuwheid niet

¹⁾ Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer, blz. 6.

²⁾ Artikel XXXVI, blz. 140.

³⁾ A.w., blz. 138. (noot).

⁴⁾ Boissevain, Een christelijke Staat, blz. 19.

⁵⁾ Artikel XXXVI, blz. 25 v.

⁶⁾ Heel de Kerk en heel het Volk!, blz. 13.

vreemd. Men is als Petrus, die „in het geheel zijner beschouwingen voor het lijden *geen plaats*” had ¹⁾. En nu is Christus' gemeente wel niet altijd tot het lijden geroepen, doch de mogelijkheid van banden en smaad mag niet worden uitgesloten.

Hoedemaker vindt het hiertegenover zoo opmerkelijk, dat de Hervormden in de zestiende eeuw, hoewel zij in de minderheid waren, niet opkwamen voor het recht der minderheid als zoodanig, maar van de Overheid eischten, dat deze de ware religie zou beschermen, hoewel zij wisten, dat hun dit op vervolging kwam te staan, omdat de toenmalige Overheid een andere religie voor de ware aanzag dan de hunne. „Guido de Bres heeft in 1566 te Valenciennes zijn leven gelaten voor de zaak des Heeren. Wat hier (in nl. artikel 36) aan de Overheid wordt opgedragen, is dus in den volsten zin een woord des geloofs. Hij hield vast aan de plicht der Overheid om uit te roeien, wat zij destijds bevorderde en te bevorderen, wat zij destijds zocht uit te roeien, al was dat in strijd met zijn belang en al kwam de verkeerde toepassing van dit beginsel hem en duizenden te staan op het verlies van hun goed en van hun leven”. „Duizend maal liever eene Overheid, die schavot en brandstapel voor de belijders der waarheid opricht, dan hetgeen de Revolutie ons biedt” ²⁾.

Tracht men door meerderheidspolitiek het lijden te ontloopen, dan zal men ten slotte juist in de verdrukking terecht komen, want dan is die politiek het zwaard van Petrus en allen, die dat zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan. „Als... ons christenvolk voor de verzoeking bezwijkt, om zijne veiligheid tegenover de machthebbers dezer wereld, die het zwaard dragen, dat hen door God zelf in handen is gegeven, in de verplaatsing der macht naar de meerderheid te zoeken,... alsof zij *daarin* eene bescherming tegen mogelijk geweld en willekeur van die zijde zullen vinden, dan is dit *een zwaard dat men trekt* en dan zal men *door dit zwaard wis en zeker vergaan*”. „Dat de Hugenoten naast de macht van het woord de macht van het zwaard hebben gesteld, kwam Frankrijk op den Bartholomeusnacht te staan” ³⁾.

Doordat men het beginsel van de meerderheid van stemmen was gaan huldigen, was men terecht gekomen bij de democratie en in de onmiddellijke nabijheid van de volkssouvereiniteit. Als Kuyper zegt: „Wie in den Christus gelooft... is... verplicht... *een Christelijk democratische ontwikkeling van onzen volksstaat* voor te bereiden” ⁴⁾, teekent

¹⁾ *Gevaarlijke wapenen*, Sneek 1897, blz. 21.

²⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1896, no 396 en *Nationaal niet clericaal*, blz. 14.

³⁾ Zie *Gevaarlijke wapenen*, blz. 22 en *Tegen Rome — Gods Woord!*, blz. 17.

⁴⁾ A. Kuyper, *Maranatha*, blz. 17.

Hoedemaker daarbij aan: „Men kan het woord ‚Christelijk’ gerust weglaten”¹⁾.

Ook hier bleek weer de verwantschap tusschen de anti-revolutionaire beginselen en de beginselen van de Revolutie, welke laatste aan onzen regeeringsvorm ten grondslag liggen. Kuyper ging op het punt van de democratie, naar Hoedemakers overtuiging, veel te ver. „Het stelsel, waarbij de volksvertegenwoordigers door de meerderheid der stemgerechtigde burgers worden aangewezen, [leidt] onvermijdelijk... tot een onbetamelijk overwicht van de meest talrijke boven de minder talrijke groepen in het volksleven;... het algemeen stemrecht [baant] onder den schijn van allen recht te doen, noodwendig den weg... tot de tyrannie van de niet-bezittende over de bezittende klassen”²⁾.

Overigens was de kwestie: meer of minder democratisch, voor Hoedemaker niet van fundamenteel belang. „Zoolang er niet radicaal gebroken wordt met de beginselen der Revolutie, is de al-of-niet-uitbreiding van het kiesrecht een vraag van zeer ondergeschikt belang”³⁾.

Achter dit meer bijkomstige verschil lag natuurlijk het principieele: Hoedemaker wilde, dat de Overheid gebonden zou zijn aan Gods Woord, terwijl Kuyper, ofschoon hij de Overheidspersonen „in hun consciëntie” aan Gods Woord wilde binden, de Overheid toch meer afhankelijk maakte van de geestesstroomingen onder het volk, zooals die zich weerspiegelen in de samenstelling van de volksvertegenwoordiging.

Ook bracht het meerderheidsprincipe mee, dat men uit opportunistische motieven, om op een gegeven moment iets te bereiken, aansluiting zocht bij partijen, waarmee men slechts tot groote schade kon samenwerken.

Dat zoeken van aansluiting in een verkeerde richting vergeleek Hoedemaker gaarne bij den opzet van Josaphat om zijn zoon uit te huwelijken aan Achabs dochter. De bedoeling was goed, doch het resultaat treurig. „Josaphat verzwagerde zich met Achab. Het was met de beste bedoelingen. Hij zocht de regeering over het gescheurde rijk in ééne hand te brengen. Josia mengt zich met even goede bedoelingen in den strijd tusschen Babel en Egypte.

Maar Davids geslacht zou, als gevolg van wat Josaphat voor zijn volk doet, had God het niet verhoed, zijn uitgeroeid.

En Josia sterft te Megiddo en zijn rijk gaat onder”⁴⁾.

„Men maakt gebruik van de macht, die het partijverband, de coalitie, in verband met de stembus verleen, ... maar vergeet dat men nu met

¹⁾ Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer, blz. 9.

²⁾ Artikel XXXVI, blz. 78. Vgl. Nationaal niet clericaal, blz. 36.

³⁾ De Gereformeerde Kerk, 1894, no 286.

⁴⁾ Artikel XXXVI, blz. 143 v. Vgl. Gevaarlijke wapenen, blz. 20 v.

wapenen strijdt, waarop het ongeloof en bijgeloof het meesterschap verkregen" ¹⁾).

„De voordeelen van dit stelsel zijn vele. Het werkt onmiddellijk. Velen hopen of vermoeden, dat de belangen van het Koninkrijk Gods hierdoor in het eind zullen worden bevorderd.

Maar... *indien men van de Schrift uitging* zou men het niet kunnen toepassen, zou het zelfs niet in de gedachte opkomen, om eene voor de hand liggende reden.

Indien men van de Schrift uitgaat, staat men voor de vragen naar den oorsprong van het gezag, den omvang van de taak der overheid, den aard van haren werkkring, den regel van hare handelingen.

En op deze punten gaan de Kerken en, bij de toepassing van de beginselen, die zij op het gebied van den Staat uit hunne uiteenlopende belijdenissen afleiden, de richtingen, zoo uiteen, dat van coalitie tusschen hen geen sprake kan zijn.

De verschillen zijn te groot, te ingrijpend; zij hangen te zeer samen met allerlei kerkelijke of anti-kerkelijke belangen" ²⁾).

Daar was eerst geweest het samengaan van Kuyper met de „Radicalen" omstreeks 1894 om een meer uitgebreid kiesrecht te verkrijgen.

In den Amsterdamschen gemeenteraad hadden Radicalen, Anti-revolutionairen en Roomsche-Katholieken zich verbonden om den Hervormden kerkelijken leerstoel aan de Gemeentelijke Universiteit opgeheven te krijgen.

Langzamerhand bereidde Kuyper een nauw samengaan met Rome voor. Hij schreef een artikelenreeks in „De Standaard" over „Protestantsch of Christelijk?" ³⁾:

„De belijders van den Christus vormen zoowel onder als buiten de kiezers de groote meerderheid.

Met deze gesteldheid der geesten is de politieke toestand ten onzent in lijnrechten strijd.

Vandaar de vraag:

Of geen ralliement van de Christelijke groepen tot stand ware te brengen om de ongelijkheid weg te nemen".

Vooraf tegen deze coalitie met Rome had Hoedemaker groote bezwaren. Kuyper legde altijd den nadruk op de confessioneele overeenkomsten met Rome.

Hoedemaker maakte onderscheid tusschen „de Kerk van Rome" en „het hof van Rome".

¹⁾ A.w., blz. 144.

²⁾ A.w., blz. 26.

³⁾ Het eerste artikel verscheen in *De Standaard* van 31 Januari 1900. Zie *Artikel XXXVI*, blz. 25.

„Rome erkent de autoriteit der Heilige Schrift.

Het hof van Rome erkent ook het gezag der traditie.

Het een is met het ander onbestaanbaar.

Rome erkent de Drieëenheid en de Godheid van Christus.

Het hof van Rome heeft hierbij gevoegd de feitelijke vergoding en het middelaarschap van de moedermaagd.

Het een is onbestaanbaar met het ander.

Rome leert de verzoening door Christus.

Het hof van Rome maakt het Evangelie krachteloos door den aflat en de leer der overtollige goede werken" ¹⁾).

Met de „Kerk van Rome" bestaan dus inderdaad confessioneele overeenkomsten. De drie oecumenische belijdenisschriften hebben de Protestanten en de Roomsche Kerk gemeen. Bij de bedoelde coalitie gaat het echter juist om samenwerking met het „hof van Rome".

„Op dat (nl. op politiek) terrein heeft men niet met de Kerk van Rome als zoodanig en hare belijdenis van deze en die hoofdwaarheden, maar met de hiërarchie, de opperhoofdigheid van den Paus, met de leer der Sacramenten, met het kloosterwezen en wat dies meer zij, te doen.

De beginselen, die hiermede worden aangeduid, zijn politieke beginselen, die de Protestant niet alleen niet mag dulden, maar ook niet door een ruilhandel tot heerschappij mag helpen brengen. De winst, hierdoor verkregen, is werkelijk te duur gekocht" ²⁾).

„Onze vaders hebben tot [Rome] gezegd: *omdat* gij onder een Hoofd staat, dat zich de heerschappij aanmatigt over de wereld, dat bij machte is ieder vrij te spreken van de verplichting, die op den Staatsburger rust, *omdat* gij een stelsel belijdt, dat conscientiedwang en erger tot een kenmerkend leerstuk heeft, *mogen wij u niet de vrije hand laten*" ³⁾).

„De Paus matigt zich aan, het hoogste gezag op aarde te bezitten, het recht Koningen aan te stellen en af te zetten, de bevoegdheid vast te stellen wat goed en kwaad is. Hij wil een wereldlijk Heer zijn, kan de burgers van hunne verplichting jegens de overheid ontslaan, moet krachtens zijne overtuiging niet alleen de godsdienst-, maar ook de gewetensvrijheid belagen en ondermijnt door diezelfde overtuiging de grondslagen van onze burgerlijke vrijheid.

Op deze en dergelijke gronden hebben onze vaders de godsdienstvrijheid van de Roomschen beperkt en hen van de regeering uitgesloten" ⁴⁾).

Hoedemaker heeft van het begin af begrepen, dat deze coalitie alleen maar kon uitloopen op versteviging van Rome's positie.

¹⁾ *Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg*, Amsterdam 1905, blz. 55.

²⁾ *A.w.*, blz. 52.

³⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 28.

⁴⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 157.

„God weet, op welk verlies de politieke berekening, die den Staat en de staatsinstellingen prijs geeft in de hoop eene winst voor een deel van het volk te behalen, ons nog zal te staan komen!...

Haast u, de stembus wordt straks geopend! Het komt daar op de getalsterkte aan! Rome is u reeds voor. Zij staat met hare organisatie gereed. Reikt haar de hand — zij is ook anti-liberaal, maar zij is eerlijk genoeg, u te zeggen, dat zij niet kan rusten, zoolang zij niet alles, wat aan de Hervorming in het openbare leven herinnert, met uwe medewerking heeft te niet gedaan en het gezag van Rome's Opperheer door vorst en volk heeft doen erkennen!

O, dat mijn hoofd water ware, om te beschreien de breuk van de dochter mijns volks" ¹⁾!

Rome sluit zich nu eenmaal altijd aan bij die groep, door welke het geholpen kan worden, zijn doeleinden te bereiken. Het heeft indertijd met het Liberalisme samengewerkt om den bijbel van de school te verwijderen en grijpt de gelegenheid om met Kuyper samen te werken aan om de laatste resten van het protestantsch-christelijk karakter aan onze staatsinstellingen te ontnemen.

„Zij (nl. Kuypers opvatting) is gevaarlijk omdat zij den weg baant voor den wassenden invloed van Rome, een invloed des te meer te duchten, omdat Rome de kunst verstaat van iedere gelegenheid te profiteeren, beter dan het onderling verdeeld Protestantisme dit kan doen, niet kieskeurig is in de keuze harer middelen en met het eigenbelang, de vrees en de zwakheid, om het even van welke partij, haar voordeel weet te doen" ²⁾.

Hoedemakers bezwaren tegen de politiek, die de, zoo consequent mogelijk doorgevoerde, neutraliteit van den Staat wilde gebruiken om de eigen groep een zoo groot mogelijken invloed te verschaffen, zouden we ten slotte onder de twee volgende punten kunnen samenbrengen:

1. Het volk wordt op deze wijze uiteengescheurd in verschillende „volksdeelen". Men ziet het niet meer in zijn organische eenheid.

„Als de apostel Paulus op den Areopagus staat... richt hij zich tot heel het volk. Maar volgens het stelsel-Kuyper handelt men op de cardinale punten in het belang van een groep, eene instelling, eene vereeniging. ...Men heeft zich teruggetrokken binnen engeren kring en zijn gezichtskring tot de belangen of vermeende belangen van zijne medestanders beperkt.

Eene methode, die hoogst gevaarlijk is" ³⁾.

¹⁾ *Tegen Rome-Gods Woord!*, blz. 17.

²⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 141.

³⁾ *A.w.*, blz. 145.

„Nee, dan heb ik, het... beginsel van de Revolutie daargelaten,... veel meer op met het *staatkundig stelsel* der Liberalen; ik sta hier geheel aan de zijde van de Beaufort... omdat en voorzoover de Beaufort... *de eenheid van ons volksleven* vasthoudt" ¹⁾.

2. Het meerendeel des volks wordt òf ontkerstend òf verroomscht.

Dit tweede punt hangt met het eerste ten nauwste samen. Eerst wordt „het karakter der natie verloochend... en daarna het niet-christelijk deel des volks als gelijkberechtigde partij in een karakterloozen staat principieel aan het anti-christendom... prijsgegeven met medewerking van de neutrale staatsinstellingen" ²⁾.

„Het volk wordt hierdoor rijp, deels voor het ongeloof, dat geen objectieve waarheid, maar alleen subjectieve meeningen kent; deels voor het bijgeloof, dat in Rome een' heilige stede en vrijplaats heeft" ³⁾.

In een uitspraak van Hoedemaker inzake het christelijk onderwijs, dat immers ook in plaats van een nationale zaak een aangelegenheid van het christelijk volksdeel geworden was, komt dat heel duidelijk uit:

„...De groote vergissing van ons Christenvolk ligt in de meening, dat het Christelijk onderwijs als zóódanig redding kan brengen, terwijl het Christelijk gehalte van ons volk verwaterd is en dat een Christelijk volk in eene onchristelijke maatschappij en eenen niet- of anti-Christelijken staat op den duur kan blijven bestaan" ⁴⁾.

„Het ideaal kan alleen door en voor geestverwanten worden gerealiseerd en het kleine... groepje staat kerkelijk geïsoleerd, terwijl de maatschappij òf meer en meer ontkerstend òf aan Rome overgeleverd wordt.

De winst van deze methode weegt niet op tegen het verlies!

Men kan het nabijliggend doel onmiddellijk bereiken.

Maar de Kerk en het volk gaan langs dezen weg verloren" ⁵⁾!

Hoedemakers Staatsbeschouwing kunnen we niet behandelen, zonder uitvoerig over „Artikel 36" te spreken.

Het verschillend standpunt, dat Hoedemaker en Kuyper ten aanzien van dit artikel der Nederlandsche Geloofsbelijdenis hebben ingenomen, met name ten opzichte van de zinsnede, waarin aan de Overheid wordt opgedragen: „om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen", is

1) *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 17.

2) *Boissevain, Een christelijke Staat*, blz. 34.

3) *Nationaal niet clericaal*, blz. 6.

4) *Het eerstgeboorterecht voor een schotel moes?*, blz. 19.

5) *Artikel XXXVI*, blz. 146.

kenmerkend voor beider beschouwing van de roeping der Overheid ten aanzien van de religie.

Kuyper had nooit verborgen gehouden, dat hij tegen deze zinsnede bezwaar had.

Hoedemaker van zijn kant kwam tegen dit gravamen van Kuyper uit alle macht op. Hij zag het als den exponent van Kuypers politiek.

„Er is... kwestie van eene afwijking van de belijdenis, die zeer diep in het leven der Kerk ingrijpt en door allerlei bezwaren wordt gedrukt.

In de eerste plaats door een bezwaar van kerkrechterlijken aard.

Het recht om tegen één artikel op te komen sluit hetzelfde recht ten aanzien van andere artikelen in zich.

De kerkelijke positie der Modernen was door de oppositie van de Gereformeerden tegen Artikel XXXVI gedekt¹⁾.

Dit eerste bezwaar betrof dus de formeele zijde van de zaak.

Immers, nam men persoonlijk de vrijheid, op het eene punt van de belijdenis af te wijken, dan stond men niet meer in zijn recht, wanneer men degenen, die op andere punten afweken, wilde uitsluiten. Het willekeurige van de tuchtoefening, die door de „Gereformeerde” partij vóór de Doleantie was uitgeoefend, kwam door deze houding van den leider tegenover Artikel 36 te scherper uit.

„Vandaar deze valsche positie, dat mannen, wier Kerkrechterlijke positie in gewone omstandigheden die van ‚gedaagden’ zou zijn, als reformatoren optreden, die de afwijkingen van anderen met verbanning van het gemeenschappelijk erf weten te straffen¹⁾).

Kuyper had zijn afwijkende opvatting — dat was Hoedemakers groote formeele bezwaar — als een van te voren uitgemaakte zaak beschouwd en alom bekend gemaakt. Een bezwaar tegen de belijdenis behoorde echter langs kerkelijken weg aanhangig gemaakt te worden.

Pas in 1896 werd op de Synode te Middelburg door acht hoogleeraren en docenten een verklaring afgelegd, waarin de bewuste zinsnede uit Artikel 36 door hen in strijd met Gods Woord geacht werd:

„Zij (nl. de ondergeteekenden: F. L. Rutgers, M. Noordt zij, D. Wielenga, L. Lindeboom, H. Biesterveld, A. Kuyper, H. Bavinck, J. H. Donner) gaan... uit van de huns inziens onbetwistbare waarheid, dat wij, de confessie onzer vaderen belijdende, onder de woorden, waarin zij beleden, niets anders verstaan mogen dan hetgeen zij zelve, blijkens het stellige getuigenis der geschiedenis, met het bezigen dezer woorden bedoeld hebben; en dat aldus verstaan en opgevat, deze 3e zinsnede van art. 36 onzer belijdenis, bij oprechte en eerlijke uitlegging, o.m. aan de wereldlijke overheid den plicht oplegt, om afgoderij en valschen

¹⁾ A.w., blz. 7.

godsdienst des noods met het zwaard uit te roeien en dat het aan de Kerken is opgelegd, de overheid dit als haar plicht te prediken.

Zulks nu in strijd met den Woorde Gods achtende, rekenen zij zich in hun conscientie verplicht, deze uitspraak niet te belijden, maar te verwerpen, en stellen zij mits dezen hun verklaring dienaangaande in handen der Kerken, der Kerken oordeel hierover inroepende en ten allen tijde bereid deze hun verklaring, op grond van de heilige Schrift, gestand te doen" ¹⁾.

Er werd toen door de Synode een commissie benoemd, die „de Kerken" in dezen van advies zou dienen en ook het oordeel van de buitenlandsche Gereformeerde Kerken zou inwinnen. Daar werd echter niets meer van vernomen.

Wel verschenen er artikelen van Kuypers hand in „De Heraut" over de verhouding van Kerk en Staat ²⁾. Het onjuiste daarbij was echter, aldus Hoedemaker, dat Kuyper, om zijn afwijking van de belijdenis te rechtvaardigen, zich beriep „op eene stelselmatige uiteenzetting van denkbeelden, waaraan die afwijking ten grondslag lag". Deze laatste dwaling was erger dan de eerste ³⁾.

Wat nu de materiele zijde van de zaak betreft:

Van het begin af heeft Hoedemaker gezien, dat het schrappen van deze alinea van verstrekkende beteekenis was en dat hier meer achter zat dan alleen dat men zich niet meer verantwoordelijk kon stellen voor de taak der Overheid, afgoderij en valschen godsdienst desnoods met het zwaard uit te roeien ⁴⁾.

„Artikel XXXVI bevat het architectonisch beginsel waarnaar een hiermede overeenkomend stelsel van staats-, straf- en ieder ander recht moet worden opgetrokken.

Maar de afwijking van dit artikel stelt hiernaast en-tegenover een beginsel van dezelfde soort" ⁵⁾. Kerk- en staatsrecht zullen onder dezen invloed wel degelijk min of meer gereconstrueerd worden.

„Wanneer men het vraagstuk bagatelliseert, herleidt men het gewoonlijk tot de vraag: of de Overheid geroepen is het zwaard tegen de kettters

¹⁾ Zie *a.w.*, blz. 21. Zie hierover ook H. Visscher, *De staatkundige beginselen der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, Huizen [1939], blz. 111 vv.

²⁾ De reeks begon in het nummer van 4 Februari 1901.

³⁾ *A.w.*, blz. 35. Hoedemaker schreef dit in 1901. Dus vóórdat de Generale Synode der „Gereformeerde Kerken" de zinsnede schrapte (1905).

⁴⁾ Voor zoover ik weet, heeft Hoedemaker nergens een „exegese" van Artikel 36 gegeven. Het ging hem uitsluitend om de beginselen, die erachter lagen en om de consequenties, die de bewuste schrapping zou hebben. Toch is het jammer, dat een dergelijke uitleg ontbreekt. Eens, in „De Gereformeerde Kerk", is hij ermee begonnen (1896, no 396), doch ik heb niet meer dan twee artikeltjes erover kunnen vinden.

⁵⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 7.

te gebruiken. Men heeft dan onmiddellijk de openbare meening, ook onder de Gereformeerden, aan zijn zijde.

Het is met de leerstukken evenwel als met de aard- en rotslagen. Op een enkele plaats wordt misschien iets van het onderliggende graniet gezien, dat... door de latere formaties is heengebroken. Maar óók waar men het graniet niet ziet, is het diep onder de kalk en den zandsteen aanwezig.

Of wilt gij een ander beeld? Het is met eene voor het oog onbeduidende en geheel op zichzelf staande afwijking van de belijdenis als met de uitkomsten van de boeken, bij het opmaken van de balans op het kantoor. Er is een bijna niet noemenswaard verschil. Maar dat verschil veroorzaakt veel hoofdbrekens. De boekhouder moet alles weder doorzien en narekenen. Het is mogelijk, dat de geringe afwijking eene veel grootere onregelmatigheid verbergt" ¹⁾.

„Het ten jare 1896 te Middelburg ingebracht gravamen is niet zoo onschuldig als het zich liet aanzien.

Het raakt niet alleen de vraag hoe de Overheid met de in het bekend artikel onzer confessie bedoelde dwaalleeraars moet handelen, maar allerlei hiermede samenhangende vragen betreffende de kennisse Gods, de Kerk, de Heilige Schrift, de uitlegging der Schrift, de relatie van het Oude en het Nieuwe Verbond enz." ²⁾.

De begeerte om de bekende passage te schrappen, hing, volgens Hoedemaker, samen met verschillende dogmatische dwalingen.

In de eerste plaats wordt het normatief gezag der Schrift niet genoegzaam erkend.

Er wordt hoofdzakelijk gerekend met de (abnormale) werkelijkheid.

„Maar daarin ligt juist de dwaling waarop wij nu wijzen, te weten niet de openbare bestrijding, niet de principieele verwerping, maar de actueele verloochening van het normatief gezag der Heilige Schrift.

Men rekt op bepaalde punten eenvoudig niet meer met Gods Woord, als regel voor het geloof en den wandel.

De verzoeking daartoe is trouwens zeer groot, vooral wanneer men iets wil doen in eene Kerk en onder een volk, waar men niet naar dezen regel vraagt. Men heeft zich hier immers noodgedrongen neer te leggen bij het bestaande...!

Laat ons daarom, om misverstand te vermijden, mogen uitspreken dat de eerbied voor het normatief gezag van de Heilige Schrift ons niet verbiedt maar noopt met de bestaande, zelfs met de abnormale werkelijk-

¹⁾ *Eéne belijdenis?*, blz. 8.

²⁾ *A.w.*, blz. 142.

heid te rekenen. Mozes heeft dit óók gedaan, Marcus 10 : 4.

Het is alleen de vraag: of men de waarheid, het ideaal, de eisch van Gods heiligen wil, het doel en de bestemming, al of niet zal loslaten? Met de werkelijkheid heeft ieder altijd te rekenen, anders is hij een dromer en wordt hij onwaar. Maar wie ter wille van die werkelijkheid de waarheid prijs geeft, kiest de opportuniteit als leidsvrouw" 1).

„De afwijking inzake het normatief gezag van de Heilige Schrift wortelt echter in eene dwaling ten aanzien van de verstaanbaarheid der Schrift”.

Als Kuyper zegt, dat de Overheid geen „beslissend antwoord heeft op de vraag: welke plichten het Evangelie aan het volk oplegt, aangezien het buiten haar sfeer en boven haar terrein ligt en haar de bevoegdheid ontbreekt uit de uiteenlopende antwoorden, die door anderen (t.w. de Kerken) op deze vraag worden gegeven, te kiezen" 2), dan ligt aan dat gezegde ten grondslag een miskenning van de „perspicuitas Sacrae Scripturae”. Kuyper argumenteert dat wel aldus, dat het niet genoeg is, dat een overheidspersoon een exemplaar van Gods Woord binnen zijn bereik heeft liggen, maar dat het noodig is, dat hem geestelijk de oogen worden geopend — „een overheidspersoon, die niet geboren is uit water en Geest kan het Koninkrijk Gods zelfs niet zien" 3) — doch daar ligt een verwarring achter van den natuurlijken en den geestelijken zin der Schrift.

„Wij erkennen gaarne, dat iemand door Gods Geest moet verlicht zijn om de Schrift in haren geestelijken zin te verstaan.

Wij gelooven evenwel... dat het Woord van God „een lamp voor onzen voet en een licht op ons pad is' en dat wij in dat licht ook de dingen des natuurlijken levens zien....

In die Schrift vindt de Overheid, Gods dienaressen, de openbaring van Gods Heiligen Wil" 4).

„Te beweren: God heeft de Overheid aan Zijn Woord en wil gebonden, maar zij is niet bij machte dat Woord Gods te verstaan, komt Gods eer te na”. De bijbel wordt op deze wijze niet „het wetboek van de natie, het licht, waarvan de volken spreken in Jesaja 2 als zij zeggen: „Komt laat ons wandelen in het licht des Heeren'!, maar... iets zoo puur geestelijk, dat men er niet aan heeft, tenzij men op bovennatuurlijke wijze verlicht is" 5). „Op dezelfde gronden waarop Rome het

1) A.w., blz. 91.

2) Zie voor deze en de vorige aanhaling a.w., blz. 92.

3) Zie a.w., blz. 94.

4) A.w., blz. 95 v.

5) Zie a.w., blz. 97.

volk den Bijbel onthoudt, sluit Dr Kuyper dit boek voor de Overheid" ¹⁾).

Ook de volkomenheid der Schrift, de „sufficiëntia Sacrae Scripturae”, wordt door Kuyper ontkend. Kuyper is van meening, dat de Heilige Schrift ons weinig of niets omtrent de verhouding tusschen de Kerk en den Staat heeft geleerd.

„Veilig kan gezegd” — aldus citeert Hoedemaker Kuyper — „dat er zelfs geen enkele vingerwijzing bestaat, die rechtstreeks aan een goedgezind Magistraat openbaart: zóó en zóó zult ge u jegens de Kerk gedragen” ²⁾).

Of, met een ander Kuyper-citaat: „Voor den weg der zaligheid leert de natuur u niets dat tot het doel leidt; de Heilige Schrift alleen. Voor de regeering der Staten daarentegen leert u de natuur zeer veel en komt het licht van het Woord slechts zeer ter zijde bij het licht der natuur” ³⁾).

Dit gaat op, aldus Hoedemaker, wanneer men regels gaat zoeken voor „de verhouding van den Modernen Staat en de met dien Staat in overeenstemming gebrachte Kerk. ...Maar wanneer men de Schrift onbevangen wil onderzoeken... om den wil des Heeren in dezen te weten en alzoo de Godsspraak te raadplegen, zal men èn in het Nieuwe èn in het Oude Testament alles vinden, wat men tot recht verstand van de... kwestie behoeft, en veel meer dan men verwacht” ⁴⁾). Hoedemaker neemt het op zich, de belangrijkste punten, waarover het in de discussie gaat, uit de Heilige Schrift toe te lichten en het schriftuurlijke bewijs voor zijn stellingen te leveren. (Zie beneden).

Onze vaders hebben altijd de „sufficiëntia Sacrae Scripturae” vastgehouden. Tegenover de Roomschen, die meenden, dat de Schrift „niet berekend was voor de taak om overheid en onderdaan, den man van de wetenschap en van de praktijk als gids te dienen”, hielden zij staande, dat „alles in de Schrift te vinden was wat men noodig had te weten, niet alleen tot zaligheid, maar ook tot de kennis van de natuur, den mensch en het leven, zoowel in deze als in de toekomstige wereld” ⁵⁾). „Zij (nl. de Schrift) is volkomen, omdat zij alles bevat, wat ieder noodig heeft om Gods wil op ieder terrein des levens volkomen te kennen” ⁶⁾).

Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat we in de Heilige Schrift een ge-

¹⁾ A.w., blz. 94.

²⁾ A.w., blz. 112.

³⁾ A.w., blz. 109.

⁴⁾ A.w., blz. 113.

⁵⁾ A.w., blz. 100.

⁶⁾ A.w., blz. 103.

openbaarde natuur- en scheikunde, staats- en zedeleer kunnen vinden.

Doch de grondbegrippen, die deze wetenschappen beheerschen, moeten aan de Schrift ontleend worden. De Schrift biedt ons den sleutel, die de natuur ontraadselt. „Men vindt in de Schrift de openbaring van Gods wil, drukt ze uit in eene belijdenis, beziet in het licht van de in deze belijdenis uitgedrukte geloofsovertuiging de wereld der eindige dingen, de verbijsterende veelheid der verschijnselen op ieder gebied en komt dan tot de ontdekking van de eenheid, die Plato in zijne Philebus tot het einddoel van alle kennen heeft gemaakt; maar bevindt tevens dat zij overeenstemt met hetgeen men van meet af in de Schrift had gevonden” 1). Zeker van het staatsrecht geldt, dat zijn grondbegrippen en beginselen in de Schrift te vinden zijn.

Kuyper zal met een en ander ongetwijfeld instemmen, doch daarnaast wil hij die beginselen ook „uit den breeden kring van Gods openbaring in de natuur” afleiden 2).

En op dat terrein, het gebied van — wat Kuyper noemde — de „gemeene gratie” heeft Hoedemaker ook zijn bezwaren.

„De woorden ‚algemeene’ en ‚bijzondere genade’ hebben een bekenden klank. De onderscheiding hangt samen met het vrijmachtig welbehagen Gods, waardoor Hij, ofschoon recht doende aan allen, óók aan de verworpenen en zich niet onbetuigd latende aan eenig mensch... zoodat niemand kan beweren: ‚ik heb het niet geweten’ of ‚de genade is niet binnen mijn bereik geweest’, de genade der bekeering en des zaligmakenden geloofs ‚geeft wien Hij wil’.

Maar wat mag toch die ‚Gemeene Gratie’ zijn, waarvan men maanden en maanden achtereen in de Heraut heeft kunnen lezen?

En wat mag het toch beteekenen, als men in dit weekblad leest, dat de Overheid wandelt bij het licht van de *gemeene gratie* en dat de Kerk het instituut is der *particuliere gratie*?...

Men vindt hier eene tegenstelling, waarvan de Hervormers niet wilden weten, omdat zij in den grond Doopersch is: de scherpe tegenstelling tusschen natuur en genade, het Koninkrijk Gods en het Rijk der wereld” 3).

„Waartoe dient deze gemeene gratie?

„Zij strekt om, in weerwil van de zonde, een menschelijk leven op aarde mogelijk te maken’.

En de particuliere gratie?

1) A.w., blz. 103.

2) Zie a.w., blz. 102.

3) A.w., blz. 97 v.

„Zij begint met de geredde personen en met hun samenleven in de Kerke Gods’.

Rome scheidt op die wijze Kerk en wereld en de Dooperschen, die in dit opzicht uit éénzelfde grondbeginsel leven (het koninkrijk der Hemelen zichtbaar in de Kerk) beperken de sfeer der particuliere genade tot de Kerk.

Indien men twijfelde of Dr Kuyper dit wel bedoelde, zouden de volgende aanwijzingen zijne bedoeling op dit punt zeer duidelijk maken.

„In deze sferen bevinden zich twee Instituten, waarin hun karakter zich uitdrukt: de instituaire Kerk en de geïnstitueerde Staatsmacht’.

„Zij zijn van geheel uiteenloopende natuur’.

„De gemeene gratie vindt hare opzettelijke en rechtstreeksche belichaming in den Burgerstaat’.

Wij hebben reeds opgemerkt, dat het spraakgebruik, waarvan de schrijver der artikelen in de Heraut zich bedient, afwijkt van de geijkte terminologie onzer Godgeleerden.

... A. Marck onderscheidt de genade in eene uit- en inwendige.

De uitwendige valt allen ten deel, die het Evangelie hooren en wordt zoo genoemd, omdat zij hun de middelen der genade verschaft.

De inwendige maakt de harten ontvankelijk voor die middelen en past ze toe.

Men ziet hieruit, dat de uitwendige genade in de sfeer of op het terrein werkzaam is, door Dr Kuyper der particuliere genade toegewezen.

Het verschil ligt echter niet alleen in het spraakgebruik als zoodanig... De beschouwingen gaan uiteen reeds bij de aanwijzing van het doel der gemeene gratie, te weten om een menschelijk leven in eene zondige wereld mogelijk te maken.

Is dit het oogmerk, waarmede God de middelen der genade ook aan de verlorenen verschaft?...

Alsof de vijandschap, door God in het Paradijs tusschen de slang en de vrouw verwekt, d.i. de genade, die den mensch belette vrede met den Satan te sluiten, niet de aanvang en de voorwaarde van het werk der particuliere genade ware¹⁾.

Hoedemaker erkent dus de grens tusschen particuliere en gemeene gratie, zooals die door Kuyper getrokken werd, niet. Hij ziet de particuliere genade ook werkzaam op het terrein, dat Kuyper geheel voor de gemeene gratie gereserveerd had.

„De verlossing is herstelling.

Christus heeft ons niet slechts van de straf der zonde verlost, zoodat wij onze heiligmaking en verlossing zelve hebben uit te werken, maar Hij

¹⁾ A.w., blz. 104 vv. Vgl. a.w., blz. 55 v.

heeft alle gerechtigheid voor ons vervuld, zoodat het Evangelie niet op Roomsche wijze tot een deel van Christus' werk beperkt is, dat dan tot de particuliere genade wordt gerekend, maar alles omvat wat in en door den eersten mensch is bedorven" ¹⁾).

Wat de Overheid betreft:

„...de Particuliere Genade valt niet zoo geheel saam met den dienst van het Woord en der Verzoening, dat men het terrein van den Staat der Gemeene Genade, dat van de Kerk der Particuliere Gratie kan toewijzen" ²⁾).

Bij Kuypers verdeeling der gebieden wordt de Kerk van een deel van haar gebied beroofd, namelijk van de roeping om het Woord aan de volken en overheden te bedienen ²⁾).

Reeds wat den oorsprong der Overheid betreft, is Hoedemaker het niet met Kuyper eens.

„In de eerste plaats is het onwaar, dat de Overheid... in haar oorsprong... haar licht alleen uit de ‚gemeene gratie‘ put, geen andere dan de ‚natuurlijke Godskennis‘ bezit of alleen in ‚de algemeene openbaring‘ deelt. De oorsprong van de Overheid ligt in Genesis 9, waar ons de instelling van het Noachitisch verbond wordt bericht.

Wat is het wezen van den burgerstaat?

Alle macht is van God (Romeinen 13 : 1) en is aanvankelijk door God zelf uitgeoefend, totdat Hij het na den zondvloed heeft opgedragen aan den mensch, die naar Gods beeld is gemaakt.

Dr Kuypers opmerking, dat deze opdracht ‚alleen heeft gediend om het bestaande in stand te houden en dat zij overeenkwam met de natuurlijke aandrift van den mensch‘ verraadt, hoe onschriftuurlijk zijne opvatting van de gemeene gratie is.

Wij hebben hier te doen met eene bijzondere openbaring in den kring der verlostten, niet alleen tot instandhouding van het bestaande, maar ook tot wegbereiding van de verlossing. Zij wordt geschonken na het offer der dankbaarheid, door zijn knecht Noach gebracht, geschonken aan hen, die de heilsbelofte hadden ontvangen, eer de heilsverwachting tot het geslacht van Sem was beperkt. Door middel van die bijzondere openbaring verkrijgt men nadere kennis van Gods rechtvaardigheid, maar evengoed van Zijne barmhartigheid, langmoedigheid en genade. Wat God vereenigt, scheidt de mensch niet! Het wordt ons zeer bange, wanneer wij de twee zijden zien splitsen en, naar eene zuiver denkbeeldige onderscheiding, zien toebedeelen in twee buiten elkander liggende sferen en in die sferen aan twee instituten, die in het huisgezin van Noach stellig nog niet waren gescheiden.

¹⁾ A.w., blz. 111.

²⁾ A.w., blz. 55.

Maar, wat wij bij den aanvang van de rechtsbedeeling door den mensch zien, valt in heel de geschiedenis op te merken" ¹⁾.

Bovendien is er nog dit bezwaar: terwijl de Overheid alleen het terrein der gemeene gratie krijgt toegewezen, komt zij zijdelings toch weer onder invloed van de een of andere Kerk te staan.

„Indien de theorie deze was: hier zijn twee sferen, die elkander niet raken en nooit zullen raken, omdat zij een eigen oorsprong, een eigen leven en doel hebben, zou men zich kunnen troosten met de gedachte: zij moeten ieder den ander dan toch in zijn geheel laten. Wij hebben van weerszijden geen tyrannie te vreezen.

Maar nu blijkt de Staat... wel degelijk vatbaar te zijn voor den invloed van eene Kerk, waarover hij in geen enkel opzicht een oordeel heeft te vellen.

De waarheid, die buiten zijn gezichtskring ligt en niet tot zijne competentie behoort, komt hem zijdelings onder hare macht brengen" ²⁾.

Hoedemaker verwijt Kuyper, zooals we zagen, dwalingen betreffende de Schriftbeschouwing en, hiermee samenhangende, betreffende de gemeene gratie.

Ook speelt — aldus Hoedemaker — Kuypers verkeerde kerkbegrip hem in deze materie parten.

Eén van Kuypers tegenwerpingen tegen Artikel 36 was, dat de Overheid, gesteld dat ze de voorlichting der Kerk zou willen inwinnen, niet kon weten, tot welke Kerk ze zich moest wenden ³⁾.

„Hoe moet de Overheid, als ze op haar erf meer dan ééne zichtbare Kerk ontmoet, uitmaken, welke onder die vele de ware zij?

...Zal ze de ware Kerk beschermen en de afgoderij en valschen godsdienst uitroeien, dan moet ze beginnen zelfs met uit te maken, wat hier de ware kerkvorm is...’ ”.

„Dr Kuyper ziet allerlei Kerken of genootschappen, die in allerlei opzicht van elkander verschillen en vraagt nu niet: hoe hebben wij naar Gods Woord en onze Belijdenis over die Kerken te oordeelen; maar: hoe kan de Overheid, die wel iets anders te doen heeft, een oordeel over de, met deze pluriformiteit samenhangende, splinterige kwesties vellen, waaronder er zoovele zijn, die buiten het geestelijke leven omgaan”?

In den tijd, dat Artikel 36 werd opgesteld, stond dat anders:

¹⁾ A.w., blz. 106 v.

²⁾ A.w., blz. 110 v. Vgl. a.w., blz. 68 en 135. De Kerken moesten, volgens Kuyper, door haar invloed op de burgers van het land in de parlementaire vergaderingen haar invloed doen gelden, om te weren, wat met haar beginselen strijdt en te doen gelden, wat uit haar beginselen voortvloeit. Zie het artikel van Mr G. M. den Hartogh over *Dr A. Kuypers standpunt inzake de verhouding van Staat en Kerk* in *Anti-revolutionaire Staatkunde*, Januari 1928, blz. 36.

³⁾ Zie voor de hieronder volgende citaten a.w., blz. 115-119.

„Onze vaderen, zegt [Kuyper], namen aan:

1. dat slechts één vorm van Christus' Kerk voor God bestaanbaar is en dat alle andere formatiën, die zich als zoodanig aandienen, valsche nabootsingen zijn;

2. dat de Overheid even beslist zich voor de Kerk in haar eenig ware formatie heeft partij te stellen als zij gehouden is, de nabootsing te weren en tegen te staan”.

Hoedemaker constateert, dat hier in de eerste plaats een inconsequentie bij Kuyper voor den dag komt. Het principieele bezwaar, dat de Overheid als Overheid met den geopenbaarden wil Gods niet te maken heeft, wijkt hier voor een practisch bezwaar, dat slechts de onmogelijkheid der uitvoering betreft. „Zoolang de Kerk in ééne gestalte met ééne belijdenis als innerlijke en uitwendige eenheid optreedt, rijst er onder ons geen verschil hoegenaamd over de taak, die de Overheid jegens deze ééne Kerk te vervullen heeft”.

Aan deze redeneering van Kuyper ligt verder — en dat is het voornaamste — diens onjuiste kerkbegrip ten grondslag.

De Kerk, waarover Kuyper spreekt, „is niet de Kerk, zooals zij naar Gods gedachte moet wezen of worden, maar alles, wat als Kerk wordt aangediend”.

Hier hebben we dus een gelijksoortig protest van Hoedemaker als dat tegen Kuypers staatsleer: „De Staat, waarover gehandeld wordt... is de Staat, zooals wij kinderen van de 19e eeuw hem kennen, de Staat, zooals hij geworden is onder den invloed der Revolutie”.

Het verschil tusschen Hoedemaker en Kuyper komt hierin wél zeer duidelijk uit: Kuyper rekent meer met den toestand, zooals die geworden is, terwijl Hoedemaker vasthoudt aan wat voor hem de norm is.

Kuyper spreekt in dit verband „steeds over de geïnstitueerde Kerk en vereenzelvig hiermede den tijdelijken vorm en het onveranderlijk wezen”. „Hij verstaat, onder Kerk als Instituut een kring van personen, die in een kerkverband leven en dit kerkverband doen uitkomen in belijdenis en kerkorde”.

Met betrekking tot de hierboven vermelde moeilijkheid, die Kuyper zag voor de verhouding van Overheid en Kerk in onzen tijd in onderscheid met vroeger, zegt Hoedemaker:

„Onze vaderen, de Hervormers, namen inderdaad de eenheid van de Kerk aan. Op dien grond zeiden zij, dat zij niet de Catholieke Kerk, maar alleen ‚het hof van Rome’ hadden verlaten... Maar die ééne Kerk was derhalve niet de geïnstitueerde Kerk, de Kerk verbonden aan eene bepaalde kerkregering.

Immers, de merkteekenen van de ware Kerk worden in Artikel XXIX aangeduid.

„De Kerk was in de dagen zelfs van Calvijn of van Guido de Bres niet zoo eenvormig, als [Kuyper] ons wil doen gelooven. Uit hunne opvatting van de eenheid der Kerk des Ouden en die des Nieuwen Verbonds volgde noodzakelijkerwijze, dat de eenheid voor hen niet aan een kerkvorm hing”.

Wanneer men uitgaat „van de Kerk, zooals zij zich in de werkelijkheid voordoet: als instituut... is Artikel XXXVI van onze belijdenis een onding en zal men de waarheid, die hier wordt uitgesproken, niet alleen niet in de tegenwoordige abnormale toestanden, maar ook niet in normale toestanden kunnen aanpassen.

Maar dit standpunt is Roomsch.

Onze belijdenis kent twee Kerken.

Zegge: twee.

De ware en de valsche Kerk.

Zij vallen niet samen met het instituut...”¹⁾.

Het verschil kan, geloof ik, aldus uitgedrukt worden: Voor Kuyper openbaart de zichtbare Kerk zich alleen in de verschillende „instituten”. Hoedemaker wil eraan vasthouden, — al wordt ’t niet geheel duidelijk, hoe hij dat doet — dat de ware Kerk ook nog op een andere wijze zichtbaar wordt en wel zóó, dat — althans in normale omstandigheden — de Overheid zonder moeite kan uitmaken, wáár zij zich openbaart. Ik meen, dat wij hier kunnen spreken van een oecumenische openheid bij Hoedemaker. We bevinden ons dan echter reeds op het terrein van het geloof en hebben dat van de practische politiek verlaten.

Kuypers gedachte, dat de verschillende christelijke Kerken publiekrechtelijke lichamen zouden worden en de Overheid een commissie uit die Kerken over bepaalde aangelegenheden zou raadplegen²⁾, vond Hoedemaker absurd. „Te zeggen, dat twee elkander tegensprekende Kerken als zoodanig (nl. als publiekrechtelijke lichamen) worden erkend, is eenvoudig ongerijmd”³⁾. „Hij (nl. de Staat) kan vele kerken toelaten, vrijlaten op te treden en te arbeiden, slechts ééne Kerk is er, wier belijdenis „publiekelijk wordt uitgevoerd en beschermd”⁴⁾.

Wat met dit onjuiste kerkbegrip van Kuyper samenhangt, is zijn meening, dat onder het Oude Verbond de Kerk geen zelfstandig bestaan gehad heeft, doch samenviel met den Staat.

¹⁾ *Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg*, blz. 53. Vgl. *Nationaal niet clericaal*, blz. 27.

²⁾ Zie het artikel van Mr G. M. den Hartogh, *Dr A. Kuypers standpunt inzake de verhouding van Staat en Kerk in Antirevolutionaire Staatskunde*, Mei 1927, blz. 199 v.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 170.

⁴⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 164.

De Kerk lag toen, volgens Kuyper, embryonisch verscholen in het volksbestaan.

„Men heeft in Israël' wel een ambt, dat een geestelijk karakter heeft, maar kan niet zeggen, dat de Kerk in Israël ,afzonderlijk geïnstitueerd was'.

„Men vindt de Kerk meer zelfstandig in de Synagogen, maar in haar bestond het kerkelijk ambt niet' ”¹⁾).

Kuyper maakt de volgende tegenstelling:

„1. Onder het Oude Verbond een... gemengd *nationaal* kerkelijk instituut, onder het Nieuwe een *niet* nationaal *oecumenisch* instituut.

2. In Israël eene Kerk in de windselen van Israëls volksbestaan, onder den nieuwen dag eene Kerk, losgewikkeld uit die windselen' ”.

Jezus heeft, volgens deze opvatting, de Kerk pas geïnstitueerd, toen Hij de discipelen uitzond.

Op deze theorie, aldus Hoedemaker, baseert Kuyper dan een onjuist, scheefgetrokken volkskerkbegrip: een Kerk, waartoe het geheele volk, enkel reeds door geboorte, behoort. Dat betitelt hij dan als een „judaïstische woekerplant, die als schadelijk onkruid allerwege moet worden uitgeroeid. Zij weerspreekt rechtstreeks en principieel al wat ons aangaande de Kerk van Christus in het Nieuwe Testament geopenbaard is en poogt de Symbolisch-Nationale type van Israëls Kerk, ook nadat deze type had uitgediend..., tegen de logische orde der historie te bestendigen' ”³⁾).

Aan Kuypers opvatting ligt, naar Hoedemakers overtuiging, ten grondslag in de eerste plaats zijn boven gesignaleerde foutieve beschouwing van de Kerk.

„De grondfout ligt hier in het vooropstellen van *het Instituut...* ”⁴⁾.

De voorstelling, alsof de Kerk in embryonischen staat in de baarmoeder van Israëls volksbestaan heeft gelegen en zich daaruit als een mondig instituut heeft *losgemaakt*, druischt in tegen de Gereformeerde voorstelling en ziet voorbij, dat Jezus niet gekomen is om eene Kerk te stichten, maar om het Koninkrijk Gods te herstellen en te voltooiën' ”⁴⁾. Bovendien is hier een miskenning van het karakter van het verbond.

„Tenzij [Kuyper] bereid is, de doopersche stelling dat het Oude Verbond een volksverbond is geweest te verdedigen, den kinderdoop prijs te geven en te ontkennen, dat Abraham en zijn zaad hetzelfde heil deelachtig werden, dat ons in Christus is geschonken, alsmede dat ,de besnijdenis een zegel van de rechtvaardigheid des geloofs' is

¹⁾ Artikel XXXVI, blz. 124.

²⁾ Zie Troffel en Zwaard, 1en jrg, 1898, blz. 154.

³⁾ A.w., blz. 158 v.

⁴⁾ A.w., blz. 155 v.

geweest, kan hij geen zedelijken grond voor zijn, ook in dit opzicht van de Gereformeerde Kerk afwijkend, gevoelen aanwijzen" ¹⁾. „Onze Dogmatici hebben nl. aangenomen, dat èn het wezen van het Verbond èn dat van de Kerk onafhankelijk is van de tijdelijke vormen en van de nationale ontwikkeling, waarin beider geschiedenis verloopt.

Zij namen aan, dat het Verbond, met Abraham opgericht en met Israël vernieuwd, geen nationaal, maar wel terdege een genadeverbond is geweest, dat de vromen onder den ouden dag hetzelfde heil deelachtig zijn geworden, dat wij in Christus bezitten, dat de Kerk niet los naast dit Verbond staat, maar — op dezen grondslag is gebouwd en in haar wezen geene verandering heeft ondergaan, òf na den dood van Christus, òf toen zij uit Israël naar de Heidenen is overgebracht" ²⁾.

Het beeld, dat Kuyper op dezen grondslag van de volkskerk ontwikkelt, is een caricatuur.

Een volkskerk is niet een Kerk, waartoe alle inwoners van het land door geboorte behooren, maar „eene Kerk, waartoe, zoo mogelijk, het geheele volk in den weg der hiertoe door God verordende middelen moet worden gebracht... Zoodra men zegt: Tot de Kerk behooren de geloovigen *en hun zaad*, heeft men de volkskerk in de kiem" ³⁾.

Onze vaders hebben steeds aan het verschil tusschen de kerkelijke en de politieke macht in Israël vastgehouden.

Aan de hand van vele teksten toont Hoedemaker aan, dat de Kerk in Israël onderscheiden was van het volk en van den Staat ⁴⁾.

Men kon lid van de Kerk worden zonder burgerrecht te verkrijgen (pro-selyten) en men kon burger zijn en tegelijk afgesneden van de kerkelijke gemeenschap (onreinen, melaatschen). De vreemdelingen namen in Israël een aparte plaats in; zij genoten bijzondere bescherming en konden het tot hooge ambten in den Staat brengen.

Hoedemaker bedoelt dus, dat men als niet-Jood tot den Staat kon behooren en zelfs aanzienlijke ambten kon bekleeden, terwijl men tot de Joodsche Kerk kon behooren, zonder staatsburger te zijn.

Ook toen het rijk in tweeën gesplitst was, was men toch eigenlijk lid van één Kerk. Slechts door politieke berekening is het tot een schisma in de Kerk gekomen.

Er was in Israël dus geen volkskerk in dien zin, dat alle volksgenooten lid van de Kerk waren.

Verder bestond het onderscheid tusschen de burgerlijke macht als een

¹⁾ Artikel XXXVI, blz. 125.

²⁾ *Troffel en Zwaard*, 1e jrg., blz. 143.

³⁾ *A.w.*, blz. 220 v.

⁴⁾ Zie *a.w.*, blz. 216–237. Vgl. Artikel XXXVI, blz. 125–128.

dwingende en de kerkelijke als een dienende ook reeds onder het Oude Verbond. Later hebben de Joden, „met name in de Synagogen, niet altijd de beide sferen en machten uit elkander... gehouden, maar... voor deze verwarring [is] niet de allergeeringste grond in het Oude Testament te vinden" ¹⁾. Wel zijn in speciale gevallen de beide machten door één persoon uitgeoefend (tijdperk der aartsvaders), maar dat wil niet zeggen, dat het staatsleven in Israël niet geheel zelfstandig was. In Israël bestond niet, zooals in Egypte, een priesterregering. Er is onderscheid tusschen oudsten, ambtslieden, rechters eenerzijds en priesters anderzijds. Hun werkzaamheden worden nauwkeurig onderscheiden. Alleen als uitlegger van de wet stond de priester den rechter terzijde. De hoogepriester was alleen het hoofd van de Kerk, niet van den Staat. De theocratie was niet, dat staatsmacht en kerkelijke macht in één hand (van hoogepriester en priesters) vereenigd waren, maar, dat Jehova het Hoofd van den staat en de koning Zijn „Zoon" was ²⁾. Er is slechts één kort oogenblik geweest, waarin geen zichtbaar onderscheid bestond tusschen „Kerk" en „Staat", namelijk toen God zelf Israëls Koning was, zooals dat beschreven staat in Exodus 19 : 5 en 6 ³⁾.

Ook het onderscheid tusschen ceremonieele, zede- en politieke wetten, wijst er op, dat in Israël het verschil tusschen de beide sferen gehandhaafd werd. De kerkelijke tucht was onderscheiden van de straf, door de Overheid opgelegd.

Samenvattende moet gezegd worden: „De Staat in Israël had te doen met het leven, de veiligheid, het tijdelijk welzijn, het eigendom der burgers, de handhaving der maatschappelijke orde, de afbakening der wederzijdsche rechten en plichten, de Kerk met godsdienstige en geestelijke doeleinden, den tijd, de plaats, de wijze der Godsdienst-oefeningen, de voorwaarden der verzoening" ⁴⁾. „Tusschen kerk en staat bestaat geen volkomen tegenstelling. Beide zijn onderworpen aan God, niet aan elkander, omdat ieder zijn eigen sfeer heeft. Die sferen... zijn en blijven *onderscheiden*, ook als zij evenwijdig zijn en één middelpunt hebben, want die onderscheiding ligt in het wezen van de zaak. ...Er ligt eene waarheid in de bewering, dat de Kerk onder het Oude Verbond binnen de grenzen van het volk Israël opgesloten lag en eerst na en door de verwerping van dat volk eene wereldkerk is geworden. ...Maar dit raakt *het wezen van de kerk* niet. Dat wezen ligt in het verbond der genade. Hierin ligt de eenheid van de zichtbare kerk onder het Oude en het Nieuwe Verbond. Beide hebben één

¹⁾ A.w., blz. 223.

²⁾ A.w., blz. 228.

³⁾ A.w., blz. 230.

⁴⁾ A.w., blz. 233.

Hoofd... Beide hebben eene *belofte*: het geestelijk goed, God zelven" ¹⁾. Hoedemaker heeft hiermede zijn recht aangetoond, zich, ook in de discussie over de verhouding van Kerk en Staat, op het Oude Testament te beroepen, terwijl hij overtuigd is, hierdoor tevens de onjuistheid van Kuypers voorstelling omtrent de volkskerk te hebben aangewezen.

Dit, wat de foutieve dogmatische veronderstellingen betreft, die met het schrappen van de bekende alinea uit Artikel 36 samenhangen.

Verder heeft Kuyper, naar Hoedemakers overtuiging, een onjuiste opvatting van de bedoeling van dat artikel, zooals hij zich trouwens ook een geheel verkeerde voorstelling maakt van de verhouding tusschen Kerk en Staat in de zeventiende eeuw. „Er is... ook een en ander, waaruit blijkt, dat hij een caricatuur van de Gereformeerde Belijdenis op het punt in kwestie bestrijdt" ²⁾.

Kuyper acht in den eisch: „om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen", opgesloten, dat de ketters met het zwaard vervolgd moeten worden.

„Hij zegt hiermede dus, dat de Gereformeerde Kerk in hare Belijdenis officieel heeft geleerd: ‚Geweldpleging in geloofszaken‘ is geoorloofd en in overeenstemming met de Schrift..

Deze geleerde heeft verzuimd, het voetspoor van onze Godgeleerden te volgen in hunne onderscheiding van de vrijheid om te gelooven en om te belijden, om den godsdienst te plegen en om propaganda te maken, om te lasteren, om de grondslagen van de maatschappij en den staat te ondermijnen, om trouw aan een buitenlandsch vorst te beloven, om te regeeren enz." ³⁾.

Hoedemaker betoogt hiertegenover met nadruk, dat de patres geenszins bedoeld hebben, menschen met een, van de belijdenis der Kerk afwijkend, gevoelens daarom te vervolgen. Hun bedoeling was, volkomen gewetensvrijheid toe te laten. „Christus alleen is Heer over de conscientie", zeiden de Hoogmogenden in het placaat van 1619, in verband met de verzekering dat niemand in dezen lande om zijne Godgeleerde opinies zou worden gemolesteerd" ⁴⁾. Men wist te goed, dat het geloof niet kan worden opgedrongen en afgedwongen. Hoedemaker staft dat met aanhalingen uit verschillende schrijvers.

„Zeer onderscheiden van de gewetensvrijheid is evenwel de godsdienstvrijheid.

De Overheid heeft, naar luid van onze confessie, te bepalen:

¹⁾ *A.w.*, blz. 234. Vgl. *Artikel XXXVI*, blz. 128.

²⁾ *A.w.*, blz. 88.

³⁾ Zie *a.w.*, blz. 45 vv.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 149.

1. welke religie in den Staat tot het gemeenebest zal worden aangenomen en als zoodanig met publieke autoriteit zal worden beschermd en uitgevoerd;

2. welke religie zal worden toegelaten en getolereerd”.

Onbeperkte gelegenheid tot uitoefening van iederen willekeurigen godsdienst bestond dus niet. Maar:

„Het ‚weeren en uitroeien der ketterij en valschen godsdienst‘, waarvan het nu besproken artikel onzer Belijdenis gewaagt, ziet... in de verste verte niet op de, in een of ander opzicht van elkander onderscheiden, christelijke kerken en sekten, maar op geheel andere groepen, die door hunne goddelooze stellingen of hetgeen onze vaders hiervoor hielden, de eere Gods te nakwamen”.

Zoo beschouwd veronderstelt Artikel 36 juist de vrijheid van gelooven. De bedoelde passage moet beperkt worden „tot het openbare leven, dat tot de Overheidssfeer mag worden gerekend”.

Dwaling was niet strafbaar. Godslastering wel. „De magistraat moest beletten, dat de godsdienst, dien hij goedkeurde, in het openbaar werd gelasterd”¹⁾.

„In het wetboek van Calvijn is niet de ketterij, maar... de Godslastering strafbaar gesteld.

Het was krachtens dit... artikel, dat Servetus ter dood werd gebracht”¹⁾.

Ook Kuyper geeft toe, dat Godslastering strafbaar is²⁾. Maar hij beperkt de Godslastering binnen zulke enge grenzen, „dat wij waarlijk niet weten welke... uitingen... in deze rubriek zouden kunnen vallen”³⁾.

De Gereformeerde vaders hebben nooit een Staatskerk gewild, waartoe men moest behooren om politieke of maatschappelijke voordeelen deelachtig te worden. Dit te meenen, was een misvatting van Kuyper.

Het waren juist de Remonstranten, die de gebieden van Staat en Kerk niet genoegzaam uit elkaar hielden.

„Wij willen geen bevoorrechte Kerk... maar wij willen ‚eene Kerk‘ ”⁴⁾.

„Met de kleingeestige toepassing van een geheel ander, door onze vaders bestreden, in den grond heidensch beginsel van een Staatsgodsdienst en een heerschende Kerk hebben wij op Gereformeerd standpunt niet van doen”⁵⁾.

¹⁾ Zie voor deze aanhalingen *a.w.*, blz. 150–153 en *Vragen van den dag*, dl. II, blz. 144.

²⁾ *B.v. Het Calvinisme*, Kampen z.j., blz. 91.

³⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 152.

⁴⁾ *Nationaal niet clericaal*, blz. 39.

⁵⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 159.

Aan het einde gekomen van de weergave der tegenstellingen, die er tusschen Hoedemaker en Kuyper op politiek terrein bestaan hebben, dienen we nog één punt naar voren te schuiven. Daarmede keeren we dan eigenlijk terug tot ons uitgangspunt: de samenhang van de kerkelijke en staatkundige kwestie.

Kuyper tracht, zoo gevoelt Hoedemaker het, tot herstel van het staatsleven te komen buiten de Kerk om.

„Gaarne spreken wij de uit de Hervormde Kerk getreden broeders, die met de door ons verworpen methode optreden, ten eenenmale vrij van de beschuldiging, dat zij met bewustheid zouden heulen met het ongeloof en het bijgeloof. Maar wij kunnen hen niet vrijspreken van het streven om deze beiden te bestrijden met verwaarloozing van de Kerk en de Belydenis door middel van de school en de politieke organisatie.

Dat gaat niet aan. Het is in strijd met Gods Woord en Gods Weg. God heeft de Kerk in het middenpunt van het volksleven gesteld. Kan men het hart, dat krank is geworden, uit het lichaam scheuren en de genezing plaatselijk aanbrengeu, die langs den aangewezen weg van den bloedsomloop uitbleef?

Veronachtzaamt de ademhalings- en voedingsorganen, verwijdert het hart uit het lichaam en hoopt dan langs zuiver mechanischen weg den kranke te behouden, maar verwacht niet, de kranke maatschappij en den hiermede overeenstemmenden Staat te behouden buiten het orgaan om, waardoor het Gode behaagt in de wereld te wonen en te werken. De eerste stap op den weg tot de Reformatie is het herstel van de normale verhoudingen tusschen Kerk en Staat" ¹⁾.

Het grootste gedeelte van het hoofdstuk „Staatsbeschouwing" moest ingenomen worden door een uiteenzetting van de kritiek, die Hoedemaker op de politieke beschouwingen van Kuyper geoeffend heeft.

De vraag dringt zich ten slotte op: Heeft hij ook zelf wel eens een bestek ontworpen, waarnaar de wederopbouw van den normalen Staat zich zijns inziens moest voltrekken?

Toen wij spraken over de „sufficiencia Sacrae Scripturae" in verband met de roeping der Overheid, zagen we, dat Hoedemaker overtuigd was, dat de bijbel in dezen voldoende richtlijnen geeft, „veel meer dan men over dit onderwerp verwacht" ²⁾. Wanneer men „de Schrift onbevangeu wil onderzoeken" ³⁾ vindt men:

„...eene duidelijke aanwijzing van den oorsprong van het gezag, de be-

¹⁾ A.w., blz. 147.

²⁾ A.w., blz. 114.

³⁾ A.w., blz. 113.

wijzen dat de Overheid Gods stedehouderesse is en dat haar gezag van
 boven daalt, niet van beneden opklimt, meer bepaald afdaalt van God
 als Schepper en niet van Christus als Middelaar;
 dat de Overheid bijgevolg haar ontstaan en bestaan niet aan de Kerk
 dankt;
 dat het God behaagt ons door hare hand te regeeren;
 dat wij geroepen zijn te gehoorzamen niet uit vrees, maar om des ge-
 wetens wil;
 dat deze gehoorzaamheid eene grens heeft in de plichten jegens God;
 dat Overheid en onderdaan, burger en burgers, ouders en kinderen enz.
 in die en die onderlinge betrekking tot elkander staan;
 dat de Overheid eene dwingende macht heeft;
 dat geene bepaalde regeeringsvorm is voorgeschreven;
 dat de Kerk de openbaring is van het lichaam van Christus in de wereld;
 haar ontstaan en bestaan dus niet aan de Overheid dankt en in geen
 enkel opzicht van haar goedvinden afhankelijk mag worden gemaakt;
 dat die Kerk geen zichtbaar Hoofd heeft of kan hebben;
 dat zij alles moet kunnen doen wat noodig is tot opbouw van het lichaam
 van Christus;
 dat de Overheid alleen eene uitwendige, ordinerende macht over de
 Kerk bezit;
 dat de openbare uitlegging van het Woord aan de Kerk is toevertrouwd;
 dat de natiën volksgewijze tot Christus worden gebracht;
 dat de wetgeving en het regeeringsbeleid in overeenstemming moeten
 zijn met de natuur- en zedewet en met hetgeen God te dezer zake in
 zijn Woord heeft geopenbaard;
 dat de neutraliteit der Overheid een onding is;
 dat de Overheid de waarheid, die de Kerk belijdt en het licht, dat zij
 tot recht verstand van het Woord ontsteekt, behoort aan te nemen voor-
 zoover zij het noodig heeft om haar roeping te vervullen;
 dat God de Heer is der conscientie;
 dat het geloof niet door dwang kan of mag worden gewerkt;
 dat geene uitwendige voordeelen aan de belijdenis van den Naam des
 Heeren mogen worden verbonden;
 dat de Overheid niet afhankelijk mag worden van de wisselende volks-
 meeningen;
 dat de Kerk en de Waarheid hunne sterkte niet mogen zoeken in kans-
 berekening, in de numerieke meerderheid of in coalitie.
 Zou het heusch zoo moeilijk zijn, deze en honderd andere stellingen,
 waarin een antwoord gegeven wordt op de vragen, die in de discussie
 over Artikel XXXVI van onze belijdenis aan 'de orde komen, uit de
 Heilige Schrift te bewijzen en toe te lichten?

Wij nemen gaarne op ons dat schriftuurlijk bewijs te leveren" ¹⁾). Hier geeft Hoedemaker dus reeds bepaalde grondgedachten. Tegen de meeste ervan zou ook Kuyper geen bezwaar gehad hebben, maar er zijn er bij, waarin wij heel duidelijk Hoedemakers eigen geluid hooren. Waarbij we echter moeten bedenken, dat Hoedemaker hier niet van zijn „eigen geluid" gesproken zou willen hebben, doch van het gezaghebbend Woord der Schrift.

Om zijn gedachten iets meer concreet te vernemen, moeten we onze aandacht richten op zijn „Program van grondwets-herziening" ²⁾). Hoedemaker wilde immers „grondwetsherziening in Nederlandschen zin" ? „Drie jaren geleden", schreef hij in 1897 ³⁾), „heb ik, in een zwak oogeblik, en geprikkeld door onverdiende beschuldigingen, mijne denkbeelden eens in den vorm van een program neergelegd, dat destijds in meer dan een blad... is afgedrukt".

Weergegeven naar den hoofdinhoud, luidt dat programma als volgt: God is de eenige Souverein. Volk en Overheid hebben Hem als zoodanig te eeren. Wetgevende en uitvoerende macht zijn aan Gods wil gebonden. Die wil is geopenbaard in de scheppingsordeningen, de leidingen der voorzienigheid, het geweten en zeer duidelijk in Zijn heilig Woord. Aan de Overheid komt, evenals aan ieder burger, een privaat oordeel over de Heilige Schrift toe.

Dit oordeel is gebonden, „niet alleen aan de conscientie der Overheids-personen, maar aan die conscientie, voorgelicht door de *publieke uitlegging der Kerk*, in hare belijdenis vastgesteld, door de grondwet als zoodanig erkend en onder de waarborgen van de *vrijheden des volks* opgenomen".

Onder „Kerk" verstaat Hoedemaker hier: de „landskerk, de openbaring van het lichaam van Christus in dezen lande, zooals het zich van dwalingen gezuiverd als *Gereformeerde Kerk* vertoont" ⁴⁾).

Onnoodig te zeggen, dat Hoedemaker hier niet de Hervormde Kerk in haar tegenwoordigen toestand op het oog heeft. Hij dacht uiteraard aan de gereorganiseerde Kerk.

Deze Kerk behoort in haar „*publiekrechtelijk karakter*" erkend te worden, „onder de bedingen, die in het wezen van de Kerk, van de belijdenis en van de Kerkelijke ambten gelegen zijn" ⁵⁾). Elders ⁶⁾ heeft Hoedemaker dit aldus omschreven: „De Kerk treedt, als Goddelijke

¹⁾ A.w., blz. 114 v.

²⁾ Dit staat afgedrukt a.w., blz. 75-81.

³⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 14.

⁴⁾ Zie hiervoor *Artikel XXXVI*, blz. 76.

⁵⁾ A.w., blz. 76.

⁶⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1892, no 170.

instelling, van Godswege op als getuige der waarheid en is, als zoodanig, in het organisme van den Staat opgenomen". Heel eenvoudig gezegd beteekent het, dat de Overheid de Kerk „Kerk" moet laten zijn. De Overheid is „in haar doen en laten gebonden aan de belijdenis der nationale Kerk en [het] ligt... op haren weg, die Kerk in hare wettige vergaderingen, of, indien het geval dit meebrengt, de Hoogleeraren uit die Kerk als deskundigen, omtrent de beginselen, die uit deze beginselen zijn af te leiden, te raadplegen, ten einde in voorkomende gevallen door hunne godgeleerde adviezen te worden voorgelicht; zoo nochtans, dat zij geheel vrij blijft in de toepassing van die beginselen op de wetgeving en 's lands bestuur te maken, opdat in dezen zin Kerk en Staat geheel gescheiden worden, d.i. ieder op het hem of haar aangewezen terrein blijve".

Hoedemaker heeft in dit verband wel eens de — aan Voetius ontleende — uitdrukking gebruikt, dat de Overheid een „volgend theologisch oordeel" heeft ¹⁾. De Overheid oordeelt dus niet volkomen zelfstandig in zaken, die de religie aangaan. Evenmin is zij in haar oordeel geheel afhankelijk van de uitspraak der Kerk (de Roomsche opvatting). Zij volgt zelfstandig het oordeel der Kerk. „Wij nemen het... op voor het Gereformeerd in onderscheiding van het Roomsche beginsel van Schriftuitlegging, maar in dit beginsel voor de vrijheid en de zelfstandigheid van de Overheid" ²⁾.

In de grondwet moet verder uitkomen, „dat onze natie eene Christelijke, Protestantsche, Gereformeerde natie is en dat alle principieele gelijkstelling tusschen geloof en ongeloof, heidendom en christendom èn met het oog op onze historie èn met het oog op ons volkskarakter èn met het oog op den eisch van Gods Woord, die voor alle tijden en voor alle volken dezelfde is, van meet af is uitgesloten". Alle nationale instellingen hebben „dit Christelijk, Protestantsch, Gereformeerd karakter der natie... te vertoonen" ³⁾.

Dit alles wil niet zeggen, dat er geen vrijheid van godsdienst zou bestaan. „Krachtens het Protestantsch beginsel [mag] niemand wegens zijnen godsdienst... worden gemolesteerd". Er worde „volkomen vrijheid van godsdienst... toegelaten, behoudens hetgeen de publieke orde eischt, hetgeen uit de vrijheid van anderen voortvloeit en hetgeen in strijd zou zijn met het Christelijk Protestantsch karakter van de natie en hare openbare instellingen" ⁴⁾.

Tegenover Joden en Roomschen moesten bepaalde restricties in acht

¹⁾ Zie *Op het fundament der apostelen en profeten*, blz. 234.

²⁾ *Artikel XXXVI*, blz. 135.

³⁾ *A.w.*, blz. 76.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 78.

genomen worden, althans wanneer het aankwam op het bekleeden van openbare ambten.

„In strijd met het hoofdbeginsel van de thans vigeerende grondwet, [vormen] de Joden geen deel... van de Nederlandsche natie, maar eene natie, die ten onzent gastvrijheid geniet en *als zoodanig* zelfs het recht heeft, hare vertegenwoordigers te hebben, die hare belangen bij de Overheid representeeren.

...de Roomschen [erkennen], krachtens de belijdenis hunner Kerk, een gezag..., dat boven 's lands Overheid, boven de grondwet en door zijne gezaghebbende uitlegging boven Gods Woord staat; en [kunnen] derhalve in eene Protestantsche natie niet zonder de noodige restricties tot de bediening van invloedrijke ambten in den Staat... worden toegelaten" ¹⁾.

Op een andere plaats zegt Hoedemaker hierover: „Wij zien niet in, waarom de Staat geen gebruik kan maken van de bona fide bewezen diensten van Joden en Roomschen, mits niet als zóódanig, en met het voorbehoud, dat tegen het misbruik van hun invloed en hunne positie in het belang van de dwaling te maken, zal worden gewaakt" ²⁾.

Hoedemaker beschouwde het trouwens als een verloochening van hun eigen volkskarakter en een bezwijken voor het humanisme, wanneer de Joden hun karakter als aparte natie prijsgaven en zich volkomen lieten inlijven in de onderscheiden naties.

„Het Heidendom [mag] niet in het openbare leven... worden geduld en niet in het openbaar... worden toegelaten" ³⁾.

Wat de verhouding van Overheid, grondwet en volksvertegenwoordiging betreft:

De Overheid regeert bij de gratie Gods en is dan ook, „behoudens de waarborgen, door de grondwet tegen mogelijke willekeur gegeven, uitsluitend aan God verantwoordelijk". Noch de grondwet, noch het volk staat boven de Overheid. De grondwet omschrijft de taak der Overheid en bakent die af. Het volk staat de Overheid in de uitoefening van haar taak bij. Daartoe bestaat er een volksvertegenwoordiging, die de belangen van het volk bij de Overheid voorstaat. Het is de roeping van die volksvertegenwoordiging „niet om *mede te regeeren*, maar om de onderscheidene belangen van de natie in al hare geledingen te bepleiten en tot hun recht te laten komen" ⁴⁾. Hoedemakers tendenz om de volle verantwoordelijkheid voor de regering in handen der Overheid zelf te laten en de taak der volksvertegenwoordiging zoo veel mogelijk te beperken, is hier duidelijk bemerkbaar.

¹⁾ A.w., blz. 77 v.

²⁾ A.w., blz. 159.

³⁾ A.w., blz. 79.

⁴⁾ A.w., blz. 75 en 77.

Het „ontwerp van grondwets-herziening” bevat verder een artikel over het Lager en Hooger Onderwijs, dat reeds ter sprake kwam ¹⁾, alsmede artikelen over den eed, den rustdag, de volksgezondheid en het „zwaard der gerechtigheid” ²⁾, welke niet van bijzondere, voor Hoedemaker kenmerkende, beteekenis zijn, doch waarin uitkomt, dat Hoedemaker ook op deze punten het christelijk karakter der natie ondubbelzinnig gehandhaafd wil zien.

Het eigenlijke is hiermede echter niet gezegd. Wie, wijzende op het „Ontwerp van grondwets-herziening”, zou zeggen: „Dat was nu hetgeen Hoedemaker op staatkundig terrein wilde!”, zou eenerzijds gelijk hebben. In deze regels ligt de heele discussie met Kuyper verborgen; hier is de inzet van den strijd. Anderzijds zou men toch ook weer ongelijk hebben. Want dan zou men Hoedemaker tot een idealist en niets meer dan een idealist maken, die te midden van een werkelijkheid, waarmee hij zich op geenerlei wijze kon vereenigen, een ideaalbeeld ontworpen heeft, dat boven de werkelijkheid zweefde, zonder eenig contact daarmee. En Hoedemaker is ook wel idealist, maar in de eerste plaats is hij geloovige. Zijn staatkundige gedachten zijn voor hem geen vrome idealen en wenschen. Zijn „politiek” is voor hem een aan gelegenheid des geloofs. Dat geeft aan zijn woord het klemmende. Middenin zijn beschouwingen trekt hij alle vragen en mogelijkheden, die er liggen, soms ineens samen tot de eene vraag van geloof en ongeloof. Uitvoerbaarheid en mogelijkheid-bij-God, opportuniteit en geloof komen dan tegenover elkander te staan. Dat zijn de gedeelten van Hoedemakers geschriften, die ons het meest aanspreken.

Zijn kritiek op den toestand, zooals die is, wordt in die gedeelten in sterke mate kritiek des geloofs. Er is dan niet slechts sprake van verschil van meening met Kuyper of Lohman, maar het wordt een, hier en daar profetische, aanklacht tegen de geheele, zijns inziens heillooze, ontwikkeling van het kerkelijke en maatschappelijke, nationale en internationale leven, een ontwikkeling, die haar oorzaak niet heeft in een of andere theorie, maar in de afwijking van Gods Woord. „Men gelooft Gods Woord niet meer”. „Men wil behouden worden op wegen, die van het Woord afwijken” ³⁾. Vandaar dat de herdenking der Kerkhervorming, Hoedemaker dikwijls aanleiding geeft, te wijzen op dezen algeheelen afval, die het gevolg is van de afwijking van het geloof der vaderen, dus van de gehoorzaamheid aan het Woord alleen:

Er is alom indifferentisme en onwetendheid. De sleutel der kennis is

¹⁾ Zie boven blz. 99 vv. en 155 v.

²⁾ A.w., blz. 80.

³⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1895, no 328 en 1896, no 426.

verloren gegaan en het „geslacht, dat in scherpzinnigheid uitmunt, zoolang het wereldsche zaken betreft”, is onvatbaar geworden voor hoogere en geestelijke belangen ¹⁾.

Verschillende malen haalt Hoedemaker het gedeelte uit Zola's „Parijs” aan, waar de abt Froment, staande op de hoogte van Montmartre en uitzienende over Parijs, zichzelf afvraagt, of Luther daar wel het oor van iemand zou hebben gehad en dan tot de conclusie komt, dat deze Hervormer hier van honger gestorven zou zijn. „Hoe ontzettend waar is dit” ²⁾! Ja, zelfs „Tetzels zou op de pleinen van Amsterdam minder goede zaken doen, dan weleer op de markt te Jüterbock; niet omdat hij den aflat aanbod voor geld, maar omdat de groote massa noch aflat noch schuldvergeving meent noodig te hebben... Wij misgunnen uwen armen en zieken de gaven niet, die lichaam en ziel bijeenhouden, maar een gevoel van droefheid maakt zich van ons meester, wanneer wij denken aan een voorgeslacht, dat den nacht doorbracht op de vlakte, opdat zij het Woord zou hooren verkondigen en het nageslacht, dat, evenals het Rome der kiezers, vóór alle dingen om brood en spelen vraagt...” De algemeene religieusiteit, die voor een groot deel in philanthropie opgaat, verdient niet den naam geloof. „Wij zouden tenminste die religieusiteit, die menigeen nog leidt ter Kerke te gaan en zich door gebed en gezang en redenaarstalent te laten stichten, geen *geloof* durven noemen... De verschijnselen ontbreken zelfs niet, dat de religieusiteit in philanthropie dreigt op te gaan” ³⁾.

De gangbaarheid van bepaalde „Christelijke” boeken was hem een teeken ervan, hoezeer het onderscheidingsvermogen, ook in vele orthodoxe kringen, zoek was. „Mijn volk wordt uitgeroeid omdat het geen kennis heeft”, herhaalde hij gedurig.

Deze verloochening van het geloof der vaderen, die uitgelopen is op geestelijke ongevoeligheid en onverschilligheid, heeft tot consequentie gehad een afstomping ook op andere terreinen. Het normbesef is over de heele linie verloren gegaan. Naar recht en gerechtigheid wordt niet meer gevraagd. Vooral in de jaren van den Transvaalschen oorlog hooren wij hem telkens in grooten toorn en droefheid daarover zijn ziel uitstorten. Wat Hoedemaker daaromtrent zegt, zou ook in onzen tijd geschreven kunnen zijn.

„Listen! God is speaking to us, children of the Reformation and... of the 20th century as well, who believe in dynamite and melanite, in concentration camps and the efficacy of martial law, in the beneficial results

¹⁾ Zie *Tegen Rome-Gods Woord!* blz. 19.

²⁾ *Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg*, blz. 78.

³⁾ *Tegen Rome-Gods Woord!*, blz. 19 v.

of censorship and the working up of public opinion by distorted truths or cleverly got up untruths, by anarchism and its eldest daughter, the Boycot, in coalition for the sake of creating working majorities and in all sorts of booms to keep them up long enough to serve our ends... The standard of wright and wrong is vitiated... there is no law" ¹⁾. „Ik behoef... niet den profetenmantel om te hangen om u te zeggen, wat het einde moet zijn van een niet-Christelijken Staat, die door Christenen wordt bestuurd.

God zelf spreekt.

Mogen wij niet doof zijn voor die stem!

Er gaat een gericht over de Christenheid!

Het is gekomen over de beschaving, de philanthropie, de rechtszekerheid, den godsdienst, de zedelijkheid van hetgeen men Christelijke natiën noemt.

Wij kunnen niet nalaten het op te merken...

Is het geen gruwel wat in Zuid-Afrika is gehoord en gezien vóór, bij en na de oorlogsverklaring? Spreekt de namen: concentratiekampen, kaffers, Broeksma, Lotter uit, schrijft ze op, maakt de lijst ellen lang, vergeet niet er Armenië, Finland, de Filippijnen bij te voegen, en gij hebt eene aanklacht tegen onzen tijd ingediend" ²⁾!

Als van liberale zijde de aandacht gevestigd wordt op de corruptie van de pers b.v., zegt Hoedemaker van dezen schrijver (Charles Boissevain), dat hij „zóó diep ingedrongen [is] in het eerste stuk van de leer, t.w. de kennis van onze ellende, dat wij van hem zouden zeggen...: ik heb zoo groot geloof in Israël niet gevonden" ³⁾. Als de „duistere achtergrond der dingen" zag hij de werking des Satans, die de anti-christelijke wereld organiseerde (in het socialisme), terwijl hij de christenen misleidde door aan hen verkeerde theorieën omtrent de verhouding van Kerk en Staat op te dringen.

De keerzijde van een dergelijke radicale kritiek is natuurlijk niet het ontwerpen van een ideaal-beeld, doch het stellen van den enkelvoudigen eisch der bekeering en het verkondigen van den smallen weg des geloofs als den eenigen weg ter ontkoming. Alle eischen, die hij stelt, zijn samen te vatten in dezen eenen. Wanneer men opnieuw gaat vragen naar Gods wil, zal er weer ruimte en orde komen. De practische bezwaren zullen dan wegvallen. Want men zal dan weer gelooven in de mogendheid Gods.

Het duidelijkst heeft hij deze vereenvoudiging toegepast in 1897, het jaar, waarin hij zich losmaakte van de Confessioneele Vereeniging, om-

¹⁾ *A plea on behalf of equity and truth*, p. 16 f.

²⁾ *Een Staat met den Bijbel*, Amsterdam 1902, blz. 18.

³⁾ *A.w.*, blz. 87.

dat hij ook daar het opportunisme zich zag baan breken. Hij vraagt dan, zooals we reeds zagen, „Geloof *gij* dat God Nederland weer een christenland, Neerlands Overheid eene christelijke overheid, Neerlands Kerk eene welingerichte Kerk kan maken?... gelooft *gij* dat Hij, let wel! niet een mensch, naar een vastgesteld plan, maar Hij, op Zijn eigen tijd, langs Zijn eigen weg dit *zal* doen?... *wenscht* *gij* dat Hij dit doe; zoudt *gij* het een zegen achten, indien Hij het deed; zijt *gij* overtuigd dat wij verloren zijn, indien Hij het *niet* doet”¹⁾?

Lohman moge het tijdverlies achten, stellingen te verkondigen, aan wier toepassing niemand meer gelooft.

„Ik geloof er aan.

Duizenden stillen in den lande... gelooven er aan.

Gij moest er aan gelooven, zoolang *gij* den naam ‚Gereformeerd’ hoog houdt en tot eene Kerk behoort, die op deze belijdenis heet te zijn gebouwd”²⁾.

„Het kon zoo anders. De weg tot de verlossing is zóó eenvoudig. *Terugkeer tot God en Zijn Woord.*

Hoe gemakkelijk.

Zoo gemakkelijk als het *geloof*”³⁾.

Dat deze weg des geloofs toch weer niet „gemakkelijk” is in den oppervlakkigen zin, weet Hoedemaker zeer goed. Dit geloof is werkzaam. Het werkt de bekeering, die altijd moeilijk en, van den mensch uit gezien, onmogelijk is. Daarom vervolgt hij het laatst aangehaalde citaat: „Maar, wat er toe noodig is, *geen mensch kan het bewerken*, mijn woord allerminst; en niemand kan het zichzelf geven, want niemand haalt vrijwillig een streep door zijn verleden; ik heb dit ook niet gedaan, God is mij te machtig geworden. En niemand gaat in eigen kracht *dien* dood in, waarin *het leven* te vinden is”.

Het is de weg van de verootmoediging. „Heel de Kerk en heel het Volk!”, de brochure, die het meest heeft van een geloofsbelijdenis, is tegelijkertijd een schuldbelijdenis. „Nu ik dit inzie, heb ik ook u (nl. Lohman) en Kuyper teruggevonden in eene gemeenschappelijke *schuld*”...

Doleerenden en Hervormden, Liberalen en Orthodoxen, Gereformeerden en Ethischen, Anti-revolutionairen en mannen van de Christelijk-Historische richting, allen zijn wij afgeweken, te zamen zijn wij onnut geworden”⁴⁾.

„We verontrusten ons over de dwalingen en verkeerdheden van die en

¹⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk*, blz. 19.

²⁾ *A.w.*, blz. 20.

³⁾ *A.w.*, blz. 27.

⁴⁾ *A.w.*, blz. 10, 11.

die, d.i. van alle groepen op één na. Want wijzelf zijn er immers" ¹⁾. „De zake Gods [staat] in onze maatschappij niet zoo hopeloos, indien God ons van het Farizeïsme verlost en ons de genade der bekeering geve om het ongeloof in onszelven te bestrijden, dat men gewoon is buiten zichzelf te zoeken" ²⁾.

Zooals hij in de zuiver-kerkelijke kwestie de schuld niet aan de Modernen gegeven heeft, doch de houding van de Orthodoxen heeft aangegeven als de oorzaak van het eigenlijke kwaad, zoo roept hij in het gezicht van de ontstellende verwarring en verwording in het staatsleven juist de christenen tot verootmoediging en schuldbelijdenis, als de allereerste voorwaarde tot bekeering en vernieuwing, tot regeneratie van het volk, tot herstel van den christelijken Staat.

Het is daarom onjuist, Hoedemaker zonder meer een idealist te noemen. Het gaat bij hem om geloof, gehoorzaamheid, schuldbelijdenis, bekeering. Van het belijdend volksdeel. En daarmede van heel het volk. „Tot de wet en de getuigenis" ³⁾ is bij Hoedemaker zeker geen holle leuze. „Wat [hebben we] te doen?..."

De oogen te openen voor hetgeen de geschiedenis te zien geeft en de ooren voor hetgeen God in Zijn Woord heeft gezegd.

Voorts te organiseren, niet in den zin, waarin de belanghebbenden en gelijkgezinden dit reeds lang hebben gedaan...

God heeft georganiseerd. Hij heeft Zijn Zoon gezalfd tot Koning over Zion. *Hij* is de Koning der gerechtigheid...

Maar Zijn Rijk moet in hart en huis, in maatschappij en Staat worden gesticht.

Gesticht hierdoor, dat wij ons hoe langs hoe meer aan Hem onderwerpen. „Dewijl Hij uw Heer is, zoo buig u voor Hem neder" ⁴⁾.

„Wij hebben daartoe noch rechts, noch links te gaan, maar te wandelen midden in de paden des rechts" ⁴⁾.

Vele vrienden van Hoedemaker spreken van een profetisch element in zijn persoon en zijn optreden. Ds G. H. Wagenaar trekt een teekenende parallel tusschen Israëls profeten en Hoedemaker. „De profeten stonden niet aan de spits van hun volk, maar veeleer vlak tegenover het volk.

Zij worstelden met hun volk om de waarheid, die in de levenspractijk... omhoog naar de leugen, te handhaven.

Zij hadden hun volk lief en zij deden niet anders schier dan het geeselen.

Juist, omdat zij het wilden redden van den ondergang, dien het juichend

¹⁾ *De sabbat om den mensch*, blz. 9 v.

²⁾ *Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg*, blz. 79.

³⁾ *De duistere achtergrond der dingen*, blz. 15.

⁴⁾ *Noch rechts noch links, maar den koninklijken weg*, blz. 29.

tegemoet ging, zeiden ze zulke harde dingen; riepen ze zoo luide en uit de diepte.

Zij werden niet begrepen, zij werden aldoor miskend. Zij stonden vrijwel alleen.

Alleen de uitkomst, toen het te laat was, stelde hen in 't gelijk.

Zoo was er een tragische zijde in hun optreden tengevolge van dit niet gewilde en toch niet te vermijden conflict met de leidlieden van de menigte.

Hun idealisme botste voortdurend aan tegen de platvloersche praktijk.

Welnu, *iets* van dit alles is ook het deel van dezen Nederlandschen „zie-ner' geweest ¹⁾.

We moeten altijd blijven bedenken, dat Hoedemaker zijn „politiek" beschouwd heeft als zijnde een onderdeel van zijn bediening des Woords. „God heeft mij geroepen, in het midden der gemeente zijn Woord te bedienen.

Dit te doen is mijn lust en mijn leven; dit te doen met alles wat verder tot die bediening behoort" ²⁾.

Waarbij Wagenaar aanteekent:

„...vanuit dit gezichtspunt moet dan ook zijn arbeid op staatkundig gebied worden gezien en gewaardeerd. Deze arbeid behoorde bij de bediening van het Woord.

Hij was geen staatsman. Hij bouwde geen politiek systeem. Hij leverde geen leerboek voor staatsrecht. Hij weigerde op te treden als leider eener staatkundige partij. Hij was en bleef ook in politicis getrouw aan zijn ambt: *dienaar des goddelijken Woords*" ³⁾.

¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 205.

²⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 30.

³⁾ *Gedenkboek*, blz. 197.

HOOFDSTUK VIII

BETEKENIS VAN ZIJN BEGINSELEN

In zijn polemiëk met Lohman heeft Hoedemaker eens gezegd: „Niet wij misschien, maar de vertegenwoordigers van de beginselen, die gij en ik belijden, spreken elkander hierover nader, als wij ter ruste zijn, over 20, 50, 100 jaar, indien het strijden nog zoo lang moet duren” ¹⁾.

Den laatsten tijd is dat woord nog al eens aangehaald. Daar is reden voor. Want Hoedemakers gedachten, die jarenlang als het ware opzij gelegd zijn, hebben thans weer de volle aandacht. Wat gedurende enkele tientallen jaren vrijwel alleen het bezit geweest is van een zeer kleinen kring, is in de laatste jaren op een verrassende wijze gaan leven voor velen, die den naam Hoedemaker voordien slechts als klank kenden.

Dat met name zijn kerkelijke en staatkundige gedachten weer meer naar voren komen, is niet geheel onbegrijpelijk, wanneer we de theologisch-politieke structuur van onzen tijd in oogenschouw nemen.

In plaats van het individualisme, dat jarenlang in de verschillende richtingen opgeld gedaan heeft, is een theologie getreden, die aan een ernstige bezinning op het karakter der Kerk een ruime plaats toekent. Dat er sinds 1929 driemaal een voorstel tot reorganisatie bij de Synode is ingediend, is slechts een symptoom ervan, hoezeer de mentaliteit na — laten we zeggen — 1918 veranderd is. En waar het woord „Kerk” zulk een nieuwen klemtoon kreeg, daar kon het wel haast niet anders, of Hoedemaker, de man, wiens geheele leven een strijd en een lijden voor de Kerk geweest is, kwam meer in het middelpunt te staan en zijn woord kreeg gezag voor een ruimeren kring dan het betrekkelijk kleine groepje van zijn directe vrienden en leerlingen.

Ongeveer gelijktijdig ontwaakte op politiek terrein van verschillende kanten een meer of minder felle kritiek op de coalitie-politiek, zooals die jarenlang gevoerd was; een kritiek, die ook vroeger wel reeds meermalen vernomen was, b.v. in 1905, maar die in de laatste jaren opnieuw boven is gekomen. De gangbare christelijke politiek werd principieel bestreden. Niet alleen werd, van een bepaalde Barthiaansche zijde, de mogelijkheid van christelijke politiek als zoodanig in twijfel getrokken, maar ook van andere

¹⁾ *Eène belijdenis?*, blz. 29.

kanten werd b.v. de theorie, die sinds lang gegolden had ten opzichte van de roeping der Overheid ten aanzien van de religie, in discussie gebracht. Men denke, om de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij voorloopig niet te noemen, aan het ontstaan van de Staatkundig-Gereformeerde Partij onder leiding van Ds G. H. Kersten en aan de Christelijk Nationale Actie van Prof. Dr H. Visscher, welke partijen beide op het punt van de taak der Overheid tegenover de religie van de bijkans traditioneel geworden opvatting van Kuyper en Lohman afwijken en, ieder op haar wijze, terug willen naar Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Ofschoon hij wel bedenkingen had tegen de wijze, waarop in 1905 door de Synode der Gereformeerde Kerken, de gewraakte woorden uit Artikel 36 waren uitgelicht, schreef Prof. Visscher in dat jaar toch nog, dat Artikel 36 meer conform vroegere toestanden was dan conform den Woorde Gods ¹⁾. „De historie heeft het vonnis gestreken over het staatkundig milieu, waaruit Artikel XXXVI opkwam. Het is vruchteloos daarop te willen appelleeren” ²⁾. In 1939 zegt dezelfde schrijver: „...naarmate ik in den loop der jaren van naderbij meer bekend werd met de wijze, waarop de practische politiek geleid wordt, zag ik duidelijker in, dat zij door de wijziging der Belijdenis van 1905 op een dwaalspoor geraakt is, dat tenslotte moet voeren tot eene verliberaliseering van ons Christenvolk eerst, naar eene verbleeking van ons Protestantsch volkskarakter daarna, waartegen reeds onder de oude Republiek Godvreezende leidlieden met nadruk hebben ge-waarschuw’d” ³⁾.

Ook in de Christelijk-Historische Unie mogen we spreken van eenige verschuiving in de richting van Hoedemakers beginselen. We worden er weer aan herinnerd, dat één van de samenstellende groepen van de Unie die der Friesch-Christelijk-Historischen geweest is. Hoewel deze strooming nog grootendeels ondergronds aanwezig is, wordt er in de publicaties toch ook wel zoo nu en dan iets van bemerkbaar ⁴⁾. In ieder geval gaat de discussie in Christelijk-Historische kringen meer dan vroeger over het onderscheid met de Anti-revolutionaire politiek.

Zoo is het boven aangehaalde woord van Hoedemaker inderdaad in ver-

¹⁾ Zie H. Visscher, *Grijpt als 't rijpt*, Utrecht 1905, blz. 38.

²⁾ *A.w.*, blz. 41.

³⁾ H. Visscher, *De staatkundige beginselen der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, Voorwoord.

⁴⁾ B.v. in G. E. van Walsum, *Het isolement van „het christelijk volksdeel”* en G. C. van Niftrik, *Staat en Kerk*, verschenen als no 5 en 14 van de *Tijdseinen*, stemmen uit Christelijk-Historischen Kring, Drukkerij Blommendaal, 's-Gravenhage.

Dat op de propagandaplaat voor de Staten-verkiezingen in 1939 het woord van Hoedemaker „Heel de Kerk en heel het Volk” als leuze gedrukt stond, zegt in dezen ook iets.

vulling gegaan. Hoe langer hoe meer wordt het duidelijk, dat Hoedemaker niet voor een louter theoretische zaak en allerm minst voor een persoonlijk lievelingsdenkbeeld geworsteld heeft.

Nu er van verschillende zijden op Hoedemaker teruggegrepen wordt en getracht wordt, opnieuw gehoor voor hem te vragen, is het wel begrijpelijk, dat het niet steeds dezelfde kanten aan dezen veelzijdigen geest zijn, waarop de nadruk gelegd wordt. Er is een min of meer uiteenlopende „Hoedemaker-interpretatie”.

Degene, die met de minste kritiek Hoedemakers lijnen doortrekt en die werkelijk uit Hoedemakers beginselen leeft, is Ds C. A. Lingbeek, emeritus predikant te Voorthuizen, oud-lid van de Tweede Kamer, voorzitter van de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij.

Lingbeek is in den vollen zin van het woord een vereerder van Hoedemaker. Dat blijkt niet alleen uit de piëteit, waarmee deze theoloog-politicus met zijn bewonderenswaardige memorie een uitspraak van Hoedemaker soms woordelijk, en op de intonatie af, aanhaalt; ook nog niet enkel uit het feit, dat een uitspraak van Hoedemaker voor Lingbeek gezaghebbend en beslissend is; maar vooral hieruit, dat Lingbeek zijn leven gesteld heeft in dienst van de beginselen, die voor Hoedemaker fundamenteel geweest zijn. Dr P. J. Kromsig heeft mijns inziens gelijk, als hij zegt: „Ds Lingbeek is, naar mijn meening, degene onder ons, die de gedachten van Dr Hoedemaker het zuiverst en het veelzijdigst heeft weergegeven en verder ontwikkeld”¹⁾.

Leest men b.v. Lingbeeks „Schets van de geschiedenis der Reorganisatiebeweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk”²⁾, dan ziet men hoezeer de schrijver is ingedrongen in Hoedemakers kerkbegrip. Want met zuiver Hoedemakeraansche maatstaven worden in dat lezenswaardige boekje alle pogingen tot kerkherstel, die in den loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ondernomen zijn, beoordeeld.

Den roep om reorganisatie in presbyterialen zin heeft Lingbeek dan ook, in navolging van Hoedemaker, steeds laten weerklinken: Het „is noodig dat de kerk van de haar aangelegde banden bevrijd, weer zulk een gestalte verkrijge, waardoor zij onder haar eenig Hoofd en met buiging voor Zijn Woord, als Zijn lichaam zal kunnen functioneeren”³⁾.

Velen heeft het dan ook ten hoogste verbaasd of bedroefd, Lingbeek in 1938 als openlijk tegenstander van het toen aanhangige reorganisatieontwerp te zien optreden. Zijn afwijzende houding is mijns inziens hier-

¹⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1937, no 2521.

²⁾ Wageningen 1925.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1937, no 2557.

uit te verklaren, dat hij in het genoemde ontwerp een poging zag om de middengroep in de Kerk tot heerschappij te brengen, die dan de tucht zou gaan handhaven op zulk een wijze, dat de uitersten zouden worden afgesneden. Tegen een dergelijk herstel van de tucht, waarbij geopereerd zou worden met een nieuwe belijdenisformule, die „geest en hoofdzaak” moest weergeven (en als zoodanig zag Lingbeek de vermelding van de Drieëenheid in Artikel 8 sub 5 van het reorganisatie-ontwerp 1938), had Hoedemaker zich inderdaad altijd verzet. Zijn woord „God beware ons voor een orthodoxe Synode!” moet in verband met dat streven beschouwd worden. Verder is het ook wel te verklaren, dat Lingbeek in het ontwerp gemist heeft de nadrukkelijke vermelding van Gods Woord als beslissende instantie. Want dat is bij Hoedemaker een van de fundamenteele dingen: Christus moet door Zijn Woord zeggenschap in Zijn Kerk hebben. Toch blijft het jammer, dat de man, die in 1925 geschreven had: „Wanneer de schoolmeester op het bord een wiskunstige figuur... heeft geteekend en hij stelt den leerling voor de taak om de lijnen verder door te trekken, dan is die jongen aan de gegeven figuur gebonden... Zoo zal de komende kerkelijke vergadering niet anders kunnen doen dan de lijnen der oude belijdenis dóórtrekken”¹⁾, in 1938 zoo bevreesd was voor het verloren gaan van elementaire stukken van die belijdenis. Dat het principieele verschil tusschen Vergaderingen en Besturen gelegen zou zijn in de lastbrieven der afgevaardigden, is een punt, waar bij Hoedemaker volstrekt geen nadruk op valt. Ik zou geen plaats kunnen opnemen, waar hij er opzettelijk over spreekt. Terecht zegt Dr P. J. Kromsigt²⁾: „...deze zaak [was] in geen geval iets wezenlijks in den gedachten-gang van Dr Hoedemaker, waardoor het presbyteriaal karakter eener kerkelijke organisatie zou worden bepaald”.

Evenals voor Hoedemaker liggen voor Lingbeek de kerkelijke en de staatkundige vraag in elkaars verlengde. De eisch tot reorganisatie gaat ook bij Lingbeek samen met den eisch tot grondwetsherziening. Staat en Kerk moeten weer in die verhouding tot elkander komen als in Artikel 36 van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis verondersteld is. „Hebben... in de dagen der revolutie de Staat zijn Koning, de Kerk haar Hoofd verworpen en hebben zij daarmede ook den band, die hen beiden vereenigde, doorgesneden, dan kunnen Staat en Kerk, de een zonder de ander, ook niet volkomen genezen worden”³⁾.

Ook Lingbeek wil de volkseenheid vasthouden en staat fel kritisch tegenover de gangbare christelijke politiek, waarin zoo veelvuldig met het „christelijk volksdeel” geopereerd is geworden.

¹⁾ *Schets van de geschiedenis der Reorganisatiebeweging*, blz. 25 v.

²⁾ In *Nieuw Kerkelijk Leven*, jrg. 8, 1938, no 9, blz. 108.

³⁾ *De Gereformeerde Kerk*, 1937, no 1557.

Het Hervormd karakter van onze natie wil Lingbeek zoo consequent mogelijk erkend en gehandhaafd zien, met name tegen toenemende Roomsch-Katholieke pretenties. Met meer klem nog dan Hoedemaker zelf, signaleert Lingbeek op alle terreinen de penetratie van Roomsche denkbeelden en clericale macht.

Over het algemeen kunnen we zeggen, dat Lingbeek de beginselen van Hoedemaker populariseert (in den goeden zin van het woord) en zooveel mogelijk in practische politiek tracht om te zetten.

De vraag, die meermalen gesteld is, of Hoedemaker met de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij zou zijn meegegaan, is uiteraard moeilijk te beantwoorden, vooral wanneer men Hoedemakers persoonlijkheid in rekening brengt. Er was immers haast niets, waar hij, als het er op aankwam, mee „meeding”, ook niet met bewegingen, die aan zijn eigen beginselen ontsproten waren. Tegelijk met de practische toepassing in kerkelijke of politieke actie, vreesde hij altijd de ontsparing in de richting van een gesloten partijformatie en van concessies aan den bestaanden toestand. En het is niet zeker, dat hij met name het eerste gevaar in de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij niet zou hebben gesignaleerd. Maar het optreden van een partij, die zijn beginselen tot programma zou hebben, heeft wel meermalen binnen zijn gezichtskring gelegen.

Sprekende over Lingbeek hebben we ook nog op te merken, dat deze toegewijde volgeling van Hoedemaker in dogmaticis sterk Kohlbrüg-giaansch georiënteerd is.

Over de verhouding van Hoedemaker en Kohlbrügge spraken we reeds. Het verschil is mijns inziens aldus te typeeren. Hoedemaker heeft lang niet zulk een dialectisch-paradoxalen inslag in zijn leven en denken als Kohlbrügge. Daardoor mist zijn prediking het strakke van die van den prediker van Elberfeld. Bij Hoedemaker krijgt de mensch, niet alleen als „vleesch”, maar inderdaad als „mensch”, iets meer ruimte. Kent Kohlbrügge als het ware alleen de dimensies hoogte en diepte, bij Hoedemaker is er ook lengte en breedte.

Maar — en dat is volgens Lingbeek het punt, waar de prediking van Hoedemaker aan die van Kohlbrügge doet denken —: Hoedemaker legt er den vollen nadruk op, dat Christus alles voor ons volbracht heeft. Lingbeek hoorde eens een preek van Hoedemaker over den tekst: „Die van Christus zijn hebben het vleesch gekruisigd” (Galaten 5 : 24), waarin Hoedemaker den klemtoon legde op „hebben” en zeide, dat dat geschied is, toen Christus gekruisigd werd. Vanuit dat punt is Lingbeek, naar hij zelf zegt, verder gegaan in Kohlbrüg-giaansche lijn.

Een andere plaats onder degenen, die op cardinale punten bij Hoedemaker willen aansluiten, neemt Prof. Dr Th. L. Haitjema te Groningen in.

Als confessioneel man is Haitjema altijd een aanhanger geweest van Hoedemakers reorganisatie-gedachte. Mutatis mutandis staat hij in dezelfde positie als Hoedemaker. De synodale organisatie is ook voor hem de belemmering om tot een gezond kerkelijk leven te geraken, terwijl hij de oplossing van Kuiper over de heele linie bestrijdt¹⁾. Evenals Hoedemaker is het hem te doen om de belijdende volkskerk. Daarbij hebben we te bedenken, dat ook voor Haitjema, evenmin als voor Hoedemaker, de zaak der reorganisatie een geïsoleerd, puur kerkrechtelijk vraagstuk is. Haitjema ziet uit naar een tijd, waarin „Christus' Kerk... op eenigerlei wijze weer als ziel van het cultuurleven zal moeten openbaar worden”²⁾. Geen wonder, dat het vooral Hoedemakers verlangen naar een tijd, waarin Kerk, Staat en School in de normale verhouding tot elkander zouden komen, is, dat Haitjema trekt. „Reorganisatie is bij hem (Hoedemaker)... nooit anders dan middel... Zij is formeel inzoverre zij met zich brengen moet het opheffen van een uitwendige belemmering voor de doorwerking der autoriteit van Gods souverain Woord over het geheele publieke leven. Het doelwit is en blijft: ‚the divine Society’, de Kerkstaat, de theocratie, de doorwerking der Christus-heerschappij over heel het wereldleven. Een echt Calvinistisch ideaal”³⁾! Hoedemaker zag uit, aldus Haitjema elders⁴⁾, naar een „organische nationale culturele eenheid met de Kerk des Woords op de centrale plaats”. Haitjema legt dus den nadruk op de „katholieke”, oecumenische tendenzen van Hoedemakers theologie.

De Groningsche hoogleeraar is echter niet alleen de onvermoeide strijder voor reorganisatie en niet alleen degene, die uitziet naar een komende organisch-christelijke cultuur, maar in de eerste plaats de dialectische theoloog, die „het geloofskriticisme als methode der theologie”⁵⁾ voorstaat. En als zoodanig moet hij wel bezwaar maken met name tegen Hoedemakers theologische methode. Wel ziet hij Hoedemaker betrekkelijk dicht bij het geloofskriticisme staan: Als „echt reformatorisch Verbondstheoloog” hoorde Hoedemaker „overal door de Schriftwoorden heen de aanspraak Gods tot den mensch”. Maar „Hoedemaker is niet in staat geweest om het geloofskritisch gehalte zijner Verbondstheologie te laten doorwerken in zijn geheele theologische gedachtenwereld”. De verhouding tusschen gelooven en weten is bij Hoedemaker te harmonisch. „Op zeer bedenkelijke wijze wordt... soms

¹⁾ Veel meer dan Hoedemaker bestrijdt Haitjema de grondstructuur van Kuipers geheele theologie.

²⁾ Haitjema, *Het Woord Gods in de moderne cultuur*, Groningen 1931, blz. 187.

³⁾ Haitjema, *De richtingen*, blz. 174.

⁴⁾ A.w., blz. 199.

⁵⁾ Zie den bundel *De Openbaring der verborgenheid*, blz. 39 vv.

de rede als het ‚oog der ziel‘ tot het geloofsorgaan... gemaakt”¹⁾. „Hoedemaker was van meet af eigenlijk reeds gepraedisponoerd tot een overschatting van de ideologieën, die een Christelijke wereld- en levensbeschouwing zich gaarne vormt”²⁾.

Uit een en ander blijkt, dat Haitjema niet beschouwd kan en trouwens ook niet wil worden als degene, die Hoedemakers woord in onzen tijd het duidelijkst hoorbaar maakt. Haitjema is veel meer Barthiaan dan Hoedemakeriaan. En uit de wijze, waarop Haitjema Hoedemaker bespreekt en nog zooveel mogelijk tracht vast te houden, blijkt, dat Hoedemaker en Barth elkander niet op alle punten even goed verdragen.

Een eigen plaats onder degenen, die Hoedemakers woord weer hoorbaar willen maken voor dezen tijd, neemt Dr W. Th. Boissevain, predikant te Leiden, in.

Boissevain, die reeds in zijn dissertatie³⁾ terloops gewezen had op de juistheid, ook van minder bekende en minder centrale gedachten van Hoedemaker, heeft zich het meest uitvoerig over Hoedemaker uitgesproken in zijn geschrift „Een christelijke Staat”⁴⁾.

Daarin valt hij voornamelijk den „staatkundigen” Hoedemaker bij in diens besliste afwijzing van de neutraliteit en diens vasthouden aan het zelfstandig-belijdend karakter der Overheid.

Het beginsel van de neutraliteit der Overheid brengt met zich mee, aldus Boissevain in aansluiting aan Hoedemaker: verbreking van de eenheid der natie, huldiging van de soevereiniteit der meerderheid (heerschappij van het getal), ontkerstening der natie en miskennis van het publiekrechtelijk karakter der Kerk. Tegenover dit neutraliteitsbeginsel komt Boissevain, met Hoedemaker, op voor het zelfstandig oordeel der Overheid in geloofszaken. „De Kerk schrijft [de Overheid] niets voor, maar licht haar voor”⁵⁾.

De vraag, welke Kerk de Overheid in ons land zou moeten voorlichten, beantwoordt Boissevain aldus: Daar de Kerk op het oogenblik „abnormaaliter pluriform verschijnt”⁶⁾, benoeme de Overheid een raad van personen, vertegenwoordigers van de verschillende Kerken, om haar van voorlichting te dienen. Als kenmerken van een „Kerk” noemt Boissevain dan: „de[n] bovennatuurlijke[n] oorsprong en de[n] kinderdoop krach-

¹⁾ Zie a.w., blz. 58 v.

²⁾ *De Richtingen*, blz. 187.

³⁾ W. Th. Boissevain, *Evangelische Katholiciteit*, Leiden 1929.

⁴⁾ W. Th. Boissevain, *Een christelijke Staat. Uit de nalatenschap van Dr Ph. J. Hoedemaker*, Amsterdam 1935. Vgl. zijn artikel *De dogmatische beteekenis van Dr Ph. J. Hoedemaker* in *Vox Theologica*, 10en jrg., no 1, October 1938 en zijn boekje over Hoedemaker in de serie „Met alle de heiligen”, uitgave „Adoremus”, Baarn z.j.

⁵⁾ A.w., blz. 52.

⁶⁾ A.w., blz. 54.

tens de beteekenis, die de kerk aan dezelve verbindt". Of, uitvoeriger: „de Christusbelijdenis, de bovennatuurlijke oorsprong, de kinderdoop en de continuïteit met de oud-christelijke Kerk" ¹⁾).

Door deze oplossing van Boissevain zouden de beginselen van Hoedemaker misschien iets nader bij de werkelijkheid komen, maar dat Hoedemaker zelf er in zou toegestemd hebben, dat, ter wille van de abnormale pluriformiteit, vertegenwoordigers van de Roomsch-Katholieke Kerk in een commissie als de bedoelde zitting zouden hebben, is ondenkbaar. Boissevain weet dit zeer goed. Juist op het punt van de verhouding tot de Roomsch-Katholieke Kerk komt hij tot principieel andere conclusies dan Hoedemaker.

Hij komt er b.v. tegen op, dat Hoedemaker het karakter van onze natie „christelijk, protestantsch, gereformeerd" ²⁾ noemt en dus „bij de karakteriseering der natie christelijk en protestantsch-gereformeerd vereenzelvigd" ³⁾).

Dat kon Hoedemaker alleen doen, aldus Boissevain, omdat hij in de Kerk der Reformatie de lijnrechte voortzetting zag van de eene christelijke Kerk in Nederland, zonder te beseffen, dat de Reformatie ook een breuk beteekend heeft. Boissevain spreekt van het „radicalisme der Reformatie" ⁴⁾: er zijn bij de Kerkhervorming waarden verloren gegaan, die niet verloren hadden mogen gaan. Hoedemaker had voor dit radicalisme geen oog.

Uit het feit, dat Hoedemaker de Hervormde Kerk als de landskerk beschouwde, bleek ook, dat hij aannam, „dat de staatkundige ontwikkeling der natie in de zestiende eeuw... geen schade heeft toegebracht aan de nationale ontwikkeling" ⁵⁾. Boissevain is van oordeel, dat zulks wel het geval geweest is en dat de scheiding tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, alsmede de houding van de Overheid tegenover de Roomsch-Katholieke Kerk haar oorzaak vond in het drijven van de Calvinistische ijveraars, dus in het radicalisme van de Reformatie, dat de nationale ontwikkeling heeft belemmerd en versectariseerd.

Boissevain wil dan ook overal, waar bij Hoedemaker „protestantsch-gereformeerd" staat, die uitdrukking vervangen door „christelijk". Daardoor wijkt hij, zooals we reeds zagen, in het positieve gedeelte van zijn geschrift op verscheidene belangrijke punten van Hoedemaker af. Hij doet dat bewust: „Wie gedachten, die in eene voorbijgegangene tijdsperiode gedacht zijn, weer op den kandelaar van het heden wil zetten, omdat

¹⁾ A.w., blz. 53.

²⁾ Artikel XXXVI, blz. 76.

³⁾ Boissevain, *Een christelijke Staat*, blz. 8.

⁴⁾ A.w., blz. 49.

⁵⁾ A.w., blz. 50.

hij ze voor heden en toekomst vruchtbaar acht... moet niet alleen ordenen en schiften, maar ook rekenschap ervan geven, waarom hij ze nog vruchtbaar acht. En dat beteekent niet zelden lijnen doortrekken, die door hem die ze wees, niet doorgetrokken zijn of op andere wijze en in andere richting doortrekken, dan zij oorspronkelijk doorgetrokken werden" ¹⁾. Boissevain wil Hoedemakers gedachten „vervullen" in den zin van Mattheüs 5 : 17. Dat „vervullen" is voor hem „het universeele in de gedachtengangen van een denker vrij te maken van de grenzen, die in zijnen tijd wellicht onvermijdelijk... waren, maar voor een volgend geslacht de doorwerking van de leidende beginselen belemmeren" ²⁾. Door aldus bepaalde lijnen van Hoedemaker door te trekken, is Boissevain uitgekomen bij het nationaal-socialisme ³⁾. Vanuit Hoedemakers gedachtencomplex loopen dus wegen naar deze beweging.

Inderdaad, de kritiek van Hoedemaker op de huidige staatsorde keert op merkwaardige wijze in de nationalistische stroomingen van onzen tijd terug: de neutrale staat wordt als product van de Revolutie verworpen, omdat de neutraliteit meebrengt den partijstrijd met het beginsel van de meerderheid van stemmen en dus de splitsing van de natie in verschillende „volksdeelen". Met Hoedemaker poneert het nationaal-socialisme hiertegenover de volkseenheid. We kunnen zeggen, dat door deze groep de tweede helft van Hoedemakers „heel de Kerk en heel het Volk" overgenomen wordt en gesteld tegenover het democratische „gelijk recht voor allen". „In Hoedemakers idealisme ligt het wonder-aantrekkelijke, dat het alle waarheidsmomenten van de nationalistische opleving in zich besluit en... met bitteren ernst dringt tot het werkelijk radikaal breken met dat liberalisme, dat het moderne staatsrecht zoo averechtsch deed worden als het is" ⁴⁾.

Hoedemaker heeft echter niet „heel het Volk", maar „heel de Kerk en heel het Volk" gezegd. En waar het aankomt op Hoedemakers beslisten eisch van erkenning van het publiekrechtelijk karakter van de eene landskerk, in casu de Nederlandsche Hervormde (zij het dan ook in een andere gestalte dan tegenwoordig), wijkt het nationaal-socialisme bewust, zooals we bij Boissevain zagen, van Hoedemaker af. Het knoopt wel aan bij de „völkische" elementen in Hoedemakers beschouwing, maar weet geen weg met de kerkelijke. Daardoor doet het aan Hoede-

¹⁾ A.w., blz. 67.

²⁾ A.w., blz. 7.

³⁾ Dat Boissevain, toen hij deze brochure schreef, nog niet bij de N.S.B. was aangesloten, is niet van beteekenis.

⁴⁾ Haitjema, *De richtingen*, blz. 200. Vgl. wat dezelfde schrijver zegt in *Het erfgoed der Hervorming*, Wageningen 1939. Zie ook *Kerkopbouw*, 7den jrg, 1938, nos 3—5 en *De Gereformeerde Kerk*, 1939, nos 2623 vv.

maker geen recht, want voor Hoedemaker was het kerkelijke historisch en principieel primair: vanuit de kerkelijke is hij in de staatkundige vragen terecht gekomen. Het nationaal-socialisme, dat op de politieke zijde uiteraard allen nadruk moet leggen, benadert Hoedemaker daarmee van den verkeerden kant ¹⁾.

Merkwaardig blijft het echter, dat Hoedemakers stem in deze gelederen, althans tot op zekere toonhoogte, weerklank vindt.

Dat hier alleen Lingbeek, Haitjema en Boissevain uitvoeriger besproken worden, wil geenszins zeggen, dat alleen zij als representanten van Hoedemakers opvattingen te beschouwen zijn. Ik besprak alleen deze drie theologen in hun verhouding tot Hoedemaker, omdat bij hen, meer dan bij de anderen, sprake is van een bepaald, deels bij Hoedemaker aansluitend, deels bewust van hem afwijkend, theologisch, kerkelijk of politiek programma.

Van zeer groote beteekenis voor de verspreiding van Hoedemakers beginselen is echter ook geweest de jarenlange pers-arbeid van Dr P. J. Kromsigt en Dr J. C. Kromsigt, die in „De Gereformeerde Kerk” (Dr P. J. Kromsigt bovendien in verschillende brochures) met geduldige volharding de noodzaak van reorganisatie in Hoedemakers geest hebben bepleit, ook in tijden, dat hun geluid volkomen scheen te loor te gaan.

Verder is Dr H. Schokking, de Haagsche predikant, zeer zeker een met Hoedemaker congeniale geest, terwijl Staatsraad Mr Dr J. Schokking en Ds G. H. Wagenaar, emeritus-predikant van Rotterdam, hoewel geen van beiden meer Hoedemakeraan in engeren zin te noemen, toch wel bepaalde gedachten van Hoedemaker vasthouden.

Zoo zien we, dat de klank van Hoedemakers stem geenszins in het ijle verklonken is, maar dat op onderscheiden wijze bij hem wordt aangeknoopt door woordvoerders van uiteenlopende richting. Dat iedere Hoedemaker-interpretatie een zeker recht heeft, wijst wel op de veelzijdigheid van den „onbegrepen denker” ²⁾.

Geen gemakkelijke taak is het, ten slotte een korte persoonlijke samenvatting te geven.

Allereerst dient dan gewezen te worden op Hoedemakers wijdheid en oorspronkelijkheid.

Wat mij bij mijn studie en in gesprekken met familieleden en geestverwanten van Hoedemaker vooral getroffen heeft is dit: dat wij in Hoedemaker te doen hebben met een uitermate levenden en beweeg-

¹⁾ Deze kritiek geldt Boissevain niet, die, als ik me niet vergis, evenals Hoedemaker zelf, — alleen op een eenigszins andere wijze en met een andere uitkomst — via het theologisch-kerkelijke tot het politieke terrein is gekomen.

²⁾ Titel van het boek van G. D. Noordijk.

lijken geest, die „het verband van tal van dingen en verschijnselen [zag], dat een ander zoo niet opmerkt” ¹⁾. De mensch Hoedemaker, in den gang van zijn levensgeschiedenis en de ontwikkeling van zijn denkbeelden, is het bovenal geweest, die mij geboeid heeft.

Dat levende en veelzijdige aan Hoedemaker is mijns inziens ten nauwste verbonden met zijn Bijbelsche instelling. Het Woord Gods was voor hem waarlijk een lamp voor zijn voet en een licht voor zijn pad. In het licht van het Woord zag hij het leven in zijn veelvoudige schakeering, met zijn rijke mogelijkheden en duistere achtergronden. Even sterk als tegen een sectarisch biblicisme, dat zonder eenige confessioneele praedispositie tot de bijbelteksten meent te kunnen naderen, is Hoedemaker altijd opgekomen tegen een Schriftuitlegging, waarbij de teksten in een al te strak, b.v. uitsluitend soteriologisch, schema worden ingelijfd.

In zijn bijbelstudiën hebben wij telkens gelegenheid, zijn wijden en oorspronkelijken blik op de Bijbelsche (vooral Oudtestamentische) geschiedenis en daardoorheen op het leven in zijn geheelen omvang op te merken. „Veel van wat hij naar de pers zond, zal met den loop der jaren en eeuwen den weg van het meeste drukpapier gaan; menig punt, waarover Hoedemaker zich warm maakte, zal in vergetelheid geraken, maar er zijn ook onder zijn werken bladzijden en deelen, die de kiem van klassiek te worden in zich dragen, omdat hij in onzen tijd vergezichten in de Schrift heeft aangewezen, die juist weder alleen door den strijd onzer dagen ontdekt werden” ²⁾.

Wat mij verder in Hoedemaker aanspreekt en wat zijn stem weerklank heeft doen vinden in onzen tijd, is zijn liefde voor de Hervormde Kerk als de Kerk der Reformatie voor ons land. Hoedemakers kerkrechtelijke beginselen, zooals ze, na een merkwaardige ontwikkeling, hun vasten vorm gekregen hebben, zijn ook in de huidige kerkelijke situatie nog richtinggevend. De verhouding van kerkorde en belijdenis, die er behoort te wezen, wil de Kerk waarlijk belijdende Kerk en geen belijdeniskerk zijn, is door niemand vóór hem zoo duidelijk in het licht gesteld. Sinds Hoedemaker zien wij spoediger het sein op onveilig staan, wanneer men de richting uit wil van handhaving eener al of niet verkorte belijdenis zonder herstel van de mogelijkheid van beroep op Gods Woord. Hoedemaker heeft ons, getuige b.v. het bijna klassiek geworden woord over „Jan Rap en zijn maat” ³⁾, geleerd, dat er in de Kerk ruimte moet zijn voor de „schare”, zonder dat de Kerk daarmee haar karakter inboet. Veel meer dan Gunning heeft Hoedemaker ons de theologische gronden voor het blijven in de „grootte” kerk geschon-

¹⁾ *Troffel en Zwaard*, 13e jrg., 1910, blz. 259.

²⁾ Dr H. Schokking in het *Gedenkboek*, blz. 150.

³⁾ Zie boven, blz. 106.

ken. Het komt ons voor, dat het inderdaad is, zooals Hoedemaker in de dagen na de Doleantie gedurig herhaald heeft: wie uit andere gronden dan de, door hem aangegevene, aan de Hervormde Kerk vasthoudt, billijkt de synodale organisatie of is in wezen reeds „doleerend”. Er is een blijven in de Hervormde Kerk, dat slechts een kwestie is van inconsequentie of van opportunitieit, alle protest tegen de „bekrompenheid” der „Gereformeerde Kerken” ten spijt.

Verder is het de, hier en daar profetische, kritiek van Hoedemaker op de gangbare christelijke coalitie-politiek, waarvan wij de waarheid moeten erkennen. Wat Hoedemaker meermalen voorzegt heeft aangaande de ontkerstening van een deel der natie eenerzijds en de groeiende machtspositie van Rome anderzijds, is bezig in vervulling te gaan. Dat van de democratie het heil niet te verwachten is, ook niet van een „christelijke” democratie, maar dat het de regeering is, die regeeren moet, wordt thans weer over een breede linie erkend. Tegen het neutraliteitsbeginsel rijst verzet, soms ook van een zijde, waarvan men het niet verwachten zou. Dat christelijke overheidspersonen in een Overheid, die, krachtens de grondwet, neutraal moet zijn, vaak in een gewrongen positie geraken en nog weinig kunnen uitrichten, is, sinds Hoedemaker dat voorzien en voorzegt heeft, genoegzaam gebleken. Dat de verhouding tusschen Staat en Kerk ook in den modernen tijd weer brandend kan worden, wordt in sommige landen op ontstellende wijze duidelijk. En de gemeene gratie-leer van Kuyper wordt van verschillende kanten bestreden ¹⁾).

Uit dit alles volgt, dat ook Hoedemakers staatkundige denkbeelden allermint als ijdele bespiegeling terzijde geschoven behoeven te worden, maar dat daarin elementen aanwezig zijn, die in onze dagen mogelijk nog meer actueel zijn dan in Hoedemakers eigen tijd en die men niet, anders dan tot groote schade voor de volksoontwikkeling en het volkskarakter, veronachtzamen kan.

Zoo blijkt Hoedemaker niet alleen als historische figuur, als één van de markante personen uit den kerkelijken strijd in de vorige eeuw, belangrijk, maar is ook zijn „nalatenschap” van niet geringe beteekenis voor onzen tijd.

Dr P. J. Kromsigt heeft gelijk, als hij zegt, dat Hoedemaker behoort tot die geesten, wier „woorden zijn als zaden, die eerst in de aarde vallen en schijnbaar sterven om straks in hernieuwde gestalte te herrijzen, altijd weer nieuwe zaden met zich brengende” ²⁾).

¹⁾ Het meest principieel wel door A. A. van Ruler in zijn artikelenreeks over dit onderwerp in *De Gereformeerde Kerk*, jrg. 1937, 1938 passim.

²⁾ *Troffel en Zwaard*, 13e jrg., 1910, blz. 261. In een artikel: *In Memoriam Dr Ph. J. Hoedemaker*.

Wel kunnen we uiteraard tegenover bepaalde beschouwingen van Hoedemaker niet geheel zonder kritiek, althans niet zonder vragen staan. De al te gemakkelijke Hoedemaker-„reportage”, die men soms aantreft, waarbij de naam Hoedemaker alleen reeds aan alle tegenspraak een einde moet maken, is niet de meest eerbiedige wijze van Hoedemaker-interpretatie.

Allereerst iets over zijn persoon.

De beschuldiging van tweeslachtigheid kunnen we veilig als onjuist kwalificeeren; Hoedemaker is geen „draaibord” geweest ¹⁾. Dat neemt echter niet weg, dat zijn persoonlijke geaardheid hem geen gemakkelijk medewerker heeft doen zijn van allen, die met hem hadden te arbeiden. Den schijn van onstandvastigheid heeft hij niet steeds vermeden en, krachtens zijn geestesgesteldheid, niet kunnen vermijden.

Dat kwam, meen ik, uit het volgende voort. Hoedemaker heeft slechts zelden zuiver theologisch-dogmatische vragen behandeld; daarvoor absorbeerden de practische vragen hem te zeer. Wat hij gaf, waren richtlijnen voor de praktijk. Maar hiervoor zag hij de dingen nu weer te theoretisch, beter gezegd: te strak principieel. Het gevolg was, dat hij, wanneer het op verwerkelijking van een beginsel, dat hijzelf gepropageerd had, aanging, zich weer vaak terugtrok, omdat er, ter wille van de toepassing, eenigszins moest worden afgeweken van de theorie, welke afwijking hij dan meestal van zulk een ingrijpende beteekenis achtte, dat hij het zuivere beginsel daardoor verloren zag gaan. De volgende uitdrukking van Kuiper typeert inderdaad Hoedemakers houding bij menige wending van zijn weg: „Maar zie, toen het nu op handelen aankwam, ontdekte Dr Hoedemaker dat het plan, zóó opgevat, toch weer niet zijn volle sympathie had...” ²⁾. Een dergelijk terugtrekken moest wel eens den indruk van inconsequentie maken. Het stond dan echter zóó, dat hij het onopgeloste vraagstuk verkoos boven de mislukte oplossing.

Deze vrees voor onzuivere toepassing deed hem zoolang mogelijk een practische beslissing ontloopen en telkens opnieuw „bestudeering van de beginselen” eischen, zoodat we het woord van Rutgers, eenmaal op een vergadering van de „Vrienden der Waarheid” gesproken: dat de tijd van handelen nu gekomen was ³⁾, wel eenigszins begrijpen kunnen.

Daar kwam bij, dat Hoedemaker niet de man was om iets, dat hij aan-gevat had, tot het einde toe vast te houden en af te ronden. Zijn vele „onvollendete” boeken bewijzen het. Op een gegeven oogenblik trok een bepaald onderwerp hem bijzonder aan; hij verdiepte er zich dan ernstig

¹⁾ Zie *De Gereformeerde Kerk*, 1889, no 26.

²⁾ *De Heraut*, 1887, no 480.

³⁾ Zie *De roeping der Gereformeerden*, blz. 25 noot.

in en, met zijn gave om het essentieele in een boek gemakkelijk te onderkennen, had hij zoo'n onderwerp dan spoedig dóór, maar na eenigen tijd liet hij het weer los, omdat het hem losgelaten had. Zoo ging het ook vaak met een of andere oplossing, die zich aan hem voordeed: gedurende eenigen tijd zag hij die als den weg ter ontcoming, om later de zwakke plekken ervan te zien; dan raakte zij weer op den achtergrond van zijn aandacht.

Ook het volgende moeten we bedenken:

Hoedemaker was een impulsief man. De edele verontwaardiging over iets, dat hij gelezen of gehoord had, greep hem op een gegeven oogenblik heftig aan. Dan schreef hij een brochure of een artikel, waarin hij al zijn aandacht op dat eene punt richtte en met al zijn krachten daartegen opkwam, zonder altijd voldoende de schaal in het evenwicht te houden. Later moest hij dat evenwicht dan weer herstellen. Op den buitenstaander maakte dat wel eens den indruk van retireeren. Voor hemzelf was het dat echter niet. De consequentie, die de lezer uit enkele van zijn woorden getrokken had, had hij niet bedoeld. Hij had zich alleen niet voldoende gewapend tegen misverstand ¹⁾. Hoedemaker dacht en schreef nu eenmaal niet in afgeronde vormen. De korte, abrupte zinnen uit z'n latere jaren ²⁾ bewijzen het. Zijn beste geschriften hebben iets aphoristisch.

Ook deed de verontwaardiging hem soms wel eens bijzonder fel en niet altijd billijk zijn tegenover zijn tegenstanders. Wie b.v. vanuit „Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer” den inhoud van Kuypers „Maranatha” zou willen construeeren ³⁾, zou zich van die rede een onjuiste voorstelling vormen. Uit verontwaardiging over den toon en over eenige passages uit deze „deputaten-rede”, heeft Hoedemaker over het hoofd gezien, dat er juist in „Maranatha” uitspraken staan, die zeker naar Hoedemakers hart geweest zijn ⁴⁾. Hij heeft deze niet opzettelijk willen verzwijgen, maar — de eene zaak heeft hem geabsorbeerd.

Tot op zekere hoogte geldt dit van alle kritiek, die Hoedemaker geoeffend heeft (en dat was hoofdzakelijk kritiek op Kuyper). Gaat men nauwkeurig wikkend en wegend te werk, dan ziet men, dat hij de meer positieve

¹⁾ Ik denk hierbij aan zijn houding in December 1886.

²⁾ Wat van den stijl van Jonker geldt, zou ook van dien van Hoedemaker, die overigens totaal anders is, gezegd kunnen worden: „In den eersten tijd zijn de volzinnen over het geheel langer... Maar... de langere... volzinnen moesten hoe langer hoe meer... voor de korte... formuleeringen plaats maken”. M. van Rhijn, *Aart Jan Theodorus Jonker*, blz. 87.

³⁾ Zie boven, blz. 145.

⁴⁾ Zie A. Kuyper, *Maranatha*, blz. 15, 19, 21.

gedeelten, b.v. in Kuypers staatsleer, laat liggen. Achtte hij 't overbodig, die te memoreeren? Of voorzag hij, dat deze elementen, vooral in de toekomst, toch overstemd zouden worden door datgene in die staatsleer, dat hij als het specifiek-verderfelijke voor land en volk zag? Het laatste lijkt mij 't waarschijnlijkst. Hij gaf 't alarmsein naar aanleiding van bepaalde punten. En de geschiedenis heeft hem nog geen ongelijk gegeven.

In dit verband hebben we ook de felheid van zijn woord te zien.

Zooals vele citaten bewijzen, kon Hoedemaker zich menigmaal buitengewoon scherp — hier en daar bijna hoonend — uitdrukken. Die scherpte had meer te maken met zijn geloof dan met zijn karakter. Het zat hem niet in het bloed, te hoonen of te kwetsen. Daarvoor dorstte zijn hart te veel naar gemeenschap, zooals wij hem zelf hoorden zeggen ¹⁾). Eerder komt ons uit alles, wat we van hem weten, een zekere mildheid tegen. Zijn felheid lag in de richting van de felheid der profeten. Wanneer wij ons over 't algemeen in het kerkelijk en politiek gesprek wat meer parlementair uitdrukken, wil dat nog geenszins zeggen, dat wij „ruimer” zijn dan Hoedemaker. Het kan er ook op wijzen, dat, wat voor hem een levenskwestie of liever een geloofszaak was, voor ons een min of meer theoretische aangelegenheid is geworden.

Bij de beoordeeling van Hoedemakers leven en werk dienen we met deze karaktergesteldheid wel rekening te houden.

Wat zijn theologie betreft:

Zijn Schriftbeschouwing roept verschillende vragen op. De kritiek, die hij oefent op de theorie der bronnensplitsing moge in allerlei opzichten juist geweest zijn en Hoedemaker moge aan zijn Verbondsbeschouwing meermalen juiste argumenten ontleend hebben om de tegenstrijdigheid in sommige berichten te verklaren, het wil er bij ons toch niet in, dat op deze wijze alle moeilijkheden uit den weg geruimd zijn. Bij de oplossing, die Hoedemaker in sommige gevallen aan de hand doet, ontkomen we niet aan den indruk van een zekere gekunsteldheid (waarvan hij zichzelf allerminst bewust geweest zal zijn). Bij zijn verwerping van de „moderne Schriftcritiek” maakte hij de „capitale fout der veronderstelling”, aldus Boissevain ²⁾), „dat hypothesen, die wijsgeerig gefundeerd zijn in.... verkeerde beginselen (in casu de evolutie-hypothese) wetenschappelijk onvruchtbaar zijn”.

Het is, zooals Haitjema schrijft ³⁾): Hoedemaker is niet steeds ontkomen aan het gevaar van het apologetiseeren, een gevaar, waarvoor hij zelf placht te waarschuwen.

¹⁾ Zie boven, blz. 104.

²⁾ *Een christelijke Staat*, blz. 8.

³⁾ Zie *De Richtingen*, blz. 186.

Dat komt voort uit zijn opvatting van de verhouding van geloof en wetenschap, die te harmonisch was. Wij krijgen den indruk, dat Hoedemaker de distantie tusschen deze beide niet voldoende beseft heeft en geen oog gehad heeft voor de volkomen andere geaardheid van de geloofsgehoorzaamheid aan de Schrift als Woord Gods en een afgeronde wetenschappelijke beschouwing over de Schrift. Hoedemakers telkens herhaalde opmerking, dat, wanneer de bijbel niet betrouwbaar is in natuurkundig en historisch opzicht, hij dat ook niet is in de dingen, die onze zaligheid raken, spreekt ten deze een duidelijke taal, doch voldoet ons niet.

„Merkwaardig is... dat Hoedemaker zuiverder lijnen trekt, hoe minder hij apologeet is" ¹⁾).

Ook dringt zich wel eens de vraag aan ons op, of Hoedemaker niet somtijds met te zeer uitgewerkte dogmatische praemissen tot de Schrift nadert en of hijzelf wel geheel ontkomt aan het gevaar, in de Schrift te vinden, „wat men altijd had gedacht" ²⁾). Dat de verhouding tusschen Schrift en belijdenis een zekere spanning kan teweegbrengen, heeft hij zich niet voldoende gerealiseerd.

Bij de kerkbeschouwing doet deze neiging tot het geven van een afgeronde beschouwing zich veel minder gelden.

Natuurlijk liggen er ook hier nog wel vragen. B.v. betreffende de pluriformiteit der Kerk. Het wordt namelijk nooit geheel duidelijk, of Hoedemaker een gewettigde pluriformiteit kent ³⁾. De Gereformeerde Kerk is, naar hij meermalen opmerkt, de van dwalingen gezuiverde Kerk, waartoe hij ook de Luthersche wel wil rekenen. Maar in één land kan slechts één Kerk als publiekrechtelijk lichaam erkend worden. Het betreft hier eigenlijk de vraag van de verhouding van de zichtbare en onzichtbare Kerk (eventueel: Kerk-als-organisme en Kerk-als-instituut). Daarover krijgen we bij Hoedemaker niet steeds de gewenschte helderheid.

Ook is daar het merkwaardige verschijnsel, dat Hoedemaker zoo nu en dan „modus vivendi"-gedachten heeft gekoesterd, waarbij hij ook zeer beslist gedacht heeft aan een meervoudige openbaring van de Kerk binnen één plaatselijke gemeente en aan classicaal verband tusschen gelijkgezinde gemeenten ⁴⁾). Met den grondtoon van zijn beschouwingen is dat heel moeilijk overeen te brengen. Ik vermoed, dat de praktijk van zijn groote-stadswerk hem de wenschelijkheid van groeppvorming bin-

¹⁾ A.w., blz. 187.

²⁾ *De Kerk en het moderne staatsrecht*, blz. 24.

³⁾ Boissevain is op dat punt duidelijker, waar hij spreekt van een abnormale pluriformiteit. Vgl. wat gezegd werd op blz. 254.

⁴⁾ Zie b.v. wat hij daarover nog schrijft in *De Volksbode*, 1904, no 123.

nen een uitwendig kerkelijk verband heeft doen zien, hoewel hij in zijn theologisch-kerkelijke beschouwing daar eigenlijk geen plaats voor had. Waar hij, zooals in „De Kerk en het moderne Staatsrecht” zijn kerkbegrip systematisch tracht uiteen te zetten en de schriftuurlijke gronden ervoor tracht aan te wijzen, overtuigt hij het minst.

Tenslotte de Staatsbeschouwing. Daarin komt het sterk idealistische van Hoedemakers instelling wel heel duidelijk uit.

Onzerzijds rijst b.v. de vraag, of Hoedemaker zich wel eenige voorstelling gevormd heeft van de wijze, waarop men van den tegenwoordigen toestand in den zijns inziens rechtmatigen zou kunnen komen. Hij heeft wel een program tot grondwetsherziening gegeven, maar nergens aangegeven, hoe het tot die grondwetsherziening zou moeten komen. Zonder revolutie zou dat toch alleen kunnen gebeuren langs parlementairen weg, dus doordat een overgrootte meerderheid in de Kamers ervoor te vinden was. En om het zoover te krijgen, zou toch gebruik gemaakt moeten worden van het beginsel van de meerderheid van stemmen.

Ook stelt Hoedemaker zich de toekomstige verhouding tusschen Staat en Kerk wel bijzonder harmonisch voor. De Overheid heeft in geloofs-zaken een „volgend” theologisch oordeel. Maar hoe moet het gaan, wanneer de Overheid in haar theologisch oordeel niet volgzzaam is, met andere woorden een oordeel heeft, dat afwijkt van dat der Kerk? In gewone gevallen van afwijking van de belijdenis, moet de zaak aanhangig gemaakt worden bij de kerkelijke vergaderingen en die moeten uitspraak doen. Wanneer in dit geval die weg ook gevolgd zou worden, zou de Overheid toch in laatster instantie afhankelijk zijn van de uitspraak der Kerk, in casu der Nationale Synode.

In aansluiting aan wat ik, bij de beoordeeling van zijn kerkbeschouwing, opmerkte over de pluriformiteit hier nog ’t volgende:

Soms zegt Hoedemaker, dat het in Artikel 36 gaat om de verhouding van de Overheid tot de religie en niet tot een bepaalde Kerk, maar dan weer bindt hij de Overheid wel terdege aan de belijdenis der „landskerk”.

Wij missen — en daar komen verschillende onzekerheden uit voort — bij Hoedemaker een verklaring van de bedoeling van Artikel 36, alsmede een uiteenzetting van de toepassing ervan in de praktijk. Daarop zal Boissevain doelen, wanneer hij zegt: „Het lijdt m.i. geen twijfel, dat Hoedemaker meermalen de kracht van zijn betoog verzwakt heeft door voor interpretatie van het artikel uit te geven wat feitelijk zijne toepassing was van het artikel. Het onderscheid, dat Hoedemaker b.v. maakt tusschen de ware en de valsche kerk is zeker niet van den opsteller van het artikel afkomstig. En zoo zou er meer te noemen zijn”¹⁾.

¹⁾ Boissevain, *Een christelijke Staat*, blz. 12.

Voor Hoedemaker zelf was het herstel van Kerk en Staat echter zoozeer een geloofszaak, dat vragen als de bovenstaande voor hem geen gewicht in de schaal legden. Wanneer er maar werkelijk ernst gemaakt werd met het geloof, „dat God Nederland weer een christenland, Neerlands Overheid eene christelijke overheid, Neerlands Kerk eene welingerichte Kerk”¹⁾ kon en zou maken en wanneer men dat ook maar waarlijk wenschte, zou het, naar zijn vaste overtuiging, zeker gebeuren op Gods tijd en Gods wijze.

Hier staan wij voor een uiterst belangrijk punt. Hoedemaker maakt dit tot een zaak van geloof of ongeloof. Het is echter mogelijk, in God en Zijn leiding ook in de geschiedenis der volkeren, te gelooven, zonder te verwachten, dat de verhouding van Kerk en Staat in ons land ooit weer zoo zal worden, als Hoedemaker hoopte en mogelijk achtte. Ons, die leven in een tijd, waarin de toekomst nog zooveel onzekerder is dan op het einde van de negentiende eeuw, komt Hoedemakers toekomstbeeld wat al te rustig en harmonisch voor om nog eenmaal werkelijkheid te worden²⁾.

Veel van wat voor Hoedemaker een klemmende aangelegenheid des geloofs was, kan door ons niet anders dan idealisme, zij het geloofs-idealisme, genoemd worden. Maar wie dat doet, heeft reeds een zekeren kritischen afstand tot Hoedemaker gekregen, al blijft „de kritiek onderworpen aan de piëteit”³⁾. Hij staat niet meer vlak naast Hoedemaker in de geloofsspanning, waarin deze geleefd heeft.

Op die geloofsspanning hebben we, afgezien van de vraag, die wij hierboven stelden met betrekking tot den inhoud van de geloofsverwachting, aan het einde van deze studie nog eenmaal allen nadruk te leggen. Hoedemaker was een geloovig man. Allen, die hem gekend hebben, zeggen het. Wie zijn geschriften aandachtig leest, bemerkt het. Wat aan zijn werken een beteekenis geeft, die zij anders zeker niet zouden hebben, is het karakter van geloofsgetuigenis, dat zij op bijna iedere bladzij dragen. Er zijn gedeelten in zijn geschriften, die van een aangrijpende, profetische directheid zijn. Hoedemaker heeft zijn theologie en ook zijn „politiek” bedreven voor Gods aangezicht. Bij alles wat hij sprak en schreef, had hij het levendig besef, dat hij in het ambt stond. Hij bediende het Woord.

¹⁾ Zie *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 19.

²⁾ In hoeverre de groote verschuivingen, die in onzen tijd plaats vinden, den weg banen tot de verwerkelijking van sommige denkbeelden van Hoedemaker, is uiteraard niet met stelligheid te zeggen; het kan best gebeuren, dat verwachtingen, die Hoedemakers tijdgenooten dwaas leken en ook ons nog onmogelijk schijnen, over een tiental jaren niet meer geheel tot het gebied van de onwaarschijnlijke idealen behooren.

³⁾ Boissevain, *Een christelijke Staat*, blz. 7.

Anders niet. „God heeft mij geroepen in het midden der gemeente zijn Woord te bedienen. Dit te doen is mijn lust en mijn leven; dit te doen met alles wat verder tot die bediening behoort”¹⁾.

Besluitende zeggen we: Hoedemaker was een man van groot formaat, „met genialen trek in zijne persoonlijkheid”²⁾, die een hier en daar profetische kritiek geoeffend heeft op de, in zijn tijd gangbare, kerkelijke en staatkundige politiek en die op bepaalde onderdeelen van de theologie lijnen getrokken heeft, die ook voor een latere generatie als richtlijnen kunnen worden beschouwd. Bij dit alles stond hij in de houding des geloofs. „Wanneer ik Gods Woord meeheb, ben ik bereid te gaan op wegen, waarvan ik het einde niet zie”³⁾. In een uitspraak als deze staat eigenlijk de geheele Hoedemaker voor ons.

¹⁾ *Heel de Kerk en heel het Volk!*, blz. 30.

²⁾ Aldus schreef mij Prof. Dr H. Visscher.

³⁾ Brief aan Directeuren der Vrije Universiteit, ongedateerd.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN DR PH. J. HOËDEMAKER

- „De dierbaarheid van Christus”. Leerrede over 1 Petr. 2 : 7. Verschenen als no 259 in de serie „Keur van leerredenen”, Amsterdam 1862. Opnieuw uitgegeven als no 259 van den 27sten jaargang van de serie „Van goedertierenheid en recht”, Wageningen 1937.
- „Zoekende liefde”. Leerrede naar Lukas 19 : 10, Amsterdam 1863.
- „De akker is de wereld”. Uitgegeven als no 4 van de Mededeelingen van de Vereniging tot bevordering der Zendingszaak onder alle heidenen, Amsterdam 1865.
- Kinderpreek over 1 Tim. 4 : 8b, gehouden in de Geertruidakerk te Utrecht, Zondag 24 Juni 1866, Utrecht 1866.
- „Onverdiende liefde”. Uitg. der Ned. Zondagsschoolvereniging, Amsterdam 1866
- „Het probleem der vrijheid en het theïstisch godsbegrip”. Acad. proefschrift, Amsterdam 1867.
- „Waarom eet gij eieren op Paschen?” Een verhaal, Amsterdam z.j. 1).
- „De Voorspraak”. Een Paaschboekje, Amsterdam z.j. 1).
- „De Plaatsvervanger”. Pinksterboekje. Uitgegeven door de Ned. Zondagsschoolvereniging, Amsterdam z.j.
- „Onzichtbaar maar krachtig”. Pinksterboekje. Uitgegeven door de Ned. Zondagsschoolvereniging, Amsterdam z.j.
- „Wat staat ons te doen?” Eene vraag naar aanleiding van het jongste besluit der Synode omtrent den Heiligen Doop in den boezem der gemeente nedergelegd, Amsterdam 1868.
- „De laatste Kerstnacht van den Waldenzischen knaap”. Een verhaal. Uitgegeven door de Ned. Zondagsschoolvereniging, Amsterdam 1870.
- „Jezus als kind een voorbeeld voor de jeugd”. Een Kerstboekje. Uitgegeven door de Ned. Zondagsschoolvereniging, Amsterdam 1870.
- „Het Synodaal voorstel tot verplicht gebruik der doopsformule”, Amsterdam 1870.
- „Het feit en de geschiedenis der Openbaring”. Eene voorlezing, Amsterdam 1871.
- „De mensch uit den hemel”. Eene beschouwing over 1 Cor. 15 : 45-49. In „Het eeuwig evangelie”. Christelijk maandschrift onder redactie van J. Cramer en G. H. Lamers, jrg. 1872.

1) Naar alle waarschijnlijkheid zijn ook deze boekjes uitgegeven vanwege de Ned. Zondagsschoolvereniging. Ik heb ze niet kunnen bemachtigen.

Zendingsrede over Matth. 28 : 16a, Rotterdam 1873.

I Cor. 1 : 2b, Rotterdam 1873.

„Handboek voor het godsdienstonderwijs” ten dienste van catecheten en meer ontwikkelden. Verschenen in afleveringen. De uitgave werd gestaakt na de achtste aflevering. Amsterdam 1873-’76.

„Het verborgen leven”. Beschouwing over Kol. 3 : 3. In „Het eeuwig evangelie”, jrg. 1874.

„De aanneming en bevestiging van Israël bij Sinai”. Rede ter bevestiging van lidmaten, gehouden in de Zuiderkerk op Zondag 19 Dec. 1875 naar aanleiding van Ex. 19 : 8, Rotterdam 1875.

„De fabriek-arbeiders te Veenendaal”, Amsterdam 1875.

„De belofte aan Pergamus”. „De nieuwe gemeente en het nieuwe gebod”. Afscheidsredenen gehouden te Rotterdam. „Het Apostolisch Evangelie en de nationale theologie”. Intreerede gehouden te Amsterdam, Amsterdam 1876.

„Beknopt overzicht van de geloofsleer”, 1876.

„„Geef gij hun te eten’”. Toespraak gehouden op de jaarvergadering van de Ned. Zondagsschoolvereniging op Dinsdag 18 September 1877 in de Schotsche Zendingkerk, Amsterdam z.j.

„De Reformatie en de Gereformeerde Kerk”. Rede gehouden op den gedenkdag der Hervorming, 3 November 1878, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam met een woord vooraf over de vraag: Vormen de Gereformeerden eene partij in de Kerk?, Amsterdam 1878.

„The Reformation and the Reformed Church”. Adress on the anniversary of the Reformation, 3 November 1878, in the New Church, Amsterdam. With an Introductory Note on the question: whether 'the Reformed' can justly be considered only a party in the Church?, Amsterdam 1879.

Toespraken in de Kinderkerk, Amsterdam 1879.

„Wijdingsrede bij de opening der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag”, Amsterdam 1880.

„De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid”. Ter opening van de lessen aan de Vrije Universiteit, Amsterdam 1881.

Woorden gesproken bij het graf van Mevr. de Wed. Horst-van der Wildt, 1881.

„Het Anti-Revolutionair beginsel en het Hooger Onderwijs”. Referaat geleverd te Arnhem, den 20sten Juni 1883, Amsterdam z.j.

„De herleving der Gereformeerde beginselen in hare beteekenis voor de Kerk, de prediking, de catecheze, het diakonaat en de zending”. Redevoering bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Amsterdam 1883.

„Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament” ten dienste van de catechisatie, het huisgezin en de Zondagsschool; tevens leidraad bij het onderzoek der Heilige Schrift, Amsterdam z.j.

„Het kerkelijk vraagstuk". Advies inzake de Amsterdamsche lidmaten-kwestie met een woord aan de kerkeraden der Ned. Herv. Kerk. Overdruk uit het tijdschrift „Op het fundament der apostelen en profeten", Utrecht 1886.

„Open brief aan Dr A. Kuyper" naar aanleiding van het conflict tusschen het Classicaal Bestuur en den Amsterdamschen kerkeraad inzake het beheer, Utrecht 1886.

„Kerk en School". Het verband tusschen het kerkelijk conflict en de Vrije Universiteit gezocht en gevonden. Rede uitgesproken in de Marekerk te Leiden den 2den Maart 1886, Rotterdam 1886.

„In één genootschap doch kerkelijk gescheiden." Modus vivendi aan de Classicale vergaderingen en conferentiën ter overweging aangeboden. Met bijlage, bevattende: Het ontwerp van modus vivendi, voorkomende in „de Heraut" van 20 Juni 1886, Utrecht 1886.

„Niet van eigen uitlegging' ". Toespraak tot zijne studenten naar aanleiding van Prof. J. I. Doedes', „De student en de predikant tegenover de vrije exegese", Amsterdam 1886.

„Machtsvertoon of wettig gezag?" De synodale maanbrief en het woord van den Koning der Kerk. Met naschrift en twee bijlagen, Amsterdam 1886.

„Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres", Amsterdam 1887.

„De Congressbeweging beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde belijdenis". Adviezen uitgebracht in de samenkomsten van Gereformeerde predikanten, ter voorbereiding van de vergadering, die den 14den April te Utrecht staat gehouden te worden, Amsterdam 1887.

Aan het Moderamen van „de vergadering enz.", gehouden te Utrecht, den 21sten April 1887, [Utrecht] 1887.

„Zonde en genade". De tijd der Richteren, Amsterdam z.j. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van christelijke lectuur.

Aan Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman. „Eene belijdenis?" Eene ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, Amsterdam 1887.

„De roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk". Naar aanleiding van de „Nabetrachting op de kerkelijke crisis door Dr Ph. S. van Ronkel", Amsterdam 1888.

„Ter Classicale Vergadering? Waarom en waartoe?", Sneek 1888.

„Hoe oordeelt de Heilige Schrift en hoe oordeelen de Gereformeerde vaders over scheiding en doleantie?" Uitgegeven door het Hoofdbestuur der Confessioneele Vereeniging, Sneek z.j.

„Het evangelie in het Oude Verbond". Opstellen over de openbaring Gods onder het Oude Verbond, Sneek 1889.

„Door den dood tot het leven". Intreerede naar aanleiding van Joh. 12 : 25, uitgesproken 12 Maart 1890 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, Amsterdam z.j.

„Dr A. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer". Een waarschuwend woord vóór de verkiezing in Juni 1891 door een Hervormd predikant, Amsterdam 1891.

„Eenvoudige onderwijzing in de Christelijke leer naar de belijdenis der Hervormde Kerk”, Sneek 1892.

„Het sociale vraagstuk tot Christus gebracht”. Leerrede over Luk. 12 : 13–15, uitgesproken Zondag den 29sten Januari 1893 in de Amstelkerk, Sneek z.j.

„Na een-en-dertig jaren”. Leerrede over II Cor. IV : 13, uitgesproken op den 19den Februari 1893 in de Westerkerk te Amsterdam, ter herinnering aan den dag zijner bevestiging te Veenendaal op den 16den Februari 1868, Sneek z.j.

„Geen verbroekeling, maar de bekende waarheid onder de oogen gezien”. Een woord voor de Classicale Vergadering over de vraag: „Hoe wij in het Huis Gods moeten verkeerden?” in een schrijven aan Dr G. J. Vos Azn en in twee predikatiën, uitgesproken in 1879 en 1892 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, Sneek 1893.

Ook afzonderlijk verschenen: „Hoe men in het Huis Gods moet verkeerden”. Twee predikatiën gehouden in de jaren 1879 en 1892 bij de bevestiging van ouderlingen en diakenen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, Sneek 1893.

„Genade en recht”. Israëel onder de regeering van Saul en David, Sneek z.j.

„De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri”. Lezingen over de moderne Schrift-critiek des Ouden Testaments, Leiden 1895.

„Als verleiders en nochtans waarachtigen”. Een woord van verweer tegen Prof. Dr J. J. P. Valetton Jr naar aanleiding van zijne critiek in het Aprilnummer van de „Stemmen voor Waarheid en Vrede”, onder den titel „Valsche pleitbezorgers Gods”, Leiden 1895.

„De Christelijke feesten”. Lessen voor den Zondagsschool-onderwijzer, Sneek 1896.

„Tegen Rome-Gods Woord!” Op den gedenkdag der Hervorming. Predicatie over Rom. 10 : 17, uitgesproken in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, Zondagvoormiddag, den 1sten November 1896, Sneek z.j.

„Der Mozaïsche Ursprung der Gesetze in Exodus, Leviticus und Numeri”, Gütersloh 1897.

Toespraken in de Kinderkerk, Amsterdam 1897. (Gedeeltelijk eerder verschenen in „De Gereformeerde Kerk”).

„Geloofsleer”. Handleiding voor de catechisatie, z. pl. en j.

„Gevaarlijke wapenen”. Leerrede over Matth. 26 : 52, uitgesproken 14 Februari 1897 in de Amstelkerk te Amsterdam, Sneek z.j.

Aan Jhr Mr A. F. de Savornin Lohman. „Heel de Kerk en heel het Volk!” Een protest tegen het optreden der Gereformeerden als partij en een woord van afscheid aan de Confessioneele Vereeniging, Sneek 1897.

„Nationaal niet clericaal”. Naar aanleiding van de opstellen in „De Nederlander” over Artikel 20 van „Ons program”, in verband met Artikel 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, Sneek 1897.

„Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap”, Rotterdam 1898.

- „Het zieleleven in verband met de hedendaagsche theosofie". Vijf lezingen, Amsterdam 1899.
- „De bijbelsche geschiedenis in vragen en antwoorden". I. Het Oude Testament, Amsterdam 1899.
- „Een licht op ons pad". Zes leerredenen uit en voor dezen tijd, Amsterdam z.j.
- Herhalingsboekje voor hen, die belijdenis des geloofs wenschen af te leggen, z.j.
- „Artikel XXXVI onzer Nederduitsche Geloofsbelijdenis tegenover Dr A. Kuyper gehandhaafd". (Beoordeeling van de opstellen in „De Heraut" over Kerk en Staat), Amsterdam 1901.
- „Vragen van den dag in het licht van Gods Woord", eerste reeks, Amsterdam 1901.
- „A plea on behalf of equity and truth". Message to the churches of Great Britain on Ps. 126 : 3. Sermon preached on the 3d of November 1901 in the English churches of Flushing and Middelburg, Amsterdam z.j.
- Statuten der Vereeniging tot handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie. Rede over het goed recht der Vereeniging, hare beteekenis en roeping, gehouden in de Openbare Vergadering te Amsterdam, den 6den November 1902, Amsterdam z.j.
- „Een Staat met den Bijbel". Vier lezingen gehouden te Amsterdam in den winter van 1901-1902, Amsterdam 1902. (Ook te vinden in „Vragen van den dag", 2e reeks.)
- „De Joodsche sabbat en de Christelijke rustdag", Hoenderloo z.j.
- „De duistere achtergrond der dingen". Leerrede over Eph. 6 : 12, gehouden Zondagvoormiddag den 1sten Februari 1903 in de Westerkerk, Amsterdam 1903.
- Lessen uit de Heilige Schrift. „Abraham en zijn geslacht". Eerste reeks Gen. XI-XXV : 10, Amsterdam 1903.
- „De vrijmaking der Hervormde Kerk een nationaal belang". Advies inzake de reorganisatie van het Kerkbestuur, Amsterdam 1903.
- „Het uitgangspunt der Reformatie". Leerredenen over Gen. 35 : 1 en Joh. 2 : 14-21, gehouden den 19en September en den 1en November 1903 in de Westerkerk te Amsterdam, Amsterdam z.j. (Ook te vinden in „Vragen van den dag", 2e reeks.)
- „Vragen van den dag in het licht van Gods Woord", tweede reeks, Amsterdam 1904.
- „De Kerk en het moderne staatsrecht". Eerste stuk. De Kerk naar goddelijk recht, Amsterdam 1904.
- „De christelijke feesten en de lijdensgeschiedenis". Beelden, gedachten, verhalen en wenken ten dienste van den Zondagsschoolonderwijzer, Amsterdam 1904.
- „Noch rechts noch links maar den koninklijken weg". Zoeklichten geworpen op het gebied van den strijd op staatkundig terrein, Amsterdam 1905.
- „De kracht der dwaling". Leerrede over 2 Thess. 2 : 10³, 11 gehouden 9 October 1905 in de Westerkerk te Amsterdam, Amsterdam 1905.

„Het eerstgeboorterecht voor een schotel moes?“ Een woord tot de Friesch-Christelijk-Historische kiezers, Amsterdam 1905.

„Aan voorgangers en leden der Hervormde Gemeente“. Brief tot oproeping voor de vergadering van kerkeradsleden, 4 en 5 Mei te Utrecht, [1905].

Aanbeveling van de „candidatuur-de Visser“ bij de herstemming, [1905].

„De bijbelsche geschiedenis voor catechisatiën en scholen“. I. Het Oude Testament. II. Het Nieuwe Testament, Groningen 1906.

„Wat staat ‚de vrijmaking van de Kerk‘ in den weg?“ Met een schrijven aan M. E. Giran, predikant bij de Waalsche Gemeente alhier, Amsterdam 1906.

„Handboek van het Nieuwe Testament“. I. Christus naar de vier evangeliën, Amsterdam 1906.

„De nood ons opgelegd“. Leerrede uitgesproken op 16 Februari 1908 in de Westerkerk te Amsterdam ter herdenking zijner 40-jarige evangeliebediening, Amsterdam 1908.

„De sabbat om den mensch“. Leerrede uitgesproken op 30 Augustus 1908 in de Eilandskerk te Amsterdam. Met een woord vooraf ten afscheid bij den ingang van zijn emeritaat op 1 October 1909, Doesburg 1909.

„Jacob-Israël“. Verklaring van Gen. XXV : 11-L, Leiden 1911. (Uitgegeven door zijn zoon Ds Ph. J. Hoedemaker Jr.)

Artikelen in bundels enz.:

„De zijdelingsche werking van Artikel 23“ in „Jaarboekje voor de Hervormde Kerk“, 1869.

„Noach vervloekt Cham“ in „Gewijde tafereelen“, 1872, Dordrecht.

„Adelaïde Newton“ in „Christelijke Vrouwen“, Amsterdam (Jaartal onbekend. Waarschijnlijk omstreeks 1878).

„The evangelical outlook in Holland“ in „The Catholic Presbyterian“, 1879, London.

„Het kerkrechtelijk beginsel der Hervormde Kerk“ in „Het leerstellig, kerkrechtelijk en staatkundig beginsel der Hervormde Kerk, uit hare belijdenis afgeleid“. Drie referaten voorgedragen door Ds H. Malcomesius, Dr Ph. J. Hoedemaker en Ds J. P. Eringa op de jaarvergadering van de Confessioneele Vereeniging gehouden te Utrecht 3 en 4 Juni 1891, Sneek z.j.

„De verbondsgedachte in de praktijk van het leven“ in „Calvijn“, jaarboekje der Ned. Herv. Ver. te Utrecht, 1899.

„The structure of Leviticus“ in „The Bible Student“, 1902, Columbia.

„De Kerk en de Secten“ in een bundel van vier lezingen van Amsterdamsche predikanten (zonder samenvattenden titel), Amsterdam 1906.

„De Modern-godsdienstige richting“. Contra. Serie II, no 8 van „Pro en Contra“, Baarn 1906.

Hoedemaker schreef bij verschillende, tamelijk onbekend gebleven, boeken en boekjes een voorrede.

In 1937 verscheen bij H. Veenman en Zonen te Wageningen: „Reorganisatie een gewetenszaak”, waarin als eerste van twee artikelen is opgenomen een referaat, door Hoedemaker in 1892 op de jaarvergadering van de Confessioneele Vereeniging gehouden, onder den titel: „Geen reglementaire, maar geestelijke tucht”.

Tijdschriften en weekbladen, waaraan Hoedemaker heeft meegewerkt:

„De Christelijke Familiekring”, geïllustreerd Volksboek onder redactie van T. M. Looman, met medewerking van C. S. Adama van Scheltema, Dr Ph. J. Hoedemaker, Tryfosa e.a., uitgegeven door de Ned. Zondagsschoolvereeniging. Zie vooral den eersten jaargang, 1866.

„De Vereeniging ‚Christelijke Stemmen’”. Van 1871–1875 was Hoedemaker mederedacteur met Ds O. G. Heldring. Naast een vaste rubriek „Allerlei uit den theologischen en kerkelijken strijd van den dag”, schreef hij artikelen over verschillende onderwerpen.

Het „Zondagsblad” van „De Standaard”. Verschillende stichtelijke stukken, een wekelijksche kroniek en vele boek- en tijdschriftbesprekingen, vooral in de no's 100–157 (Februari 1876–Februari 1877).

„De weg ter godzaligheid”, Zwolle 1875. Maandschrift, verzorgd door de deelnemers aan de Brighton-beweging. Enkele korte bijdragen.

„De Heraut”. Zie de eerste jaargangen Amsterdam 1877–1880.

„Op het fundament der apostelen en profeten”, Utrecht 1885–'86.

„De Gereformeerde Kerk”. Zie de eerste jaargangen, Sneek 1888–1897.

„Troffel en Zwaard”. Tweemaandelijksch tijdschrift, uitgegeven door en onder redactie van het Comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging, Utrecht 1898 en volgende jaren. Verschillende artikelen in den 1en, 2en, 3en en 8sten jaargang.

„Bijeengebracht”. Amsterdam Juli 1899–Juli 1902.

„De Volksbode”, Orgaan tot handhaving van het Christelijk-Historisch karakter der natie, Amsterdam 1901 en volgende jaren.

Zie voor artikelen van Hoedemaker de jaargangen 1902–1905.

Bij het opstellen van deze lijst werden door mij geraadpleegd de „Lijst der Geschriften” op blz. 248 van het „Gedenkboek” en de (meer volledige) lijst, die Dr J. P. de Bie geeft achter zijn artikel over Hoedemaker in het „Biografisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland”, dl. IV, blz. 59 vv.

REGISTER VAN NAMEN

- Adama van Scheltema, C. S., 26.
 Aristoteles, 24, 70.
 Barger, G., 132.
 Barger-Hoedemaker, Mevr., 121.
 Barth, K., 277.
 Beaufort, W. H. de,
 Bergh, Mr Dr W. van den, 75, 76, 77, 84,
 98.
 Beukers, Evertje, 6, 7.
 Beukers, Philippus Jacobus, 6.
 Beunk, Cornelia, 6.
 Boissevain, Charles, 267.
 Boissevain, Dr W. Th., 1, 277 vv.
 Bösken, J. H., 7.
 Bronsveld, Dr A. W., 34, 56, 87.
 Brummelkamp, A., 113.
 Brummelkamp, J., 30, 48.
 Budding, J. H., 7.
 Calvijn, 17, 165, 259.
 Cartesius, 25, 67 v., 76.
 Corelli, Marie, 128.
 Costa, Is. da, 38.
 Cramer, Dr J., 50.
 Dilloo, Dr F. W. J., 62.
 Doedes, G., 45, 46, 198.
 Doedes, Dr J. I., 19vv., 34, 56, 66vv.,
 181.
 Emerson, R. W., 9, 24.
 Enting, 14.
 Eringa, J. P., 14, 154.
 Eyck van Heslinga, H. van, 137.
 Eykman, A. J., 119.
 Fabius, Dr D. P. D., 98.
 Felix, J. W., 42, 57, 114, 132.
 Fichte, 24, 25, 70.
 Geer van Jutphaas, Mr B. J. L. Baron
 de, 34, 57, 132, 150.
 Geesink, Dr W., 98.
 Gispen, W. H., 113.
 Gorkom, Dr G. van, 50.
 Gravemeyer, H. E., 43.
 Groen van Prinsterer, 34, 38, 132, 144vv.,
 155v.
 Groenewegen, J., 4, 36, 55, 95, 99, 118,
 149.
 Groenewegen-Hoedemaker, Mevr., 159.
 Gronemeyer, C. F., 116.
 Guldenarm, J. H., 106, 115.
 Gunning, Dr J. H., 4, 17, 25, 34vv.,
 40v., 80, 102, 138vv., 158, 173.
 Haar, Dr B. ter, 19v.
 Haitjema, Dr Th. L., 1, 275vv.
 Hartog, Dr A. H. de, 57.
 Hartogh, Mr G. M. den, 252, 254.
 Hasebroek, J. P., 14, 15.
 Hegel, 70.
 Heldring, Dr O. G., 34, 41, 44, 132, 158.
 Hoedemaker, Hendrik, 6.
 Hoedemaker, Johannes, 6.
 Hoedemaker, Johannes Everard, 116.
 Hoedemaker Jr Ph. J., 2, 140, 157.
 Hoedemaker-Horst, Mevr., 29, 32, 55,
 141.
 Hogerzeil, H. V., 30, 54.
 Horst, W., 18.
 Houtzagers, J. H., 74 vv.
 Höveker, H., 6, 14.
 Hovy, W., 53, 55, 57, 95, 99.
 Huet, D. P. M., 30, 32, 132.
 Hugenholtz, Gebrs, 35, 51.
 Hunningher, Chr., 138.
 Jonker, A., 91.
 Jonker, A. J. Th., 284.
 Jorissen, W. J., 42.
 Kant, 25, 70.
 Keil, 179, 180.
 Kersten, G. H., 272.
 Kleyn, Dr H. G., 114.
 Klomp, J. G., 116.

- Kohlbrügge, H. F., 64, 119, 275.
 Kromsigt, Dr J. C., 280.
 Kromsigt, Dr P. J., 1, 137, 138, 157, 184,
 273v., 280, 282.
 Krull, Johs, 129.
 Kuenen, 4, 62, 129, 130, 131, 171, 172,
 179.
 Kuyper, Dr A., 3, 4, 10, 11, 14, 29, 30,
 34vv., 42, 45, 48vv., 60, 62, 71, 76,
 83vv., 97vv., 110vv., 134vv., 183,
 193vv., 207vv., 227, 233vv., 272, 282v.

 Land, J. Ph. van der, 106.
 Lange, J. P., 17.
 Laurillard, Dr E., 78, 119.
 Ledeboer, L. G. C., 6, 7, 18.
 Lind van Wijngaarden, Dr J. D. de, 134.
 Lingbeek, C. A., 120, 157, 273vv.
 Lohman, Jhr Mr A. F. de Savornin, 3,
 4, 52, 57, 96vv., 103, 134, 136, 147vv.,
 265, 268, 272.
 Looman, T. M., 26.
 Lütge, H. A. J., 119.
 Luther, 227, 266.
 Lyal, Edna, 128.

 Malcomesius, H., 114, 133, 156.
 Meer, Dr B. van, 137, 138.
 Mensinga, J. A. M., 185.
 Moody, 18.

 Nierstrasz, J., 114.
 Noordmans, D. P., 95, 106, 114.
 Noordmans, Dr O., 20, 95, 114.

 Oosterzee, Dr J. J. van, 18vv., 28, 30,
 34, 69, 122, 158.

 Ploos van Amstel, J. J. A., 84, 85.
 Pollema, 107.

 Reusz, 4, 17, 129, 130, 179.
 Ronkel, Dr Ph. S. van, 114.
 Roozemeyer, J. H. L., 36.
 Rothe, 17.

 Rutgers, Dr F. L., 52, 57, 71, 85, 87, 98,
 244.

 Saussaye, Dr D. Chantepie de la, 17, 25,
 33, 36vv., 158, 173.
 Schelling, 24, 25.
 Schelven, B. van, 97.
 Schermer, S., 152, 193.
 Schokking, Dr H., 120, 157, 280.
 Schokking, Mr Dr J., 152, 157, 280.
 Scholte, H. P., 6.
 Smith, R. Pearsall, 48.
 Son, P. van, 47.
 Steinfort, L., 54, 55.

 Talma, A. S., 124.
 Ternooy Agèl, K. F., 78.
 Thijssen, 43.
 Toorenenbergen, P. A. van, 29.
 Troelstra, Dr A., 154.

 Valeton, Dr J. J. P., 2, 130, 131, 171vv.
 Verhoeff, J. G., 114, 133.
 Verkouteren, Mr H., 152.
 Visscher, Dr H., 134, 135, 245, 272.
 Visser, Dr J. Th. de, 152.
 Vliet-Hoedemaker, Mevr. van, 22, 108.
 Voetius, 65, 70, 71, 263.
 Vos Azn, Dr G. J., 34, 52, 118, 156, 182,
 183, 186.

 Wagenaar, G. H., 1, 152, 154, 157, 269,
 280.
 Wagenaar, Dr L. H., 84, 85, 86, 89,
 90, 91.
 Weede van Dijkveld, Jhr E. van, 26.
 Weedeven, Naatje, 6.
 Wellhausen, J., 4, 62, 129, 130, 179.
 Westhoff, J. G., 82.
 Wieten, Dr J., 152.
 Wildeboer, Dr G., 130, 171vv.
 Woltjer, J., 102.
 Wormser, 85.

 Zaalberg, Dr J. C., 132.
 Zwart, A. C. de, 32.

STELLINGEN

I

De kerkelijk-staatkundige gedachten van Hoedemaker kunnen het best als geloofsidealisme gekarakteriseerd worden.

II

De groote beteekenis van Hoedemakers kerkbeschouwing ligt hierin, dat hij een scherp onderscheid gemaakt heeft tusschen reglementaire en kerkelijke tucht.

III

Van een Ethische periode in Hoedemakers ontwikkeling kan slechts onder voorbehoud gesproken worden.

IV

Hoedemakers houding tijdens de Doleantie is niet dubbelzinnig geweest.

V

Kohlbrügge's opvatting van de heiligmaking wijkt op verschillende punten van die van Calvijn af.

VI

De wijze, waarop P. D. Chantepie de la Saussaye de kenbronnen voor de christelijke moraal beschrijft, is ten eenenmale onbevredigend.

(P. D. Chantepie de la Saussaye, *Het christelijk leven*, Haarlem 1910, blz. 20-32.)

VII

De wijze, waarop Vischer de handeling uit Numeri 19 op het offer van Christus overbrengt, is een voorbeeld van ongeoorloofde exegese.

(Wilhelm Vischer, *Das Christuszeugnis des Alten Testaments*, Band I, Das Gesetz, München 1935², S. 277 f.)

VIII

De uitspraak van Van Selms aangaande de toekomstverwachting van Israël: „Uit naam van God wordt God hier onder het oordeel geplaatst: een voorafschaduwing van de Godverlatenheid van Christus”, is onjuist.

(A. van Selms, *Hoe lezen wij het Oude Testament?* in *Onder eigen vaandel*, 11en jrg., 1936, blz. 18.)

IX

De overeenkomsten tusschen het Bijbelsch en het Babylonisch zondvloedverhaal zijn niet te verklaren uit directe overname.

X

De doop in de Hellenistische mysteriën verschilt fundamenteel van dien bij Paulus.

XI

Een vergelijking van Marcus 16 : 16a met Mattheüs 28 : 19 brengt tot het inzicht, dat eerstgenoemde tekst niet gebruikt mag worden als argument tegen den kinderdoop.

XII

In 1 Thessalonicensen 4 : 6 moet *εν τω προαγματι* vertaald worden als „in deze aangelegenheid”.

XIII

Het is in overeenstemming met het karakter van den Gereformeerden eeredienst, dat niet de vaste Avondmaalstafel, maar de kansel centraal staat.

